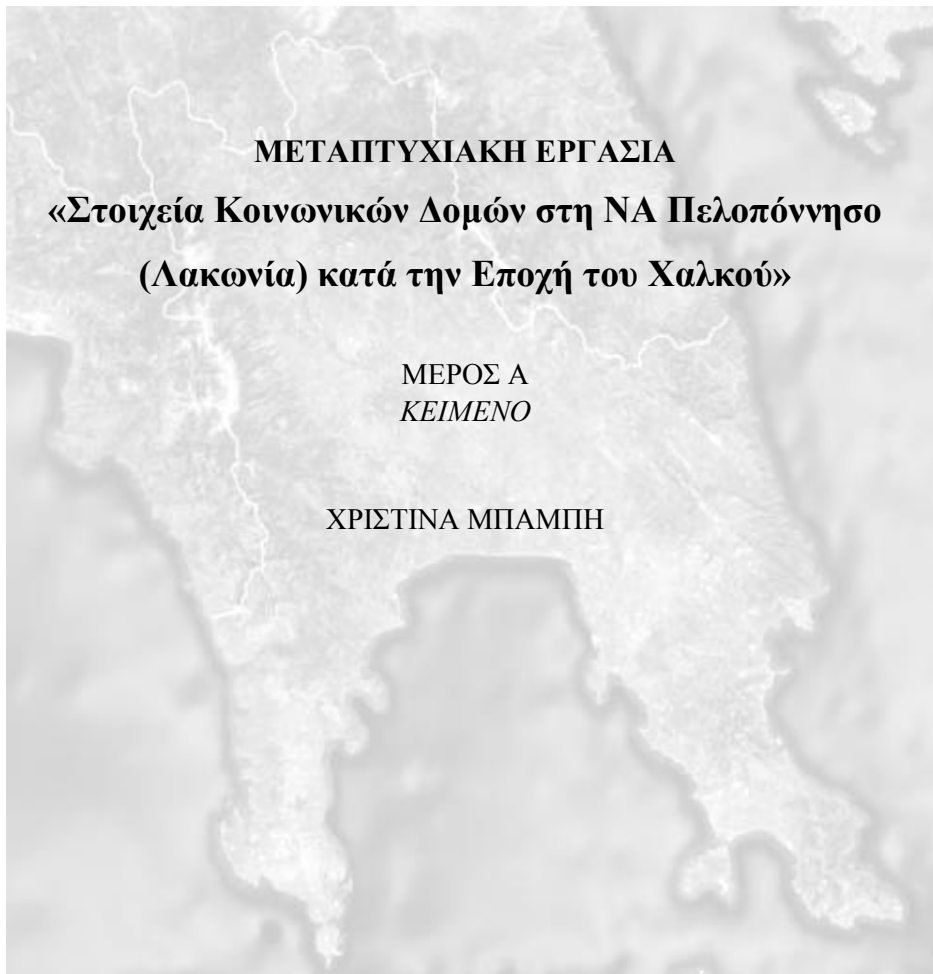

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ»
ΤΟΜΕΑΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Στοιχεία Κοινωνικών Δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο
(Λακωνία) κατά την Εποχή του Χαλκού»

ΜΕΡΟΣ Α
ΚΕΙΜΕΝΟ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΜΠΗ

ΤΡΙΜΕΡΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Δρ. ΙΡΙΣ ΤΣΑΧΙΛΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Δρ. ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Δρ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΠΑΚΑ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2011

**«Στοιχεία Κοινωνικών Δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο
(Λακωνία) κατά την Εποχή του Χαλκού»**

Μέρος Α

Κείμενο

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περιεχόμενα.....	i
Συντομογραφίες	iv
Κατάλογος Πινάκων-Γραφημάτων.....	vi
Κατάλογος Χαρτών.....	vii
Κατάλογος Εικόνων.....	vii
Ευχαριστίες.....	xix
<u>Μέρος Α</u>	
Εισαγωγή.....	1
1. Μεθοδολογικές προσεγγίσεις.....	6
1.1. Μελέτη αρχαιολογικών δεδομένων.....	6
1.1.1. Οικισμοί.....	9
1.1.2. Ταφικές πρακτικές.....	12
1.1.3. Κινητά ευρήματα.....	15
1.2. Προβλήματα μελέτης αρχαιολογικών δεδομένων.....	16
1.2.1. Αλλοιώσεις αρχαιολογικών καταλοίπων.....	17
1.2.2. Μεθοδολογία ανασκαφής και μελέτης καταλοίπων.....	17
1.2.3. Χρονολογικός συσχετισμός.....	19
1.2.4. Δημοσίευση.....	20
2. Εκτίμηση αρχαιολογικών δεδομένων της Εποχής Χαλκού στη Λακωνία...	21
2.1. Πλήθος και κατανομή αρχαιολογικών θέσεων.....	21
2.2. Γεωμορφολογία – παλαιογεωμορφολογία.....	23
2.3. Βαθμός αρχαιολογικής έρευνας και δημοσίευσης θέσεων.....	28
3. Στοιχεία κοινωνικών δομών στην Εποχή Χαλκού.....	33
3.1. Πρώιμη Εποχή Χαλκού.....	33
3.1.1. Ενδοκοινοτικά.....	34
Οικισμοί.....	34
Ταφικές πρακτικές.....	41
3.1.2. Διακοινοτικά.....	46
Οικιστική.....	46
Επαφές-Ανταλλαγές.....	48
3.1.3. Σύνοψη.....	53

3.2. Μέση Εποχή Χαλκού.....	57
3.2.1. Ενδοκοινοτικά.....	57
Οικισμοί.....	57
Ταφικές πρακτικές.....	65
3.2.2. Διακοινοτικά.....	76
Οικιστική.....	76
Επαφές-Ανταλλαγές.....	78
3.2.3. Σύνοψη.....	82
3.3. Ύστερη Εποχή Χαλκού.....	86
3.3.1. ΥΕ Ι-ΙΙ.....	86
3.3.1.1. Ενδοκοινοτικά.....	86
Οικισμοί.....	86
Ταφικές πρακτικές.....	91
3.3.1.2. Διακοινοτικά.....	109
Οικιστική.....	109
Επαφές-Ανταλλαγές.....	111
3.3.1.3. Σύνοψη.....	116
3.3.2. ΥΕ ΙΙΑ-Β.....	118
3.3.2.1. Ενδοκοινοτικά.....	118
Οικισμοί.....	118
Ταφικές πρακτικές.....	127
3.3.2.2. Διακοινοτικά.....	137
Οικιστική.....	137
Επαφές-Ανταλλαγές.....	140
3.3.2.3. Σύνοψη.....	143
3.3.3. ΥΕ ΙΙΙΓ.....	146
3.3.3.1. Ενδοκοινοτικά.....	146
Οικισμοί.....	146
Ταφικές πρακτικές.....	148
3.3.3.2. Διακοινοτικά.....	151
Οικιστική.....	151
Επαφές-Ανταλλαγές.....	152
3.3.3.3. Σύνοψη.....	153
4. Συμπεράσματα.....	156

Βιβλιογραφία.....	165
Δικτυογραφία.....	186
Ευρετήριο θέσεων ανά ονομασία.....	188
<u>Μέρος Β</u>	
Παράρτημα Α: Ανεσκαμμένες θέσεις.....	191
Παράρτημα Β: Επιφανειακές θέσεις.....	226
Πίνακες-Γραφήματα.....	252
Ευρετήριο θέσεων ανά κωδικό χάρτη.....	263
Χάρτες.....	266
Εικόνες.....	274

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AAA</i>	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
<i>AΔ</i>	Αρχαιολογικόν Δελτίον
<i>AE</i>	Αρχαιολογική Εφημερίδα
<i>Aegaeum</i>	Annales d'archéologie égéenne de l'Université de Liège
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AR</i>	Archaeological Reports
<i>Αριάδνη</i>	Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης
<i>AM</i>	Mitteilungen des Duetschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung
<i>BAR</i>	British Archaeological Reports
<i>BAR IS</i>	British Archaeological Reports. International Series
<i>BCH</i>	Bulletin de Correspondance Hellenique
<i>Boreas</i>	Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations
<i>BSA</i>	Annual of the British School of Archaeology at Athens
<i>ΔΚΚΑΧΜΕ</i>	Διαρκής Κατάλογος Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων Ελλάδος
<i>EAZ</i>	Ethnographisch Archäologische Zeitung
<i>Έργον</i>	Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρίας
<i>Hesperia</i>	Journal of the American School of Classical Studies at Athens
<i>JFA</i>	Journal of Field Archaeology
<i>JMA</i>	Journal of Mediterranean Archaeology
<i>Λακωνικάί Σπουδαί</i>	Περιοδικόν σύγγραμμα Λακωνικών Σπουδών
<i>Mesohelladika</i>	Philippa-Touchais, A., Touchais, G., Voutsaki, S. and J. Wright (édr.). 2010. <i>Mesohelladika. La Grece continental au Bronze Moyen. Actes du colloque international organize par l'Ecole francaise d' Athenes, en collaboration avec l'American School of Classical Studies at Athens et le Netherlands Institute in Athens, Athenes 8-12 mars 2006</i> . BCH Supplement 52.
<i>OpAth</i>	Opuscula Atheniensi
<i>OJA</i>	Oxford Journal of Archaeology

<i>ΠΑΕ</i>	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
<i>Πελοποννησιακά</i>	Περιοδικόν της Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών
<i>Pharos</i>	Journal of the Netherlands Institute in Athens
<i>SIMA</i>	Studies in Mediterranean Archaeology
<i>SMEA</i>	Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
<i>Sparta and Laconia</i>	Cavanagh, W.G., Gallou, C. and M. Georgiadis (eds.). 2009. <i>Sparta and Laconia: from prehistory to pre-modern: proceedings of the Conference held in Sparta, organized by the British School at Athens, the University of Nottingham, the 5th Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities and the 5th Ephoreia of Byzantine Antiquities 17-20 March 2005</i> . London: British School at Athens.
<i>TMA</i>	Tijdschrift voor Mediterrane Archeologie

Άλλες συντομογραφίες

ΕΠΧ	Εποχή Χαλκού	ΠΕΧ	Πρώιμη Εποχή Χαλκού
ΜΕ	Μέση Ελλαδική	ΠΜ	Πρώιμη Μινωική
ΜΕΧ	Μέση Εποχή Χαλκού	ΥΕ	Ύστερη Ελλαδική
ΜΜ	Μέση Μινωική	ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
ΝΛ	Νεολιθική εποχή	ΥΜ	Ύστερη Μινωική
ΠΕ	Πρώιμη Ελλαδική		
A, BA, B/BA, κλπ.	Ανατολικά, Βορειοανατολικά, (χρησιμοποιούνται και ως επίθετα)	Βόρεια/Βορειοανατολικά	κλπ.
γράφ.	γράφημα	πάχ.	πάχος
διάμ.	διάμετρος	πίν.	πίνακας
διαστ.	διαστάσεις	πλ.	πλάτος
εκτ.	εκτάριο / εκτάρια	συντ.	συντεταγμένες
ΕΓΣΑ '87	Ελληνικό Γεωδαιτικό Σύστημα Αναφοράς 1987	σωζ.	σωζόμενο / σωζόμενες
μέγ.	μέγιστο / μέγιστες	τφ.	τάφος
μήκ.	μήκος	υποσ.	υποσημείωση
οικ.	οικόπεδο		

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ-ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Πίνακας 1	Σύνολο θέσεων ανά περίοδο Εποχής Χαλκού και είδος έρευνας.....	σ. 252
Πίνακας 2	Πλήθος θέσεων ανά είδος έρευνας, με βάση τη διάρκεια χρήσης τους στην ΕΠΧ.....	σ. 253
Πίνακας 3	ΜΕ τάφοι Αγίου Στεφάνου ανά χρονολογία.....	σ. 254
Πίνακας 4	ΜΕ τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.....	σ. 255
Πίνακας 5	Θέσεις με επιφανειακά εντοπισμένους μυκηναϊκούς τάφους.....	σ. 256-7
Πίνακας 6	Πιθανή σύνδεση ΥΕ νεκροταφείων με ανεσκαμμένους ΥΕ οικισμούς.....	σ. 257
Πίνακας 7	Πιθανή σύνδεση ΥΕ νεκροταφείων με επιφανειακές θέσεις ΥΕ εγκαταστάσεων.....	σ. 257
Πίνακας 8	ΥΕ I-II τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.....	σ. 258
Πίνακας 9	Θέσεις με ΥΕ III τάφους (ανά διάρκεια χρήσης και ταφικό τύπο)..	σ. 259
Πίνακας 10	ΥΕ IIIA-B τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.....	σ. 260
Πίνακας 11	ΥΕ IIIG τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.....	σ. 260
Πίνακας 12	Τάφοι ανά θέση και αρχιτεκτονικό τύπο με χρήση στην ΥΕ IIIG...	σ. 261
Πίνακας 13	Θέσεις της ΥΕ IIIG φάσης.....	σ. 261-2
Γράφημα 1	Πλήθος θέσεων Εποχής Χαλκού στη Λακωνία ανά είδος αρχαιολογικής έρευνας.....	σ. 252
Γράφημα 2	Πλήθος θέσεων Λακωνίας ανά περίοδο χρήσης κατά την Εποχή Χαλκού.....	σ. 253
Γράφημα 3	Πλήθος ΠΕ θέσεων ανά είδος.....	σ. 253
Γράφημα 4	Πλήθος Με θέσεων ανά είδος.....	σ. 254
Γράφημα 5	Πλήθος ΥΕ θέσεων ανά είδος.....	σ. 255
Γράφημα 6	Πλήθος ΥΕ νεκροταφείων ανεσκαμμένων ή επιφανειακά εντοπισμένων.....	σ. 256

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1	ΠΕ Θέσεις Λακωνίας.....	σ. 266
Χάρτης 2	ΜΕ Θέσεις Λακωνίας.....	σ. 267
Χάρτης 3	ΥΕ Θέσεις Λακωνίας.....	σ. 268
Χάρτης 4α	Θέσεις ΥΕ I-II φάσης.....	σ. 269
Χάρτης 4β	Θέσεις ΥΕ IIIA-B φάσης.....	σ. 269
Χάρτης 4γ	Θέσεις ΥΕ IIIΓ φάσης.....	σ. 270
Χάρτης 5α	Θέσεις με διάρκεια χρήσης με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΠΕ περίοδο.....	σ. 271
Χάρτης 5β	Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά τις περιόδους ΠΕ-ΜΕ.....	σ. 271
Χάρτης 5γ	Θέσεις με διάρκεια χρήσης και στις τρεις περιόδους ΠΕ-ΜΕ-ΥΕ.....	σ. 271
Χάρτης 5δ	Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά την ΠΕ και έπειτα κατά την ΥΕ περίοδο.....	σ. 272
Χάρτης 5ε	Θέσεις με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΜΕ περίοδο.....	σ. 272
Χάρτης 5στ	Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά την ΜΕ και ΥΕ περίοδο.....	σ. 272
Χάρτης 5ζ	Θέσεις με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΥΕ περίοδο.....	σ. 273
Χάρτης 5η	Θέσεις που χρονολογούνται γενικά στην Εποχή του Χαλκού.....	σ. 273

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικ. εξωφ.	Δορυφορική φωτογραφία νομού Λακωνίας (Google Earth, Απρίλιος 2010)
Εικ. 1	Χάρτης με θέσεις σπηλαίων στη Λακωνία, από τα οποία ορισμένα έχουν χρήση κατά την ΕΠΧ (Efstathiou-Manolaku, 2009: 6, fig. 2.1)
Εικ. 2	Νεοτεκτονικός χάρτης N/NA Πελοποννήσου (Τσαρτσίδου, 2002: 35, σχήμα 2.1)
Εικ. 3α	Τοπογραφικό γεωλογικό ανάγλυφο περιοχής κεντρικής πεδιάδας του ποταμού Ευρώτα κοντά στη Σπάρτη (Cavanagh et al., 2004: 57, fig. 5)
Εικ. 3β	Γεωμορφολογία κοιλάδας Ευρώτα κοντά στη Σπάρτη (Wilkinson, 1998: 150, fig. 14.1)
Εικ. 4	Εδαφολογικός χάρτης A/BA της Σπάρτης, στα ημιορεινά του Πάρνωνα. Περιοχή επιφανειακής έρευνας <i>Laconia Rural Project</i> (Cavanagh et al. 2002: 14, ill. 1.10)
Εικ. 5α-β	Κατανομή επιφανειακών θέσεων <i>Laconian Rural Project</i> α) ΠΕΧ και β) ΜΕΧ

-
- και ΥΕΧ. Θεωρείται πιθανή η διάβρωση θέσεων στο Β τμήμα της περιοχής (Cavanagh and Crouwel, 2002: 131, ill. 4.2 και 138, ill. 4.3)
- Εικ. 6α Γεωλογικός χάρτης Δ ακτών του Λακωνικού κόλπου (Τσαρτσίδου, 2002: 55, χάρτης 4)
- Εικ. 6β-γ Γεωλογικός χάρτης Λακωνικού κόλπου β) του μυχού και γ) των Α ακτών (Τσαρτσίδου, 2002: 54, 53, χάρτης 3 και 2)
- Εικ. 7 Θέσεις με σημαντικά κοιτάσματα χαλκού στη Λακωνία (Κίσκυρας, 1983: 203, σχ. 1)
- Εικ. 8 Θέσεις με πλούσια κοιτάσματα σε αιματίτη στη Λακωνία (Varoufakis, 1982: 321)
- Εικ. 9 Ορυχεία φωσφόρου πλούσια σε μεταλλεύματα σιδήρου στη δυτική Κρήτη (Varoufakis, 1982: 320)
- Εικ. 10 Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων και σύγχρονων λατομείων του λίθου *antico rosso*, κοντά στον οικισμό των Δημαρίστικων (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 120, fig. 5)
- Εικ. 11 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, κάτοψη και τομή του μεγάλου θολωτού Α (Ρωμαίος, 1954: 273, εικ. 3)
- Εικ. 12 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, αγγεία από την κτέριση του θολωτού Α (Ρωμαίος, 1954: 276, εικ. 4-5)
- Εικ. 13 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, χάλυια οδοντόφρακτου κράνους (Ρωμαίος, 1954: 282, εικ. 11)
- Εικ. 14 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, χάλκινες αιχμές βελών και χάλκινα σύρματα (Ρωμαίος, 1954: 283, εικ. 13)
- Εικ. 15 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, λίθινες αιχμές βελών (Ρωμαίος, 1954: 282, εικ. 12)
- Εικ. 16α-β Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α: α) χτένι από ελεφαντοστό (Ρωμαίος, 1954: 283, εικ. 14), β) σχέδιο αποκατάστασης χτενιού (Ρωμαίος, 1954: 284, εικ. 15)
- Εικ. 17α-ζ Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, διάφορα κτερίσματα: α) θραύσμα αργυρού τρυπητού αγγείου, β) αργυρό ελαφρώς κοίλο δισκάριο, γ) χρυσά ελάσματα, δ) ψήφοι από ήλεκτρο, ε) ψήφος γαλάζιου λίθου και ζ) ψήφος από στεατίτη (Ρωμαίος, 1954: 284, εικ. 16)
- Εικ. 18 Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, μικρός θολωτός μυκηναϊκός τάφος (Ρωμαίος, 1956: πίν. 80α)
- Εικ. 19 Δορυφορική φωτογραφία της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου. Α) ΠΕ II ταφικοί περίβολοι (ανάμεσα στα ελαιόδεντρα), Β) ΜΕ III/ΥΕ I νεκροταφείο, Γ) Κτιριακό συγκρότημα της ΥΕ III φάσης με σπαράγματα ΠΕ και ΜΕ τοίχων

-
- (Google Earth, 2010 Μάρτιος)
- Εικ. 20 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II ταφικός περιβόλος με κεντρικό βόθρο (Σπυρόπουλος, 2002: 21)
- Εικ. 21 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II ταφικοί περιβόλοι (Σπυρόπουλος, 2002: 21)
- Εικ. 22 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, κάτοψη ΠΕ II ταφικού περιβόλου και άλλων κατασκευών στα ΒΔ του (Spyropoulos, 1998: 34, fig. 2.19)
- Εικ. 23 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II πρόχους από το χώρο των ταφικών περιβόλων (Σπυρόπουλος, 2002: 22)
- Εικ. 24 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ ταφή στον εξωτερικό χώρο ταφικού περιβόλου (Spyropoulos, 1998: 36, fig. 2.21)
- Εικ. 25 Νυδρί, Λευκάδας, ΠΕ νεκροταφείο τύμβων (Kilian-Dirlmeier, 2008: 161, εικ. 1)
- Εικ. 26 Νυδρί, Λευκάδας, ο μεγαλύτερος ΠΕ τύμβος (Cavanagh and Mee, 1998: 180, fig. 3.18)
- Εικ. 27 Κριαρίτσι Συκιάς, νομού Χαλκιδικής, ΠΕ τύμβος με 30 συνολικά ταφικούς περιβόλους (Ασουχίδου et al., 1998: 275, σχ.6)
- Εικ. 28 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ III/ΥΕΙ νεκροταφείο κιβωτιόσχημων (Σπυρόπουλος, 2002: 26)
- Εικ. 29 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ III/ΥΕΙ νεκροταφείο. Ο ΥΕ I κάθετος λακκοειδής (Σπυρόπουλος, 2002: 26)
- Εικ. 30 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, χρυσό έκτυπο φυλλόσχημο έλασμα από το χώρο του ΜΕ III/ΥΕ I νεκροταφείου (Καρατζαφέρη, 2003: 51)
- Εικ. 31 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, σφραγιδόλιθος από σάρδιο (Σπυρόπουλος, 2002: 20)
- Εικ. 32 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ κάρθαροι (αριστερά ΜΕ I/II, δεξιά ΜΕ III/ΥΕ I) από το χώρο του νεκροταφείου με τους κιβωτιόσχημους (Σπυρόπουλος, 2002: 23)
- Εικ. 33 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, το λεγόμενο ΥΕ III μεγαρόσχημο συγκρότημα, από ΒΔ (Στο μέσον του μεγάρου ο γεωμετρικός ναός της Ελένης). Στα αριστερά λείψανα μυκηναϊκού ιερού και αποθηκών, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 24)
- Εικ. 34 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, το λεγόμενο ΥΕ III μεγαρόσχημο συγκρότημα από Ν (Σπυρόπουλος, 2002: 24)
- Εικ. 35 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, συγκρότημα αποθηκών ΒΔ του μεγάρου σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 27)
- Εικ. 36 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, δυτικό σκέλος της Ν πλευράς του τείχους με την κεντρική πύλη (Σπυρόπουλος, 2002: 27)
- Εικ. 37 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, μυκηναϊκά ειδώλια από το ιερό του ανακτόρου σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 25)

-
- Εικ. 38 Πελλάνα, ΥΕ κτιριακά κατάλοιπα, σωστικών ανασκαφών εντός του σύγχρονου οικισμού (Spygroulos, 1998: 36, fig. 2.25)
- Εικ. 39 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΥΕ τείχος στα Α του λόφου, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 28)
- Εικ. 40 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, δρόμος της Εποχής Χαλκού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Spygroulos, 1998: 38, fig. 2.28)
- Εικ. 41 Τοπογραφικό σχέδιο των θέσεων Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, Πελλάνα: Σπηλιές και Πελλάνα: Τρυπορράχη (tombs) (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 126, fig. 8a-b)
- Εικ. 42 Πελλάνα: Σπηλιές, ΥΕ νεκροταφείο θαλαμοειδών. Με το στέγαστρο είναι ο Τάφος 2 ή Μεγάλος Τάφος (Σπυρόπουλος, 2002: 29)
- Εικ. 43 Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του Τάφου 2 (Spygroulos, 1998: 28, fig. 2.1). Στη λεζάντα της εικόνας της παραπομπής αναφέρεται ως τάφος 1.
- Εικ. 44 Πελλάνα: Σπηλιές, τμήμα του δρόμου και η είσοδος του Τάφου 2 (Σπυρόπουλος, 2002: 30)
- Εικ. 45 Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, πιθαμορέας Ανακτορικού ρυθμού με φυτική διακόσμηση (Σπυρόπουλος, 2002: 25)
- Εικ. 46 Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, πιθαμορέας Ανακτορικού ρυθμού με θαλάσσια διακόσμηση (Spygroulos, 1998: 32, fig. 2.11)
- Εικ. 47 Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, (από αριστερά) χάλκινη αιχμή, χρυσό έλασμα, χάντρα ήλεκτρου (Spygroulos, 1998: 33, fig. 2.15)
- Εικ. 48 Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τφ 3 (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.3)
- Εικ. 49 Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τφ 2 (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.2)
- Εικ. 50 Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τάφου που ανέσκαψε ο Καραχάλιος (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.4)
- Εικ. 51 Χάρτης του πολεοδομικού ιστού της Σπάρτης με ανασκαφές προϊστορικών καταλοίπων την περίοδο 1992-2005 (Zavvou and Themou, 2009: 107, fig. 11.2)
- Εικ. 52 Κατανομή στον ελλαδικό χώρο των ορθογώνιων κτιστών θαλαμοειδών τάφων (ένας στη Σπάρτη) (Papadimitriou, 2001: fig. 68c)
- Εικ. 53 Ψυχικό Σπάρτης, ΥΕ I κτιστός ορθογώνιος (τφ.1) και ΜΕ λάκκοι (Ζαββού, 2010: 97, εικ. 1)
- Εικ. 54 Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Μενελάιο (Catling, 1983: 24, fig. 1)
- Εικ. 55 Μενελάιο, Λόφος Αετού, τοπογραφικό σχέδιο ΜΕ κλιβάνων (K1-K2) και μεταγενέστερων ΜΕ ενταφιασμών (T1, B1-B5) (Catling, 2009: 54, fig. 58)
- Εικ. 56 Μενελάιο, Λόφος Αετού, ΜΕ II κεραμευτικός κλίβανος 1 (Catling, 1982: 32, fig. 5)
- Εικ. 57 Μενελάιο, Λόφος Αετού, σχέδιο ΜΕ ενταφιασμών (T1, B1-B4) (Catling, 2009:

-
- 55, fig. 59)
- Εικ. 58α-β Μενελάιο, Λόφος Αετού α) ΜΕ II ή III κάθετος λακκοειδής (Catling, 1982: 36, fig. 6), β) χρυσό έλασμα (Catling, 2009: 317, fig. 321, λεπτομέρεια)
- Εικ. 59 Μενελάιο, Λόφος Αετού, ΜΕ II ή III ενταφιασμοί 2, 3, και 4 (Catling, 1982: 36, fig. 7)
- Εικ. 60 Τοπογραφικό σχέδιο Βόρειου λόφου και λόφου Μενελάιου (Catling, 1977β: fig. 2)
- Εικ. 61 Τοπογραφικό σχέδιο με τις κατόψεις των τριών διαδοχικών Μεγάρων του Μενελάιου (Catling, 1975α: 81, fig. 1)
- Εικ. 62 Τοπογραφικό σχέδιο με κάτοψη του Μεγάρου 1 και των κτιριακών λειψάνων από το λεγόμενο «Βόρειο Κτίριο» στα ΒΔ του (Catling, 1975α: 82, fig. 2)
- Εικ. 63 Μενελάιο, Μέγαρο 1, ίχνη από ξύλινα δοκάρια σε τοίχο της ΒΔ γωνίας του δωματίου 13 και σχιστολιθικές πλάκες του δαπέδου (Catling, 2009: 29, ill. 3)
- Εικ. 64 Τοπογραφικό σχέδιο με κάτοψη του Μεγάρου 2 (Catling, 1975α: 83, fig. 3)
- Εικ. 65 Υποθετική αποκατάσταση κάτοψης του Μεγάρου 2 (Catling, 2009: 21, fig. 23)
- Εικ. 66 Τοπογραφικό σχέδιο Ν πλαγιάς του Λόφου του Αετού. Κατόψεις ΜΕ κλιβάνων, ΜΕ νεκροταφείου, ΥΕ κτιρίων Α, Β και αναλημματικού τοίχου (Catling, 2009: 52, fig. 54)
- Εικ. 67 Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά. Κάτοψη αναλημματικού τοίχου, «προμαχώνα» και Κτιρίου Α (Catling, 2009: 216, ill. 17 λεπτομέρεια)
- Εικ. 68 Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά. Αξονομετρική αναπαράσταση αναλημματικού τοίχου, «προμαχώνα» και Κτιρίου Α σε σχέση με τον δρόμο (Catling, 2009: 231, ill. 20)
- Εικ. 69 Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά, μονολιθικό κατώφλι Κτιρίου Α (Catling, 1982: 37, fig. 9)
- Εικ. 70 Μενελάιο, όστρακα «βαρβαρικής» χειροποίητης κεραμικής από τον Προφήτη Ηλία (Catling and Catling, 1981: 77, fig. 3)
- Εικ. 71 Μενελάιο, Μινωίζουσα κεραμική (α-γ) (Catling, 1996: 73-74, 76, fig. 2-4)
- Εικ. 72α-β Μενελάιο, α) κύαθος και β) γυναικείο ειδώλιο ΜΜ (Catling, 1975β: fig. 2-3)
- Εικ. 73 Μενελάιο, θραύσματα πήλινου ομοιώματος κτιρίου από το γέμισμα του αναβαθμού του Μεγάρου 2 (Catling, 1989: pl.35)
- Εικ. 74 Πιθανή αναπαράσταση του πήλινου ομοιώματος κτιρίου (Catling, 2009: 276, ill. 24)
- Εικ. 75 Μενελάιο, α) σφραγιδόλιθος από σάρδιο, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1, b-c) σφραγιδόλιθος από κόκκινο ιάσπη, ΥΕ ΙΙΙΑ-B, e-g) θραύσμα μικρού αγγείου από ορεία κρύσταλλο, ΥΕ ΙΙΙΑ (Catling, 2009: pl. 130a-c, e-g)
- Εικ. 76 Κουφόβουνο, Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφικών περιοχών (Whitley, 2002-

-
- 2003: 31, fig. 51)
- Εικ. 77 Κουφόβουνο, τομή του λόφου όπου διακρίνονται οι ΠΕ λάκκοι (Orgeolet, 2006: 279, fig. 2)
- Εικ. 78 Κουφόβουνο, ΠΕ λίθινη πλατφόρμα η οποία είχε ερμηνευτεί λανθασμένα από τον Vacano ως αψιδωτό κτίριο (Orgeolet, 2006: 282, fig. 5)
- Εικ. 79 Κουφόβουνο, περιοχή C, χάλκινη αιχμή δόρατος από ΜΕ ταφή (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2001: 10, fig. 4)
- Εικ. 80 Κουφόβουνο, περιοχή B, κάρναρος από ΜΕ ταφή (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2003: 14, fig. 6)
- Εικ. 81 Κουφόβουνο, περιοχή B, ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2001: 7, fig. 3)
- Εικ. 82 Κουφόβουνο, περιοχή A, λίθινη πλατφόρμα 0004 και ΜΕ ταφή 0009 (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2004: 3, fig. 2)
- Εικ. 83 Πίνακας με τη δημογραφική σύνθεση στο Κουφόβουνο βάσει των ΜΕ ταφών και σύγκριση με Ασίνη και Λέρνα (Lagia et al., 2007: 317, table 19.1)
- Εικ. 84 Τοπογραφικό σχέδιο των θέσεων Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, Αμυκλαίο: Σπηλάκια, Βαφειό και Παλαιοπυργί. Με την αρίθμηση F1-F4 αναφέρονται θέσεις με πιθανούς θαλαμοειδείς τάφους (Μπάνου, 1996-1997: 29, χάρτ. 2)
- Εικ. 85 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, χάλκινο μαχαίρι πιθανόν από ταφή σε απλό λάκκο της ΥΕ I (Galligas, 1992: 37, fig.13b και 38, fig. 14)
- Εικ. 86 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ΥΕ ΙΙΑ-Β κτιριακά κατάλοιπα στους πρόποδες του λόφου και γυναικεία ειδώλια από τις επιχώσεις τους (Σπυρόπουλος, 1981: πιν. 60γ-δ)
- Εικ. 87α-β Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, α) θραύσμα χεριού που κρατάει κύλικα από μεγάλο άγαλμα, β) θραύσμα από κεφάλι μεγάλου γυναικείου αγάλματος, σώζει τμήμα του πόλου, του μετώπου και του ενός φρυδιού (Δημακοπούλου, 1982, πιν. 25-26)
- Εικ. 88 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ΥΕ ΙΙΓ τροχήλατο ζωόμορφο ειδώλιο (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 29)
- Εικ. 89 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, χειροποίητα ζωόμορφα εδώλια (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 41)
- Εικ. 90 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ειδώλιο πτηνού (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 49)
- Εικ. 91 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, όστρακο Εικονιστικού ρυθμού. Το τμήμα της απεικόνισης έχει ερμηνευτεί ως σκηνή μάχης (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 50 εικ. 116)
- Εικ. 92α-γ Αμυκλαίο: Σπηλάκια, κάτοψη και τομή των α) τφ 1, β) τφ 2, γ) τφ 3 (Σπυρόπουλος, 1981: 127-129, σχέδ. 2-4)

-
- Εικ. 93 Χρυσή κεφαλή ταύρου από το Μουσείο του Λούβρου. Ως τόπος προέλευσης αναφέρονται οι Αμυκλές Λακωνίας, αγνώστου αρχαιολογικού συνόλου. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ φάση (Laffineur, 1979: fig. 1)
- Εικ. 94 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κατόψεις τφ Σ1 και Σ2 (Δημακοπούλου, 1977: 31, εικ. 1)
- Εικ. 95α-γ Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κατόψεις τφ Σ4 (α), Σ5 (β) και Α1 (γ) (Δημακοπούλου, 1977: 35, εικ. 2)
- Εικ. 96 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και ειδώλιο τύπου Φ από τον τφ Α1 (Δημακοπούλου, 1967: πίν. 141α-δ)
- Εικ. 97 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και ειδώλια τύπου Φ από τον τφ Σ5 (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 12α-θ)
- Εικ. 98 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία από τον τφ Σ1 (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 10β-ς)
- Εικ. 99 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κτέρισμα από τον τφ Σ1, πιθανόν χάλκινο κύμβαλο (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 11δ)
- Εικ. 100 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και «κομβία» από τον τφ Σ2 (πάνω δεξιά το εσωτερικό του τάφου) (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 11α-γ, ε-θ)
- Εικ. 101 Σιδερένια αντικείμενα της ΥΕ περιόδου. Νούμερο 6: σιδερένιο δαχτυλίδι από τον τφ Α1 του νεκροταφείου Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας (Varoufakis, 1981: 26, fig. 1)
- Εικ. 102 Βαφειό, κάτοψη και τομή του θολωτού τάφου (Τσουντας, 1889: 137-138)
- Εικ. 103 Βαφειό, πολύτιμα κτερίσματα από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 7)
- Εικ. 104 Βαφειό, χάλκινα κτερίσματα από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 8)
- Εικ. 105 Βαφειό, σφραγιδόλιθοι από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 10)
- Εικ. 106 Τοπογραφικό σχέδιο επιφανειακών θέσεων Βουνό Παναγιάς και Σκούρα: Άγιος Γεώργιος (Βαπου, 2000: 180, fig. 4)
- Εικ. 107 Γεράκι, περιοχές ανασκαφής στη Β πλευρά της ακρόπολης (Crouwel et al., 2002: 2, fig. 1)
- Εικ. 108 Γεράκι, αεροφωτογραφία του οχυρωματικού τείχους (MacVeagh and Prent, 2009: 237, fig. 24.4)
- Εικ. 109 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ δωμάτιο ενσωματωμένο στο τείχος με πίθους και σφραγίσματα (Crouwel et al., 2002: 7, fig. 4)
- Εικ. 110 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ δωμάτιο με πίθους και σφραγίσματα (Crouwel et al., 1997: 59, fig. 5)
- Εικ. 111 Γεράκι, ΠΕ πίθος της κεραμικής «Γεράκι» (Crouwel et al., 1998: 97, pl. ΙΙ)
- Εικ. 112 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ «cheesepot» (Crouwel et al., 1998: 105, pl. V)
- Εικ. 113α-β Γεράκι, ΠΕ ΙΙ σφραγίσματα α) (Crouwel et al., 2001: 20, pl. XII, β)

-
- (Weingarten et al., 1999: 365-368, fig.10-15)
- Εικ. 114α-ζ Παράλληλα σφραγισμάτων από α) Λέρνα ΙΙΙΔ, β-γ) Λέρνα ΙΙΙC, δ) Λέρνα ΙΙΙC πρώιμη, ε) Beit Yenah Παλαιστίνης, στ) Değirmentere και ζ) σφραγίδα από τη βόρεια Συρία (Weingarten et al., 1999: 368-370, fig. 16-19)
- Εικ. 115 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ σφράγισμα 83/6/1 με αποτύπωμα υφάσματος (Weingarten et al., 1999: 373, fig. 22)
- Εικ. 116 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ σφράγισμα 76/8/7 με αποτύπωμα υφάσματος (Weingarten et al., 1999: 371, fig. 20a)
- Εικ. 117 (Επάνω) Λεπτομέρεια του σφραγίσματος 76/8/7 με ενδείξεις των αποτυπωμένων χαρακτηριστικών του υφάσματος. (Κάτω) Σχεδιάγραμμα της τεχνικής ύφανσης όπως υποδεικνύεται από το αποτύπωμα (Weingarten et al., 1999: 372-373, fig. 20b-21)
- Εικ. 118 Γεράκι, λίθινο ΠΜ ΙΙ αγγείο (Crouwel et al., 2004: 13, pl. IX)
- Εικ. 119 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ λίθινο περίαπτο (a-b) και παράλληλά του από τη Λέρνα (c) και τη Μιδέα (d) (Crouwel, 1999: pl. XXXIIa-d)
- Εικ. 120 Γεράκι, ΠΕ ΙΙ λίθινα πηνιόσημα αντικείμενα, πιθανότατα βάρη μετρικού συστήματος (Crouwel et al., 2005: 16, pl. X)
- Εικ. 121 Γεράκι, όστρακο από ΜΕ εγχάρακτο κυλινδρικό κύπελλο (Crouwel et al., 2004: 15, fig. 4)
- Εικ. 122 Γεράκι, κτερίσματα (αγγεία και χάλκινη περόνη) από ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι κιβωτιόσημο τάφο (Wace, 1909-1910: 74, fig. 4)
- Εικ. 123 Γεράκι, ΜΕ κιβωτιόσημος τάφος που εντοπίστηκε το 2004 (Crouwel et al., 2005: 22, pl. XII)
- Εικ. 124 Γεράκι, οστέινη ημιτελής περόνη ή τρυπάνι από ΜΕ κιβωτιόσημο τάφο που εντοπίστηκε το 2004 (Crouwel, 2010: 85, fig. 8)
- Εικ. 125α-β Γενικά τοπογραφικά σχέδια α) του λόφου του Αγίου Βασιλείου και της διασποράς των οστράκων στο ΒΑ από αυτόν ύψωμα (Βανου, 1999: 67, fig. 3), β) σχέδιο των ανασκαφικών τομών (Εργον, 2010: 34, εικ. 24)
- Εικ. 126 Άγιος Βασίλειος, Κτίριο Α, δωμάτια 3-6 (Εργον, 2010:35, εικ. 25)
- Εικ. 127α-στ Άγιος Βασίλειος, ευρήματα από το Κτήριο Α: α) κατάλοιπα οδοντόφρακτου κράνους, β) λαιμός λίθινου αγγείου, γ) πήλινο ταυρόμορφο ρυτό, δ) επίμηλο λαβής ξίφους, ε) αιγυπτιακός σκαραβαίος, στ) χρυσά ελάσματα (Εργον, 2010: 35-36, εικ. 26-31)
- Εικ. 128 Άγιος Βασίλειος, ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι νεκροταφείο με κιβωτιόσημους τάφους (Εργον, 2010: 37, εικ. 32)
- Εικ. 129 Άγιος Βασίλειος, Κτίριο Β (Εργον, 2010: 39, εικ. 35)
- Εικ. 130 Άγιος Βασίλειος, θραύσματα τοιχογραφιών από την επίχωση του Κτιρίου Β

-
- (Εργον, 2010: 39, εικ. 36)
- Εικ. 131α-β Άγιος Βασίλειος-ΝΔ λόφος, αγγεία από τον τφΑ της συστάδας των θαλαμοειδών (Εργον, 2010: 40, εικ. 37β-γ)
- Εικ. 132 Άγιος Βασίλειος, θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β' γραφής (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)
- Εικ. 133 Άγιος Βασίλειος, θραύσμα ΥΕ ανθρωπόμορφου ειδωλίου (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)
- Εικ. 134 Άγιος Βασίλειος, ΥΕ αγγείο (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)
- Εικ. 135 Ανθοχώρι, οικ. Κουτσουλάκου, τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφής με ΠΕ κτιριακά κατάλοιπα (Ζαννου, 2009: 34, fig. 4.12)
- Εικ. 136 Ανθοχώρι, οικ. Κουτσουλάκου, θραύσματα από ΠΕ «τηγανόσχημα» σκεύη (Ζαννου, 2009: 38, fig. 4.30 και 4.31)
- Εικ. 137 Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Άρνας. Με το σημείο «?» επισημαίνονται πιθανοί θολωτοί τάφοι (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 129, fig. 9)
- Εικ. 138 Άρνα, θολωτός τάφος (Σπυρόπουλος, 1982α: πίν. 59α)
- Εικ. 139 Άρνα, θολωτός τάφος, θραύσματα αγγείων (Σπυρόπουλος, 1982α: πίν. 59β)
- Εικ. 140 Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Περιστέρι: Σόλακοι. Στα δεξιά κάτοψη του θαλαμοειδούς μυκηναϊκού τάφου και σχεδιάγραμμα της εισόδου του (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 93, fig. 11a-b)
- Εικ. 141 Αγγεία από την κτέριση του θαλαμοειδούς της εικ.140 (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 94, fig. 12)
- Εικ. 142 Περιστέρι: Σόλακοι, θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος του 2004. Μία από τις ανακομιδές (Ελευθεροτυπία, 23/11/2004: 27)
- Εικ. 143 «Μινωικά» αγγεία από την αρχαιότερη ανακομιδή του θαλαμοειδούς τάφου του 2004 στη θέση Περιστέρι: Σόλακοι (Θέμος, 2007: 475, εικ. 8)
- Εικ. 144 Χάλκινο δαχτυλίδι και χάλκινες περόνες από την τελευταία ταφή (ΥΕ ΙΙΙΓ) του θαλαμοειδούς τάφου του 2004 στο Περιστέρι: Σόλακοι (Demakouroulou, 2009: 132, fig. 26)
- Εικ. 145 Τοπογραφικό σχέδιο με θέσεις στην περιοχή Κροκεών, στο Δ άκρο της πεδιάδας του Έλους έως το Γύθειο στα ΝΔ (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 104, fig. 19)
- Εικ. 146 Γεωμορφολογικός χάρτης της πεδιάδας του Έλους με προϊστορικές θέσεις και την πιθανή ακτογραμμή της Εποχής του Χαλκού (Bintliff, 2008: 547, fig. 13.6)
- Εικ. 147 Άγιος Στέφανος, ΠΕ I-II, οικισμός και ταφές (Taylour and Janko, 2008: 561, fig. 14.1)
- Εικ. 148 Άγιος Στέφανος, ΠΕ μικρά αντικείμενα (σφονδύλια, γυναικεία και ζώομορφα ειδώλια, λίθινα εργαλεία στη τελευταία σειρά). Διακρίνονται: 5004-5005)

-
- γυναικεία ειδώλια τύπου Φ, 5011) ειδώλιο βοοειδούς που πιθανόν φέρει ζυγό, 5021) πτηνόσχημο ειδώλιο (Taylor and Janko, 2008: pl. 44)
- Εικ. 149 Άγιος Στέφανος, ΜΕ Ι, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 562, fig. 14.2)
- Εικ. 150 Άγιος Στέφανος, ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 573, fig. 14.4)
- Εικ. 151 Άγιος Στέφανος, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΥΕ Ι, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 574, fig. 14.5)
- Εικ. 152 Άγιος Στέφανος, περιοχή Ν, κτίριο της ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι φάσης με θρανίο και εστία στο ένα από τα δύο δωμάτια (Rutter and Rutter, 1976: 2, fig. ΙΙΙ.1)
- Εικ. 153 Άγιος Στέφανος, ΜΕ λίθινο πλακίδιο με δύο ιδεογράμματα της Γραμμικής Α' γραφής (Banks and Janko, 2008: 442, fig. 9.12)
- Εικ. 154 Άγιος Στέφανος, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι γυναικεία ταφή (Α23) με πλούσια κτέριση (Taylor, 1972: 214, fig. 5)
- Εικ. 155α-β Άγιος Στέφανος, ταφή Α23, α) χάλκινα ενώτια, δαχτυλίδι περόνη και χάντρες (Taylor and Janko, 2008: pl.45, 6012α, β) εγχάρακτο κύπελλο (Taylor, 1972: 215, fig.7)
- Εικ. 156α-β Άγιος Στέφανος, ΥΕ Ι αντρική ταφή και παιδική ανακομιδή (Α28) α) κάτοψη εσωτερικού τάφου (Taylor, 1972: 218, fig.11), β) κτερίσματα: 1, 3-οστέινες βελόνες, 2-χάλκινο εγχειρίδιο, 3-χάλκινες τριχολαβίδες, 5-λεπίδες οψιανού και ξέστρο πυριτόλιθου.
- Εικ. 157 Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΙ, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 593, fig. 14.8)
- Εικ. 158 Άγιος Στέφανος, ΥΕ Ι/ΙΑ ταφή (Nu13) με λίθινη πλατοφόρμα στη ΝΑ γωνία (πλευρά κεφαλιού) (Taylor and Janko, 2008: 138, fig. 2.10)
- Εικ. 159 Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΙΒ παιδική ταφή (Β28), (Taylor and Janko, 2008: 130, fig. 2.5)
- Εικ. 160 Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΙΒ παιδική ταφή (Β28), τα τρία αγγεία της κτέρισης (Taylor and Janko, 2008: pl.40, 3289-3291)
- Εικ. 161 Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΙΑ1-ΙΙΑ2 πρώιμη, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 594, fig. 14.9)
- Εικ. 162 Άγιος Στέφανος, διάφορα ΥΕ ειδώλια: 7092-μινωικό ανθρωπόμορφο, 7122-τροχός από άρμα (French and Janko, 2008: 456, fig. 10.4)
- Εικ. 163 Άγιος Στέφανος, σφραγιδόλιθος από την ταφή Η13 (French and Janko, 2008: 459, fig. 10.5, λεπτομέρεια)
- Εικ. 164 Άγιος Στέφανος, μετάβαση και ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 603, fig. 14.11)

-
- Εικ. 165 Τοπογραφικό σχέδιο Α άκρου της πεδιάδας του Έλους και των θέσεων Άγιος Ευστράτιος, Άγιος Ευστράτιος: Ελίτσα και Άγιος Ευστράτιος-Α λόφος (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 88, fig. 9)
- Εικ. 166 Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Μαυροβούνι (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 116, fig. 3)
- Εικ. 167 Μαυροβούνι, κατόψεις θαλαμοειδών τφ 1-3, 5 (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 117, fig. 4)
- Εικ. 168 Συκιά, κάτοψη τφ 1 και κατανομή ταφών και κτερισμάτων (Σταϊνχαουερ, 1973-1974: 295, σχέδ. 6)
- Εικ. 169 Συκιά, αγγεία και ξίφος από τον τφ 1 (Σταϊνχαουερ, 1973-1974: πίν. 189)
- Εικ. 170 Συκιά, κάτοψη και τομή τφ 2 (Ευσταθίου, 1997: 198, σχέδ. 16)
- Εικ. 171 Συκιά, αγγεία από τον τφ 2 (Ευσταθίου, 1997: πίν. 85β-γ)
- Εικ. 172 Συκιά, αγγεία από την κτέριση του τφ 3. Το εσωτερικό του λάκκου 1 του τφ 3 με οστά ανακομιδών και αγγεία (Ευσταθίου, 1998: πίν. 80α-γ)
- Εικ. 173 Συκιά, αγγεία από την κτέριση του τφ 4. Αγγεία στο δάπεδό του (Ευσταθίου, 1998: πίν. 81α-δ)
- Εικ. 174 Αγγελώνα: Μπάστιζα, κάτοψη και τομή τάφου (Σπυρόπουλος, 1981: 130, σχέδ.5)
- Εικ. 175 Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Επιδάουρου Λιμηράς και των τριών τουλάχιστον συστάδων με ΥΕ θαλαμοειδείς τάφους (Αγία Τριάδα, Βαμβακιά και Παλαιόκαστρο) (Κουντούρη, 1996-1997: 509, εικ. 1)
- Εικ. 176 Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα, τφ Α (Χρήστου, 1956: 208, εικ. 1)
- Εικ. 177 Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα, τφ Β (Χρήστου, 1956: 209, εικ. 2)
- Εικ. 178α-γ Αγγεία από την κτέριση των τάφων α) τφ.Β Αγίας Τριάδας, β) τφ.Α Αγίας Τριάδας και γ) τάφου Παλαιοκάστρου της Επιδάουρου Λιμηράς (Χρήστου, 1956: πίν.103α-γ)
- Εικ. 179 Εισηγμένα ΥΕ ΙΙΑ αγγεία από τάφο/ους της Επιδάουρου Λιμηράς (Κουντούρη 1996-1997: 510, εικ.2-3)
- Εικ. 180 ΥΕ Ι αγγεία πιθανόν από κτέριση τάφου στην θέση Ασωπός: Μποζιά (Demakoroulou, 1992: 99, fig.29)
- Εικ. 181 ΥΕ ΙΙΑ αγγεία πιθανόν από κτέριση τάφου στην θέση Ασωπός: Μποζιά (Demakoroulou, 1992: 104, fig. 32)
- Εικ. 182 ΠΕ σφράγισμα από την θέση Ασωπός: Μποζιά (Ζαββού, 2007: 441, εικ. 16)
- Εικ. 183 Τσεγκιάνικα: Μανδρίτσα, είσοδος θαλαμοειδούς μυκηναϊκού τάφου (Ζαββού, 2002: 223, φωτ. 3)
- Εικ. 184 Λιμανάκι Αυλόσπηλου, είσοδος μυκηναϊκού τάφου (Ζαββού, 2002: 224, φωτ. 5)
- Εικ. 185 Τοπογραφικό σχέδιο του ΝΔ τμήματος της χερσονήσου Μαλέα και της

-
- Ελαφονήσου. Στο περίγραμμα επισημαίνεται η θέση της καταβυθισμένης θέσης Παυλοπέτρι (Harding et al., 1969: fig. 1)
- Εικ. 186 Παυλοπέτρι, αποτύπωση του ορατού καταβυθισμένου οικιστικού ιστού, των ανεσκαμμένων καταλοίπων στην ομώνυμη νησίδα στα Ν και τμήμα του νεκροταφείου των θαλαμοειδών στην παραλία Πούντα στα Β (Harding et al., 1969: fig. 3)
- Εικ. 187 Παυλοπέτρι, κτίριο ΙΧ (Harding et al., 1969: 120, fig. 5)
- Εικ. 188α-β Παραλία Πούντα, κατόψεις θαλαμοειδών τάφων α) τφ.37, β) τφ.39 με τφ.38 και 41 (Harding et al., 1969: 131, fig. 13)
- Εικ. 189 Παραλία Πούντα, b) αεροφωτογραφία τμήματος του νεκροταφείου c-d) θαλαμοειδείς τάφοι, e) θαλαμοειδής τφ. 39 (Harding et al., 1969: pl. 25)
- Εικ. 190 Παυλοπέτρι, διάφοροι κιβωτιόσχημοι τάφοι εντός του οικιστικού ιστού (Harding et al., 1969: 124-125, fig. 7-8)
- Εικ. 191 Παυλοπέτρι, ΥΕ θαλαμοειδείς τάφοι (Harding et al., 1969: 127, fig. 10)

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα θερμά να ευχαριστήσω τις τρεις επόπτριες της μεταπτυχιακής αυτής εργασίας δρ. Ίριδα Τσαχίλη (καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης), δρ. Ευγενία Γιαννούλη (επίκουρος καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πελοποννήσου) και δρ. Κατερίνα Κόπακα (αναπληρώτρια καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης) των οποίων η συνεργασία και καθοδήγηση υπήρξε πολύτιμη για την ολοκλήρωση της εργασίας. Τυχόν σφάλματα σε αυτήν είναι δικής μου ευθύνης.

Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τον κ. Γιώργο Πανόπουλο, αγρονόμο & τοπογράφο-μηχανικό ΕΜΠ και σύμβουλο γεωπληροφορικής στο εργαστήριο Χαρτογραφίας της σχολής Αγρονόμων & Τοπογράφων Μηχανικών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, ο οποίος με κάθε προθυμία μου διέθεσε τη νεώτερη έκδοση ArcGis 9.3.1. για την ψηφιοποίηση θεματικών χαρτών, χωρικά δεδομένα μέρος των οποίων χρησιμοποιήθηκαν στους εν λόγω χάρτες, και έκανε την γεωαναφορά του χάρτη C των Hope-Simpson and Dickinson, 1979, σε ΕΓΣΑ '87.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους Στέφανο Μπάμπη, Μίνα Νικολοβιένη, Έφη Αντωνίου και Γιάννη Μανωλάκο, οι οποίοι είχαν πάντα τη θέληση να ακούνε και να συζητάνε, καθώς επίσης την Ελένη Κομματά που διάβασε τμήμα της εργασίας αυτής.

Σας ευχαριστώ πολύ όλους.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τις τελευταίες περίπου τρεις δεκαετίες, έχει τεθεί με μεγαλύτερη έμφαση στην αρχαιολογική σκέψη η διερεύνηση των λόγων που οδήγησαν τους ανθρώπους σε συγκεκριμένες πολιτισμικές επιλογές. Τα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος εξετάζονται υπό το πρίσμα ερωτημάτων όπως ποιά είναι η κοινωνική δομή της εκάστοτε κοινότητας, υπό ποιες παραμέτρους διαμορφώνεται και πώς εξελίσσεται σε πολυπλοκότερες μορφές, αποσκοπώντας στη διάκριση του ατόμου και της σκέψης του.

Η κοινωνική οργάνωση έχει συσχετιστεί με το βαθμό διαφοροποίησης των ατόμων και ομάδων (Pullen, 1994: 115), η κλίμακα της οποίας συνδέεται με απλές ή πολύπλοκες μορφές δομών (Wason, 1994: 41-57). Οι σχέσεις αυτών, των ατόμων και ομάδων, επηρεάζονται τόσο από τα ίδια τα φυσικά πρόσωπα όσο και από τους τρόπους, επίσημα θεσμοθετημένους ή μη, με τους οποίους διαχειρίζονται τα ποικίλα υποσυστήματα που διέπουν τον πολιτισμό της κοινότητας (τεχνολογικό, περιβαλλοντικό, συμβολικό, κτλ). Τα ιδεολογικά και υλικά αγαθά, όπως και ο βαθμός πρόσβασης σε αυτά, διαμορφώνουν την κοινωνική, οικονομική και πολιτική δομή, συχνά αμφίδρομα (Voutsaki, 1995: 57, 59-60), γεγονός το οποίο δεν είναι πάντα άμεσα ορατό και κατανοητό.

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να επιχειρηθεί η σκιαγράφηση των κοινωνικών δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο, συγκεκριμένα στο νομό Λακωνίας, και του τρόπου με τον οποίο εξελίσσονται κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού. Η παραπάνω επιλογή βασίζεται κυρίως στο ότι η γεωγραφική αυτή περιοχή δεν έχει αποτελέσει βασικό πεδίο μιας κοινωνιολογικής μελέτης, σχεδόν για καμία περίοδο της Χαλκοκρατίας. Μικρές αναφορές επί αυτού μπορούν να εντοπιστούν σε λίγες μονογραφίες και άρθρα, οι οποίες όμως πραγματεύονται θέματα ταφικών εθίμων, συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών οικιστικών ή ταφικών τύπων, χρησιμοποιώντας από την Λακωνία μόνο όσες αρχαιολογικές θέσεις εμπίπτουν στο αντικείμενο της έρευνάς τους.¹

Αναφορικά με την χρονική περίοδο που επιλέχτηκε να εξεταστεί, κρίνεται ότι, από τη στιγμή που δεν υπάρχουν αρκετές ανεσκαμμένες θέσεις οι οποίες να δημιουρ-

---

¹ Μονογραφίες βλ. κυρίως Cavanagh and Mee: 1998, Papadimitriou: 2001, Boyd: 2002 και Cavanagh and Crouwel: 2002 (αφορά κυρίως την ιεραρχία κοινοτήτων στα Δ του Πάρωνα), άρθρα Barber: 1992, Bennet and Galanakis: 2005.

γούν συγκρίσιμα μεταξύ τους σύνολα αρχαιολογικών στοιχείων, σαφώς ενταγμένων στις διάφορες πολιτισμικές υποφάσεις των δυο χιλιετιών, είναι προτιμότερη η επιλογή της εξέτασης των καταλοίπων συνολικά για την Εποχή του Χαλκού, ως ένα πρώτο αναγνωριστικό στάδιο της κοινωνικής μελέτης των πληθυσμών της Λακωνίας.

Οπωσδήποτε, η θεώρηση της εξέλιξης των κοινωνικών δομών σε μία τόσο μεγάλη χρονική περίοδο, σε συνδυασμό με τα λίγα αρχαιολογικά δεδομένα, εξ' αρχής αποφέρει αντικειμενικές δυσκολίες. Το γεγονός αυτό είναι κατανοητό και λαμβάνεται υπόψη η αδυναμία ύπαρξης «σωστού» στατιστικού μεγέθους, σε πολλές περιπτώσεις ανάλυσης των υλικών καταλοίπων. Ωστόσο, σκοπός της εργασίας δεν είναι η συγγραφή ενός κειμένου το οποίο θα καταδεικνύει με αξιωματικό χαρακτήρα την εξέλιξη της κοινωνικής οργάνωσης στην περιοχή της Λακωνίας από την ΠΕ I έως την ύστερη ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, αλλά να συνυπολογίσει τα υπάρχοντα στοιχεία, παρουσιάζοντας διαπιστώσεις και, κατά κύριο λόγο, θέτοντας ερωτήματα για περαιτέρω έρευνα.

Οι δύο χιλιετίες της Εποχής του Χαλκού χαρακτηρίζονται από περιόδους έντονα διακριτών, αν μπορεί να ειπωθεί, πολιτισμικών μορφωμάτων. Η πρώτη Χαλκοκρατία ταυτίζεται με την απαρχή της αστικοποίησης στον χώρο του προϊστορικού Αιγαίου, κυρίως κατά την ΠΕ ΙΙ φάση, την ακόλουθη διακοπή(;) της κατά την ΠΕ ΙΙΙ και τη σταδιακή μετεξέλιξη πολιτισμικών στοιχείων κατά την μετάβαση στη Μέση Εποχή Χαλκού. Οι φάσεις ΜΕ Ι και ΙΙ θεωρούνται γενικότερα ότι αποτελούν μία περίοδο πληθυσμιακής μείωσης, φτωχού υλικού πολιτισμού, απουσίας κοινωνικών διαφοροποιήσεων, εμφανών τουλάχιστον στα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα, καθώς και απομόνωσης του νότιου ηπειρωτικού ελλαδικού κόσμου από τον υπόλοιπο ηπειρωτικό και αιγαιακό χώρο (Voutsaki, 2005: 134).

Αντίθετα, η ΜΕ ΙΙΙ, έως και την ΥΕ Ι, βρίσκεται στον αντίποδα της προαναφερθείσας εικόνας, κυρίως με την εισαγωγή νέων ταφικών αρχιτεκτονικών τύπων – όπως επίσης και τυπολογία ξιφών, όσον αφορά τα κινητά ευρήματα (Giannouli, 2010: 501) - και σε ορισμένες περιπτώσεις την ύπαρξη ιδιαίτερα πλούσιων κτερισμάτων, με αποκορύφωμα τους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών. Κατά την ΥΕ ΙΙ – ΙΙΙΑ και ΥΕ ΙΙΙΒ φάση παρατηρείται (ή και ενδεχομένως συνεχίζεται) η σταδιακή ανάπτυξη και η ακόλουθη εδραίωση ανακτορικών κέντρων, γύρω από τα οποία διαμορφώνεται ένα ολόκληρο κοινωνικό, οικονομικό, πολιτικό γραφειοκρατικό σύστημα. Η κατάρρευση των ανακτορικών συγκροτημάτων στην ΥΕ ΙΙΙΒ2 σηματοδοτεί μία χρονική περίοδο, την ΥΕ ΙΙΙΓ, πληθυσμιακών μετακινήσεων και ανακατατάξεων, εγκατάλειψης οικισμών αλλά και οικονομικής ευμάρειας άλλων (Deger-Jalkotzy, 1999: 129-130).

Ποιά είναι η θέση των κοινοτήτων της Λακωνίας στο γενικό αυτό ιστορικό πλαίσιο και πώς ενδεχομένως επηρεάζονται οι κοινωνικές δομές τους από τις ποικίλες πολιτισμικές εξελίξεις; Μπορεί άραγε να διαπιστωθεί αμφίδρομη σχέση επιρροής;

Πώς ανταποκρίνονται στις μεταβάσεις από την ΠΕΧ στην ΜΕΧ και από την ΜΕΧ στην ΥΕΧ; Επί παραδείγματι, μολονότι σε περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας έχουν αναγνωρισθεί στοιχεία κοινωνικής οργάνωσης κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία - κυρίως ως προς την έννοια των κοινοτικών έργων, της διοικητικής/οικονομικής διαχείρισης παραγόμενων αγαθών και αρχιτεκτονικής διαφοροποίησης - δεν είναι εύλογα κατανοητό, εάν τα στοιχεία αυτά εξελίσσονται ή μεταβάλλονται κατά το πέρασμα στη Μέση Εποχή Χαλκού και έπειτα, και με ποιους τρόπους. Θα μπορούσε, άραγε, το φαινόμενο της απότομης διακοπής συγκεκριμένων πολιτισμικών στοιχείων της τελικής φάσης της Χαλκοκρατίας να συσχετιστεί με το αντίστοιχο στα τέλη της ΠΕ ΙΙ φάσης, όπως διερωτάται ο Ο. Dickinson ως προς μια πιθανή κοινή αιτιολόγηση αυτών (Dickinson, 1982: 137);

Όσον αφορά την μυκηναϊκή ανακτορική περίοδο, μέχρι πρότινος θεωρούνταν ότι η περιοχή της Λακωνίας δεν κατείχε σημαντική θέση ανάλογη των Μυκηνών, της Πύλου και άλλων ανακτορικών κέντρων. Ωστόσο, η πρόσφατη ανακάλυψη πινακίδων Γραμμικής Β' στον Άγιο Βασίλειο Ξηροκαμπίου, νότια της Σπάρτης, κλόνισε την άποψη αυτή. Τα πολύ πρόσφατα ανασκαφικά στοιχεία, σύνολο χάλκινου οπλισμού και αποτμήματα πολύτιμων και ημιπολύτιμων αντικειμένων της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής σε σχέση και με τα προαναφερθέντα ΥΕ ΙΙΙ αρχειακά κατάλοιπα, σκιαγραφούν τη σταδιακή διαμόρφωση υψηλά ιεραρχημένων κοινωνικών δομών στην κοινότητα, με αποκορύφωμα την ύπαρξη γραφειοκρατικού ανακτορικού διοικητικού συστήματος. Επομένως, πώς εξελίσσονται οι κοινωνικές δομές στη Λακωνία λίγο πριν, κατά τη διάρκεια, και μετά την κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων;

Μέσα σε αυτήν την ιστορική πορεία των δύο χιλιετιών της Εποχής του Χαλκού μπορεί να αναγνωριστεί το άτομο ως μονάδα στην κοινωνική οργάνωση; Εντοπίζονται διαφοροποιήσεις αναφορικά με τις ιδιότητες (βιολογικές και μη) ή/και τις δραστηριότητες αυτού; Είναι εφικτή η επισήμανση της κοινωνικής του θέσης σε μία ιεραρχημένη κοινότητα (social rank), και εάν ναι, από τί διαμορφώνεται και πώς εξελίσσεται; Η έννοια του γοήτρου (social status) επηρεάζει την κάθετη κοινωνική ιεραρχία (social rank) ή μήπως δύναται να αναπτύξει και μια εσωτερική οριζόντια διαφοροποίηση;

Ακολουθώντας, σε ένα δεύτερο διευρυμένο επίπεδο αυτό της οικιστικής ανάπτυξης σε μια γεωγραφική περιοχή, η παρουσία ιεραρχημένων κοινοτήτων τότε γίνεται

ορατή στα αρχαιολογικά κατάλοιπα της Λακωνίας, πώς εξελίσσεται χρονικά και με ποιούς παράγοντες αλληλεπιδρά; Τι ρόλο παίζουν οι επαφές με περιοχές εκτός της ΝΑ Πελοποννήσου; Αναφορικά με το τελευταίο, οι διακοινοτικές σχέσεις, εντός μικρών ή και μεγαλύτερων γεωγραφικών περιοχών, κρίνεται απαραίτητο να θιγούν, έστω και συνοπτικά, καθώς μπορούν να επιφέρουν πολιτισμικές αλληλεπιδράσεις σε διάφορους τομείς της κοινωνικής ζωής.

Είναι κατανοητό πως τα παραπάνω ερωτήματα απαιτούν το καθένα μία ξεχωριστή μελέτη. Ωστόσο, η παρούσα μεταπτυχιακή εργασία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποσκοπεί σε μία πρώτη συνολική θεώρηση του θέματος των κοινωνικών δομών και της εξέλιξής τους στη περιοχή της Λακωνίας, όπου η υπάρχουσα ανασκαφική έρευνα ουσιαστικά βρίσκεται σε μη ικανοποιητικό ακόμα στάδιο.

Για την καλύτερη προσέγγιση των προαναφερθέντων ερωτημάτων, στο **κεφάλαιο 1** παρουσιάζεται η μεθοδολογία στην οποία βασίστηκε η επιλογή και η διαχείριση των δεδομένων από τις ανεσκαμμένες και επιφανειακές θέσεις της Λακωνίας, οικιστικών και ταφικών. Στο πλαίσιο αυτής θα επισημανθούν μερικά ουσιαστικά προβλήματα μελέτης των αρχαιολογικών καταλοίπων, τα οποία εντοπίζονται συχνά στη βιβλιογραφία και εν προκειμένω στην περίπτωση της Λακωνίας (βλ. κεφ. 2).

Το **κεφάλαιο 2** αποτελεί μία εκτίμηση των αρχαιολογικών θέσεων του υπό εξέταση νομού, ανασκαμμένων και επιφανειακών, ως προς τρεις βασικούς άξονες. Πρώτον, θα ειδικωθεί η γεωγραφική κατανομή τους στο χώρο, ανεξαρτήτως της ακριβούς χρονολόγησής τους, λαμβάνοντας υπόψη θέματα που αφορούν στον παράγοντα της γεωμορφολογίας. Δεύτερον, θα επισημανθεί η μεθοδολογία της έρευνας που υιοθετήθηκε για τις θέσεις της Εποχής του Χαλκού στη Λακωνία, από τα τέλη περίπου του 19^{ου} αι. έως σήμερα, και τρίτον, θα γίνει αναφορά στο βαθμό μελέτης και δημοσίευσης των ανεσκαμμένων καταλοίπων. Η επισκόπηση αυτή κρίνεται απαραίτητη για την καλύτερη παρακολούθηση των αναλυόμενων αρχαιολογικών δεδομένων και της σημασίας που αυτά ενέχουν για την περιοχή της Λακωνίας.

Στο κυρίως **κεφάλαιο 3** εμπεριέχεται η ανάλυση των αρχαιολογικών στοιχείων, τα οποία κρίνονται δηλωτικά κοινωνικών δομών για κάθε περίοδο της Χαλκοκρατίας κατά χρονική αλληλουχία, με την εξής εσωτερική διάρθρωση: α) ενδοκοινοτικό επίπεδο και β) διακοινοτικό επίπεδο. Στο πρώτο εξετάζονται τα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα της κάθε θέσης και στο δεύτερο η οικιστική ανάπτυξη και οι καταδεικνυόμενες επαφές μεταξύ των κοινοτήτων, είτε με τη μορφή εισηγμένων τελι-

---

κών προϊόντων ή πρώτων υλών, είτε υιοθέτησης ιδεών (όπου αυτές μπορούν να αναγνωριστούν από τα κατάλοιπα του υλικού πολιτισμού).

Ακολουθώντας των τελικών συμπερασμάτων (**κεφάλαιο 4**), στο δεύτερο μέρος της εργασίας, εντάσσονται δύο **παραρτήματα**, τα οποία αποτελούν κατάλογο των αρχαιολογικών θέσεων Λακωνίας της Εποχής του Χαλκού και αποσκοπούν στη δυνατότητα άμεσης συνοπτικής θεώρησης του συνόλου της κάθε θέσης ξεχωριστά. Αντίστοιχα περιλαμβάνουν τις *A) Ανασκαμμένες θέσεις* και *B) Επιφανειακές θέσεις*. Εντός αυτών οι θέσεις παρατίθενται με γεωγραφική σειρά ανά περιοχές συμβατικά οριοθετημένες από Β προς Ν, ενώ τα δεδομένα της κάθε θέσης παρατίθενται ανά χρονολογική ακολουθία ξεκινώντας από τα πρωιμότερα σωζόμενα κατάλοιπα της Εποχής Χαλκού.²

Οι θεματικοί χάρτες, που περιλαμβάνονται στο Μέρος Β της εργασίας, ψηφιοποιήθηκαν από την γράφουσα με το λογισμικό ArcGis 9.3.1. Ως υπόβαθρο για την ψηφιοποίηση των αρχαιολογικών θέσεων Λακωνίας, εξαιτίας απουσίας από την βιβλιογραφία ακριβών συντεταγμένων για τις περισσότερες από αυτές, χρησιμοποιήθηκε ο χάρτης C των Hope Simpson, R. and O.T.P.K., Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age. Vol.I: The Mainland and Islands*. SIMA Vol. LII. Göteborg. Ο εν λόγω χάρτης γεωαναφέρθηκε στο προβολικό σύστημα ΕΓΣΑ '87, από τον αγρονόμο-τοπογράφο μηχανικό του ΕΜΠ, κ. Γιώργο Πανόπουλο. Η ψηφιοποίηση των νεώτερων του 1979 εντοπισμένων αρχαιολογικών θέσεων εκπονήθηκε με βάση τα διαθέσιμα δημοσιευμένα τοπογραφικά σχέδια ή εικόνες χαρτών από την γράφουσα. Τυχόν λάθη στους χάρτες ή στην εργασία είναι δικής μου ευθύνης.

---

² Περισσότερες πληροφορίες για τη διάρθρωση των παραρτημάτων Α και Β βλ. σελ. 191-192.

---

1. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Πριν την παρουσίαση της μεθοδολογίας που θα ακολουθηθεί στην παρούσα εργασία χρειάζεται να διευκρινιστούν οι έννοιες «κοινωνικές δομές» και «κοινωνική οργάνωση». Με αυτούς τους όρους νοούνται οι τρόποι βάσει των οποίων σχετίζονται τα άτομα μιας κοινότητας σε επίπεδο ατομικό και ομαδικό. Παράμετροι όπως το φύλο, η ηλικία και η συγγένεια παίζουν καθοριστικό ρόλο στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ωστόσο, πέρα από τα βιολογικά αυτά χαρακτηριστικά στα οποία συμπεριλαμβάνεται και η φυλετική προέλευση, οι κοινωνικές σχέσεις διαμορφώνονται και από την αλληλεπίδραση των επίκτητων χαρακτηριστικών, όπως είναι η κουλτούρα, οι ιδεολογικές πεποιθήσεις (π.χ. θρησκευτικές), οι επαγγελματικές ή άλλες ιδιότητες (γεωργός, τεχνίτης, έμπορος, ιερέας/σαμάνος κ.λ.π.) (Voutsaki, 2004α: 40).

Επομένως, οι κοινωνικές δομές σχετίζονται τόσο με οικονομικούς, πολιτικούς, πολιτισμικούς και ιδεολογικούς παράγοντες, όσο και με το λεγόμενο κοινωνικό φύλο, την αλληλεπίδραση δηλαδή των βιολογικών χαρακτηριστικών με εκείνα των πολιτισμικών. Ο τρόπος δόμησης των παραπάνω στις κοινωνίες του παρελθόντος δεν είναι πάντοτε ανιχνεύσιμος και κατανοητός, πόσο μάλλον στους προϊστορικούς χρόνους, όπου απουσιάζουν οι γραπτές πηγές, με εξαίρεση ίσως τους ΥΕ III αποσπασματικούς αρχαιολογικούς κατάλογους παραγωγής και διακίνησης προϊόντων. Επιπροσθέτως, μέσα από εθνογραφικά παράλληλα και ιστορικές μαρτυρίες έχει καταστεί αντιληπτό ότι η σημασία του ατόμου ή της ομάδας και των παραμέτρων (βιολογικών ή κοινωνικά «επίκτητων») οι οποίες αποκτούν καταλυτικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση, δεν είναι κατ' ανάγκη ούτε διαχρονικές ούτε διακοινοτικές, δυσχεραίνοντας ακόμα περισσότερο την κοινωνιολογική μελέτη των προϊστορικών κοινοτήτων.

1.1. Μελέτη Αρχαιολογικών Δεδομένων

Για την κοινωνική ανάλυση στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο της Εποχής του Χαλκού, στον κύριο όγκο της βιβλιογραφίας έχουν χρησιμοποιηθεί κατά κύριο λόγο τα ταφικά κατάλοιπα. Η επιλογή αυτή αιτιολογείται κυρίως από το ότι αποτελούν την πλειονότητα των αρχαιολογικών δεδομένων με συντριπτικό ποσοστό (ανεσκαμμένων και δημοσιευμένων) έναντι των οικιστικών. Αναμφίβολα συνιστούν μια σημαντική πηγή πληροφοριών για το πώς μια κοινότητα διαχειρίζεται τους νεκρούς της, παρέχο-

---

ντας αρχαιολογική συνάφεια ατόμου, κατασκευών και αντικειμένων, τρία στοιχεία τα οποία σπάνια συνυπάρχουν στα οικιστικά κατάλοιπα.

Τα ταφικά δεδομένα πρωτίστως έχουν εξεταστεί ως προς τη διαχείριση του νεκρού, ως προς τον αρχιτεκτονικό ταφικό τύπο, τα κτερίσματα, τις συναφείς με τους τάφους κατασκευές και τη διασπορά των προαναφερθέντων στο χώρο (εντός ενός συνόλου τάφων ή και περισσοτέρων). Η ποσότητα, η ποιότητα και το «κόστος» σε χρόνο, ενέργεια και πρώτες ύλες αποτελούν συνήθως βασικές παραμέτρους ανάλυσης (Wright, 1989: 172-173. Graziadio, 1991. Boyd, 2002), ενώ δεν πρέπει να παραληφθεί και η αναλογία τους με εθνογραφικά παράλληλα (Ucko, 1969. Wason, 1994: 26-30).

Η θεωρητική εξέλιξη της αρχαιολογικής επιστήμης, αφήνοντας πίσω την ιστορική και εθνολογική προσέγγιση των ταφικών δεδομένων, εστίασε κατά τις δεκαετίες 1960 και 1970 στην κοινωνική τους διάσταση. Η κατανόηση, όμως, ότι όλα τα προϊόντα του υλικού πολιτισμού μπορούν να εκλάβουν διαφορετική σημασιολογική έννοια σε διαφορετικά αρχαιολογικά σύνολα, και ότι η επιλογή των ταφικών πρακτικών δεν καθοδηγείται πάντα από την εν ζωή κοινωνική θέση του νεκρού, δημιούργησε σκεπτικισμό για τη χρήση της «κάθετης προβολής» στην ερμηνευτική τους προσέγγιση. Αντίθετα, επισημάνθηκε η αλληλεπίδραση των ταφικών πρακτικών και της κοινωνικής οργάνωσης, συχνά με τρόπο αμφίσημο (Lewartoski, 2000: 56. Voutsaki, 2004a: 40).

Στο ίδιο αυτό θεωρητικό πλαίσιο έχει ακολούθως αμφισβητηθεί η αξιωματική σύνδεση της υψηλής κοινωνικής θέσης ή του γοήτρου με τον υλικό πλούτο. Η διαμόρφωση των κοινωνικών δομών μπορεί να αιτιολογείται τόσο από τα βιολογικά χαρακτηριστικά του νεκρού (συγγένεια, ιδιαίτερα στοιχεία ανατομίας κτλ) όσο και από τις ατομικές ιδιότητες που έχει αποκτήσει εντός της κοινότητας (τεχνίτης, έμπορος, αρχηγός/ηγέτης, πολεμιστής, ιερέας, γιατρός/μάγος, μητέρα/σύζυγος κ.ά.), ανεξαρτήτως του υλικού πλούτου που διέθετε ή και το αντίστροφο (Sjöberg, 2004: 21-23).

Ωστόσο, σημαντικά στοιχεία της κοινωνικής σημασίας των ταφών, όπως το φύλο, η ηλικία και η συγγένεια, δεν έτυχαν ανάλογης προσοχής και ορθής επιστημονικής μεθοδολογίας.³ Ο καθορισμός αυτών γινόταν ως επί το πλείστον μακροσκοπικά και συναρτήσκει εμπειρικών κανόνων, όπως για παράδειγμα τα όπλα υποδεικνύουν α-

---

³ Εξαίρεση αποτελούν τα σκελετικά κατάλοιπα από τους ΜΕ τάφους της Ασίνης (Angel, 1971) και του Ταφικού Κύκλου Β (Angel, 1973).

ντρικές ενήλικες ταφές, τα εργαλεία υφαντικής κυρίως γυναικείες ή παιδικές, ενώ δηλωτικά των τελευταίων θεωρούνταν τα μικροσκοπικά αγγεία. Με ανάλογο τρόπο προσεγγίστηκε και η συγγένεια, δίνοντας έμφαση στην γειτνίαση / ομαδοποίηση των τάφων (Goldstein, 1981).

Πρόσφατα, στην κοινωνιολογική ανάλυση διαφόρων πολιτισμών, οι ταφικές πρακτικές εκλαμβάνονται ως μέσο αυτοπροσδιορισμού, τόσο σε επίπεδο ατομικό όσο και ταυτόχρονα συλλογικό, κοινοτικό. Οι πρακτικές μίας ταφής θεωρείται ότι εκφράζουν όχι μόνο την κοινωνική οργάνωση αλλά και τις πολιτισμικές αξίες και ιδεολογίες μέσα από τις οποίες αυτή διαμορφώνεται (Voutsaki, 2004α: 40-41).

Αντίθετα, τα οικιστικά κατάλοιπα έχουν χρησιμοποιηθεί λιγότερο για την ανίχνευση των κοινωνικών δομών. Αναφορικά με την ΠΕΧ, μία τέτοια βασική ανάλυση αποτελεί η μελέτη της Κόνσολα για την πρώιμη αστικοποίηση στον κεντρικό και νότιο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Συνθέτοντας τα υπάρχοντα ΠΕ οικιστικά κατάλοιπα υπό διάφορες παραμέτρους (μέγεθος, ποιότητα, κατηγορίες κατασκευών, διασπορά κτισμάτων και οικισμών) διαπίστωσε βαθμίδες κοινωνικής διαστρωμάτωσης κυρίως κατά την ΠΕ II φάση (Κόνσολα, 1984).⁴ Για την ΜΕΧ κάτι ανάλογο δεν έχει επιχειρηθεί μέχρι στιγμής με τόσο συστηματικό και αναλυτικό τρόπο, κυρίως λόγω των ελαχίστων ΜΕ οικιστικών καταλοίπων που έχουν εντοπιστεί και ανασκαφεί.⁵ Για την ΥΕΧ, των Μυκηναϊκών ανακτόρων και της αύξησης του αριθμού των οικισμών, ως συγκριτικές αναλύσεις διαφόρων κατηγοριών κτισμάτων εντός ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών, θα μπορούσαν να αναφερθούν οι μελέτες των Heisel: 1990 και Darque: 2005, οι οποίες περιλαμβάνουν οικιστικά και ανακτορικά κτίσματα του κεντρικού και νότιου ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου.

Σε ελάχιστες όμως περιπτώσεις κοινοτήτων της Εποχής του Χαλκού έχει καταστεί δυνατή η συγκριτική μελέτη σύγχρονων μεταξύ τους οικιστικών και ταφικών καταλοίπων. Η πολύπλευρη ανάλυση των εκάστοτε οικιστικών δεδομένων κατ' αναλογία με τα ταφικά, και η μεταξύ τους αντιπαράθεση σε συγχρονία είναι αναγκαία.

---

⁴ Επίσης, μπορεί να αναφερθεί η πολυπαραγοντική μελέτη ΠΕ κτισμάτων του Pullen το 1985 με στόχο την κοινωνική ανάλυση λαμβάνοντας κατά κύριο λόγο ως βασικό άξονα την αναγνώριση του ορθογώνιου κτίσματος με δύο ή τρία κατά παράταξη δωμάτια ως τυπική αρχιτεκτονική μονάδα. Κριτική ως προς αυτό αποτελεί το άρθρο του Steven Harrison, 1995 όπου υποστηρίζει την μεγαλύτερη ποικιλομορφία και το μεγαλύτερο κατά μέσο όρο εμβαδόν των οικιστικών κατόψεων της ΠΕ II.

⁵ Αποτελεί όμως μελλοντικό στόχο για την περιοχή της Αργολίδας στο ερευνητικό πρόγραμμα "Middle Helladic Argolid: Shifting Identities" (Voutsaki, 2007, 7 Δεκεμβρίου).

Μόνο τότε είναι εφικτή η καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών δομών, όταν δηλαδή αυτές μελετηθούν συνδυαστικά στο πεδίο της καθημερινής ζωής εντός του οικισμού και στο πεδίο των ταφικών πρακτικών, όπου ενδεχομένως διατηρούνται ή τροποποιούνται υπό το πρίσμα των μεταφυσικών αντιλήψεων. Μία τέτοια μεθοδολογία θα επιτρέψει τη διάκριση του ιδεολογικού υποβάθρου της εκάστοτε κοινότητας και των τρόπων που αλληλεπιδρά με τις κοινωνικές δομές.

Σημαντικό βήμα προς αυτήν τη σύνθετη και διεπιστημονική μεθοδολογική ανάλυση των οικιστικών και ταφικών καταλοίπων, τουλάχιστον για τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, αποτελεί το ερευνητικό πρόγραμμα το οποίο αφορά την ΜΕ Αργολίδα και βρίσκεται σε εξέλιξη (Voutsaki, 2004α, 2005, 2007).

Κρίνεται επομένως απαραίτητο για τη διερεύνηση των κοινωνικών δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο, και συγκεκριμένα στο νομό Λακωνίας, η εξέταση τόσο των οικιστικών όσο και των ταφικών καταλοίπων. Βάρος θα δοθεί στα ανεσκαμμένα αρχαιολογικά δεδομένα οικισμών, νεκροταφείων ή μεμονωμένων τάφων, αλλά και σε κατηγορίες αντικειμένων, οι οποίες συνήθως συνδέονται με την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Συμπληρωματικά θα χρησιμοποιηθούν τα στοιχεία των επιφανειακών θέσεων, προκειμένου να ειδωθεί το σύνολο της κατοίκησης στην περιοχή και πώς εξελίσσεται κατά την πάροδο των δύο χιλιετιών της Εποχής του Χαλκού.

1.1.1. Οικισμοί

Ο χώρος της οικιστικής εγκατάστασης είναι κατάλληλος για την κατανόηση του τρόπου κοινωνικής οργάνωσης. Σε αντίθεση με τα νεκροταφεία, συγκεντρώνει σχεδόν όλες τις πτυχές των δραστηριοτήτων μιας κοινότητας, παρέχοντας μέσω του οικιστικού σχεδιασμού, της αρχιτεκτονικής, των κινητών ευρημάτων, της διασποράς και αρχαιολογικής τους συνάφειας, πληροφορίες για τις κοινωνικές δομές ανεξάρτητα από μεταφυσικές αντιλήψεις, οι οποίες στην τέλεση των ταφικών πρακτικών μπορεί να μεταλλάξουν την «κοσμική» κοινωνική δομή.

Πιο συγκεκριμένα θα μελετηθούν τα εξής:

- Αρχιτεκτονική

Τα οικοδομικά χαρακτηριστικά των κτισμάτων μιας εγκατάστασης και η συγκριτική τους μελέτη μπορούν να καταδείξουν ποικίλους βαθμούς διαφοροποίησης ή/και ομαδοποίησης. Η κάτοψη, το μέγεθος, τα οικοδομικά υλικά, η ποιότητα κατασκευής τους και τα στοιχεία εκλεπτυσμένης αρχιτεκτονικής, όπως η χρήση

«εξωτικών» πετρωμάτων, οι ξυλοδεσιές στην τοιχοποιία, η πιθανή ύπαρξη κεραμιδιών στη στέγαση (κυρίως για την ΠΕΧ), η διακόσμηση με γραπτό κονίαμα, όλα αποτελούν παραμέτρους που πρέπει να εξετάζονται. Σε συνδυασμό με τα κινητά ευρήματα, συχνά δηλωτικών της λειτουργίας κτιρίων και δωματίων (εργασίας, αποθήκευσης, διοίκησης, λατρείας ή άλλο) και των ποσοτικών και ποιοτικών διαβαθμίσεων που αυτά παρουσιάζουν, τα αρχιτεκτονικά στοιχεία συνιστούν ενδείξεις για τον χαρακτηρισμό ενός κτιρίου ως απλού οικήματος, Μεγάρου «Mansion» ή και ανακτορικού συγκροτήματος (Barber, 1992: 13-14, 22. Τουρναβίτου, 1996: 60-62). Η ποικιλία των προαναφερθέντων στοιχείων κατ' επέκταση υποδεικνύει και το επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης.

- Χωροταξία

Ακολούθως, η χωροταξία όπως για παράδειγμα ο κοινός ή μη προσανατολισμός των κτιρίων, η σύνταξή τους κατά συστάδες ή ελεύθερες οικοδομικές μονάδες, η ύπαρξη διαχωριστικών αναλημμάτων, τα διαφορετικά επίπεδα του οικισμού ανάλογα με τη γεωμορφολογία της θέσης, αντικατοπτρίζουν κοινωνικές δομές συχνά με συμβολικό τρόπο. Η ύπαρξη κατασκευών κοινοτικού χαρακτήρα, οχυρώσεις, δρόμοι, αποχετευτικό σύστημα, ανοιχτοί χώροι κοινόχρηστοι ή μη, δημόσια κτίρια, μεγάλοι αποθηκευτικοί χώροι, χώροι λατρείας και άλλα (Κόνσολα, 1984: 11, 14) υποδηλώνουν την ύπαρξη μιας ιεραρχημένης κοινότητας, η οποία μπορεί να συντονίσει την κατασκευή των προαναφερθέντων έργων, να ελέγξει τη λειτουργία και την πρόσβαση σε αυτά.

Επίσης, η παρουσία διακριτών λειτουργικών χώρων εντός κτιρίων ή του οικιστικού ιστού αποτελούν ενδείξεις κοινωνικής διαφοροποίησης. Ο χωροταξικός διαχωρισμός εργαστηρίων, αποθηκών, χώρων προετοιμασίας και κατανάλωσης τροφής, διοίκησης, τελετουργιών ή λατρείας, και ο τρόπος με τον οποίο αυτός επιτυγχάνεται ανά περίπτωση εντός ή και εκτός του οικισμού φανερώουν κοινωνικές δομές (Konsola, 1986: 12, 14).

- Παραγωγή-Οικονομία:

Η παραγωγή προϊόντων σε επίπεδο ενός νοικοκυριού, ενός οικισμού ή ακόμα ενός ευρύτερου εμπορικού δικτύου, συνδέεται άμεσα με τον βαθμό και την πολυπλοκότητα της κοινωνικής οργάνωσης (Nordquist, 1995: 202-203). Η χωροταξική οργάνωση, ο βαθμός εξειδίκευσης των εργαστηριακών και αποθηκευτικών χώρων σε εργαλειακό εξοπλισμό και παραγωγή τελικών προϊόντων, η ύπαρξη τεχνιτών μερικής

ή πλήρους απασχόλησης και η σχέση αυτών με διοικητικά κτίρια αποτελούν σημαντικές παραμέτρους για εξέταση (Konsola 1986: 11, 14. Wiencke, 1989: 506).⁶

Ακολουθως, οι τυχόν διαφοροποιήσεις στην παραγωγή, διακίνηση και κατανάλωση αγροτικών ή βιοτεχνικών προϊόντων σε διακοινοτικό πλέον επίπεδο φανερώνουν στοιχεία για ένα ευρύτερο και ιεραρχημένο οικονομικό δίκτυο, όπως υποδεικνύεται ότι υπήρχε κατά την ΥΕ ΙΙΑ2-ΙΙΒ φάση στην περιοχή των Μυκηνών (Dabney, 1997: 470-471).

- Οικιστικό σύστημα περιοχών

Η συγκεκριμένη παράμετρος αφορά στον τρόπο ανάπτυξης των οικισμών μίας γεωγραφικής περιοχής ως προς την έκταση και τη θέση τους στο τοπίο. Η αύξηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας σχετίζεται, μεταξύ άλλων, και με τις αλλαγές των οικιστικών μεγεθών της έκτασης και του πληθυσμού μιας κοινότητας, ως μονάδα και ως σύνολο συγκριτικά με άλλες της ίδιας περιοχής (Konsola, 1986: 9, 11. Pullen, 2003: 29).

Επίσης, έχει υποστηριχθεί ότι η επιλογή του τόπου εγκατάστασης δεν είναι απολύτως ανεξάρτητη από τη γεωμορφολογία της ευρύτερης περιοχής. Η παρουσία αυτής της σχέσης συνδέεται με την ύπαρξη ενός ιεραρχημένου οικιστικού μοντέλου με διαφορετικές βαθμίδες για τον εκάστοτε οικισμό (θέσεις που ελέγχουν περάσματα, εμπορικούς δρόμους, λιμάνια, πεδιάδες, αγροτικές εκτάσεις, πρώτες ύλες) (Καλογεράκου, 1996-1997: 121-125).

Επομένως, η διασπορά των οικισμών στο χώρο και η διαχρονική μελέτη της, λαμβάνοντας υπόψη τη γεωμορφολογία, το μικροπεριβάλλον, τους φυσικούς πόρους και τον τρόπο εκμετάλλευσής τους, πέρα από την υπόδειξη της ιεραρχημένης δομής των τοπικών κοινοτήτων είναι πιθανό να αποκαλύψει τις αιτίες και τον τρόπο εξέλιξής της μέσα σε ένα ιστορικό πλαίσιο.

- Διακοινοτικές σχέσεις: επαφές-εμπόριο

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η εξέταση των διακοινοτικών σχέσεων μέσω της διακίνησης υπηρεσιών, πρώτων υλών και τελικών προϊόντων. Εκτός της επαφής με διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις, τα εισηγμένα υλικά αγαθά έχουν χαρακτηριστεί και ως συμβολικός φορέας δύναμης και κύρους (Burns, 1998: 145). Σε κοινωνίες

---

⁶ Σχετικά με την ορολογία και την μεθοδολογία ταύτισης εργαστηριακών χώρων ή χώρων εργασίας στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, που έχουν διατυπωθεί και εφαρμοστεί από διάφορους μελετητές βλ. Lurack, 2008: 11-14.

όπου δεν υπάρχει η έννοια της νομισματικής ισοτιμίας, η ανταλλαγή, και γενικότερα η κυκλοφορία των προαναφερθέντων, έχει υποστηριχθεί ότι διέπεται και εξαρτάται από τις εκάστοτε κοινωνικές δομές (Wiencke, 1989: 501. Voutsaki, 1999: 109-112).

1.1.2. Ταφικές Πρακτικές

Οι παράμετροι των ταφικών συνόλων, οι οποίες σκιαγραφούν κοινωνική οργάνωση, είναι πολλές και συχνά περίπλοκες, καθώς συνδέονται με ιδεολογικές πεποιθήσεις, κοινωνικές και μεταφυσικές. Οι ερευνητές πλέον προσφεύγουν στη λεπτομερή καταγραφή όλων των στοιχείων που μπορούν να αντληθούν από τις ταφικές πρακτικές, προκειμένου να τις εξετάσουν είτε συνολικά σε χρονικό ή/και τοπικό επίπεδο (Nordquist, 1990. Pullen, 1994. Cavanagh and Mee, 1998. Boyd, 2002), είτε πραγματευόμενοι ειδικότερα θέματα, όπως η χρήση συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών ταφικών τύπων (Lewartovski, K. 2000. Papadimitriou, 2001) ή τελετουργιών (Gallou, 2005).

Όσον αφορά τη θεώρηση των ταφικών καταλοίπων ως άμεσο καθρέφτισμα της κοινωνικής οργάνωσης έχουν πλέον προσδιοριστεί καλύτερα οι αδυναμίες και τα σφάλματα που αυτή ενέχει (Nordquist, 1990: 37). Η παλαιότερη, δηλαδή, θεώρηση ότι η ομοιογένεια ή η διαφοροποίηση των ταφικών πρακτικών αντικατοπτρίζει ανάλογη κοινωνική κατάσταση, έχει πλέον αμφισβητηθεί (Cavanagh and Mee, 1998: 121-122). Έμφαση δίνεται στην χρήση τους ως μέσο δημιουργίας ατομικών και κοινοτικών ταυτοτήτων (Voutsaki, 1998: 44-45). Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κλασσικής Αθήνας, όπου νομοθετήθηκε περιορισμός στην επίδειξη του ταφικού πλούτου, προκειμένου να ισχυροποιηθούν οι δημοκρατικοί θεσμοί μεταξύ όλων των πολιτών ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους θέσης (Morris, 1994: 150, 160-161, 164).

Πιο συγκεκριμένα θα μελετηθούν τα εξής:

- Αρχιτεκτονική και Χωροταξία

Η επιλογή αρχιτεκτονικού ταφικού τύπου εσωκλείει συγκεκριμένους λόγους ανθρώπινης πρόθεσης (πρακτικούς, ιδεολογικούς, πολιτισμικούς ή άλλους) (Dickinson, 1983: 63-64). Η επιλογή του απλού λάκκου σε ΥΕ ΙΙΙ νεκροταφείο του Άργους και της Κάτω Ακρόπολης στην Τίρυνθα αντικατοπτρίζει στην πρώτη περίπτωση συντήρηση της παράδοσης, ενώ στη δεύτερη πιθανότατα χαμηλή κοινωνική θέση (Cavanagh and Mee, 1998: 125). Αναλόγως οι διαστάσεις, τα υλικά, η ποιότητα κατασκευής του τάφου και τα άλλα διακριτά κατασκευαστικά χαρακτηριστικά (σήμανση, περίβολος κ.ά.) είναι δυνατόν να υποδηλώνουν κάθε φορά

κάτι διαφορετικό. Το μέγεθος για παράδειγμα του τάφου μπορεί να σχετίζεται με πρακτικούς λόγους (περιορισμένος χώρος) ή/και κοινωνικούς (κοινωνική θέση, γόητρο) (Cavanagh and Mee, 1998: 26, 124). Παρομοίως, η ποιότητα και τα υλικά της κατασκευής μπορεί να υποδεικνύουν ευχέρεια διαθέσιμου χρόνου, τεχνικών γνώσεων ή/και συμβολικές προεκτάσεις κοινωνικού κύρους και θέσης (Wright, 1987: 177-179).

Σημαντικές πληροφορίες αντλούνται και από την χωροταξία των τάφων είτε αυτοί εντοπίζονται *intra muros*, είτε σε *extra muros* νεκροταφεία. Η επιλογή του χώρου ενταφιασμού ορίζεται από πρακτικούς ή/και ιδεολογικούς παράγοντες ανάλογα με τις παραδόσεις των κοινοτήτων, τις μεταθανάτιες αντιλήψεις και άλλες συμβολικές κοινωνικοπολιτικές προεκτάσεις (Cavanagh and Mee, 1998: 124, 130). Για παράδειγμα, σε πολλές περιπτώσεις νεκροταφείων θαλαμοειδών τάφων κριτήριο, πέραν της σχετικής εγγύτητας με τον οικισμό, αποτέλεσαν τα εδαφολογικά χαρακτηριστικά των υψωμάτων, δηλαδή το μαλακό πέτρωμα για την ευκολότερη λάξευση.⁷ Από την άλλη, η επιλογή θέσεων με ορατότητα και γεωπολιτική σημασία χαρακτηρίζει τους μεγάλους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους, αποσκοπώντας στην προβολή και υπενθύμιση της κοινωνικής διαφοροποίησης τόσο σε ενδοκοινοτικό όσο και σε διακοινοτικό επίπεδο (Wright, 1987: 180-182. Bennet and Shelmerdine, 2001: 136).

- Ατομικές ή πολλαπλές ταφές

Η επιλογή ατομικών ή συλλογικών ενταφιασμών ενέχει σημαντικές πληροφορίες για τις κοινωνικές σχέσεις. Αν και η επαναλαμβανόμενη χρήση ενός τάφου παρουσιάζει συγκεκριμένα προβλήματα ανασκαφής και μελέτης όσον αφορά το κάθε άτομο ξεχωριστά, μπορεί να δώσει στοιχεία σε επίπεδο συγγενικών ή τοπικών κοινωνικών ομάδων. Αυτό είναι δυνατό να επιτευχθεί εντοπίζοντας διαφοροποιήσεις και ομαδοποιήσεις παραμέτρων, όπως για παράδειγμα η ηλικία, το φύλο, ο τύπος και ο χώρος του τάφου (Nordquist, 1990: 39. Pullen, 1994: 115, 130).

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι πολλαπλές ταφές, τουλάχιστον στο νότιο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, εμφανίζονται στα τέλη της ΜΕ ΙΙΙ με αρχές της ΥΕ Ι για να επικρατήσουν έως το τέλος της περιόδου. Η χρήση τους επισημαίνεται, ως επί το πλείστον, σε *extra muros* νεκροταφεία, σε αντίθεση με τους ατομικούς που απαντώνται κυρίως εντός του οικιστικού ιστού (Lewartoski, 2000: 22-23).

---

⁷ Περισσότερα σχετικά με την τοπολογία των μυκηναϊκών νεκροταφείων βλ. Dabney, 1999.

-
- Διαχείριση νεκρού και βιολογικά χαρακτηριστικά

Ο καλλωπισμός, η ένδυση, η πιθανή έκθεση, η εναπόθεση του νεκρού στον τάφο και ο εν συνεχεία παραμερισμός των οστών του σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των σκελετικών καταλοίπων για το φύλο, την ηλικία, τη διατροφή και την παθολογία, αποτελούν καίριες παραμέτρους μελέτης του βιοτικού επιπέδου και κατ' επέκταση των κοινωνικών δομών (Graziadio, 1991: 407). Η δυνατότητα επισήμανσης ομογένειας ή διαφοροποίησης μεταξύ παιδιών και ενηλίκων ή μεταξύ αντρών και γυναικών ως προς τον χώρο και τον τύπο του τάφου, τη διαχείριση του σώματος, την ύπαρξη κτερισμάτων και λοιπές τελετουργικές πρακτικές καθιστούν αναγκαίες τις ανθρωπολογικές μελέτες.

Για παράδειγμα, σε πολλές περιπτώσεις ο ενταφιασμός νηπίων έως μία ηλικία εντός του οικιστικού ιστού και όχι στο νεκροταφείο υποδεικνύει τον ρόλο της ηλικίας ως μία τουλάχιστον παράμετρο για τον καθορισμό της κοινωνικής θέσης του ατόμου (Pullen, 1994: 130. Lewartoski, 2000: 54). Από την άλλη, οι *intra muros* ταφές ενηλίκων ατόμων έχουν ερμηνευτεί ως επιλογή για μικρότερη δαπάνη υλικών και ενέργειας, συνδέοντας κατ' επέκταση τον ενταφιασμό εκτός του οικισμού με μία ανερχόμενη ή ήδη διαμορφωμένη κοινωνική ελίτ (Nordquist, 1990: 39. 2002β: 25).

1. Κτερίσματα

Η ύπαρξη ή μη κτερισμάτων, το πλήθος, η ποικιλία, η ποιότητα των αντικειμένων που επιλέγονται προς ταφική απόθεση, η σπανιότητα του υλικού ή ακόμα και του ίδιου του αντικειμένου ως κατηγορία (Cavanagh and Mee, 1998: 32) αποτελούν δεδομένα, τα οποία σε συνδυασμό με τις προαναφερθείσες παραμέτρους παρέχουν πληροφορίες για το άτομο και την κοινωνία στην οποία ανήκει.⁸

- «Δευτερεύουσες» τελετουργικές πρακτικές

Με τον όρο «δευτερεύουσες» συνοψίζονται οι πρακτικές εκείνες, οι οποίες συνδέονται με τελετουργίες σπονδών, νεκροδείπνων και ανιχνεύονται μέσω συγκεκριμένων καταλοίπων, κτερισμάτων ή κατασκευών, όπως οστά ζώων, πυρές, σκεύη προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού, βόθροι, αυλάκια, βωμοί, λίθινες πλατφόρμες κ.ά.

---

⁸ Βλ. παρακάτω 1.1.3. Κινητά ευρήματα.

1.1.3. Κινητά ευρήματα

Τα κινητά ευρήματα είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Πληροφορούν για τεχνολογικές, αισθητικές και ιδεολογικές επιλογές, για δραστηριότητες οικιακές, βιοτεχνικές, οικονομικές, τελετουργικές και φυσικά για το βιοτικό επίπεδο. Η συχνότερη κατηγορία, που αποκαλύπτεται εντός οικιστικών και ταφικών κατασκευών, είναι η κεραμική. Η τυπολογική εξέλιξη και η ποιότητα των αγγείων φανερώνουν έστω και έμμεσα στοιχεία κοινωνικών δομών. Αλλαγές στο σχηματολόγιο και συγκεκριμένες προτιμήσεις σκευών σε αρχαιολογική συνάφεια με τον χώρο, τις κατασκευές και άλλα αντικείμενα σκιαγραφούν διαφορετικές επιλογές στη διαχείριση των τροφίμων, υγρών και στερεών, και ακολούθως κοινωνικές διαφοροποιήσεις και συμπεριφορές.

Ως ένα τέτοιο παράδειγμα ερμηνεύεται η εισαγωγή της ραμφόστομης φιάλης (σαλτσιέρα) κατά την ΠΕ II φάση στην οικιακή σκευή, η οποία ήδη περιλάμβανε αγγεία μετάγγισης και μεταφοράς, υποδηλώνοντας έμμεσα τη δημιουργία μιας νέας ανάγκης πιθανόν κοινωνικής (Wiencke, 1989: 503). Αναλόγως, έχει καταδειχθεί ότι κατά την ΠΕ II φάση στην ΒΑ Πελοπόννησο, απλά κεραμικά σκεύη ανταλλάσσονταν μεταξύ των κοινοτήτων πιθανότατα όχι για οικονομικούς λόγους αλλά κυρίως για τα ίδια τα σκεύη στο πλαίσιο κοινωνικής συμπεριφοράς, επιδιώκοντας ίσως «στυλιστική ομοιομορφία και κοινωνική συνοχή» (Rutter, 2001: 122).

Επίσης, μελέτη ΜΕ κεραμικής οικισμών όπως της Ασίνης και της Τσουνγκιζας παρατηρεί, κυρίως από τα μέσα της περιόδου, σταδιακή εμφάνιση αγγείων πόσεως και σερβιρίσματος τα οποία αποτελούσαν «σύνολα» κυπέλλων, κύαθων ή κυλίκων παρόμοιων διαστάσεων και κόσμησης, συχνά ανά ζεύγη μαζί και με μία πρόχου. Η διαπίστωση αυτή, τουλάχιστον για τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο της προχωρημένης Μέσης Χαλκοκρατίας, συνδέεται με την έννοια της προσφοράς και κατανάλωσης ποτού. Η τελευταία σταδιακά αποκτά μεγαλύτερη σημασία ως κοινωνική συμπεριφορά έκφρασης φιλοξενίας και διαμόρφωσης σχέσεων κυρίως για άτομα που ανήκαν ή επιδίωκαν να ενταχθούν σε ανώτερη κοινωνική θέση (Nordquist, 1999: 572, 2002α: 122-123, 127-128, 130-133. 2002β: 27-28).

Πέραν της κεραμικής και λοιπών ευρημάτων καθημερινών και βιοτεχνικών δραστηριοτήτων, εντοπίζονται ανά περιπτώσεις ορισμένα αντικείμενα, τα οποία θεωρούνται δηλωτικά γοήτρου και κοινωνικής θέσης. Ο χαρακτηρισμός αυτός προκύπτει είτε λόγω του σπάνιου, εξωτικού, πολύτιμου ή ημιπολύτιμου υλικού κατασκευής (χρυσός, άργυρος, ελεφαντοστό, ήλεκτρο κ.λ.π.) είτε λόγω της ίδιας της

κατηγορίας των αντικειμένων ανεξαρτήτως υλικού (σφραγίσματα και κάθε είδους σφραγίδα, οδοντόφρακτα κράνη κ.λ.π.) (Kilian-Dirlmeier, 1986: 161. Laffineur, 1991: 281. Cavanagh and Mee, 1998: 33, 51. Voutsaki, 2001: 195).

Οι σφραγίδες ή τα σφραγίσματα, τα σημεία κεραμικών και οι πήλινες πινακίδες καταγραφής προϊόντων καταδεικνύουν ανάγκη δήλωσης ιδιοκτησίας, προέλευσης, ελέγχου της παραγωγής ή και άλλων εννοιών, μη ανιχνεύσιμων σήμερα, και κατ' επέκταση τη διαφοροποίηση ατόμων ή ομάδων έναντι άλλων (Wiencke, 1989: 507. Pullen, 2003: 30). Επίσης, πλήρεις οπλικοί εξοπλισμοί και οδοντόφρακτα κράνη σε ταφικά συνήθως σύνολα ή οι μεγάλοι πιθαμοφορείς του Ανακτορικού Ρυθμού αποτελούν ενδείξεις ατόμων σε υψηλή κοινωνική θέση (Graziadio, 1991: 422. Deger-Jalkotzy, 1999: 126. Πετράκης, 2006: 118).

Από την άλλη αξίζει της προσοχής η θεωρία ότι αντικείμενα «ιδιαιτέρως κοινωνικής σημασίας» δεν υποδεικνύουν απλώς μία εδραιωμένη κοινωνική διαφοροποίηση, αλλά ενδεχομένως αποτελούν παράγοντες της δημιουργίας της. Παράδειγμα αποτελούν τα μεταλλικά αντικείμενα, τα οποία, κατά την Πρώιμη Ίσως και Μέση Χαλκοκρατία, φαίνεται ότι συνέβαλαν με την απόκτησή τους στη διαμόρφωση μίας ανώτερης κοινωνικής ομάδας (Wiencke, 1989: 507). Ωστόσο, είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονιστεί ότι η απουσία ή όχι σπάνιων αντικειμένων δεν θα πρέπει να αποτελεί μοναδικό κριτήριο για την αναγνώριση ή μη υψηλής κοινωνικής θέσης (Dickinson, 1983: 56). Απαιτείται, για κάθε περίπτωση καταλοίπων, ο συνυπολογισμός όλων των προαναφερθεισών παραμέτρων στο πλαίσιο της αρχαιολογικής συνάφειας (Pullen, 1994: 117) και έχοντας κατά νου ότι το σύνολο των κοινωνικών αξιών μπορεί να διαφέρει από κοινότητα σε κοινότητα και από εποχή σε εποχή.

1.2. Προβλήματα Μελέτης Αρχαιολογικών Δεδομένων

Στις περισσότερες, όμως, περιπτώσεις οικιστικών και ταφικών λειψάνων δεν υφίσταται απρόσκοπτη αποκάλυψη, καταγραφή και μελέτη για κάθε μία από τις παραπάνω παραμέτρους. Τα μεθοδολογικά προβλήματα στην αρχαιολογική έρευνα είναι αρκετά και συχνά αλληλένδετα. Στο παρόν υποκεφάλαιο θα επισημανθούν συνοπτικά ίσως τα πιο βασικά από αυτά, τα οποία όμως εντοπίστηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά τη αποδελτίωση των λακωνικών θέσεων της Εποχής του Χαλκού.

1.2.1. Αλλοιώσεις Αρχαιολογικών Καταλοίπων

Είναι συχνή η αδυναμία αποκάλυψης αρχαιολογικών συνόλων όπως αρχικά εναποτέθηκαν με φυσικό τρόπο ή από ανθρώπινη επιλογή. Οι αλλοιώσεις οφείλονται σε ποικίλους παράγοντες, οι οποίοι σχετίζονται με την ταφονομία, την ιδιοσυστασία δηλαδή των υλικών καταλοίπων, του εδάφους και τις μεταγενέστερες διαταράξεις του περιβάλλοντα χώρου φυσικές ή ανθρώπινες. Στον ελλαδικό χώρο είναι ιδιαίτερα δύσκολη η διατήρηση αντικειμένων και κατασκευών από φθαρτές πρώτες ύλες. Αγγεία από ξύλο, δέρμα ή φυτικές ύλες, υφάσματα και άλλα φθαρτά υλικά σπανίως εντοπίζονται. Σχετικά εύθραυστη φύση έχει το οστεολογικό υλικό κυρίως των παιδιών και νεογνών.

Επομένως, η γνώση των ταφονομικών παραγόντων είναι καίριας σημασίας για την έρευνα. Η σύσταση του εδάφους, το κλίμα, η παρουσία φυτών και ζώων παίζουν καταλυτικό ρόλο στο βαθμό διατήρησης των υλικών καταλοίπων. Παρομοίως, η συνεχής μεταβολή του φυσικού περιβάλλοντος, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο ποσοστό, αλλοιώνει την αρχαιολογική συνάφεια και διασπορά στο χώρο. Δυναμικά φαινόμενα, όπως η διάβρωση και απόθεση ιζημάτων, αλλουβιακών, κολουβιακών και αιολικών, και οι αυξομειώσεις της θαλάσσιας στάθμης επηρεάζουν ποικιλοτρόπως τα κατάλοιπα, είτε θάβοντάς τα αρκετά μέτρα κάτω από την επιφάνεια (γης και θαλάσσης) είτε διαβρώνοντάς τα μερικώς ή παντελώς, είτε ενδεχομένως μεταφέροντάς τα σε δευτερογενείς αποθέσεις.

Ένας σημαντικός ακόμα παράγοντας διατάραξης είναι και η λαθρανασκαφή και σύληση κυρίως ταφικών συνόλων. Απόρροια αυτής αποτελεί η αλλοίωση της συνάφειας κτερισμάτων και σκελετικών καταλοίπων, του αριθμού και της πιθανής ποικιλίας των εναποθεθειμένων αντικειμένων, κυρίως μέσω της κλοπής των πιο εντυπωσιακών σε πρώτη ύλη και τεχνοτροπία.

1.2.2. Μεθοδολογία Ανασκαφής και Μελέτης Καταλοίπων

Ως προς τη μεθοδολογία ανασκαφής και μελέτης προκύπτουν συγκεκριμένα προβλήματα κατά κύριο λόγο σε θέσεις, οι οποίες ανασκάφηκαν στις απαρχές της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας τον 19^ο αι. και στις αρχές του 20^{ου} αι. Είναι χαρακτηριστικό ότι δινόταν μεγαλύτερη προσοχή και ερευνητική αξία σε πλούσια αρχαιολογικά σύνολα, ταφικά ή οικιστικά. Μεγάλοι θολωτοί τάφοι και οικισμοί συνδεδεμένοι με την ομηρική παράδοση αποτελούσαν το επίκεντρο του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Αντίθετα, «κοινοί» τάφοι με ευτελή ή και καθόλου κτερίσματα και οι-

---

κισμοί χωρίς μεγάλα κτιριακά συγκροτήματα και αντίστοιχης «αξίας» κινητά ευρήματα συχνά ανασκάπτονταν χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια ή/και αναφέρονταν επιγραμματικώς έως και καθόλου στις ανασκαφικές εκθέσεις (Voutsaki, 2004β: 345). Αποτέλεσμα αυτών των ερευνητικών επιλογών ήταν η δημιουργία μονομερούς αρχαιολογικής εικόνας όχι μόνο για τις ίδιες τις θέσεις αλλά και για ολόκληρες γεωγραφικές περιοχές του ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου.⁹

Περνώντας στην ερευνητική διαχείριση των καταλοίπων απαραίτητη είναι η γνώση συγκεκριμένων μεθοδολογικών δυσκολιών. Αυτές συνδέονται τόσο με τα ερευνητικά ερωτήματα όσο και με την στατιστική επεξεργασία των δεδομένων. Για παράδειγμα, αναφορικά με το τελευταίο, τάφοι πολλαπλών ενταφιασμών, με ή χωρίς ανακομιδές, απαιτούν προσοχή στη διαχείριση των στοιχείων τους. Η μακρόχρονη χρήση ενός τάφου περιλαμβάνει πολλές γενεές, ορισμένες ενδεχομένως διαφορετικών πολιτισμικών φάσεων. Το συχνότερο εμπόδιο μελέτης είναι η αδυναμία σύνδεσης ατόμων και αντίστοιχων κτερισμάτων ή άλλων εντός του τάφου κατασκευών. Σε τέτοιες περιπτώσεις είναι εφικτή μόνο η εξαγωγή γενικών συμπερασμάτων σε επίπεδο πολλών τάφων μαζί, όπως για παράδειγμα πλούσια κτερισμένων και μη ή βέλτιστης / χειρίστης κατασκευής (Pullen, 1994: 114, 127).

Σημαντική παράμετρο αποτελεί και ο προσδιορισμός της ποσοστιαίας αναλογίας της ανεσκαμμένης έκτασης ενός οικισμού ή του αριθμού των τάφων με το υπολογιζόμενο συνολικό ποσοστό της εγκατάστασης ή του νεκροταφείου. Δηλαδή, με το πιθανό πληθυσμιακό μέγεθος της κοινότητας και της χρονολογικής συσχέτισης οικιστικών και ταφικών καταλοίπων.

Η ανάγκη παραλληλισμού οικισμών και νεκροταφείων μιας περιοχής πρέπει να λαμβάνει υπόψη τα εκάστοτε ποσοτικά στοιχεία, είτε πρόκειται για τμήμα οικιστικής εγκατάστασης, είτε για επιφανειακές συγκεντρώσεις. Η σύγκριση ανά θέση δεν είναι πάντα εφικτή, ωστόσο όταν γίνεται άκριτα (ανισομερής παράθεση οικιστικών μεγεθών και άλλων αρχαιολογικών χαρακτηριστικών) οδηγεί εύκολα σε πλασματικά συμπεράσματα (Pullen, 2003: 32).

Τέλος, όσον αφορά θέματα τόσο δημογραφικά όσο και γενικότερα για την ορθότερη μελέτη των ταφικών πρακτικών, ένα σημαντικό μειονέκτημα είναι η απουσία

---

⁹ Οποσδήποτε η Αρκαδία, η Αχαΐα ή για παράδειγμα περιοχές της Αιτολοακαρνανίας δεν έτυχαν της ίδιας ερευνητικής προσοχής όσο η Αργολίδα και η Μεσσηνία με τα ανακτορικά συγκροτήματα των Μυκηνών και της Πύλου αντίστοιχα, γεγονός το οποίο μάλλον δεν είναι και τόσο τυχαίο.

ανθρωπολογικών μελετών, η οποία ευτυχώς τις τελευταίες δεκαετίες έχει αρχίσει να μειώνεται. Σε αρκετές περιπτώσεις η μακροσκοπική μελέτη του οστεολογικού υλικού μπορεί να πληροφορήσει για το φύλο, την ηλικία και ορισμένες παθήσεις. Ωστόσο, τι γίνεται με τις περιπτώσεις που κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατόν ή δεν επιβεβαιώνεται επαρκώς και πώς αλλιώς μπορεί να ανιχνευθεί η συγγένεια των ατόμων;

Πέρα από τις απαντήσεις στα προαναφερθέντα ερωτήματα, οι εργαστηριακές αναλύσεις των σκελετικών καταλοίπων παρέχουν στοιχεία για τις διατροφικές συνήθειες και το ιστορικό ανάπτυξης του ατόμου, συχνά σχετιζόμενα με τις εκάστοτε κοινωνικές δομές. Η πρόσληψη, για παράδειγμα, συγκεκριμένων τροφών, κρέατος, ψαριών ή άλλων συστατικών, μπορεί να συνδέεται με ενήλικα άτομα, γυναίκες ή άντρες κ.ο.κ.. Πώς είναι, επομένως, δυνατόν να κατανοήσουμε την κοινωνική οργάνωση μέσα από τα ταφικά κατάλοιπα, χωρίς τα βιολογικά χαρακτηριστικά των νεκρών;

1.2.3. Χρονολογικός συσχετισμός

Οποσδήποτε δεν θα μπορούσε να παραληφθεί έστω μία μικρή αναφορά στο πρόβλημα του χρονολογικού συσχετισμού οικιστικών και ταφικών καταλοίπων. Η χρονολόγηση εν γένει συνδέεται άμεσα με την ανασκαφική μέθοδο, τη φυσική σύσταση των καταλοίπων, τους ποικίλους ταφονομικούς παράγοντες, καθώς επίσης και με το επίπεδο μελέτης των κεραμικών αγγείων. Η έρευνα των συσχετισμών και εξελικτικών μετατροπών της κεραμικής έχει διακρίνει διάφορες πολιτισμικές φάσεις και υποφάσεις εντός των τριών περιόδων της Χαλκοκρατίας, συχνά παρουσιάζοντας τοπικές παραλλαγές σε σύγχρονα αρχαιολογικά σύνολα.¹⁰ Σημαντική αρωγή στο ζητούμενο της χρονολόγησης προσφέρουν πλέον και οι φυσικοχημικές μέθοδοι.

Η επίτευξη των χρονολογικών και πολιτισμικών αυτών διαχωρισμών εντός των δύο χιλιετιών, απαιτεί προσεκτική διαχείριση των δεδομένων και ανάγκη εξέτασής τους σε πολύ συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια για τη διεξαγωγή συμπερασμάτων. Η κατανόηση του τρόπου εξέλιξης των πολιτισμικών στοιχείων μίας μεγαλύτερης ή μικρότερης γεωγραφικής περιοχής, μίας ή περισσότερων κοινοτήτων, δεν είναι δυνατόν να στηρίζεται σε χρονολογικές γενικεύσεις. Για παράδειγμα, δεδομένα ταφικών πρακτικών από σύνολα που δεν μπορούν να ενταχθούν με ακρίβεια σε μία

---

¹⁰ Για τη διάκριση των διαφόρων κεραμικών φάσεων που έχουν παρατηρηθεί κατά την Χαλκοκρατία δεν θα γίνει αναφορά στην παρούσα εργασία.

από τις φάσεις της Πρώιμης ή Μέσης Εποχής Χαλκού πρέπει να χρησιμοποιούνται με ιδιαίτερη επιφύλαξη, όποια και αν είναι αυτά.

1.2.4. Δημοσίευση

Κλείνοντας κρίνεται σκόπιμο να θιγεί, έστω επιγραμματικά, το θέμα της δημοσίευσης των ευρημάτων. Είναι ίσως χαρακτηριστική η ύπαρξη πολλών ανεσκαμμένων θέσεων στον ελλαδικό χώρο, οι οποίες έχουν δημοσιευτεί μερικώς ή και καθόλου, με περιληπτικές μόνο ανασκαφικές εκθέσεις ή ανακοινώσεις συνεδρίων.¹¹

Η κατάσταση αυτή οφείλεται σε ένα συνδυασμό γεγονότων που σχετίζονται αφενός με την παλαιότερη ισχύουσα αρχαιολογική νομοθεσία, η οποία μαζί με τα ισόβια «πνευματικά» δικαιώματα μελέτης του αρχαιολογικού υλικού προέβλεπε και αόριστο χρόνο για τη δημοσίευσή του, και αφετέρου με την οργανωτική δομή της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, την υποστελέχωσή της και κυρίως τους πενιχρούς οικονομικούς πόρους για έρευνα.

---

¹¹ Το ακριβές ποσοστό των πλήρως δημοσιευμένων και αδημοσιευτων ανεσκαμμένων θέσεων στον ελλαδικό χώρο δεν είναι δυνατό να εκτιμηθεί στην παρούσα εργασία. Για την περίπτωση της Λακωνίας βλ. κεφ. 2, σελ. 20-22, 28-32.

---

2. ΕΚΤΙΜΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΗ ΛΑΚΩΝΙΑ

Σε συνάφεια με τα προηγούμενα ακολουθεί εκτίμηση των αρχαιολογικών δεδομένων της Λακωνίας ως προς το βαθμό έρευνας και μελέτης. Το παρόν κεφάλαιο δεν έχει σκοπό την ιστορική αναδρομή της αρχαιολογικής δραστηριότητας στο νομό,¹² αλλά τη σκιαγράφιση της συνολικής εικόνας των υπάρχοντων εντοπισμένων και ερευνηθέντων καταλοίπων της Εποχής του Χαλκού. Μέσω αυτού παρέχονται στον αναγνώστη στατιστικά στοιχεία για τον αριθμό των θέσεων, την έκταση ανασκαφής και το στάδιο της δημοσίευσής τους.

Η επισκόπηση θα γίνει σε συνάφεια με τη γεωμορφολογία του συγκεκριμένου νομού της ΝΑ Πελοποννήσου, όπως κρίνεται σκόπιμη για την καλύτερη κατανόηση της διασποράς των αρχαιολογικών θέσεων, σε σχέση με την αδιάκοπη και δυναμική εξέλιξη του φυσικού περιβάλλοντος.

2.1. Πλήθος και κατανομή αρχαιολογικών θέσεων

Τα παρακάτω στοιχεία αντλούνται στο μεγαλύτερο ποσοστό από τις ανασκαφικές εκθέσεις του Αρχαιολογικού Δελτίου. Ακολούθως, προέρχονται από πρακτικά τοπικών και διεθνών συνεδρίων, προκαταρκτικές δημοσιεύσεις σε επιστημονικά περιοδικά, σειρές, τα ΠΑΕ, ενώ σε πέντε περιπτώσεις επιπλέον πληροφορίες αντλούνται από τον ημερήσιο ελληνικό Τύπο (Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), Περιστέρι: Σόλακοι ^(A20)) και το Ηλεκτρονικό Διαδίκτυο (Κουφόβουνο ^(A7), Άγιος Βασίλειος ^(A14), Παυλοπέτρι ^(E155)).¹³ Μόλις για δύο θέσεις υπάρχουν τελικές δημοσιεύσεις (Άγιος Στέφανος

---

¹² Για τις ανασκαφές της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στη Λακωνία βλ. Catling, 1986a και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας βλ. Παναγιωτοπούλου, 2009.

¹³ Διευκρίνηση ως προς την ονοματολογία των θέσεων που χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία: Κάθε σύνολο αρχαιολογικών καταλοίπων (επιφανειακών ή ανεσκαμμένων) φέρει την ονομασία της γεωγραφικής θέσης όπου εντοπίζεται, της ευρύτερης ή/και πιο συγκεκριμένης, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία. Στις περιπτώσεις με περισσότερα του ενός τοπωνύμια, το πρώτο είναι της ευρύτερης περιοχής και το δεύτερο (μετά το σημείο στίξης «:») της ίδιας της θέσης, όπου αυτό διευκρινίζεται βιβλιογραφικά. Το τοπωνύμιο που ακολουθεί το σημείο στίξης «-», π.χ. Αστέρι: Καραούσι-Α λόφος ^(E105) ή Άγιος Στέφανος-ΝΔ έξαρμα ^(E101), ανήκει σε θέση η οποία εντοπίζεται πολύ κοντά σε άλλη γνωστή (Αστέρι: Καραούσι ^(A22), Άγιος Στέφανος ^(A23)) αλλά δεν της έχει δοθεί τοπωνύμιο. Ο συνδυασμός γράμματος και

(A²³), Μενελάιο (A⁶) και για λίγες ακόμα έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες κινητών ευρημάτων, κυρίως της κεραμικής.¹⁴

Συνολικά, από την προαναφερθείσα αποδελτίωση προέκυψαν 198 θέσεις της Εποχής του Χαλκού εντός των ορίων του νομού Λακωνίας (χάρτης 1-3). Από αυτές σε μόλις 33 θέσεις έχει διενεργηθεί συστηματική ή σωστική ανασκαφή (γράφ.1).¹⁵ Οι εν λόγω αριθμοί είναι όσον το δυνατόν πιο ακριβείς, αναλογιζόμενοι ότι η δράση της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας από τις αρχές της δεκαετίας του 2000 και εξής δεν δημοσιεύεται τακτικά μέσω του Αρχαιολογικού Δελτίου. Ο πραγματικός αριθμός των θέσεων της Εποχής του Χαλκού δεν πρέπει να είναι ιδιαίτερα μεγαλύτερος (πίν.1).¹⁶

Πιο συγκεκριμένα στην περιοχή της κοιλάδας του ποταμού Ευρώτα, από το βόρειο όριό της έως το μυχό του Λακωνικού Κόλπου, παρουσιάζονται κατά κύριο λόγο δύο συγκεντρώσεις θέσεων, μία στην ευρύτερη περιοχή της Σπάρτης και μία στην παράκτια πεδιάδα του Έλους. Βορειότερα της Σπάρτης, εντοπίζονται λίγες μόνο θέσεις, κοντά στο δήμο Πελλάνας και στο χωριό Βούρβουρα στο όριο των νομών Λακωνίας και Αρκαδίας. Μία τρίτη συγκέντρωση εντοπίζεται στις δυτικές ημιορεινές πλαγιές του Πάρνωνα, Α/ΒΑ της Σπάρτης. Μεταξύ των δύο αυτών περιοχών, της Σπάρτης και της πεδιάδας του Έλους, με τα μέχρι τώρα δεδομένα, παρατηρούνται λιγότερες και διάσπαρτες θέσεις.

Στην χερσόνησο της λακωνικής Μάνης, στα ΝΔ του νομού, οι κατά κύριο λόγο επιφανειακές θέσεις εντοπίζονται παράκτια, με μικρή συγκέντρωση μεταξύ Γυθείου

αριθμού που ακολουθεί εντός παρενθέσεων, σε μορφή εκθέτη, αποτελεί τον κωδικό της κάθε θέσης στους ψηφιοποιημένους χάρτες της εργασίας. Επίσης, βλ. Μέρος Β, σελ. 191-192.

¹⁴ Τα κεραμικά ευρήματα από το μυκηναϊκό ιερό της θέσης Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή (A⁸) δημοσιεύθηκαν από την Κ. Δημακοπούλου στη διδακτορική της διατριβή.

¹⁵ Σε ορισμένες ανεσκαμμένες θέσεις έχει διεξαχθεί προγενέστερη επιφανειακή έρευνα. Στο Παράρτημα Α, όπου αυτό ισχύει, διευκρινίζεται με το πεδίο «Έρευνα».

¹⁶ Δύο θέσεις μυκηναϊκών χρόνων, οικισμός και νεκροταφείο αντίστοιχα, Ν της Σπάρτης και Δ του ποταμού Ευρώτα αναφέρθηκαν σε ανακοίνωση των εφόρων της Ε' Ε.Π.Κ.Α. Αδ. Βασιλογάμβρου και της Θ' Ε.Π.Κ.Α., Β. Αραβαντινού, στην Αρχαιολογική Εταιρεία Αθηνών στις 27/4/2009 με τίτλο «Άγιος Βασίλειος. Ένα μυκηναϊκό ανακτορικό κέντρο στην κοιλάδα του Ευρώτα». Μία ακόμα θέση, μυκηναϊκού νεκροταφείου, μεταξύ της Πελλάνας και του Παρδαλίου (Α της Πελλάνας) αναφέρεται ότι εντοπίστηκε και ερευνήθηκε, χωρίς συγκεκριμένες πληροφορίες, σε τόμο ετήσιων ανασκαφών και ερευνών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στην Ελλάδα (Ε.Π.Κ.Α. και Ε.Β.Α.) από το Υπουργείο Πολιτισμού (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 84). Καμία άλλη αναφορά δεν υπάρχει για τη θέση από όσο γνωρίζω. Οι προαναφερθείσες τρεις θέσεις δεν έχουν συμπεριληφθεί στην παρούσα εργασία.

και Κότρωνα. Αξίζει να σημειωθεί η σχετικά πρόσφατη ανακάλυψη δύο σπηλαίων με χρήση αδιάγνωστου χαρακτήρα κατά την Εποχή του Χαλκού στα Δ της χερσονήσου (εικ. 1).

Παρόμοια και στην χερσονήσο του Μαλέα οι θέσεις επισημαίνονται στις παράκτιες περιοχές, με το μεγαλύτερο ποσοστό κατά μήκος των δυτικών ακτογραμμών, συμπεριλαμβανομένης και της Ελαφοννήσου. Λιγότερες είναι οι θέσεις στα ανατολικά, όπου συγκεντρώνονται στις πεδινές περιοχές μεταξύ του λιμανιού Ιέρακα και της Μονεμβασιάς.

Η παραπάνω κατανομή των αρχαιολογικών καταλοίπων στο νομό Λακωνίας¹⁷ είναι αποτέλεσμα κατά κύριο λόγο σωστικών ανασκαφών και επιφανειακών ερευνών (πίν.1-2), έτσι όπως προκύπτουν οι πρώτες από τις συγκυρίες της σύγχρονης ανάπτυξης (καλλιέργειες, ιδιωτική οικοδόμηση και δημόσια έργα) και οι δεύτερες από τους ερευνητικούς στόχους και κυρίως την μεθοδολογία και το επίπεδο γνώσης της γεωμορφολογίας των εδαφών.

2.2. Γεωμορφολογία - παλαιογεωμορφολογία

Για την καλύτερη κατανόηση της διασποράς των αρχαιολογικών θέσεων κατά την Εποχή του Χαλκού είναι απαραίτητη η γνώση της γεωμορφολογίας και παλαιογεωμορφολογίας της υπό εξέταση περιοχής. Η Λακωνία αποτελεί ένα «κλειστό» σχηματισμό στα ΝΑ της Πελοποννήσου. Το μεγαλύτερο τμήμα του εδάφους της, συνολικής έκτασης 3.636 χλμ.², είναι ορεινό (36,6%) και ημιορεινό (37,8%), ενώ οι πεδινές περιοχές καταλαμβάνουν το μικρότερο ποσοστό (25,6%). Χαρακτηρίζεται από την κεντρική κοιλάδα του ποταμού Ευρώτα, ο οποίος διασχίζει το νομό με κατεύθυνση Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ για 82 χλμ., ξεκινώντας από τα Ν του οροπεδίου της Μεγαλόπολης στο νομό Αρκαδίας και καταλήγοντας στο Λακωνικό κόλπο. Στα Δ οριοθετείται από τον ορεινό όγκο του Ταυγέτου και στα Α από του Πάρωνα, τμήμα των οποίων βρίσκεται στους νομούς Μεσσηνίας και Αρκαδίας, αντίστοιχα. Νοτίως, ο νομός καταλήγει σε δύο μεγάλες χερσονήσους που απολήγουν στα ακρωτήρια Ταινάρου και Μαλέα. Στα ΝΔ βρέχεται από το Μεσσηνιακό κόλπο, Ν από το Λακωνικό και στα Α από το Μηρτών πέλαγος. Κατά μήκος της ακτογραμμής υπάρχουν μικρά νησιά, τα κυριότερα των οποίων είναι η Καραβόπετρα, τα Πετρονήσια, τα Τρινήσια και η Ελαφόννησος.

---

¹⁷ Για την κατανομή των θέσεων της κάθε περιόδου, συνολικά στη Λακωνία βλ. κεφ. 3, υποκεφάλαια «Οικιστική».

Η μεγαλύτερη πεδιάδα είναι αυτή της Σπάρτης, με το υπόλοιπο τμήμα του νομού να χαρακτηρίζεται στα χαμηλά υψόμετρα από λοφώδεις περιοχές, ασβεστολιθικά φαράγγια και κατά τόπους μικρές πεδινές εκτάσεις (Rackham, 2002: 73-75), όπως για παράδειγμα του Έλους στο μυχό του Λακωνικού κόλπου, των Μολάων, της Επιδαύρου Λιμηράς και των Βάτικων στη χερσόνησο του Μαλέα. Στην Μάνη, μικρή πεδινή περιοχή εντοπίζεται κοντά και νότια του Γυθείου.

Οι φυσικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη μορφολογία ενός τοπίου είναι ποικίλοι και σημαντικοί. Οι κλιματικές συνθήκες, η τεκτονική δραστηριότητα, η διακύμανση της θαλάσσιας στάθμης, η σύσταση του ίδιου του υπεδάφους και, τις τελευταίες χιλιετίες, ο ανθρώπινος παράγοντας συνθέτουν ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο καμβά δράσης και αντίδρασης, με βασικότερα φαινόμενα τη διάβρωση του εδάφους και τις αποθέσεις κολουβιακών, αλλουβιακών και αιολικών ιζημάτων στα χαμηλότερα υψόμετρα.

Η κοιλάδα του ποταμού Ευρώτα ουσιαστικά αποτελεί μία τεράστια τεκτονική τάφρο, η οποία δημιουργήθηκε πριν από το Πλειόκαινο. Αποτέλεσμα αυτής είναι οι ορεινοί όγκοι του Ταυγέτου και του Πάρνωνα. Οι τεκτονικοί γεωλογικοί αυτοί σχηματισμοί μεταβάλλονται συνεχώς, προκαλώντας ταυτόχρονα ένα διαρκές χαμήλωμα του επιπέδου της κοιλάδας με απόρροια τη διάβρωση των παρειών της και την εναπόθεση κολουβιακών υλικών στα πεδινά τμήματά της (Wilkinson, 1998: 149-151). Σε συνάρτηση με τις εδαφολογικές αυτές μεταβολές επισημαίνονται και οι διάφορες φάσεις αλλουβιακών επιχώσεων στη λεκάνη υπερχειλίσης του Ευρώτα, χαρακτηριστικό γνώρισμα των ποτάμιων συστημάτων.

Για την παλαιογεωμορφολογία όμως μιας τέτοιας μεταβαλλόμενης περιοχής, σε σχέση με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα συγκεκριμένων χρονικών περιόδων, τα στοιχεία που υπάρχουν δεν είναι αρκετά. Η γνώση της εξέλιξης των συνεχών γεωμορφολογικών αλλαγών των τελευταίων χιλιετιών έως σήμερα και η χρονολόγησή τους με απόλυτες μεθόδους είναι απαραίτητη για την ανασύνθεση του φυσικού τοπίου και την καλύτερη σκιαγράφηση του οικιστικού συστήματος της Εποχής του Χαλκού.

Σύμφωνα με τις παλαιότερες αρχαιολογικές έρευνες, κατά κύριο λόγο καταδεικνύονταν η επιλογή λόφων και χαμηλών εξαρμάτων για την οικιστική εγκατάσταση και η απουσία θέσεων στις πεδινές εκτάσεις της λακωνικής κοιλάδας. Ωστόσο, ήδη στη δεκαετία του 1970 είχαν παρατηρηθεί κοντά στη σύγχρονη πόλη της Σπάρτης δύο στρώματα αλλουβιακών αποθέσεων, μεταξύ των οποίων εντοπίστηκαν αρχαιολογικά

κατάλοιπα ρωμαϊκών κτιρίων, βωμών και οδών, τα οποία καλύφθηκαν από αρκετά μέτρα μεταγενέστερων ποτάμιων επιχώσεων (Bintliff, 1976: 270-271).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 ξεκίνησε γεωαρχαιολογικό ερευνητικό πρόγραμμα στην κοιλάδα του ποταμού κοντά στη Σπάρτη. Το 1995 διενεργήθηκε μελέτη της στρωματογραφικής και γεωλογικής ακολουθίας στο ρωμαϊκό θέατρο της πόλης και το 1996 ευρύτερη γεωαρχαιολογική μελέτη. Στο πλαίσιο αυτής εντάσσεται και η προσπάθεια να διευκρινιστεί κατά πόσο το οικιστικό “κενό” που παρατηρείται στα χαμηλότερα τμήματα της κοιλάδας, ήταν απόρροια συνειδητής επιλογής των κοινοτήτων, αποσκοπώντας στην γεωργική εκμετάλλευση των εύφορων εδαφών, ή πρόκειται για μια λανθασμένη εικόνα διασποράς αρχαιολογικών θέσεων, εξαιτίας της επίχωσής τους από μεταγενέστερες αποθέσεις φυσικών υλικών (Wilkinson, 1998: 149-152).

Αν και το εγχείρημα συνάντησε μια βασική δυσκολία, καθώς μεγάλο ποσοστό των πεδινών εκτάσεων της κοιλάδας καλύπτεται από καλλιέργειες ελαιόδεντρων, τα αρχικά αποτελέσματα κατέδειξαν σημαντικού πάχους εναποθέσεις αλλουβιακών ιζημάτων του Πλειστοκαίνου και Ολοκαίνου (εικ.2-3). Το γεγονός αυτό καθιστά πιθανή την ύπαρξη αρχαιολογικών θέσεων, οι οποίες μέσω της «παραδοσιακής» επιφανειακής έρευνας είναι αδύνατον να εντοπιστούν (Wilkinson, 1998: 156).

Ανάλογη περίπτωση αλλουβιακών αποθέσεων αποτελεί η πεδιάδα του Έλους στο μυχό του Λακωνικού κόλπου και κυρίως η περιοχή από τις Κροκεές μέχρι τη θέση Άγιος Γεώργιος (Κίσκυρας, 1983: 210). Έχει διαπιστωθεί ότι τα ανώτερα εδάφη της πεδιάδας είναι αλλουβιακές επιχώσεις των ιστορικών χρόνων, προσδίδοντας στην περιοχή διαφορετική γεωμορφολογία από εκείνων των προϊστορικών.

Δύο τουλάχιστον παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν σχετικά. Η σημερινή ενδιάμεση απόσταση μεταξύ της επιφανειακής θέσης Άγιος Ευστράτιος ^(E108) (στο Α άκρο της πεδιάδας) και της ακτής είναι ουσιαστικά μία λωρίδα εδάφους από αλλουβιακές και λιμνοθαλάσσιες επιχώσεις (Bintliff, 1976: 271). Μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες σε συνδυασμό με απόλυτη χρονολόγηση των αλλουβιακών αποθέσεων ίσως αποκαλύψουν θαμμένες ανθρωπογενείς επιχώσεις της Εποχής του Χαλκού.

Παρόμοια γεωμορφολογική εξέλιξη επισημαίνεται και στη δυτική πλευρά της προαναφερθείσας πεδιάδας, στον προϊστορικό οικισμό του Αγίου Στεφάνου ^(A23), ο οποίος σήμερα απέχει δύο χιλιόμετρα από την ακτογραμμή. Το εδαφικό αυτό κομμάτι έχει αναγνωρισθεί ότι υψομετρικά είναι χαμηλότερο από την επιφάνεια της θάλασσας και αποτελείται από νεώτερες επιχώσεις υπερκείμενες θαλάσσιων ολοκαινικών. Με βάση τα γεωλογικά αυτά στοιχεία, ο J. Bintliff υποστήριξε ότι η θέση αποτελούσε

προϊστορικό λιμάνι (εικ. 146), ως αντιστάθμισμα της απουσίας αρώσιμης γης στην ελώδη αυτή περιοχή, τονίζοντας παράλληλα την αναφορά των ομηρικών επών για την παραθαλάσσια πόλη της Έλου (Bintliff, 1976: 271).¹⁸

Όσον αφορά τα μεγαλύτερα υψόμετρα της κοιλάδας του Ευρώτα, λοφίσκοι και ημιορεινές πλαγιές, αποτελούν περιβάλλοντα με επίσης σημαντικές γεωμορφολογικές αλλαγές. Η διάβρωση των εδαφών από καθαρά φυσικούς παράγοντες ή/και από ανθρώπινες δραστηριότητες συχνά αλλοιώνει ή ακόμα και εξαφανίζει αρχαιολογικές θέσεις (Wilkinson, 1998: 149-152).

Το ερευνητικό επιφανειακό πρόγραμμα, *Laconia Rural Sites Project*, της δεκαετίας του 1980, στα ημιορεινά του Πάρνωνα, Α/ΒΑ της Σπάρτης, μελέτησε κυρίως τη σύγχρονη γεωμορφολογία της εξεταζόμενης περιοχής (εικ. 4). Παλαιοπεριβαλλοντική μελέτη διεξήχθη σε είκοσι επιλεγμένες επιφανειακές θέσεις, με σκοπό την κατανόηση του τρόπου δημιουργίας τους και τον προσδιορισμό των δραστηριοτήτων, αγροτικών ή βιοτεχνικών, που λάμβαναν χώρα σε κάθε μία από αυτές. Ωστόσο, συνολικά το επιφανειακό πρόγραμμα κατέδειξε ότι ο βαθμός διάβρωσης του εδάφους της περιοχής από την Εποχή του Χαλκού και έπειτα υπήρξε καθοριστικός για την πιθανή εξαφάνιση μικρών θέσεων της Χαλκοκρατίας (εικ. 5α-β), παρόλο που συγκριτικά με τους ιστορικούς χρόνους παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα (Mee and James, 2000: 163, 166-174).

Ως προς την παράκτια ζώνη του νομού Λακωνίας, σημαντικό παράγοντα γεωμορφολογικής αλλαγής αποτελεί η διακύμανση της θαλάσσιας στάθμης. Στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο η τελευταία παρουσιάζει μια σχετική αύξηση από το 15.000 π.Χ. με σημαντικές τοπικές αλλαγές έως σήμερα (Van Andel and Shackleton, 1982). Τέτοια παραδείγματα έχουν διαπιστωθεί στον κορινθιακό κόλπο και στις νότιες χερσονήσους της Πελοποννήσου, όπου οι αλλαγές στην ακτογραμμή συνδέονται και με τεκτονικούς παράγοντες (Van Andel et al., 1990: 391. Lambeck, 1996: 597-600).

Η γεωαρχαιολογική έρευνα που διεξήγαγε για την μεταπτυχιακή της εργασία η αρχαιολόγος Γ. Τσαρτσίδου το 2002, κατέδειξε ότι τρεις είναι οι παράγοντες που επέδρασαν στην εξέλιξη του παράκτιου περιβάλλοντος στον Λακωνικό κόλπο: α) ο ευστατισμός, β) οι συνακόλουθες ισοστατικές κινήσεις του φλοιού (επακόλουθα του

---

¹⁸ Άλλοι μελετητές τοποθετούν το αρχαίο Έλος στο Α τμήμα του Λακωνικού πεδίου (Bursian, 1872, Curtius, 1851/2) ή στην περιοχή Στο Μανολάκι (Hondius and Haefen, 1921). Ο Bintliff υποστηρίζει ότι θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στον Άγιο Στέφανο ^(A23) και στο Αστέρι: Καραούσι ^(A22), τα οποία αποτελούσαν δορυφόρους του (Bintliff, 1977).

λιώσιμου των πάγων) και γ) η τεκτονική δραστηριότητα. Ωστόσο, η τελευταία έπαιξε το μικρότερο ρόλο εν αντίθεση με τον ευστατισμό και τις ποτάμιες ιζηματογενέσεις κυρίως του Ευρώτα, έπειτα από το 6.000 Π.Σ. οπότε και σταθεροποιείται η θαλάσσια στάθμη. Απόρροια των παραγόντων αυτών ήταν η κάλυψη από προσχώσεις των αρχαιολογικών θέσεων της Μεσολιθικής, Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού (Τσαρτσίδου, 2002: 143-148) (εικ. 6).

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική περίπτωση έντονης γεωμορφολογικής μεταβολής στη Λακωνία και όχι μόνο αποτελεί η αρχαιολογική θέση Παυλοπέτρι^(E155). Εντοπίζεται μεταξύ της παράκτιας πεδιάδας Βάτικα και του κοντινού νησιού της Ελαφοννήσου, ΝΔ της χερσονήσου του Μαλέα (εικ. 185). Σήμερα, το μεγαλύτερο τμήμα του προϊστορικού οικισμού και εν μέρει του νεκροταφείου του βρίσκεται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας. Η περιοχή αυτή, σύμφωνα με αρχαίες γραπτές πηγές, κατά την ρωμαϊκή περίοδο αποτελούσε τμήμα της στεριάς και ένωνε την Ελαφόννησο με τη Δ ακτογραμμή της λακωνικής χερσονήσου, μέσω ενός επίχωστου δρόμου. Η προαναφερθείσα γεωμορφολογία διατηρήθηκε έως και το 1677, οπότε και σταδιακά βυθίστηκε κάτω από 2-3μ. νερού (Harding et al., 1969: 113-114).

Επιστρέφοντας στην υπάρχουσα αρχαιολογική εικόνα του νομού, είναι αντιληπτή η προτίμηση θέσεων κοντά/ή και εντός πεδινών εκτάσεων, που γειτνιάζουν με τον ποταμό Ευρώτα, τους παραποτάμους του και μικρότερα ρέματα, καθώς και σε παράκτιες περιοχές περιμετρικά των δύο χερσονήσων του νομού. Η οικονομική διάσταση της εκμετάλλευσης των συγκεκριμένων γεωμορφολογικών περιοχών κατά την Εποχή του Χαλκού, οι οποίες συνδέονται με την καλλιέργεια και τους θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους, είναι εύλογη και, σε ορισμένες περιπτώσεις, ανασκαφικά επιβεβαιωμένη. Όσον, όμως, αφορά την ύπαρξη ορυκτού πλούτου, την εκμετάλλευσή του στη διάρκεια της 3^{ης} και 2^{ης} χιλιετίας π.Χ. και τον πιθανό συσχετισμό του με την οικιστική ανάπτυξη των γύρω περιοχών, δεν έχουν διενεργηθεί ανάλογες μελέτες.

Ορυκτολογικά η Λακωνία, εξαιτίας υποθαλάσσιας δραστηριότητας, χαρακτηρίζεται από παλαιοζωικά ηφαιστειακά πετρώματα με μικρό πάχος και, λόγω αυτού, ιδιαίτερης σημασίας για την κοιτασματολογία της περιοχής. Χαλκούχα μεταλλεύματα¹⁹ παρατηρούνται κυρίως μεταξύ των περιοχών Απιδέας και Κροκεών (εικ. 7)

---

¹⁹ Συναντώνται σχεδόν αποκλειστικά μέσα σε ηφαιστίτες ενώ η μεταλλοφορία χαλκού παρουσιάζεται σε λίγες μόνο θέσεις των εκτεταμένων ηφαιστειακών πετρωμάτων, εξαιτίας του τρόπου και χρόνου δημιουργίας των τελευταίων (Κίσκυρας, 1983: 213-214).

(Κίσκυρας, 1983: 212-214). Μελέτες του Γ. Βαρουφάκη υπέδειξαν στην περιοχή της Λακωνίας κοιτάσματα σιδήρου (εικ. 8), των οποίων όμως η πρωιμότερη τεκμηριωμένη χρήση επισημαίνεται πιθανότατα κατά την Γεωμετρική εποχή (Varoufakis, 1982: 318-319).

Πλησίον των Κροκεών και λίγο νοτιότερα κοντά στο Γύθειο απαντούν λατομεία των δύο χαρακτηριστικότερων πετρωμάτων της Λακωνίας. Στην πρώτη περιοχή, στη θέση Ψηφί, μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Αλαί-Μπέη και Στεφάνια (εικ. 145), εντοπίζεται ο Κροκεάτης λίθος ή αλλιώς *Lapis Lacedaemonius*,²⁰ πέτρωμα σημαντικής αξίας τόσο για την Εποχή του Χαλκού όσο για τους ιστορικούς χρόνους. Ένα δεύτερο κοίτασμά του αναφέρεται πλησίον του προϊστορικού οικισμού του Αγίου Στεφάνου (A²³) (Warren, 1992: 285).

Κοντά στο Γύθειο εντοπίζεται ο λεγόμενος ερυθρός Ταινάρειος λίθος ή αλλιώς *Antico Rosso* (εικ. 10), η λατόμηση του οποίου κατά την Χαλκοκρατία υποδεικνύεται έμμεσα ως οικοδομικό-διακοσμητικό υλικό και ως πρώτη ύλη λίθινων αντικειμένων, κυρίως αγγείων. Και οι δύο περιπτώσεις χρήσης του πετρώματος έχουν εντοπιστεί σε θέσεις της Μέσης και Ύστερης Εποχής Χαλκού τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στη Μινωική Κρήτη (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 119-121. ΔΚΚΑΧΜΕ τόμος 30: 89,01).

Σε καμία, όμως, από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις μεταλλοφόρων κοιτασμάτων και λατομείων δεν υποδεικνύεται τεκμηριωμένα οργανωμένη και συστηματική εκμετάλλευση κατά τη διάρκεια της Χαλκοκρατίας ή έστω κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού από κοινότητες της Λακωνίας.

2.3. Βαθμός αρχαιολογικής έρευνας και δημοσίευσης θέσεων

Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί μια «ποσοτική» αποτίμηση των θέσεων ανάλογα με την χρονική τους ένταξη στις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού, τον τύπο έρευνας και τη γενική κατηγοριοποίηση των καταλοίπων τους (επιφανειακά ευρήματα, οικιστικά ή/και ταφικά κατάλοιπα). Τέλος, θα σχολιαστεί το ποσοστό του ανεσκαμμένου χώρου των θέσεων και του βαθμού μελέτης και δημοσίευσής τους.

---

²⁰ Πρόκειται για πορφυρίτη, ηφαιστειακό πέτρωμα, πιθανόν ανδεσίτη, η σύσταση του οποίου μεταμορφώθηκε προσδίδοντας απουσία σχιστότητας, πιο λεπτόκοκκη υφή και μεγαλύτερη ομοιογένεια στο πέτρωμα. Συναντάται σε μικρούς σχετικά κονδύλους και όχι σε στρώσεις και η εξωτερική του επιφάνεια είναι σε μεγάλο βαθμό οξειδωμένη (Warren, 1992: 285-286).

Στον πίνακα 1²¹ δίνεται το σύνολο των αρχαιολογικών θέσεων που έχει κάθε μία από τις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού, ενώ στα πίνακα 2 - γράφημα 2 το σύνολο των θέσεων ανάλογα με τη διάρκεια χρήσης τους. Στους δύο πίνακες γίνεται περαιτέρω διαχωρισμός με βάση το είδος της αρχαιολογικής έρευνας που έχει διεξαχθεί. Συνολικά από τις 197 θέσεις 114 έχουν δώσει ΠΕ υλικό, 62 ΜΕ και 125 ΥΕ, ενώ σε 5 θέσεις η επιφανειακή κεραμική εντάσσεται γενικά στην ΕΠΧ.

Και στην Λακωνία, όπως αλλού στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, χαρακτηριστική είναι η μείωση των αρχαιολογικών θέσεων κατά την ΜΕΧ και η ακόλουθη αύξησή τους στην ΥΕΧ. Οποσδήποτε, η διαπίστωση αυτή είναι αναγκαίο να συνδυάζεται και με επιπρόσθετα στοιχεία όπως για παράδειγμα το οικιστικό και πληθυσμιακό μέγεθος ή η μεθοδολογία της επιφανειακής έρευνας που ακολουθήθηκε.

Όσον αφορά θέσεις που παρουσιάζουν χρήση σε δύο διαδοχικές ή και στις τρεις περιόδους της Εποχής του Χαλκού (γράφ.2, χάρτης 5α-η), πρέπει να επισημανθεί ότι δεν είναι στρωματογραφικά πάντα αποδεδειγμένο ότι χρησιμοποιούνται ή κατοικούνται αδιάλειπτα. Για παράδειγμα οι ανασκαφές στις θέσεις Κουφόβουνο ^(A7) και Γεράκι ^(A13) έχουν αποκαλύψει οικιστικά ή/και ταφικά κατάλοιπα της ΠΕ και ΜΕ περιόδου. Ωστόσο, εντάσσονται στην κατηγορία ΠΕ + ΜΕ + ΥΕ (στις 12 ανεσκαμμένες θέσεις), καθώς η επιφανειακή τους έρευνα έχει αποδώσει και ΥΕ κεραμική. Οι συστηματικές ανασκαφές που διενεργούνται στις δύο θέσεις θα καταδείξουν στο μέλλον εάν όντως και σε τι βαθμό χρησιμοποιήθηκαν κατά την Ύστερη Εποχή Χαλκού. Παρομοίως εντοπίζονται άλλες 19 επιφανειακές θέσεις με κεραμική και από τις τρεις περιόδους της Χαλκοκρατίας, αλλά είναι άγνωστο σε ποιες φάσεις και υποφάσεις εμπίπτει.

Στην πληθώρα των επιφανειακά εντοπισμένων θέσεων ανήκουν και ορισμένες όπου διαπιστώνονται λαξεύματα, κυρίως σε πλαγιές λόφων (πίν. 5, γράφ. 6). Όλες αυτές οι περιπτώσεις ταυτίζονται με κατάλοιπα κυρίως θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων, σε συσχέτισμό με τη διάσπαρτη κεραμική γύρω από αυτούς. Το μεγαλύτερο ποσοστό τους εντοπίζεται εντός και πλησίον της κοιλάδας του ποταμού Ευρώτα, κυρίως στην περιοχή της Σπάρτης και της πεδιάδας του Έλους, καθώς επίσης και στη Χερσόνησο Μαλέα.

Από τις προαναφερθείσες θέσεις με κατάλοιπα μυκηναϊκών νεκροταφείων, οχτώ μπορούν να συνδεθούν με κοντινό ανεσκαμμένο οικισμό (πίν. 6) και εννέα ακόμα με επιφανειακές πιθανές ΥΕ οικιστικές εγκαταστάσεις (πίν. 7).

---

²¹ Όλοι οι πίνακες και τα γραφήματα βρίσκονται στο Μέρος Β: Πίνακες-Γραφήματα.

Πιθανές ταφές της ΜΕΧ εντοπίζονται σε δύο θέσεις, Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή - ΝΑ λόφος ^(E71) (όστρακα από πίθο μάλλον εγχυτρισμού) και Φοινίκι: Ντούκα ^(E128). Για την τελευταία υποδεικνύεται ύπαρξη τάφων μέσω της εύρεσης και παράδοσης ακέραιων αγγείων της περιόδου. Παρόμοια περίπτωση πιθανολογούμενου ΠΕ τάφου αφορά τη θέση Φίλησι ^(E86) έπειτα από παράδοση ακέραιης ΠΕ πυξίδας, και ΥΕ νεκροταφείου στον Ασωπό: Μποζά ^(E133), από παράδοση συνόλου ακέραιες κεραμικής της περιόδου.

Από τις ανεσκαμμένες θέσεις, ορισμένες έχουν αποκαλύψει μόνο κτιριακά ή μόνο ταφικά κατάλοιπα ενώ ορισμένες και τα δύο. Στην τελευταία περίπτωση της παρουσίας στον ίδιο χώρο οικιστικών και ταφικών καταλοίπων και όχι απλώς νεκροταφείου σε άλλο σημείο του ίδιου λόφου, η διάκριση της χρονικής συσχέτισής τους δεν είναι πάντοτε ξεκάθαρη. Δεν είναι σαφώς τεκμηριωμένο εάν πρόκειται όντως για *intra muros* ταφές ή για αλλαγή χρήσης του οικιστικού χώρου κατά τη διάρκεια της ίδιας χρονικής περιόδου (*extra muros*). Πρόκειται για τις θέσεις Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) (ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ),²² Μενελάιο ^(A6) (ΜΕ, ΥΕ), Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) (ΜΕ), Κουφόβουνο ^(A7) (ΠΕ), Γεράκι ^(A13) (ΜΕ), Άγιος Στέφανος ^(A23) (ΠΕ, ΜΕ, ΥΕ). Σε αυτές δεν υπολογίζεται το Παυλοπέτρι ^(E155), όπου η μελλοντική ανασκαφή θα διαφωτίσει το βαθμό συγχρονίας των τάφων με τις εκάστοτε οικοδομικές φάσεις της εγκατάστασης.

Στο νομό Λακωνίας έχει ανασκαφεί μικρός αριθμός θέσεων (γράφ.1), ενώ σε όσες έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά κατάλοιπα, καμία δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό της. Ακόμα και στις θέσεις Μενελάιο ^(A6) και Άγιος Στέφανος ^(A23), για τις οποίες πρόσφατα κυκλοφόρησε η τελική δημοσίευση, τα ανεσκαμμένα τμήματα αποτελούν μικρό μέρος του συνολικού υπολογιζόμενου οικιστικού χώρου που κατελάμβαναν (εικ. 56, 62, 68, 147). Οι νεώτερες συστηματικές έρευνες στο Κουφόβουνο ^(A7) και το Γεράκι ^(A13), καθώς και η πολύ πρόσφατη στον Άγιο Βασίλειο, μέχρι στιγμής έχουν ανασκάψει μικρό τμήμα της υπολογιζόμενης συνολικής επιφάνειας του οικισμού (εικ. 78, 107).

Από την άλλη, στη θέση Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), σημαντική για τη διαχρονική της κατοίκηση στην Εποχή του Χαλκού, δεν υπάρχει καμία επίσημη δημοσίευση του υλικού εδώ και σχεδόν τρεις δεκαετίες. Στις πλαγιές και στη κορυφή του λόφου αυτού έχουν αποκαλυφθεί οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα της ΠΕ, ΜΕ και

---

²² Στις παρενθέσεις αναφέρονται οι περίοδοι στις οποίες χρονολογούνται τα εν λόγω οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα της κάθε θέσης.

ΥΕ περιόδου. Η συστηματική ανασκαφή της θέσης διεκόπη στις αρχές της δεκαετίας του 2000. Έκτοτε, συνέχεια των ερευνών, της συντήρησης, μελέτης και ανάδειξης των ευρημάτων δεν έχει υπάρξει.²³ Πληροφορίες για τα αρχαιολογικά κατάλοιπα της θέσης αντλούνται από δύο συνοπτικά άρθρα, στο περιοδικό *Corpus* και στα πρακτικά του συνεδρίου *Sparta in Laconia*, αφήνοντας πολλά κενά για τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των διαφόρων οικιστικών και ταφικών κτισμάτων, την χωροταξία, τη στρωματογραφική τους συσχέτιση και τα κινητά ευρήματα.

Στις υπόλοιπες θέσεις με κτιριακά κατάλοιπα έχουν διενεργηθεί είτε δοκιμαστικές τομές είτε σωστικές ανασκαφές στο πλαίσιο της σύγχρονης οικοδόμησης. Καμία από αυτές δεν έχει μέχρι στιγμής δημοσιευτεί, ενώ οι ανασκαφικές αναφορές των παλαιότερων ερευνηθεισών θέσεων στο Αρχαιολογικό Δελτίο είναι σύντομες και γενικόλογες. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι εκθέσεις για τα αρχιτεκτονικά λείψανα των θέσεων Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή^(A8) (Σπυρόπουλος, 1981α: 128-129), Αμυκλαίο: Σπηλάκια^(A9) (Σπυρόπουλος, 1981α: 126, 127-128) και Παλαιοπυργί^(A12) (Σπυρόπουλος, 1982β: 112).

Οι τάφοι από την άλλη, πέραν των θέσεων που δημοσιεύτηκαν (Άγιος Στέφανος^(A23), Μενελάιο^(A6)) και εκείνων με τακτικές προκαταρκτικές ανασκαφικές αναφορές (Γεράκι^(A13), Κουφόβουνο^(A7)), δεν έχουν τύχει καλύτερης δημοσίευσης, συγκριτικά με την προαναφερθείσα περίπτωση των οικιστικών καταλοίπων. Εξαιρεση αποτελούν ο θολωτός τάφος του Βαφειού^(A11), ο μεγάλος θολωτός τάφος Α της Βούρβουρα: Ανάληψη - Α λόφος^(A2), ο μεγάλος λαξευτός της Πελλάνας: Σπηλιές^(A3), οι έξι θαλαμοειδείς της Μελαθρίας: Προφήτης Ηλίας^(A10) και οι τέσσερις ίδιου τύπου τάφοι της Συκιάς^(A26) με σχετικά λεπτομερείς ανασκαφικές εκθέσεις σε τεύχη του Αρχαιολογικού Δελτίου.

Αντίθετα, τάφοι μικρότερων διαστάσεων ή απλοϊκών τύπων, όπως οι υπόλοιποι από τα προαναφερθέντα νεκροταφεία Βούρβουρα: Ανάληψη - Α λόφος^(A2), Πελλάνας: Σπηλιές^(A3), αλλά και των Αμυκλαίο: Σπηλάκια^(A9), Άρνα: Αρκίνα^(A18), Κροκεές: Καρνέας^(A19), Αγγελώνα: Μπάστιζα^(A29) και της περιοχής της Επιδαύρου Λιμηράς (τρεις συστάδες μυκηναϊκών θαλαμοειδών: Αγία Τριάδα^(A31), Βαμβακιά^(A30), Παλαιό-

---

²³ Στον ημερήσιο ελληνικό Τύπο καθώς και σε τοπικές εφημερίδες της Λακωνίας μπορεί κανείς να διαβάσει από το 2002 έως σήμερα την πορεία των «αντιπαραθέσεων» μεταξύ τοπικών φορέων και συλλόγων, Ε' Ε.Π.Κ.Α. και ΥΠΠΟ (ΚΑΣ) σχετικά με τις αρχαιότητες στο Δήμο Πελλάνας, καθώς επίσης και τις αναφορές των τοπικών παραγόντων και Ελλήνων βουλευτών (με επερωτήσεις στη Βουλή) για τον κίνδυνο κατάρρευσης των αρχιτεκτονικών καταλοίπων στην Πελλάνα: Παλαιόκαστρο.

καστρο ^(A32)) δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ ή τύχανε συνοπτικής ανασκαφικής έκθεσης, παραλείποντας ανά περίπτωση διαστάσεις τάφου, αριθμό και κατηγορίες αντικειμένων, αρχαιολογική συνάφεια αυτών και πληροφορίες για το σκελετικό υλικό.

Επιπροσθέτως, μόλις σε τέσσερις θέσεις έχουν πραγματοποιηθεί ανθρωπολογικές μελέτες σε σκελετικά λείψανα. Αυτές αφορούν τους ΜΕ και ΥΕ τάφους του Μενελάου ^(A6) (Catling, 2009), τις ΜΕ ταφές του Κουφόβουνο ^(A7) (Lagia et al, 2007), του Αγίου Στεφάνου ^(A23) (Duhig et al., 2008) και του ΥΕ νεκροταφείου της Συκιάς ^(A26) (Παπαθανασίου, 1999: 1009-1011). Το ερευνητικό αυτό κενό και η απουσία πληροφοριών για την ταυτότητα και το βιοτικό επίπεδο των νεκρών αποτελούν τροχοπέδη για την ορθότερη ερμηνεία των ταφικών πρακτικών και για τον συσχετισμό τους με τη κοινωνική οργάνωση.

Εν κατακλείδι, η αρχαιολογική έρευνα της Λακωνίας που αφορά την Εποχή του Χαλκού, αν και ξεκινά ήδη από τον 19 αι., έχει μελετήσει (ανασκαφή και δημοσίευση) μικρό ποσοστό των εντοπισμένων θέσεων. Ωστόσο, από τη δεκαετία του 1990 και έπειτα η δράση τόσο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας (Παναγιωτοπούλου, 2009) όσο και των ξένων ανασκαφικών προγραμμάτων έχει αυξηθεί σημαντικά και σε αρκετές περιπτώσεις χαρακτηρίζεται από διεπιστημονικότητα. Επιπλέον, πέραν των συστηματικών και σωστικών ανασκαφών (η πιο πρόσφατη συστηματική ανασκαφή είναι εκείνη του Αγ. Βασιλείου, 2010 και εξής), των επιφανειακών ερευνών και των μικρότερης κλίμακας αυτοψιών, εξίσου σημαντικές είναι οι μελέτες παλαιότερου ή / και αδημοσίευτου υλικού.

Τέτοια παραδείγματα αποτελούν η δημοσίευση τμήματος των αγγείων από τα ΥΕ νεκροταφεία της Επιδάουρου Λιμηράς (Κουντούρη, 1996-1997) και η πρόσφατη επανεξέταση του ΠΕ και ΥΕ υλικού της θέσης Ανθοχώρι ^(A16) (Zavvou, 2009). Βεβαίως θα πρέπει να αναφερθούν η επικείμενη δημοσίευση των θαλαμοειδών τάφων της Επιδάουρου Λιμηράς σε μεταδιδακτορική διατριβή της Χρυσάνθης Γάλλου (Shelby White-Leon Levy, 2010, 11 Φεβρουαρίου), καθώς και το ερευνητικό πρόγραμμα *From Minos to Menelaos: Uncovering Palatial Society in Prehistoric Greece* των L.A. Hitchcock και A. P. Chapin, στο πλαίσιο του οποίου θα εξεταστεί η επιφανειακή κεραμική από το Παλαιοπυργί ^(A12), αποσκοπώντας στην κατανόηση των μηχανισμών ανάδυσης σύνθετων πολιτικών σχημάτων στον πρώιμο μυκηναϊκό κόσμο (School of Historical Studies-[Centre for Classics & Archaeology](#). 2009, 27 Ιανουαρίου).

---

3. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΔΟΜΩΝ

Στο παρόν κεφάλαιο θα επιχειρηθεί η ανίχνευση των στοιχείων εκείνων τα οποία καταδεικνύουν κοινωνικές δομές, τρόπους διαμόρφωσης και εξέλιξής τους, από την εποχή της πρώιμης αστικοποίησης έως το τέλος της Ύστερης Εποχής Χαλκού. Για κάθε περίοδο εξετάζονται, αρχικά, τα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα των ανεσκαμμένων θέσεων και εν συνεχεία, περνώντας στο διακοινοτικό επίπεδο, η οικιστική κατανομή στη Λακωνία, συμπεριλαμβάνοντας τα στοιχεία των επιφανειακών ερευνών. Στο ίδιο πλαίσιο προσεγγίζονται οι πολιτισμικές επαφές-επιρροές μεταξύ των λακωνικών κοινοτήτων καθώς και με άλλες περιοχές του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου. Στο υποκεφάλαιο «Σύνοψη» της κάθε περιόδου ή φάσης της Εποχής του Χαλκού γίνεται σύνθεση των δεδομένων και προσπάθεια ένταξής τους στο μέχρι στιγμής γνωστό ιστορικό πλαίσιο.

3.1. ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Η 3^η χιλιετία π.Χ. στον κεντρικό και νότιο ηπειρωτικό χώρο χαρακτηρίζεται από το κοινωνικό φαινόμενο της πρώιμης αστικοποίησης. Τα αντιπροσωπευτικότερα αρχαιολογικά δεδομένα εντάσσονται στην ΠΕ II πολιτισμική φάση και αφορούν, κυρίως, κατάλοιπα οικιστικών εγκαταστάσεων. Οι παράγοντες που οδήγησαν μικρές κοινότητες στην πρώιμη αστικοποίηση συνδέονται, ως επί το πλείστον, με την παραγωγή αγροτικών / βιοτεχνικών προϊόντων και, φυσικά, με το εμπόριο. Η σχέση, ωστόσο, της γενικότερης οικονομικής ανάπτυξης με την οικιστική αναδιαμόρφωση σε πιο σύνθετες μορφές, φαίνεται ότι είναι μάλλον αμφίδρομη και με σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις, οι οποίες ανιχνεύονται στις περισσότερες των περιπτώσεων εμμέσως και όχι πάντα με σιγουριά.

Κατά την ΠΕ I και πρώιμη ΠΕ II φάση στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο δεν εντοπίζονται σαφή στοιχεία κοινωνικής ή πολιτικής διαφοροποίησης. Αναλόγως, ο τρόπος εξέλιξης της κοινωνικής οργάνωσης σε πιο πολύπλοκες δομές, κατά τις επόμενες περιόδους, δεν είναι απόλυτα γνωστός (Wiencke, 1989: 501-502). Σε επίπεδο οικιστικής χωροταξίας δίνεται η γενική εικόνα της αραιής δόμησης κτισμάτων απλής και περίπου όμοιας κάτοψης (Καλογεράκου, 1996-1997: 119-120). Σε διακοινοτικό, όμως, επίπεδο διαφαίνεται ήδη από την ΠΕ I φάση ένα ιεραρχημένο σύστημα οικισμών, δύο τουλάχιστον βαθμίδων, βάσει της έκτασης των επιφανειακών συγκεντρώσεων, όπως για παράδειγμα στη νότια Αργολίδα (Pullen, 1985: 355).

Κατά την ώριμη ΠΕ II φάση, η προαναφερθείσα διαφοροποίηση γίνεται περισσότερο ορατή, τόσο στο μέγεθος των οικισμών όσο και στις λειτουργίες που αυτοί εξυπηρετούν, σύμφωνα με την αρχιτεκτονική και την αρχαιολογική συνάφεια των κινητών ευρημάτων. Το χαρακτηριστικό αυτό διαπιστώνεται, πέραν της Αργολίδας, σε διάφορες περιοχές του κεντρικού και νότιου ηπειρωτικού χώρου. Ως άμεσα συνδεδεμένη με την ανάπτυξη ιεραρχημένων οικιστικών συστημάτων, κρίνεται ότι είναι η αύξηση της πολυπλοκότητας των κοινωνικών δομών (Κόνσολα, 1984: 165-169. 1986: 14. Pullen, 1994: 114).

3.1.1. Ενδοκοινοτικά

Οικισμοί

Στη Λακωνία 114 θέσεις έχουν δώσει ΠΕ υλικό, 11 από αυτές έχουν ανασκαφεί και μόλις οι 9 έχουν αποκαλύψει κτιριακά κατάλοιπα της περιόδου (πίν. 1, γράφ. 3). Δυστυχώς καμία από αυτές τις εννέα θέσεις δεν είναι ανεσκαμμένη σε ικανοποιητικό ποσοστό, έναντι της υπολογιζόμενης συνολικής έκτασης, ώστε να διεξαχθούν συμπεράσματα για την κοινωνική τους οργάνωση.

Πρόκειται για τις θέσεις Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), Σπάρτη ^(A5), Κουφόβουνο ^(A7), Ανθοχώρι ^(A16), Γεράκι ^(A13) και Άγιος Στέφανος ^(A23).²⁴ Ο βαθμός της ανασκαφής και κυρίως της δημοσίευσης των ΠΕ οικιστικών καταλοίπων από τρεις επιπλέον θέσεις, Παλαιοπυργί ^(A12), Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) και Αμυκλαίο: Σπηλάκια ^(A9), είναι τέτοιος που δεν επιτρέπει καμία περαιτέρω αναφορά και ανάλυση.²⁵ Τελευταία θα αναφερθούν λίγα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες του 2009 στην καταβυθισμένη θέση Παυλοπέτρι ^(E155).

Η περίπτωση της **Πελλάνας: Παλαιοκάστρου** ^(A4) έχει δυσκολίες στην αξιοποίηση των αρχαιολογικών δεδομένων καθώς, όπως αναφέρθηκε στο κεφ. 2, η απουσία συγκροτημένης και επαρκώς στοιχειοθετημένης δημοσίευσης του υλικού καθιστά οποιαδήποτε προσπάθεια ανάλυσης και ερμηνείας αυτού τουλάχιστον ατελή.

Τα μόνα που μπορούν να διατυπωθούν για τον ΠΕ οικισμό σχετίζονται με την πιθανή χωροταξική οργάνωση διαφόρων κτισμάτων. Η αναφορά ύπαρξης κτιρίου στην κορυφή του λόφου, χώρου με ταφές σε χαμηλότερο επίπεδο και ελάχιστων κτιριακών

---

²⁴ Η θέση Αστέρι: Καραούσι ^(A22), στα Α της πεδιάδας του Έλους, έχει αποκαλύψει εγκατάσταση κατά την ΠΕΧ, αλλά η στρωματογραφία ήταν τόσο διαταραγμένη που τα κτιριακά λείψανα δεν μπορούν να χρονολογηθούν σαφώς σε αυτήν ή στις δύο επόμενες περιόδους της Εποχής του Χαλκού.

²⁵ Βλ. σχετικά κεφ. 2, σελ. 31.

καταλοίπων στους πρόποδες της Ν πλαγιάς (εικ. 19), όλα της ΠΕ II φάσης, (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83-84. 2000: 94. Σπυρόπουλος, 1982γ: 113. 1998: 35-37. 2002: 22), σκιαγραφεί έναν οικισμό διαφορετικά οργανωμένο από τους μέχρι τώρα γνωστούς, όπου τα ΠΕ νεκροταφεία εντοπίζονται σε απόσταση από αυτούς (Pullen, 1994: 126).

Όσον αφορά το ευμεγέθες, όπως αναφέρεται, κτίριο στην κορυφή δεν υπάρχει δημοσιευμένη παράθεση ανασκαφικών και τοπογραφικών στοιχείων. Στοιχεία για την κάτοψη, την τοιχοποιία και τα ευρήματά του δεν αναφέρονται, παρά μόνο ότι καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά την ΠΕ II φάση (Spygopoulos, 1998: 35). Παραμένει άγνωστη η χωροταξική του διάταξη και επομένως δεν μπορεί να αναγνωρισθεί εάν όντως πρόκειται για κεντρικό ή απομονωμένο σημείο του οικισμού σε σχέση με τα αποσπασματικά ΠΕ κτίσματα στους νότιους πρόποδες του υψώματος, για τα οποία επίσης δεν υπάρχουν πληροφορίες.

Ως απομονωμένα κτίρια, μεγάλων διαστάσεων, ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής και με εξαρχής σχεδιασμένη κάτοψη ταυτίζονται οι λεγόμενες «Οικίες με διάδρομο», οι οποίες υποδηλώνουν κοινωνική οργάνωση και διαφοροποίηση (Καλογεροπούλου, 1999: 98-99). Ωστόσο, ο κοινοτικός, διοικητικός ή αποθηκευτικός χαρακτήρας τους δεν θεωρείται από όλους τους ερευνητές επαρκώς τεκμηριωμένος (Whitley, 2004: 197). Για την περίπτωση του «ευμεγέθους κτιρίου στην κορυφή» της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου ^(A4) μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν λόγω απουσίας δημοσιευμένων αρχαιολογικών στοιχείων.

Χαμηλότερα στην κοιλάδα του Ευρώτα, στην περιοχή της Αγίας Ειρήνης στο Δ άκρο της σύγχρονης **Σπάρτης** ^(A5) (εικ. 51), τα πρόσφατα αποκαλυφθέντα ΠΕ II οικιστικά κατάλοιπα είναι αρκετά αποσπασματικά για περαιτέρω συμπεράσματα κοινωνικής οργάνωσης. Τα κινητά ευρήματα, που μέχρι στιγμής έχουν εντοπιστεί, καταδεικνύουν μάλλον μία οικιστική μονάδα με τυπική οικοσκευή αγγείων (χονδροειδούς και λεπτότεχνης κεραμικής) και εργαλείων (μυλόπετρα, τριπήρας, λεπίδες οψιανού και φολίδες πυριτόλιθου) και μία πιθανή εστία (Zavvou and Themou, 2009: 160-109).

Από την άλλη, τα χαρακτηριστικά της οικιστικής εγκατάστασης στη θέση **Κουφόβουνο** ^(A7),²⁶ δεν είναι πλήρως κατανοητά. Στη δημοσίευση του υλικού από τις

---

²⁶ Η μακρόχρονη χρήση της θέσης είναι αξιοσημείωτη, καθώς αποτελεί την μοναδική από τις ελάχιστες Πελοποννησιακές θέσεις, η οποία έχει ανασκαφεί και αποκαλύψει συνεχή κατοίκηση από τη Νεολιθική περίοδο, χαρακτηριστικό κυρίως του κεντρικού και βόρειου ελλαδικού ηπειρωτικού χώρου (Cavanagh

---

παλαιότερες ανασκαφές του 1941, αναφέρονται ως ΠΕ εποχής ένα αψιδωτό κτίριο και ένα ακόμα ορθογώνιο, επιφανειακά ορατό (Renard, 1989: 35). Η νεώτερη συστηματική έρευνα, που διεξάγεται στη θέση, κατέδειξε ότι πρόκειται για ΠΕ λάκκους, οι οποίοι καλύπτονταν από ένα είδος λίθινης πλατφόρμας (Orgeolet, 2006: 273).

Η χρήση των διαφόρων αυτών λάκκων, ποικίλων διαστάσεων και σχημάτων, στρογγυλού, οβάλ ή ακανόνιστου (εικ. 77-78, 82), δεν είναι απολύτως εξακριβωμένη. “Έκοβαν” επιχώσεις και κτιριακές κατασκευές της Νεολιθικής περιόδου και το εσωτερικό τους ήταν γεμάτο από λίθους, χώμα, όστρακα αγγείων της ΠΕ I-II φάσης, αρκετών της Νεολιθικής, οστά ζώων και λίθινα εργαλεία. Οι περισσότεροι από αυτούς καλύπτονταν από λίθινη πλατφόρμα και χρονολογούνται ως εκσκαφή και πλήρωση στην ΠΕ II φάση (Orgeolet, 2006: 271-274). Σύμφωνα με το υλικό που περιείχαν και τη σύσταση των επιχώσεων όπου οι λάκκοι σκάφτηκαν, ερμηνεύονται κυρίως ως απορριμματικοί, οι οποίοι με την πλήρωσή τους εξομάλυναν το επίπεδο του οικισμού (Orgeolet, 2006: 274, 276).²⁷

Κτιριακά κατάλοιπα της ΠΕ περιόδου δεν έχουν μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί στη θέση. Η έντονη διάβρωση των επιχώσεων στην κορυφή του λόφου πιθανόν αιτιολογεί έως ένα βαθμό την απουσία αυτή (Cavanagh et al., 2004: 73). Η εύρεση, ωστόσο, σε ΠΕ επιχώσεις ενός πήλινου κεραμιδιού θέτει ερωτήματα σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τύπο των πιθανών κτισμάτων του οικισμού.²⁸ Η υπολογιζόμενη έκταση της εγκατάστασης, σε διάφορα σημεία της οποίας έχουν εντοπιστεί οι προαναφερθέντες λάκκοι, είναι περίπου 4 εκτ., όσο και η αντίστοιχη νεολιθική (Orgeolet, 2006: 274, 276).

Νοτιότερα, στο **Ανθοχώρι** ^(A16) ένας νέος οικισμός της ΠΕ I και ΠΕ II πρώιμης φάσης έχει αρχίσει να αποκαλύπτεται. Η ανασκαφή σε ιδιόκτητο οικόπεδο έφερε στο φως κτιριακά κατάλοιπα ευθύγραμμης, όπως αναφέρεται, κάτοψης με προσκτίσματα (εικ. 135), εκ των οποίων ένα είναι μεγάλων διαστάσεων. Αν και δεν είναι ακόμα κατανοητός ο πλήρης σχεδιασμός τους, διαπιστώθηκαν δύο ή τρεις οικοδομικές φάσεις, χρήση του συστήματος της ιχθυάκανθας στο λίθινο κατώτερο τμήμα των τοίχων, πλίνθων στην ανωδομή και μικρών σχιστολιθικών πλακών μάλλον για τη στέγαση. Σε δύο

---

et al., 2004: 126-127). Μία ακόμα θέση με κατοίκηση από την Τελική Νεολιθική έως και την Υπομυκηναϊκή εποχή αναδεικνύεται το Παυλοπέτρι ^(E155), βλ. παρακάτω σελ. 40-41.

²⁷ Επίσης, έχει υποστηριχθεί η πιθανότητα οι λάκκοι να δημιουργήθηκαν κατά τη διαδικασία απόκτησης οικοδομικού υλικού (Blackman, 2001-2002: 32).

²⁸ Βλ. σχετικά www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2000.pdf σελ. 1.

περιπτώσεις, σε διαφορετικά βάθη και μεταξύ τοίχων, γίνεται λόγος για ύπαρξη στρώσεων από μικρούς λίθους, οι οποίες ερμηνεύονται ως λιθόστρωτα. Δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για εξωτερικούς ή εσωτερικούς χώρους (Zαννου, 2009: 33-36).

Και σε αυτήν τη θέση, όπως στη Σπάρτη ^(A5), η ανασκαφή είναι αρκετά πρώιμη, σε μικρή έκταση, παρέχοντας ένα ελάχιστο δείγμα από το σύνολο ίσως της ΠΕ οικιστικής εγκατάστασης. Τα κινητά ευρήματα παραπέμπουν σε οικίες με λεπτότεχνη και χρηστική σκευή, πήλινα σφονδύλια, λίθινα εργαλεία (μεταξύ αυτών και παραγωγή λεπίδων οψιανού) και μία πήλινη φορητή εστία (Zαννου, 2009: 36-39).

Η τοιχοποιία με σύστημα ιχθυάκανθας θεωρείται ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ΠΕ II φάσης. Ωστόσο, από μόνο του δεν αποτελεί ένδειξη παρουσίας κτιρίου σημαντικής λειτουργίας, καθώς πέραν των «Οικιών με διάδρομο» επισημαίνεται και σε απλούστερα κτίσματα/οικίες (Καλογεροπούλου, 1999: 94).

Αντίθετα, η θέση **Γεράκι** ^(A13) στις Δ υπώρειες του Πάρωνα, η οποία ανασκάπτεται συστηματικά από τα μέσα της δεκαετίας 1990 έως σήμερα, έχει δώσει περισσότερες πληροφορίες για την ύπαρξη μιας σύνθετης ιεραρχημένης κοινωνικής δομής. Κτιριακά κατάλοιπα της ΠΕ II ύστερης φάσης εντοπίζονται στην κορυφή του λόφου, ο οποίος ήταν τειχισμένος κατά πάσα πιθανότητα ήδη από την ΠΕ II πρώιμη φάση, αν όχι νωρίτερα (εικ. 107-108). Η ΠΕ I ή ΠΕ I/II κεραμική είναι σχετικά λίγη με ελάχιστα, αποσπασματικά τμήματα τοίχων των αντίστοιχων φάσεων. Θεωρείται πιθανό ότι η ύστερη ΠΕ II εγκατάσταση κατελάμβανε σχεδόν το σύνολο της κορυφής, περίπου 38,400τ.μ. (Crouwel et al., 1998: 105). Στα τέλη της περιόδου διαπιστώνεται στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, με επακόλουθη εγκατάλειψη του χώρου και επανακατοίκηση του κατά την ΜΕΧ (Crouwel et al., 1997: 71-72).

Στη Β πλευρά της κορυφής του λόφου εντοπίστηκαν τμήματα οχύρωσης, αποσπασματικά δάπεδα και τοίχοι ορθογώνιων πιθανότατα κτιρίων, εκ των οποίων ένα τουλάχιστον είναι μεγάλων διαστάσεων, ογκώδους κατασκευής, παρόμοιας με του τείχους, αλλά ασαφούς ακόμα κάτοψης (Crouwel et al., 2001: 16. Crouwel et al., 2004: 4). Εκτός αυτών, επισημάνθηκαν διάφορες οικιστικές επιφάνειες με κεραμική ή/και λίθινα τέχνηρα καθώς και απορριμματικοί πιθανότατα λάκκοι των ιστορικών χρόνων (Crouwel et al., 1997: 52-53, 68. Crouwel et al., 2000: 58).

Η αποκάλυψη στο Γεράκι ^(A13) του λίθινου οχυρωματικού τείχους διπλής όψεως, γεμισμένο με αμμοχάλικο (εικ. 108) αποτελεί μοναδική περίπτωση για την ΠΕΧ της Λακωνίας (Crouwel et al., 2000: 58. MacVeagh-Thorne and Prent, 2009: 235-236). Στο ανεσκαμμένο τμήμα του, στη Β πλευρά του λόφου, (σωζ. μήκ. 13μ. τουλάχιστον,

---

πάχ. 1,80-2μ.), διαπιστώθηκε ενσωματωμένο μικρό δωμάτιο της ύστερης ΠΕ II φάσης, το οποίο καταστράφηκε από πυρκαγιά. Στο εσωτερικό του αποκαλύφθηκαν πίθοι, μικρότερα αγγεία και σημαντική ποσότητα πήλινων ταινιών με πολλαπλά σφραγίσματα (εικ. 109) (Crouwel et al., 1997: 68. Crouwel et al., 2000: 60-61, 64, 67. Crouwel et al., 2001: 14-16. Crouwel et al., 2002: 5-10).

Δυτικότερα αποκαλύφθηκε δωμάτιο κτιρίου (τομή 17/11i, Περιοχή I) καλής τοιχοποιίας από ευμεγέθεις πλίνθους, το οποίο και αυτό καταστράφηκε από πυρκαγιά στα τέλη της ΠΕ II φάσης. Στις επιχώσεις του δαπέδου εντοπίστηκε μεγάλος αποθηκευτικός πίθος “εντοιχισμένος” σε πήλινη υποδοχή μικρής λίθινης κυκλικής πλατφόρμας,²⁹ θραύσματα από μερικούς ακόμα πίθους και μικρότερα αγγεία (εικ. 110). Τα τελευταία θεωρούνται ότι βρίσκονταν τοποθετημένα σε ράφι ή σε όροφο του δωματίου ή του κτιρίου (Crouwel et al., 1998: 96-99).

Συνολικά από τους δύο προαναφερθέντες χώρους εντοπίστηκαν πενήντα περίπου σφραγίσματα του ίδιου πηλού, πλην ενός, το οποίο ανήκε σε αγγείο μεσαίου μεγέθους, δηλωτικό ίσως της εισαγωγής του στον οικισμό. Παρατηρήθηκαν αρκετές διαφορετικές πρακτικές σφράγισης, σε τουλάχιστον πέντε πίθους και πιθανόν σε μικρότερα αγγεία, οι οποίες ήταν παρόμοιες με εκείνες της Λέρνας της αντίστοιχης περιόδου (Weingarten, et al., 1999: 358-360, 361, 363).

Συνολικά σαράντα οχτώ πήλινες ταινίες είχαν αποτυπώματα σφραγίδων, από τις οποίες ορισμένες έφεραν μέχρι και τέσσερα όμοια. Σε έξι περιπτώσεις αναγνωρίστηκαν παράλληλα από την Λέρνα και σε μία από την Πολιόχνη της Λήμνου (εικ. 114α-δ). Ιδιαίτερης σημασίας είναι το σφράγισμα με τη μεγαλύτερη χρήση στον οικισμό Γεράκι^(A13), το οποίο έχει αποτύπωμα μίας δεξιόστροφης σβάστικας στο κεντρικό τετράγωνο (εικ. 113β). Παράλληλα αυτού αναφέρονται στην Ανατολία και στην Οικία των Κεράμων της Λέρνας. Το σφράγισμα με παράλληλο στην Πολιόχνη της Μπλε Περιόδου έχει, μερικώς σωζόμενο, σχέδιο ήλιου (εικ. 113γ, το 4^ο από αριστερά) (Weingarten, et al., 1999: 365-368).

Η παρουσία αποθηκευτικών χώρων, από τους οποίους ο ένας σε κτίσμα κοινωνικού χαρακτήρα (τείχος), με σφραγισμένα αγροτικά προϊόντα αποτελεί σαφή ένδειξη των παραγωγικών-οικονομικών και διοικητικών λειτουργιών του οικισμού. Επιπρο-

---

²⁹ Στο εσωτερικό του πίθου υπήρχαν απανθρακωμένοι σπόροι σιτηρών και φρούτων. Μελέτη των δεδομένων κατέδειξε ότι ο εν λόγω πίθος είχε χρησιμοποιηθεί για αποθήκευση πιθανότατα λαδιού, ενώ οι σπόροι αποτελούσαν το περιεχόμενο μικρότερων αγγείων τοποθετημένων ψηλότερα του πίθου (Crouwel et al., 1998: 99).

σθέτως, τεσσάρα λίθινα πηνιόσχημα αντικείμενα (εικ. 120), τα οποία ερμηνεύονται ως βάρη συγκεκριμένων υποδιαίρέσεων μονάδας μέτρησης (Crouwel et al., 2005: 17-18) ενισχύουν τα παραπάνω.³⁰

Κατά πόσο η διαχείριση των αγαθών γινόταν από ένα άτομο ή μία ομάδα δεν είναι σαφές. Θεωρείται πιθανό ότι το/τα άτομο/α κατείχε/αν ξεχωριστή κοινωνική θέση. Το σφράγισμα με τη δεξιόστροφη σβάστικα στην περίπτωση της Λέρνας ΠΙC ταυτίζεται με την ύπαρξη ανερχόμενης κοινωνικής ελίτ, στη δικαιοδοσία της οποίας βρισκόταν η σφραγίδα (Weingarten, et al., 1999: 365-368). Στοιχεία διοικητικής εξουσίας ή δραστηριοτήτων με διαφοροποιημένη κοινωνική σημασία ως προς το φύλο, τη συγγένεια ή άλλες ιδιότητες δεν είναι ορατά στον οικισμό, μέχρι στιγμής. Για παράδειγμα τα κατάλοιπα λάξευσης λίθινων τεχνέργων που διαπιστώθηκαν κατά τόπους δεν παρέχουν αρκετές πληροφορίες για τις οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της δραστηριότητας αυτής.

Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι ένα από τρία σφραγίσματα του δωμάτιο της Περιοχής I, όπου αναγνωρίστηκαν αποτυπώματα υφάσματος πιθανότατα ως ένδειξη της χρήσης του στη διαδικασία σφράγισης, φαίνεται ότι καταδεικνύει μάλλον το ίδιο το σφραγιζόμενο προϊόν, λινό ύφασμα πολύ καλής ποιότητας (εικ. 115-117). Το στοιχείο αυτό θεωρείται έμμεση ένδειξη παραγωγής υφαντών σε βιοτεχνικό επίπεδο στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, για πρώτη φορά κατά την ύστερη ΠΕ II φάση, πολύ πριν την Μυκηναϊκή περίοδο (Weingarten, et al., 1999: 363-365, 317-374).

Η οικονομική και κοινωνική προέκταση του ευρήματος αυτού θα μπορούσε να οδηγήσει στη διατύπωση της ύπαρξης παραγωγής βιοτεχνικών προϊόντων υψηλής ποιότητας, από πιθανότατα ειδικευμένα άτομα, και κατ' επέκταση στην παρουσία κοινωνικών ομάδων κατανάλωσης «ακριβών» αγαθών και ενός ανάλογου εμπορικού δικτύου. Ωστόσο, η παραπάνω εκδοχή παραμένει υποθετική, καθώς στοιχειοθετείται μόνο από ένα έμμεσο εύρημα, μίας μόνο αρχαιολογικής θέσης.

Προχωρώντας νοτιότερα, στα Α του μυχού του Λακωνικού κόλπου, τα λίγα ανεσκαμμένα ΠΕ κατάλοιπα από τον **Άγιο Στέφανο** ^(A23) δεν πληροφορούν για τον πλήρη οικιστικό σχεδιασμό της εγκατάστασης. Κατά την ΠΕ I φάση, τα οικήματα πιθανόν κατελάμβαναν την κεντρική περιοχή του λόφου, βάσει της διασποράς των λιγιστών και αποσπασματικών αρχιτεκτονικών καταλοίπων και των αποθέσεων που περιείχαν μόνο κεραμική. Αντίθετα, κατά την ΠΕ II φάση ο οικισμός επεκτείνεται

---

³⁰ Βλ. επίσης κεφ. 3.12. «Επαφές-ανταλλαγές», σελ. 51-52.

σχεδόν σε όλο τον λόφο (εικ. 147). Τα κτίρια, δύο οικοδομικών φάσεων, ορθογώνιας μάλλον κάτοψης, δεν φαίνεται να διαφέρουν στα γενικά κατασκευαστικά τους χαρακτηριστικά (Janko, 2008: 557-560), αν και στατιστικώς το πλήθος τους δεν αρκεί για συμπεράσματα κοινωνικών δομών.

Οι δραστηριότητες που μαρτυρούνται στον οικισμό είναι λάξευση οψιανού, από το αρχικό στάδιο της προετοιμασίας του πυρήνα έως το τελικό εργαλείο, και υφαντική (πήλινα σφονδύλια και αποτύπωμα υφάσματος σε βάση αγγείου). Η διασπορά, ωστόσο, των προαναφερθέντων τεχνέργων, καθώς και της κεραμικής, δεν οδηγεί στην ταύτιση εξειδικευμένων χώρων εργασίας ή αποθήκευσης, είτε σε κοινοτικό επίπεδο είτε σε επίπεδο οικιστικής μονάδας (Banks et al., 2008: 414-416).

Παρομοίως, ούτε τα ειδώλια υποδηλώνουν κάτι σχετικό με την ιδεολογική σημασία και τον τρόπο χρήσης τους, πέραν των νέων τύπων που εισάγουν για την ΠΕ II, όπως γυναικείου σχήματος Φ, ειδώλιου με πόλο και ζώμορφοι πτηνόσχημοι (εικ. 148) (Banks et al., 2008: 412). Ωστόσο, από τα είκοσι περίπου πήλινα ειδώλια ξεχωρίζει ένα ζώμορφο βοοειδούς, το οποίο ίσως υποδεικνύει τη χρήση του υποζυγίου στην καλλιέργεια της γης (εικ. 148₅₀₁₁) (Banks et al.: 2008: 414. Janko, 2008: 564). Παράλληλα αυτού του τύπου έχουν εντοπιστεί μόνο στην ΠΕ Τσουνγκιζα, η ύπαρξη των οποίων συνδέεται με τη δημιουργία κοινωνικών ελίτ, καθώς η εκτροφή και χρήση τέτοιων ζώων θεωρείται ότι απαιτούσε οικονομικούς πόρους που μόνο ορισμένοι αγγρότες της περιόδου θα διέθεταν (Pullen, 1992: 53).

Στο τέλος της ΠΕ II φάσης ο οικισμός, έπειτα από εκτεταμένη πιθανότατα πυρκαγιά, εγκαταλείπεται και επανακατοικείται στα τέλη της ΠΕ III, σύμφωνα με την λίγη κεραμική που αποκαλύφθηκε (Janko, 2008: 565-566). Κατά πόσο στην νέα αυτή οικιστική περίοδο της θέσης διατηρείται η παλαιότερη χωροταξική οργάνωση και κοινωνική δομή της κοινότητας δεν είναι γνωστό.

Τελευταία θα αναφερθούν μερικά σημαντικά στοιχεία για τον οικισμό **Παυλοπέτρι** ^(E155), τα οποία κοινοποιήθηκαν σχετικά πρόσφατα και μόνο επιγραμματικά. Η συγκεκριμένη καταβυθισμένη προϊστορική θέση στο ΝΑ άκρο της χερσονήσου του Μαλέα (εικ. 185), εντοπίστηκε το 1967 και αποτυπώθηκε για πρώτη φορά το 1968 (Harding et al., 1969). Μόλις το 2009 ξεκίνησε ερευνητικό πρόγραμμα το οποίο περιλαμβάνει νέα τοπογραφική αποτύπωση και τρεις μελλοντικές ανασκαφικές περιόδους.

Οι νεώτερες πληροφορίες κάνουν λόγο για έναν οικισμό περίπου 30.000τ.μ., αρκετά μεγαλύτερο από εκείνον της παλαιότερης αποτύπωσης (εικ. 186), με σχεδόν πλήρη ορατό πολεοδομικό ιστό, κτίρια ανά συστάδες, δρόμους και υπαίθριους χώ-

---

ρους.³¹ Ωστόσο, είναι δύσκολο να προσδιοριστούν χωρίς ανασκαφή οι διαφορετικές οικιστικές φάσεις της εγκατάστασης. Η κεραμική που συλλέχθηκε καλύπτει το χρονικό εύρος από τη Τελική Νεολιθική έως και την Υπομυκηναϊκή εποχή. Νέο στοιχείο για την ΠΕΧ της Λακωνίας αποτελεί ο εντοπισμός ενός μεγάλου κτιρίου της περιόδου με μεγαροειδή κάτοψη (Henderson, 2009, 9 Οκτωβρίου).

Η σημασία της θέσης είναι μοναδική καθώς παρουσιάζει εξαιρετικά μακροχρόνια χρήση και το προνόμιο της υποθαλάσσιας προφύλαξης των καταλοίπων από μεταγενέστερη ανθρωπογενή διατάραξη. Οι μελλοντικές ανασκαφικές έρευνες θα καταδείξουν κατά πόσο το ΠΕ αυτό μεγαρόσχημο κτίριο αποτελεί αρχιτεκτονική διαφοροποίηση για τον οικισμό Παυλοπέτρι^(E155), έναντι των τυπικών ΠΕ συσσωματωμένων κτισμάτων.³² Ανάλογης κάτοψης κτίσμα, ανεξάρτητο στο χώρο σε αντίθεση με τις πυκνά δομημένες οικιστικές νησίδες, εντοπίζεται στην Πολιόχνη της Πράσινης περιόδου, κοινότητας με σαφή κοινωνική και πολιτική διαστρωμάτωση (Κουκά, 199: 66, 69).

Ταφικές πρακτικές

Μόλις σε πέντε θέσεις έχουν εντοπιστεί τάφοι της ΠΕΧ, από τις οποίες τρεις έχουν ανασκαφεί, Πελλάνα: Παλαιόκαστρο^(A4), Κουφόβουνο^(A7) και Άγιος Στέφανος^(A23).³³ Το κατά πάσα πιθανότητα ΠΕ νεκροταφείο των 60 μικρών λαξευτών θαλαμοειδών τάφων στην παραλία Πούντα^(E149) της πεδινής περιοχής Βάτικα (εικ. 188-189), απέναντι από τη νησίδα Παυλοπέτρι^(E155), δεν έχει ακόμα ανασκαφεί (Harding et al., 1969: 127-132). Στην επιφανειακή θέση Ασωπός: Μποζά^(E133), ύστερα από φυσική κατακρήμνιση πλευράς της μικρής χερσονήσου, αποκαλύφθηκε ένας *intra muros* κιβωτιόσχημος τάφος, μάλλον ακτέριστης παιδικής ταφής (Ζαββού, 2007: 419, υποσ. 28).

---

³¹ Μεταξύ των κτισμάτων έχουν εντοπιστεί, ήδη από το 1968, αρκετοί τάφοι, η χρονολόγηση των οποίων δεν είναι βέβαιη. Εξαίρουται δύο ΜΕ πίθοι (Harding et al., 1969: 123-125).

³² Δείγμα ιδιότυπης αρχιτεκτονικής, αλλά όχι ξεκάθαρης χρονολόγησης στην ΠΕΧ, αποτελεί το ανεξάρτητο στο χώρο Κτίριο ΙΧ, με μικρές αψιδωτές κόγχες στις στενές πλευρές του (εικ. 187), οι οποίες συνδέθηκαν με πιθανές τελετουργικές πρακτικές (Harding et al., 1969: 120-121).

³³ Στις ΠΕ θέσεις Γεράκι^(A13) και Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή^(A8) δεν έχουν μέχρι στιγμής εντοπιστεί αντιστοιχία χρονολογικά τάφοι. Στην θέση Φίλησι^(E86) θεωρείται πιθανό ότι μία ακέραιη πρόχους προήλθε από ΠΕ τάφο, ενώ ο κιβωτιόσχημος στον Ασωπό: Μποζά^(E133), εντοπίστηκε ύστερα από φυσική κατακρήμνιση και θεωρείται *intra muros*.

Στη θέση **Πελλάνα: Παλαιόκαστρο** ^(A4) παρατηρείται η ταφική πρακτική της χρήσης τύμβων, μοναδική μέχρι στιγμής στη Λακωνία, και μάλιστα στον ίδιο λόφο με τα κτιριακά κατάλοιπα της αντίστοιχης περιόδου. Οι λίθινοι περίβολοί τους βρίσκονται σε άνηδρο της ΒΑ πλαγιάς, λίγο χαμηλότερα από το αναφερόμενο ΠΕ II κτίριο της κορυφής, ενώ χαμηλότερα από αυτούς στα Ν εντοπίζεται δεύτερη (;) οικιστική ζώνη της ίδιας της περιόδου (εικ. 19). Δυστυχώς, δεν υπάρχει δημοσιευμένο τοπογραφικό σχέδιο της θέσης. Χωροταξικά, το σύνηθες για τα ΠΕ νεκροταφεία είναι να βρίσκονται σε απόσταση από τον οικισμό και μάλιστα αρκετές εκατοντάδες μέτρα (Pullen, 1994: 126).

Ταυτίζονται έξι περίβολοι, από τους οποίους τουλάχιστον οι πέντε συνδέονται με ταφική χρήση και υποστηρίζεται ότι καλύπτονταν από τύμβους (εικ. 20-22). Τα στοιχεία όμως δεν είναι επαρκή, καθώς δεν έχουν δημοσιευτεί με επιστημονικό τρόπο. Γίνεται αναφορά για εύρεση νεκρών *κατά χώραν* (εικ. 24) καθώς επίσης και για εγχυτρισμούς σε μεγάλους πίθους. Η χρονολόγηση των ακτέριστων, όπως χαρακτηρίζονται, ταφών στην ΠΕ II φάση έγινε με βάση την κεραμική που βρέθηκε σε συνάφεια με τον ή τους περιβόλους (εικ. 23) (Spyropoulos, 1998: 37. Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83-84. 2000: 94. Σπυρόπουλος, 2002: 22).

Άξιος αναφοράς για τις ταφικές πρακτικές αποτελεί ο περίβολος, στο εσωτερικό του οποίου ανασκάφηκε ένας κεντρικός βόθρος γεμάτος στάχτες και θραυσμένα αγγεία της ΠΕ II φάσης, κυρίως φιάλες (εικ. 20). Ο ανασκαφέας θεωρεί ότι πρόκειται για πιθανό τελετουργικό χώρο προς τιμήν των νεκρών και όχι ταφικού χαρακτήρα, καθώς δεν εντοπίστηκαν ενταφιασμοί.³⁴ Ανάλογο στοιχείο διενέργειας τελετουργιών αποτελεί η αποκάλυψη ενός ακόμα βόθρου κατασκευασμένου στην εξωτερική πλευρά λίθινου περιβόλου και ενός αυλακιού το οποίο συνέδεε το εξωτερικό με το εσωτερικό του τύμβου (εικ. 22) (Spyropoulos, 1998: 37. Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83-84).

Συνολικά οι λίθινοι περίβολοι-τύμβοι, με πυκνή διάταξη στο χώρο, έχουν παραλληλιστεί από τον ανασκαφέα με το νεκροταφείο στο Νυδρί Λευκάδας³⁵ (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83. Σπυρόπουλος, 2002: 22). Το Νυδρί περιλαμβάνει σαφώς περισ-

---

³⁴ Τύμβοι με τελετουργικό μάλλον χαρακτήρα εντοπίζονται στις θέσεις Άλτης Ολυμπίας, Λέρνα και Θήβα. Οι δύο πρώτοι χρονικά εντάσσονται στα τέλη της ΠΕ II φάσης, ενώ ο τρίτος γενικά στην ΠΕ II (Forsén, 1992: 233. Cavanagh and Mee, 1998: 17).

³⁵ Ταφικοί τύμβοι της ΠΕΧ έχουν αποκαλυφθεί στην Ολυμπία, θέση Νέο Μουσείο (ΠΕ III φάσης) (Forsén, 1992: 235) και πιο πρόσφατα στη Χαλκιδική, θέση Κριαρίτσι Συκιάς (εικ. 27) (Ασουχίδου, Μαντάζη και Τσολάκης, 2008: 269-282).

σότερους ταφικούς τύμβους, 33 στον αριθμό, με συνολικά 62 ταφές ενήλικων και παιδιών σε θαλάμους, κιβωτιόσχημους, απλούς λάκκους και πίθους (εικ. 25-26). Οι ταφές περικλείονταν από λίθινο τοίχο και καλύπτονταν από σωρό λίθων και χώματος, με διάμετρο που κυμαίνονταν από 2,7μ. έως 9,6μ. (Forsén, 1992: 235), όλες της ΠΕ II φάσης³⁶ (Kilian-Dirlmeier, 2008: 153).

Ο ανασκαφέας της λακωνικής θέσης θεωρεί ότι στους τύμβους ενταφιάστηκαν οι ηγεμόνες της ΠΕ κοινότητας, παραλληλίζοντάς τους με τις πλούσιες ταφές της κοινότητας της Λευκάδας. Πρόκειται, άραγε, όντως για έναν χώρο ενταφιασμού μίας ανώτερης κοινωνικής ομάδας, η οποία προβάλλεται και εξάιρεται από τον διαφορετικό αρχιτεκτονικό τύπο και τη θέση των τάφων της στον ίδιο λόφο με τον οικισμό, αλλά σε υψηλότερο από αυτόν τοπογραφικό επίπεδο;

Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί. Στους τύμβους της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου ^(A4) δεν αναφέρονται κτερίσματα από πολύτιμες ή ημιπολύτιμες και εξωτικές πρώτες ύλες, ούτε σε ποσότητα ή ποιότητα, όπως στο Νυδρί. Ούτε επισημάνθηκαν «ιδιαίτερες» ταφικές πρακτικές, όπως της τελετουργικής πυράς μέρος των κτερισμάτων (Kilian-Dirlmeier, 2008: 152, 154). Επίσης, δεν αναφέρεται διαχωρισμός των τύμβων σε ομάδες και κοινωνική διαφοροποίηση των ενταφιασμένων με βάση τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά (μέγεθος, κατασκευή, θέση εντός του τύμβου ή σε σχέση με αυτόν) και τα πλούσια κτερίσματα (Cavanagh and Mee, 1998: 18, 124, 128-129). Στη λακωνική θέση δεν είναι διασαφηνισμένο πόσες ταφές περιείχαν οι έξι λίθινοι περίβολοι και ποιες από αυτές ήταν κτερισμένες και ποιες όχι. Άλλοι ΠΕ τάφοι δεν έχουν αποκαλυφθεί μέχρι στιγμής στο λόφο ή κοντά σε αυτόν. Μήπως τελικά πρόκειται για νεκροταφείο συνολικά της κοινότητας; Η εκδοχή αυτή έχει θεωρηθεί πιθανή (Cavanagh and Mee, 1998: 124-125).

Πρόσφατα, αμφισβητήθηκε ακόμα και ο ταφικός χαρακτήρας των λίθινων περιβόλων της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου ^(A4). Ερμηνεύτηκαν ως κατάλοιπα οικιών, χωρίς ωστόσο να αιτιολογείται περαιτέρω η άποψη αυτή (Zαννου, 2009: 33, υποσ. 19). Για μια ακόμη φορά γίνεται επιτακτική η δημοσίευση της θέσης.

---

³⁶ Η χρονολόγηση στηρίχθηκε, μεταξύ άλλων, και στα κυκλαδικής προέλευσης ή κυκλαδικού τύπου κτερίσματα. Παλαιότερες απόψεις για την χρονολόγηση τους βλ. Forsén, 1992: 235, υποσ. 34.

Νοτιότερα, στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, στον οικισμό του **Κουφόβου-νου** ^(A7) ανήκουν μόλις τρεις ΠΕ ταφές σε απλούς λάκκους,³⁷ οι οποίες πιθανόν ήταν *intra muros*, αν και ξεκάθαρο οικιστικό σχέδιο και σαφή αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν διαπιστώνονται μέχρι στιγμής. Το δείγμα είναι πολύ μικρό για να επισημανθούν στοιχεία κοινωνικών δομών. Οι δύο λάκκοι περιέχουν από έναν ενήλικα (G1 και G2) και ο τρίτος (G3) ένα παιδί. Μόνο η μία ενήλικη ταφή (G2) ήταν κτερισμένη με ένα ΠΕ II κύπελλο (Renard, 1989: 37-38). Οπωσδήποτε αναμένονται νέα στοιχεία καθώς οι ανασκαφές και η μελέτη του υλικού συνεχίζονται.

Όσον αφορά τους 17 ΠΕ τάφους από τον οικισμό του **Αγίου Στεφάνου** ^(A23), η ακριβής χρονολογική ένταξη και συσχετίσή τους στις φάσεις της περιόδου δεν είναι επαρκώς εφικτή. Μόλις πέντε ταυτίζονται ως ΠΕ II και οι υπόλοιποι είτε χρονολογούνται ως πιθανοί ΠΕ, είτε εξίσου πιθανοί ΜΕ ή στην μετάβαση των δύο περιόδων. Η αδυναμία ακριβέστερης χρονολόγησης οφείλεται, κυρίως, στη διαταραγμένη στρωματογραφία, στις ακτέριστες ταφές και στη μη χρονολογικά διακριτή τυπολογία ορισμένων κτερισμάτων (Taylor, 1972: 208-222). Ωστόσο, πέραν των προαναφερθέντων δυσκολιών, οι εν λόγω ταφές θεωρούνται *intra muros*, σύγχρονες των ΠΕ I-II οικιστικών καταλοίπων (εικ. 147).

Ο επικρατέστερος ταφικός αρχιτεκτονικός τύπος είναι αυτός του απλού λάκκου, ενώ ο κιβωτιόσχημος και ο λάκκος με λίθινο περίβολο ανήκουν στις περιπτώσεις που δεν χρονολογούνται με ακρίβεια. Οι περισσότεροι περιελάμβαναν από μία ταφή, σε συνεσταλμένη ή ελαφρά συνεσταλμένη στάση, με μία μόνο εκτάδην εναπόθεση νεκρού, η οποία ανήκει στις μη χρονολογικά βέβαιες ταφές. Ο προσανατολισμός του σώματος ήταν μάλλον τυχαίος και πουθενά δεν διαπιστώθηκε καύση νεκρού ή ανακομιδή (Taylour and Janko, 2008: 142).

Η ανθρωπολογική μελέτη κατέδειξε 11 νήπια και οχτώ ενήλικες. Από τις παιδικές ταφές, σε τρεις μόνο περιπτώσεις ήταν διακριτός ο αρχιτεκτονικός ταφικός τύπος, ένας λάκκος και δύο κιβωτιόσχημοι. Οι ενήλικες είχαν ενταφιαστεί σε απλό λάκκο ή κάτω από λίθινο σωρό (Taylour and Janko, 2008: 142).

Συνολικά, οχτώ ταφές διέθεταν κτερίσματα, ένα ή δύο πήλινα αγγεία, κυρίως ανοιχτού σχήματος. Από αυτές, μόλις δύο ήταν παιδικές και μάλιστα σε κιβωτιόσχημο

---

³⁷ ΠΕ κεραμική αναφέρεται σε σχέση με μία ακόμα ταφή, σε απλό λάκκο, των νεότερων ολλανδικών ανασκαφών. Στο επιφανειακό χώμα, που σκέπαζε τον τάφο, εντοπίστηκε νεολιθικό αντρικό ειδώλιο. Δεν γίνεται σαφές εάν όντως πρόκειται για ΠΕ ή πρωιμότερη ταφή (Cavanagh et al., *Yearly reports 2002*: 5-6).

τάφο (στη μία βρέθηκε κύπελλο μικρών διαστάσεων). Διαφοροποίηση ως προς την κατηγορία των κτερισμάτων εντοπίστηκαν σε τρεις ταφές ενηλίκων, οι οποίες όμως θεωρούνται πιθανές ΠΕ. Στη μία είχαν εναποτεθεί λίθινα εργαλεία, στη δεύτερη ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων (A10) και στη τρίτη δύο αγγεία, μία λεπίδα οψιανού και δύο χάλκινες τριχολαβίδες. Το ένα από τα αγγεία περιείχε λίγα θαλάσσια όστρεα (Taylor and Janko, 2008: 142).

Αν και οι παραπάνω διαπιστώσεις υποδεικνύουν ορισμένους συσχετισμούς μεταξύ ύπαρξης κτέρισης, ταφικού τύπου και ηλικίας, στην πραγματικότητα δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν, καθώς το στατιστικό δείγμα είναι μικρό και όχι σαφώς χρονολογημένο.³⁸ Ωστόσο, αναλογιζόμενοι παραμέτρους όπως η δαπάνη χρόνου, εργασίας και ανάλογου κόστους (Wright, 1987: 177-179), οι δύο παιδικές κτερισμένες ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους ίσως υποδηλώνουν την «οικονομική» ευχέρεια των οικογενειών τους, έναντι των άλλων οι οποίοι ενταφίασαν τα παιδιά τους σε πιο «ευτελείς» απλούς λάκκους.

Από την άλλη, πώς μπορούν να ερμηνευτούν οι *intra muros* ταφές ενηλίκων; Στην Ασίνη οι ταφές εντός του οικισμού αφορούσαν μονό παιδιά, υποθέτοντας τον ενταφιασμό ενηλίκων σε νεκροταφεία (Pulen, 1994: 122). Το ίδιο παρατηρείται και στην ΠΕ III Λέρνα (Voutsaki, 2004β: 352). Στον Άγιο Στέφανο ^(A23) από τις οχτώ «εντός των τειχών» ενήλικες ταφές, οι έξι ήταν κτερισμένες. Άραγε, η παρουσία χάλκινων αντικειμένων σε δύο από αυτές (πιθανές ΠΕ), τριχολαβίδων και ενωτίων, φανερώνουν κοινωνικό γόητρο και πιθανή κοινωνική διαστρωμάτωση, εάν αναλογιστούμε τη σημασία των μετάλλων για την περίοδο αυτή;

Η ανασκαφή μεγαλύτερης έκτασης στο λόφο και ο εντοπισμός νέων ταφών, ίσως και του νεκροταφείου, τουλάχιστον της ΠΕ II φάσης, θα αποκάλυπταν περισσότερα στοιχεία. Ο πληθυσμός του ΠΕΧ οικισμού δεν μπορεί να αντιστοιχεί σε μόλις 17 νεκρούς. Μόνο με αυτά τα δεδομένα είναι σχεδόν ανέφικτη η ορθή διερεύνηση των ταφικών πρακτικών και της πιθανής εξέλιξής τους κατά την τρίτη χιλιετία π.Χ.

---

³⁸ Η Σακελλαρίου χρονολογεί τις ΠΕ ταφές στην ΠΕ III φάση, ενώ η Forsén στην ΠΕ II (Forsén, 1992: 107).

3.1.2. Διακοινοτικά

Οικιστική

Η διασπορά των θέσεων κατά την ΠΕΧ στη Λακωνία παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς παρατηρείται εγκατάσταση και εκμετάλλευση όχι μόνο των πεδινών και παραθαλασσιών περιοχών αλλά και των ημιορεινών (χάρτης 1).

Σύμφωνα με την εκτεταμένη επιφανειακή έρευνα των Waterhouse και Hope Simpson, τις δεκαετίες 1930 και 1950, το οικιστικό σύστημα που είχε σκιαγραφηθεί αφορούσε χαμηλούς λόφους, κυρίως, σε πεδινές και παραθαλάσσιες εκτάσεις. Με εξαίρεση την πεδιάδα της Σπάρτης, στην ενδοχώρα, οι υπόλοιπες του Έλους, των Μολάων και των Βάτικων συνδέονται άμεσα με την ακτογραμμή του Λακωνικού Κόλπου. Ελάχιστες θέσεις είχαν εντοπιστεί βορειότερα της Σπάρτης, μία μόλις σε ημιορεινή περιοχή με πεδινή έκταση στις υπώρειές της (Γεράκι ^(A13)), λίγες περιμετρικά της χερσονήσου Ταινάρου και ορισμένες ακόμα στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου Μαλέα κοντά στη Μονεμβασιά (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 168-170).

Στην κοιλάδα του Ευρώτα και στις παραθαλάσσιες πεδιάδες του Έλους και των Βάτικων μέχρι πρόσφατα παρατηρούνταν δύο διαφορετικά μοντέλα οικιστικής ανάπτυξης. Στην πρώτη περιοχή, διαπιστώνονταν διάσπαρτες θέσεις, μεγάλης σχετικά έκτασης (Κουφόβουνο ^(A7), Παλαιοपुरγί ^(A12), Άγιος Βασίλειος ^(A14), Βουνό Παναγιάς ^(E77)). Ανάλογη εικόνα υπήρχε και στις Δ υπώρειες του Πάρωνα, με μία μόνο θέση, το Γεράκι ^(A13).³⁹ Αντίθετα, παραθαλάσσια στο Έλος και νοτιότερα στα Βάτικα οι μεγαλύτεροι οικισμοί, Άγιος Στέφανος ^(A23)⁴⁰ και Παυλοπέτρι ^(E155) αντίστοιχα, πλαισιώνονταν από άλλες μικρότερης έκτασης θέσεις (Mee, 2001: 10. Cavanagh et al, 2005: 6).

Ωστόσο, το εντατικό επιφανειακό πρόγραμμα της δεκαετίας του 1980 στην ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα, ΒΑ της Σπάρτης, κατέδειξε ένα οικιστικό μοντέλο παρόμοιο με αυτό των παραθαλάσσιων περιοχών της Λακωνίας (Mee, 2001: 10). Συνολικά εντοπίστηκαν 33 θέσεις και 26 ακόμα με ελάχιστα ΠΕ όστρακα (εικ. 5α). Μόλις σε μία από αυτές αναγνωρίστηκε κεραμική της μεταβατικής ΠΕ I/II φάσης. Οι

---

³⁹ Η στρατηγική θέση του οικισμού, στην κεντρική Λακωνία, συνίσταται στο ότι βρίσκεται σε δύο σημαντικές “οδούς”, από τις οποίες η μία οδηγεί, μέσω του Πάρωνα, στην Α αιγαιακή ακτή και η άλλη προς τα ΝΑ, στην χερσόνησο του Μαλέα.

⁴⁰ Η ΠΕ εγκατάσταση του Άγιου Στέφανου ^(A23) κατελάμβανε ολόκληρο τον λόφο, με εξαίρεση το Β και ΒΔ τμήμα του. Η συνολική έκτασή του, αν και δεν μπορεί να εκτιμηθεί επακριβώς, καθώς μόλις 587τ.μ. έχουν ανασκαφεί, υπολογίζεται στα 1,4 - 2,65 εκτ., βάσει της διασποράς των ευρημάτων (Janko, 2008: 558-560).

υπόλοιπες εντάσσονται στην ΠΕ II πρόωμη ή/και ύστερη⁴¹ (Cavanagh and Crouwel, 2002: 129-130, 133, 136. Cavanagh et al., 2005: 6).

Η συγκέντρωση των προαναφερθεισών θέσεων εντοπίζεται στο N/NA τμήμα της ερευνηθείσας περιοχής⁴² και με βάση την έκταση των επιφανειακών ευρημάτων, κυρίως της ΠΕ II φάσης, καταδεικνύεται η ύπαρξη οικιστικού μοντέλου με δύο τουλάχιστον επίπεδα ιεραρχίας, συμπεριλαμβάνοντας και τη θέση του Μενελαίου^(A6).⁴³ Στο ανώτερο τοποθετείται ένα μικρό χωριό, η θέση P284^(E22), με έκταση 1 εκτ. καθώς επίσης αγροικίες ή άλλου τύπου μικρές εγκαταστάσεις. Οι θέσεις της κατώτερης βαθμίδας παρουσιάζουν δύο κατηγοριοποιήσεις ως προς το μέγεθός τους,⁴⁴ χωρίς ωστόσο να διακρίνονται ιεραρχικά από τους μελετητές (Cavanagh and Crouwel, 2002: 130-133. Cavanagh et al, 2005: 6).

Αναφορικά με τις δύο διαφορετικές οικιστικές οργανώσεις, των διάσπαρτων μεγάλων θέσεων στην κεντρική πεδιάδα του Ευρώτα και των μικρότερων ιεραρχημένων στην προαναφερθείσα ΒΑ ημιορεινή περιοχή, ο Mee τις συνδέει με δύο πιθανόν διαφορετικά μοντέλα αγροτικής εκμετάλλευσης. Αδυνατεί, όμως, να σκιαγραφήσει περαιτέρω τις σχέσεις των περιοχών σε διοικητικό ή κοινωνικό επίπεδο, λόγω της απουσίας αρχαιολογικών δεδομένων (Mee, 2001: 10).

Η κοιλάδα, ωστόσο, του Ευρώτα, όπως αναφέρθηκε στο κεφ. 2, αποτελεί ένα περιβάλλον το οποίο χαρακτηρίζεται από διαδοχικές αποθέσεις αλλουβιακών ιζημάτων κατά μήκος της κοίτης του ποταμού, και κολλουβιακών κοντά στους πρόποδες των ορεινών όγκων του Ταυγέτου και Πάρωνα. Το γεγονός ότι στην περιοχή της Σπάρτης εντοπίζονται ουσιαστικά θέσεις μόνο σε υψώματα (Μενελαίο^(A6), Κουφόβουνο^(A7), Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή^(A8), Παλαιοπυργί^(A12), Ανθοχώρι^(A16)) δεν θα πρέπει να απορρίπτει την πιθανότητα ύπαρξης μικρότερων πεδινών θέσεων γύρω από αυτές, οι οποίες σήμερα βρίσκονται θαμμένες στις ποτάμιες επιχώσεις. Σε μια τέτοια

---

⁴¹ Πέραν της κεραμικής (ΠΕ III κεραμική δεν αναγνωρίστηκε) εντοπίστηκαν πελέκεις, μυλόλιθοι και ποσότητες οψιανού (Cavanagh and Crouwel, 2002).

⁴² Πρόκειται για εδάφη τα οποία θεωρούνται περισσότερο πρόσφορα για καλλιέργεια. Αντίθετα, στο Δ και ΝΔ τμήμα εντοπίστηκαν μόλις δύο θέσεις και λίγες ακόμα στα Β/ΒΑ. Η απουσία, ωστόσο, αυτή μπορεί να οφείλεται και στο μεγάλο ποσοστό διάβρωσης που παρατηρήθηκε.

⁴³ Λίγα σχετικά όστρακα της ΠΕ II φάσης έχουν εντοπιστεί στο λόφο του Αετού (επίσης και τρία της Τελικής ΝΑ) (Catling, 2009: 194-195, 197, 323-324) και σε ένα ακόμα ύψωμα νοτιότερα (Shipley, 1996: 403-404), βλ. σχετικά Μέρος Β, Παράρτημα: Μενελαίο^(A6) και Μενελαίο-Ν λόφος^(E64).

⁴⁴ Το μεγαλύτερο ποσοστό των θέσεων αυτών έχει έκταση 0,1 εκτ. ή λιγότερο, ενώ μόλις εφτά θέσεις κυμαίνονται από 0,2 έως και 0,7 εκτ. (Cavanagh and Crouwel, 2002: 130-132).

περίπτωση το οικιστικό σύστημα του Πάρωνα, των μικρών δηλαδή αγροτικών θέσεων, δεν θα ήταν μοναδικό, αλλά ενδεχομένως θα αποτελούσε προέκταση εκείνου της πεδιάδας προς μεγαλύτερα υψόμετρα.

Στην περιοχή Σκούρα, κοντά στο Αμυκλαίο, σχετικά πρόσφατα διαπιστώθηκε επιφανειακά η ύπαρξη ενός μικρού οικισμού σε λοφίσκο, Σκούρα: Άγιος Γεώργιος^(E75), πλησίον ενός άλλου μεγαλύτερου, Βουνό Παναγιάς^(E77) (εικ. 106). Το στοιχείο αυτό οδήγησε στην πρόταση του μοντέλου της κεντρικής θέσης με άλλες μικρότερες δορυφορικές (Βαπου, 1999: 70), ενισχύοντας την παραπάνω εκδοχή. Η ανάλυση των αιτιών και αποτελεσμάτων μιας τέτοιας οικιστικής επιλογής δεν είναι ορθό να αναλυθεί, καθώς για την ώρα λείπουν τα ανάλογα αρχαιολογικά δεδομένα. Ωστόσο, θα μπορούσε να επισημανθεί η ανάγκη αλλά και η δυνατότητα αγροτικής εκμετάλλευσης των εδαφών και σε μεγαλύτερα υψόμετρα, κατά την ΠΕ II φάση, γεγονός που παραπέμπει σε πληθυσμιακή και οικονομική ανάπτυξη.

Για το τέλος της ΠΕ περιόδου τα στοιχεία είναι λίγα, αν και έχουν εμπλουτιστεί τις δύο τελευταίες δεκαετίες. Ελάχιστη ΠΕ III/ΜΕ I κεραμική εντοπίζεται σε επιχώσεις του Άγιου Στέφανου^(A23) κατά την επανεγκατάσταση, ύστερα από εμφανή ίχνη καταστροφής και πυρκαγιάς σχεδόν σε όλα τα κτιριακά κατάλοιπα του τέλους της ΠΕ II φάσης (Zerner, 2008: 179-180. Janko, 2008: 565-566). ΠΕ III κεραμική, πιθανόν σε στρωματογραφημένες επιχώσεις, εντοπίζεται στο λόφο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή^(A8) (Buschor, 1927: 5-9. Renard, 1995: 81), ενώ επιφανειακώς έχει αναγνωριστεί σε τέσσερις τουλάχιστον θέσεις, Σκούρα: Άγιος Γεώργιος^(E75), Βουνό Παναγιάς^(E77), Ασωπός: Μποζά^(E133), Δαιμονία: Καστέλλι^(E137) και Μαυροβούνι^(E113) (Βαπου, 1999: 70-79).

Επαφές-Ανταλλαγές

Για τις επαφές μεταξύ των οικισμών της Λακωνίας, καθώς και με τον ευρύτερο ηπειρωτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο, οι περισσότερες έμμεσες πληροφορίες προέρχονται από τις θέσεις Γεράκι^(A13) και Άγιο Στέφανο^(A23). Πώς αυτές διαμορφώνονται και πώς ενδεχομένως αλληλεπιδρούν με την κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων είναι δύσκολο να ανιχνευθεί με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα σχέσεων μεταξύ των οικισμών της Λακωνίας, συνδεδεμένο με την παραγωγή και οικονομία, αποτελεί η λεγόμενη κεραμική «Γεράκι». Διακρίνεται για την ανάγλυφη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με κυλιδωτά σημάδια (*plastic smear marks*), συχνά συνδυασμένα με πλαστικές λεπτές ταινίες που έχουν είτε

δακτυλικά αποτυπώματα είτε κάθετες εγχαράξεις (εικ. 111). Η πλαστική αυτή διακόσμηση παρατηρείται με διάφορους συνδυασμούς των στοιχείων της, κατά κύριο λόγο, στους πίθους και σε μικρότερο ποσοστό σε αγγεία όπως φιάλες, πρόχους κ.ά. (Crouwel et al., 1998: 100-101, 104-105. 2002: 10-24. 2006: 6-10, 10-12).

Αρχικά εντοπίστηκε στο Γεράκι ^(A13) και σχετικά πρόσφατα στον Ασωπό: Μποζά ^(E133) (Ζαββού: 2007: 420) και στο Ανθοχώρι ^(A16) (Ζαννου, 2009: 39). Η Ζαββού θεωρεί ότι η κεραμική τύπου «Γεράκι» από το Ανθοχώρι είναι πρωιμότερη της αντίστοιχης του ομώνυμου οικισμού (Ζαββού, 2007: 420, υποσ. 31. 2009: 39). Περαιτέρω έρευνες θα φωτίσουν καλύτερα τις επαφές μεταξύ των προαναφερθέντων οικισμών και του κοινωνικού πλαισίου μέσα στο οποίο υιοθετούνταν κοινοί τύποι κεραμικής.

Δίκτυο σχέσεων εντοπίζεται και στις επιφανειακές θέσεις της ημιορεινής περιοχής του Πάρνωνα. Η εικόνα της μεικτής αγροτικής τους οικονομίας (αποθηκευτικοί πίθοι, μολόπετρες, πελέκεις) συμπληρώνεται με επαφές με την υπόλοιπη Λακωνική περιοχή και τον ευρύτερο ΠΕ II ηπειρωτικό χώρο όπως μαρτυρούν η πρώτη ύλη του οψιανού και η παρόμοια επιτραπέζια κεραμική (Dickinson, 1992: 109. Cavanagh and Crouwel, 2002: 133). Σε μία μάλιστα από αυτές εντοπίστηκε και μινωίζουσα κεραμική. Θεωρείται πιθανό ότι οι κοινότητες αυτές συνδέονταν μεταξύ τους σε θέματα παραγωγής, κυρίως της αγγειοπλαστικής (Cavanagh and Crouwel, 1996: 9).

Μελέτες της ΠΕ II κεραμικής από το Κουφόβουνο ^(A7) καταδεικνύουν ότι μπορεί να ενταχθεί στην λεγόμενη *κοινή* της περιόδου του ηπειρωτικού χώρου, κυρίως βάσει των λεπτότεχνων αγγείων σερβιρίσματος και κατανάλωσης τροφής και ποτού, όπως για παράδειγμα οι ραμφόστομες φιάλες. Αντίθετα, παρατηρείται ανομοιομορφία στην χρηστική χονδρόκοκη κεραμική αποθήκευσης και προετοιμασίας τροφών (Mee, 2009: 48).

Επομένως, θα μπορούσε να υποθεθεί η διαμόρφωση ενός δικτύου επαφών μέσα από αντικείμενα σχετιζόμενων με συγκεκριμένες κοινωνικές συμπεριφορές, όπως είναι η παροχή/προσφορά φαγητού ή ποτού. Παρόμοιες, ίσως, πολιτισμικές επιλογές στα οικιακά σκεύη διαπιστώνονται κατά την ΜΕ περίοδο και μετέπειτα στην ΥΕ, με τη διαφορά ότι αυτές οι περιπτώσεις συνδέονται με τεκμηριωμένες τάσεις κοινωνικής διαφοροποίησης (Nordquist, 1999, 2002α. Wright, 2004).⁴⁵ Κάτι τέτοιο δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, βάσει των υπαρχόντων στοιχείων, για τις ΠΕ II κοινώνι-

---

⁴⁵ Βλ. σχετικά κεφ. 1 σελ. 15.

ες. Κρίνεται, όμως, πιθανή η ανάγκη ανάπτυξης διακοινοτικής συνοχής μέσω κοινών σκευών (Rutter, 2001: 122).

Επιστρέφοντας στη θέση Γεράκι ^(A13), η αποκάλυψη συγκεκριμένων ευρημάτων, πέραν των διοικητικών και οικονομικών καταδεικνυόμενων λειτουργιών του οικισμού, σκιαγραφούν ένα είδος επικοινωνίας σε αντίστοιχους τομείς με άλλες θέσεις της Πελοποννήσου ίσως και του Αιγαίου. Από τα σφραγίσματα της ΠΕ II ύστερης φάσης, σε έξι περιπτώσεις έχουν αναγνωριστεί κοντινά παράλληλα με αντίστοιχα από την Λέρνα και ένα από την Πολιόχνη της Μπλε Περιόδου. Το σφράγισμα με αποτύπωμα στο κεντρικό τετράγωνο μίας δεξιόστροφης σβάστικας βρίσκεται παράλληλα, πέρα από την Οικία των Κεράμων στη Λέρνα, και στην Ανατολία (εικ. 114) (Weingarten, et al., 1999: 365-368).

Ακολουθως, το εγχάρακτο περίαπτο από στεατίτη, ⁴⁶ μοναδικό μέχρι στιγμής στο χώρο της Λακωνίας, έχει μόλις δύο παράλληλα σε θέσεις της Αργολίδας, στην Ασίνη και στην Μιδέα-Δενδρά (εικ. 119). Και τα τρία αντικείμενα έχουν κατασκευαστεί σε μαύρο στεατίτη, με παρόμοιο σχήμα, διαστάσεις και διακοσμητικά μοτίβα, τυπικά της ΠΕΧ στην ηπειρωτική Ελλάδα, στις Κυκλάδες και στην Κρήτη. Ως προς την χρονολόγησή τους, αυτό από την Ασίνη εντοπίστηκε σε αρχαιολογικό σύνολο της ΠΕ II, ενώ της Μιδέας αποτελεί επιφανειακό εύρημα (Crouwel, 1999: 150-151).

Πέραν της χρήσης των τριών αντικειμένων ως περίαπτα, δεν είναι γνωστό κατά πόσο διέθεταν άλλη πρακτική λειτουργία ή/και ιδεολογικό χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα αποτροπαϊκό. Η εκδοχή της χρήσης τους ως σφραγίδες δεν θεωρείται πιθανή, εξαιτίας του ότι φέρουν εγχαράξεις και στις δύο όψεις, σε αντίθεση με το σύνηθες για τα συγκεκριμένα αντικείμενα της περιόδου που είναι η μία (Crouwel, 1999: 152). Τόπος παραγωγής τους κρίνεται η ΒΑ Πελοπόννησος, ⁴⁷ προερχόμενα ίσως από το ίδιο εργαστήριο, δικαιολογώντας έτσι τις μεταξύ τους ομοιότητες και κατ' επέκταση υπο-

---

⁴⁶ Εντοπίστηκε στο στρώμα καταστροφής, της ύστερης ΠΕ II φάσης, στο ενσωματωμένο δωμάτιο του τείχους. Είναι επίπεδο πλακίδιο, ορθογώνιου σχήματος, μικρών διαστάσεων, με στρογγυλεμένες γωνίες στη μία στενή πλευρά και ολόκληρη την άλλη, στο κέντρο της οποίας έχει διαμερή οπή. Στη μία όψη υπάρχει εγχάρακτο συνεχόμενο μοτίβο σπείρας με κάθετη φορά, ένα μικρό τρίγωνο και ημιτελές σωζόμενο γωνιώδες μοτίβο στα διάκενα, ενώ στη άλλη συνδυασμός γραμμικών και καμπύλων μοτίβων. Μαζί με αυτό αποκαλύφθηκε κεραμική "Γεράκι" και μικρή ποσότητα οψιανού και πυριτόλιθου (Crouwel et al. 1997: 57. Crouwel, 1999).

⁴⁷ Άλλος τόπος προέλευσης έχουν προταθεί οι Κυκλάδες και η Κρήτη (Crouwel, 1999: 152).

δηλώνοντας επαφές ανάμεσα στις δύο περιοχές της Πελοποννήσου (Crouwel, 1999: 152. Crouwel, et al., 2004: 15).

Πιθανή ένδειξη επαφών του ΠΕ οικισμού Γεράκι ^(A13) με το νότιο Αιγαίο θεωρείται ένα μικρό λίθινο αγγείο (εικ. 118), το οποίο εντοπίστηκε κοντά στο τείχος της ΠΕ II φάσης (Crouwel et al., 2005: 9).⁴⁸ Το μικροσκοπικό ανοιχτό αγγείο από σερπατινήτη, εξαιρετικής τεχνικής, δεν έχει παράλληλο στον ηπειρωτικό χώρο. Γενικά μπορεί να ενταχθεί σε μία ομάδα λίθινων κυάθων μικρών διαστάσεων από τα ταφικά, κυρίως, σύνολα της μινωικής Κρήτης. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για εισαγωγή από τη νήσο της Προανακτορικής περιόδου και ανήκει στην ΠΜ II φάση, γεγονός που το καθιστά το πρωιμότερο, ίσως, μινωικό εισηγμένο αντικείμενο στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο (Crouwel et al., 2004: 13-17).

Ωστόσο, ένα μόνο αντικείμενο από μακρινή περιοχή δεν αποτελεί ένδειξη άμεσων ή και έμμεσων οργανωμένων σχέσεων ανταλλαγών ή άλλου τύπου. Αν και η μινωική αποικία στο νησί των Κυθήρων ιδρύεται κατά την ΠΕ II/ΠΜ II (Janko, 2008: 565), τεκμηριωμένες επαφές με λακωνικές κοινότητες, δηλαδή με τον Άγιο Στέφανο ^(A23), αποκτά από την ΜΕ I-II φάση και έπειτα.⁴⁹ Ωστόσο, άγνωστο παραμένει κατά πόσο υπήρχαν επαφές με τον κοντινότερο ΠΕ οικισμό Παυλοπέτρι ^(E155) και τότε ενδεχομένως αυτές ξεκίνησαν.

Σημαντικά ως προς την οικονομική τους διάσταση, μπορούν να θεωρηθούν τα τέσσερα πηνιόσχημα λίθινα αντικείμενα (εικ. 120), επίσης από το Γεράκι ^(A13), ενώ δύο ακόμα, αναφέρεται ότι έχουν αποκαλυφθεί στον Άγιο Στέφανο ^(A23), χωρίς να υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες για τα τελευταία.

Παράλληλα των πηνιόσχημων λίθινων αντικειμένων εντοπίζονται στον κεντρικό και νότιο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο καθώς και στο Αιγαίο. Προέρχονται, κυρίως, από οικιστικά σύνολα της ΠΕ περιόδου, με την πλειοψηφία των δημοσιευμένων να ανήκουν στην ΠΕ II φάση της ΒΑ Πελοποννήσου και λίγα από την Κρήτη. Η αρχική ερμηνεία τους, ως γουδοχέρια για τη σύνθλιψη χρωστικών ουσιών, αμφισβητήθηκε από σχετική μελέτη, η οποία κατέδειξε σπανιότητα ανάλογων ιχνών και προτάθηκε η

---

⁴⁸ Βρέθηκε στην Κεντρική Περιοχή μέσα σε απόθεση πεσμένων πλίνθων από την ανωδομή του τοίχου 30, τμήμα του τείχους της ύστερης ΠΕ II φάσης (Crouwel et al., 2005: 9). Είναι κατασκευασμένο από σερπατινήτη, χωρίς ορατά ίχνη τρυπανιού, μικροσκοπικό, ανοιχτού σχήματος, με χαμηλή βάση, στρογγυλό σώμα και έσω νεύον χείλος, κάτω από το οποίο υπάρχουν τέσσερις συμπαγείς οριζόντιες προεξέχουσες λαβές.

⁴⁹ Βλ. σχετικά κεφ. 3.2.2 «Επαφές-Ανταλλαγές» σελ. 77-78.

χρήση τους ως βάρη ζυγαριάς, βάσει μετρήσεων του βάρους τους (Rahmstorf, 2003: 294-295). Σχετικές μετρήσεις που έγιναν στα πηνιόσχημα από το Γεράκι ^(A13) κατέδειξαν ότι πιθανότατα εμπίπτουν σε ένα αιγαιακό μετρικό σύστημα, με προέλευση την Εγγύς Ανατολή (Crouwel et al., 2005: 17-18).⁵⁰

Εάν το τελευταίο ισχύει, υποδεικνύεται η συμμετοχή του οικισμού σε ένα ευρύτερα οργανωμένο οικονομικό σύστημα διακίνησης παραγόμενων προϊόντων, ήδη από την ΠΕ II ύστερη φάση στο χώρο του Αιγαίου. Άραγε, τα παρόμοια σχήματος λίθινα αντικείμενα από τον Άγιο Στέφανο ^(A23) υποδηλώνουν κάτι ανάλογο; Ποιος, όμως, ή ποια ομάδα είχε στη δικαιοδοσία του τα παραπάνω βάρη, είναι αδιευκρίνιστο. Πιθανόν τα πηνιόσχημα αυτά λίθινα τέχνηρα βρίσκονταν στην κατοχή μίας κεντρικής αρχής ή ενός «ιδιώτη», για παράδειγμα ενός τεχνίτη ή εμπόρου. Στην τελευταία περίπτωση το είδος της σχέσης του με την πιθανή κεντρική αρχή παραμένει άγνωστη.

Ιδιαίτερος σημαντική είναι η ύπαρξη, πάλι στον οικισμό Γεράκι ^(A13), σφραγισμένων προϊόντων. Πέραν της κοινοτικής, ενδεχομένως, διαχείρισης των αγαθών (σφραγισμένοι πίθοι στο οχυρωματικό τείχος), υποδηλώνεται σχεδόν *a priori* η διακίνηση αυτών (Pullen, 2003: 34). Το τελευταίο επιβεβαιώνεται και από ένα σφράγισμα σε πηλό διαφορετικής σύστασης έναντι των υπολοίπων, το οποίο ανήκει σε αγγείο πιθανόν εισηγμένο (Weingarten et al., 1999: 362).

Σε ποια βαθμίδα ανταλλαγής-εμπορίου αγαθών ανήκε το Γεράκι ^(A13) αποτελεί θέμα διερεύνησης. Οπωσδήποτε, για την κατανόηση ενός τέτοιου οικονομικού δικτύου και των κοινωνικών προεκτάσεών του απαιτούνται περισσότερα στοιχεία. Το σφράγισμα με τη σβάστικα, το οποίο στη Λέρνα υποδεικνύει την ύπαρξη κοινωνικής ελίτ, πιθανόν και στον οικισμό της Λακωνίας να στοιχειοθετεί ανάλογη κοινωνική διαφοροποίηση.

Από τις υπόλοιπες λίγες και σε μικρή έκταση ανεσκαμμένες ΠΕ θέσεις της Λακωνίας, δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία εμπορικού δικτύου. Στην επιφανειακή θέση του **Ασωπού: Μποζιά** ^(E133), σχετικά πρόσφατα κατά τη διάρκεια συλλογής ευρημάτων έπειτα από φυσική κατακρήμνιση εδάφους και αποκάλυψης τμήματος οικιστικής ΠΕ εγκατάστασης, εντοπίστηκε πηλίνο σφράγισμα με συμμετρική σύνθεση ρομβοειδούς μοτίβου και ημικυκλικών πλαισίων (εικ. 182), παράλληλο του οποίου εντοπίζεται στη

---

⁵⁰ Και αυτή, όμως, η ερμηνεία έχει αμφισβητηθεί, εξαιτίας του σχήματος των τεχνέρων, το οποίο θεωρείται ότι θα εμπόδιζε την σταθερότητά τους πάνω στους γνωστούς, μέχρι τώρα, τύπους αιγαιακών προϊστορικών ζυγαριών (Crouwel et al., 2005: 17-18).

θέση Πετρί Νεμέας (Ζαββού, 2007: 419-421). Επομένως, κρίνεται ότι η απουσία ε-παρκών αρχαιολογικών στοιχείων για την οικονομική ανάπτυξη της Λακωνίας κατά την ΠΕΧ, είναι μάλλον ερευνητικό κενό παρά «ιστορική αλήθεια».

Τέλος, σε ενίσχυση του ανωτέρου ισχυρισμού, αξίζει να σημειωθεί η επίσης πρόσφατη ανακάλυψη θραυσμάτων από τηγανόσχημα σκεύη Κυκλαδικού τύπου (εικ. 136) στην ΠΕ εγκατάσταση του Ανθοχωρίου ^(A16), διευρύνοντας ακόμα περισσότερο το δίκτυο ανταλλαγών, στο οποίο μετείχαν οι κοινότητες της Λακωνίας κατά την Πρώιμη Εποχή Χαλκού (Ζαννου, 2009: 39).

3.1.3. Σύνοψη

Αν και τα ανασκαφικά δεδομένα από τους οικισμούς της ΠΕΧ στη Λακωνία είναι σχετικά λίγα, σκιαγραφούν μια οικιστικά και οικονομικά αναπτυσσόμενη περιοχή στη ΝΑ Πελοπόννησο, μετέχοντας σε ένα ευρύ δίκτυο επικοινωνίας με το νότιο ηπειρωτικό και πιθανότατα με τον αιγαιακό χώρο (Πολιόχνη, Κυκλάδες, Κρήτη).

Από τις ανεσκαμμένες εγκαταστάσεις κατοίκησης μέχρι στιγμής σε καμία δεν είναι κατανοητή η πλήρης χωροταξική της οργάνωση. Στην Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), όπως και στους λόφους Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8), Αμυκλαίο: Σπηλάκια ^(A9) και Παλαιοπυργί ^(A12) τα κατάλοιπα είναι αδημοσίευτα και χωρίς γνωστό τοπογραφικό σχέδιο. Στο Κουφόβουνο ^(A7) κτίρια της περιόδου δεν έχουν εντοπιστεί, παρά μόνο λάκκοι απορριμματικού χαρακτήρα, ενώ από το σημαντικό οικισμό Παυλοπέτρι ^(E155) δεν έχει τεκμηριωθεί ανασκαφικώς η ΠΕ του κάτοψη. Περισσότερες πληροφορίες αντλούνται από το Γεράκι ^(A13), τον Άγιο Στέφανο ^(A23) και αρκετά αποσπασματικά από τη Σπάρτη ^(A5) και το Ανθοχώρι ^(A16).

Αρχιτεκτονικά δεν παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις, οι οποίες να υποδεικνύουν κοινωνική διαστρωμάτωση. Καμία θέση δεν έχει αποδώσει κτίσματα του τύπου *Οικία με διάδρομο* ή ευρήματα όπως κεραμίδια,⁵¹ εστίες με εμπέστη διακόσμηση από σφραγιδοκύλινδρο (roller impressed) ή σημεία κεραμένων, χαρακτηριστικά πολιτισμικά γνωρίσματα της ύστερης τουλάχιστον ΠΕ II φάσης (Wiencke, 1989: 93).

Από την άλλη, διαπιστώνονται έργα κοινοτικού χαρακτήρα, τα οποία απαιτούν ομαδική εργασία, επίβλεψη και συντονισμό από συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες, όπως

---

⁵¹ Μία μόνο αναφορά υπάρχει για θραύσμα ΠΕ κεραμιδιού στο Κουφόβουνο ^(A7) (Cavanagh et al., 2000: 1). ΠΕ κεραμίδια αναφέρονται και σε οικισμούς, όπου δεν έχουν αποκαλυφθεί «Οικίες με διάδρομο», όπως για παράδειγμα στην περιοχή των Μεσογείων Αττικής (Αποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, 2001: 37).

το τείχος με το ενσωματωμένο αποθηκευτικό δωμάτιο στο Γεράκι ^(A13). Ανοιχτοί κοινοχρηστοί χώροι, κατά αναλογία με τη Λέρνα ΠΙΒ (Wiencke, 1989: 502) δεν εντοπίζονται. Η περίπτωση των βοτσαλωτών δαπέδων από το ΠΕ ΙΙ Ανθοχώρι ^(A16), ερμηνεύονται από την ανασκαφέα μάλλον ως εσωτερικοί χώροι κτισμάτων (Ζαννου, 2009: 33, υποσ.23).

Η κοινωνική θέση του ατόμου με βάση το φύλο, την ηλικία και συγγένεια είναι αδύνατον να εκτιμηθεί μέσα από τα υπάρχοντα ταφικά κατάλοιπα. Στη Λακωνία για παράδειγμα δεν μπορεί να εξεταστεί η ισχύς της γενικευμένης διαφοροποίησης ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων που παρατηρείται σε ορισμένες ΠΕ ΙΙ ταφές (Cosmopoulos, 1995: 23-27). Οι ενταφιασμοί της περιόδου είναι πολύ λίγοι και ανήκουν σε μόλις τρεις οικισμούς. Οι ελάχιστοι κτερισμένοι τάφοι, με ένα ή δύο πήλινα αγγεία και ελάχιστα μεταλλικά αντικείμενα όπως τριχολαβίδες και ενώτια, δεν διαφωτίζουν την εικόνα. Επίσης, δεν μπορούν να αναγνωριστούν ομαδοποιήσεις τάφων, χαρακτηριστικό το οποίο συνδέεται με κοινωνική διαφοροποίηση συγγενικών ή άλλων ομάδων (Cosmopoulos, 1995: 27-28). Οι περιπτώσεις του ΠΕ, πιθανώς, νεκροταφείου θαλαμοειδών στην Παραλία Πούντα ^(E149) ⁵² και των ταφικών τύμβων στην Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) δεν έχουν μελετηθεί ως προς τον έλεγχο μιας τέτοιας εκδοχής.

Οι ατομικές ταφές στις θέσεις του Αγίου Στεφάνου ^(A23) και του Κουφόβουνου ^(A7) αναγνωρίζονται ως *intra muros*. Από την άλλη, το νεκροταφείο της Πελλάνας: Παλαιόκαστρο ^(A4) είναι μοναδικό ως προς την χωροταξική του θέση στον ίδιο λόφο με την ΠΕ εγκατάσταση, συγκριτικά με τα γνωστά ΠΕ νεκροταφεία στη Μάνικα, στον Άγιο Κοσμά, στο Τσέπι ή στις Ζυγουριές (Pullen, 1994: 119-126). Επιπλέον, είναι το πρώτο που αποκαλύπτεται με τον ταφικό τύπο του τύμβου στην ΝΑ Πελοπόννησο της ΠΕΧ. Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι ανήκει σε ηγεμόνες, κατά αναλογία με το Νυδρί Λευκάδας. Ωστόσο, οι πενιχρές δημοσιευμένες πληροφορίες δεν συνηγορούν σε κάτι τέτοιο.

Σίγουρα, οι ταφικές πρακτικές στη Λακωνία κατά την ΠΕΧ αποκαλύπτουν ποικιλομορφία παρόλο το μικρό στατιστικό τους δείγμα. Το νεκροταφείο τύμβων της Πελλάνας ^(A4) υποδεικνύει μια άλλη ταφική αρχιτεκτονική παράδοση συγκριτικά με εκείνη των μικρών στρογγυλών θαλαμοειδών στην Παραλία Πούντα ^(E149), ενώ παρα-

---

⁵² Η κατηγοριοποίηση των τάφων αυτών, ανάλογα με την θέση και τον προσανατολισμό τους στο χαμηλό ύψωμα, δεν είναι σαφές αν υποδεικνύει ομαδοποίηση βάσει συγγένειας ή άλλης παραμέτρου (Harding et al., 1969: 130).

μένουν ακόμα άγνωστα τα ΠΕ νεκροταφεία από τις υπόλοιπες εγκαταστάσεις. Οποσδήποτε, για την καλύτερη κατανόηση των ταφικών πρακτικών της περιόδου και του τρόπου με τον οποίον αυτές εξελίσσονται στη διάρκεια της χιλιετίας απαιτούνται περισσότερα αρχαιολογικά δεδομένα και ακριβέστερη χρονολόγηση.

Όσον αφορά την οικιστική ανάπτυξη της Λακωνίας υποδεικνύεται μια σύνθετη εικόνα με κεντρικούς μεγάλους οικισμούς και άλλους μικρότερης έκτασης γύρω ή κοντά σε αυτούς. Τέτοια παραδείγματα εντοπίζονται τόσο στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα όσο και νοτιότερα στην πεδιάδα του Έλους και κοντά στο ακρωτήριο του Μαλέα. Οι μέχρι στιγμής γνωστοί κεντρικοί οικισμοί των προαναφερθέντων περιοχών είναι το Μενελάιο ^(A6), ο Άγιος Στέφανος ^(A23) και το Παυλοπέτρι ^(E155), αντίστοιχα. Η ανάπτυξη αυτή, γνωστή και από άλλες περιοχές της Πελοποννήσου και της Αττικής, υποδηλώνει κοινωνική και πολιτική διαστρωμάτωση, η οποία φαίνεται να συνδέεται με το οικονομικό - παραγωγικό δίκτυο (Cosmopoulos, 1995: 29-31), σε συνδυασμό με τεχνολογικές καινοτομίες, όπως για παράδειγμα η εισαγωγή του υποζυγίου στην καλλιέργεια της γης (Pullen, 1992: 46-49).

Το ευρύτερο οικονομικό σύστημα δημιουργίας επαφών και διακίνησης παραγόμενων προϊόντων κατά την ΠΕ II φάση στο νότιο ηπειρωτικό χώρο γίνεται φανερό, κυρίως, μέσω της ομοιομορφίας των λεπτότεχνων κεραμικών αγγείων. Κοινά οικιακά πήλινα σκεύη της περιόδου επισημαίνονται σε αρκετές κοινότητες της Λακωνίας, ενώ πρόσφατα διαπιστώθηκε η υιοθέτηση τοπικής παραγόμενης κεραμικής, τύπου «Γεράκι», πέραν της ομώνυμης λακωνικής θέσης, σε δύο ακόμη οικιστικές εγκαταστάσεις στα κεντρικά και νότια του νομού, Ανθοχώρι και Ασωπός: Μπόζα αντίστοιχα.

Τα στοιχεία των διακοινοτικών σχέσεων στη Λακωνία χρονολογούνται, κατά κύριο λόγο, στην ΠΕ II ύστερη φάση, περίοδος που χαρακτηρίζεται από την εντατικότερη προμήθεια μετάλλων, έναντι των ΠΕ I και ίσως πρώιμη ΠΕ II φάσεων, όπου πρωταρχικός παράγοντας σχέσεων μεταξύ των κοινοτήτων θεωρείται η καθ' εαυτού ίδρυση και διατήρησή τους (Wiencke, 1989: 501).

Τα σφραγίσματα από το Γεράκι ^(A13) και ενός ακόμα από τον Ασωπό: Μπόζα ^(E133) υποδηλώνουν την έννοια της ιδιοκτησίας και της οργανωμένης διακίνησης παραγόμενων αγροτικών προϊόντων, τουλάχιστον, με την ΒΑ Πελοπόννησο, βάσει των παραλλήλων από την Λέρνα και την περιοχή της Νεμέας. Τα λίθινα πηνιόσημα αντικείμενα από το Γεράκι και ίσως και από τον Άγιο Στέφανο ^(A23), εφόσον ερμηνευτούν ως βάρη, μαρτυρούν την χρήση του αιγαιακού μετρικού συστήματος. Το περίπλοκο από στεατίτη πάλι από το Γεράκι, με μόλις δύο παράλληλα από την Αργολίδα, θα

προσέδιδε γόητρο στον κάτοχο του και θα καθρέφτιζε, εάν δεν ήταν τυχαία απόκτηση, κοινωνική διαφοροποίηση.

Σχέσεις με την Κρήτη αυτήν την περίοδο δεν μπορούν να στοιχειοθετηθούν επαρκώς, μόνο με το μικρό λίθινο αγγείο της ΠΜ ΙΙ φάσης, έστω και αν πρόκειται για το πρωιμότερο μινωικό εισηγμένο αντικείμενο στον ελλαδικό ηπειρωτικό χώρο. Οι μηχανισμοί απόκτησής του δεν είναι γνωστοί.

Το τέλος της ΠΕΧ και η μετάβαση στην ΜΕΧ δεν είναι κατανοητά για την περιοχή της Λακωνίας. Τα λίγα αρχαιολογικά δεδομένα προέρχονται από επιχώσεις με κεραμική ή επιφανειακές συγκεντρώσεις. Ωστόσο, οι τελευταίες σταδιακά αυξάνονται μέσα από νεότερες μελέτες (Βανου, 1999), συμπληρώνοντας το μέχρι πρότινος κενό ΠΕ ΙΙΙ θέσεων (Rutter, 2001: 123). Τα υπάρχοντα στοιχεία από τον Άγιο Στέφανο ^(A23), ίσως και το Γεράκι ^(A13), δείχνουν εγκατάλειψη μετά το τέλος της ΠΕ ΙΙ και ίχνη επανεισκατάστασης στη μεταβατική φάση ΠΕ ΙΙΙ/ΜΕ. Στον οικισμό Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) είναι άγνωστο αν τα ΜΕ κτιριακά κατάλοιπα στα νότια του λόφου σημειώνονται ύστερα από εγκατάλειψη της θέσης.

Η γενικευμένη εκδοχή των βίαιων καταστροφών ολόκληρων οικισμών στο τέλος της ΠΕ ΙΙ και της ΠΕ ΙΙΙ φάσης έχει αμφισβητηθεί σε αρκετές θέσεις του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου (Cavanagh and Crouwel, 2002: 135). Το αδύναμο σημείο εντοπίζεται στην κατάχρηση του όρου «καταστροφή», σε περιπτώσεις όπου η έκταση των ανασκαφικών τομών ήταν πολύ μικρή, συγκριτικά με την υπολογιζόμενη συνολική, ή ακόμα και άγνωστη. Άλλωστε, στοιχεία του υλικού πολιτισμού, τα οποία είχαν θεωρηθεί ως επείσακτα και χρονικά μεταγενέστερα των «καταστροφών» (αψιδωτά κτίρια, *intra muros* ταφές, ταφές σε τύμβους, πλήινα αγκυρόσχημα αντικείμενα, λίθινοι πελέκεις με στειλέωση και συγκεκριμένες κατηγορίες κεραμικής), εντοπίζονται σε επιχώσεις προγενέστερες της «εποχής των καταστροφών» ή και σε οικισμούς με ομαλή μετάβαση στην ΜΕΧ (Forsén, 1992: 248-251, 253-257).

Επιπλέον, η παρουσία νέων σκευών πόσης στην ΠΕ ΙΙΙ κεραμική κρίνεται ως καίριος παράγοντας για την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης της περιόδου, τονίζοντας ως πιθανότερη εκδοχή την εσωτερική αλλαγή των κοινωνιών, παρά την εισβολή νέων πληθυσμιακών ομάδων (Whitley, 2004: 196). Παράλληλα, για την ερμηνεία των κοινωνικών μεταβολών είναι ανάγκη να λαμβάνεται υπόψη η ποικιλομορφία στην εξέλιξη της οικιστικής οργάνωσης των διαφόρων γεωγραφικών περιοχών, βάσει των οικονομικών, περιβαλλοντικών και άλλων πολιτισμικών παραγόντων που τη διαμόρφωσαν (Forsén, 1992: 258-260).

3.2. ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Η Μέση Χαλκοκρατία στο νότιο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο χαρακτηρίζεται από την έντονη διαφορά των πολιτισμικών της στοιχείων, μεταξύ της πρώιμης και της ύστερης φάσης της. Σε αντίθεση με την φτωχή περίοδο των ΜΕ I-II φάσεων, εκείνη της ΜΕ III/ΥΕ I καταδεικνύει για πρώτη φορά μεγάλη συσσώρευση πλούτου σε αντικείμενα πολύτιμων μετάλλων και εξωτικών υλικών, προβολή του πολεμικού στοιχείου μέσω της εναπόθεσης συνόλων οπλισμού και εμφάνιση της εικονιστικής τέχνης. Όλα αυτά εντοπίζονται εντός νέων ταφικών τύπων, οι οποίοι είναι μεγάλων διαστάσεων, προορίζονται για πολλαπλές ταφές και εξυπηρετούν την τέλεση πολυπλοκότερων πρακτικών (Voutsaki, 2004α: 37).

Αν και ανάλογα πολύτιμα τέχνηρα δεν έχουν αποκαλυφθεί στους ΜΕ οικισμούς, θεωρείται ότι η προαναφερθείσα έντονη διαφοροποίηση των ταφικών συνόλων δεν αποτελεί ένα ξαφνικό γεγονός στο τέλος της περιόδου, αλλά το αποτέλεσμα μιας μάλλον σταδιακής εξέλιξης. Στοιχεία κοινωνικής διαφοροποίησης αναγνωρίζονται σε ταφές και της ΜΕ I-II φάσης, διαφορετικού βέβαια χαρακτήρα από εκείνα των Κάθετων Λακκοειδών. Η ποικιλομορφία των τυπολογικών χαρακτηριστικών των ταφικών πρακτικών στις πρώιμες αυτές φάσεις κρίνεται ότι παραπέμπει σε μικρή κοινωνική διαστρωμάτωση βάσει κυρίως του βαθμού συγγενείας, παρά του υλικού πλούτου, της ηλικίας ή του φύλου (Voutsaki, 1998: 44. 2005: 134).

Προχωρώντας στην ΜΕ III και κυρίως στη μεταβατική φάση ΜΕ III/ΥΕ I διαπιστώνεται αλλαγή στα κριτήρια της κοινωνικής θέσης, με τον πλούτο και τη στρατιωτική εξουσία να αποκτούν πρωτεύοντα ρόλο (Voutsaki 1999: 107. 2005: 137). Η αλλαγή αυτή σχετίζεται με την εξέλιξη των κοινωνιών σε πιο σύνθετη μορφή, η οποία εκφράστηκε στον υλικό πολιτισμό με τη δημιουργία περισσότερων διακριτών χώρων δράσης των κοινωνικών ομάδων, όπως η μνημειακή αρχιτεκτονική και η εμφάνιση ιδιαίτερα περίτεχνων τεχνέργων και τελετουργιών (Wright, 1995: 67).

3.2.1. Ενδοκοινοτικά

Οικισμοί

Στη Λακωνία μόλις σε πέντε θέσεις έχουν ανασκαφεί οικιστικά κατάλοιπα της ΜΕΧ. Πρόκειται για τις Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), Παλαιοπυργί ^(A12), Μενελάιο ^(A6), Γεράκι ^(A13) και Άγιο Στέφανο ^(A23). Από τους δύο πρώτους οικισμούς τα ΜΕ κτιριακά λείψανα είναι ελάχιστα, με συνοπτικές ανασκαφικές αναφορές (Σπυρόπουλος,

---

1982β: 112. 1982γ: 113. 2002: 22. Spyropoulos, 1998: 35-37). Σε μία ακόμα θέση, Αστέρι: Καραούσι ^(A22), έχουν εντοπιστεί κτίσματα, τα οποία όμως δεν χρονολογούνται σαφώς εξαιτίας της διαταραγμένης στρωματογραφίας (Taylour, 1972: 262-263).⁵³ Τελευταίος θα αναφερθεί ο εξαιρετικά σημαντικός, όπως αποδεικνύεται, οικισμός του Αγίου Βασιλείου ^(A14), όπου η συστηματική ανασκαφή του 2010 αποκάλυψε κατάλοιπα της μεταβατικής φάσης ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΙΙΑ (Έργον, 2010: 33-40).

Από την οικιστική εγκατάσταση του **Μενελάιου** ^(A6), τα αρχιτεκτονικά δεδομένα είναι ελάχιστα και ιδιαιτέρως αποσπασματικά. Αν και θεωρείται βέβαιο ότι η ΜΕ κατοίκηση ήταν εκτεταμένη σύμφωνα με τη διασπορά της κεραμικής, η χωροταξική της οργάνωση δεν είναι πλήρως κατανοητή (Catling, 1975α: 80. 1975β: 261. 1976: 79, 2009: 61, 69, 71). Αποσπασματικά κατάλοιπα της ΜΕ περιόδου έχουν αναγνωριστεί στο ΒΔ άκρο του πλατώματος του αρχαϊκού ιερού. Η κάτοψη τους δεν είναι διακριτή, κυρίως, λόγω των αλληπάληλων οικοδομικών φάσεων κατά την ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1 φάση (Βόρειο Κτίριο) (Catling, 2009: 11, 61).

Ωστόσο, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τον μοναδικό μέχρι στιγμής εργαστηριακό χώρο παραγωγής κεραμικών στη Λακωνία κατά τη Μέση Χαλκοκρατία. Πρόκειται για δύο μικρούς απιόσχημους κεραμικούς κλίβανους στη Ν πλαγιά του λεγόμενου λόφου του Αετού (εικ. 55-56).⁵⁴ Βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους (5μ.) και έχουν παρόμοιο προσανατολισμό και μορφή, αν και τα στοιχεία για τον τύπο τους είναι πολύ λίγα. Χρονολογούνται με επιφύλαξη στην ΜΕ ΙΙ φάση. Σε συνάφεια με αυτούς βρέθηκε κυρίως ΜΕ και ΥΕ κεραμική σε δευτερογενείς αποθέσεις. Άλλα πρωιμότερα ή σύγχρονα με τους κλιβάνους αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν εντοπίστηκαν στο λόφο του Αετού (Catling, 2009: 184-187). Πιθανόν πρόκειται για εργαστηριακό βιοτεχνικό χώρο κεραμικής παραγωγής, εκτός της ΜΕ οικιστικής περιοχής, παραπέμποντας στην ύπαρξη τεχνιτών πλήρους απασχόλησης και κατ' επέκταση κοινωνικής διαφοροποίησης με βάση το επάγγελμα.

Στην ΜΕ ΙΙΙ φάση σημειώνεται αλλαγή στην χωροταξική οργάνωση του οικισμού, καθώς ο προαναφερθείς εργαστηριακός χώρος παύει να χρησιμοποιείται ως τέτοιος και μετατρέπεται σε νεκροταφείο (εικ. 55) (Catling, 2009: 187-191). Ποιες ήταν

---

⁵³ Κτιριακά κατάλοιπα της ΜΕ περιόδου αναμένεται να εντοπιστούν και στην καταβυθισμένη θέση Παυλοπέτρι ^(E155).

⁵⁴ Ίδιου τύπου κλιβανοί έχουν επίσης εντοπιστεί στην Κίρρα (ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι) και στην Λέρνα (ΜΕ) (Σκορδά, 2010: 652-668).

οι αιτίες που οδήγησαν στην επιλογή αυτή και κατά πόσο μπορούν να συνδεθούν με οικονομικές, κοινωνικές ή και πρακτικές λειτουργικές ανάγκες δεν είναι γνωστό.

Παρόμοια αλλαγή χρήσης χώρου, κατά την ΜΕ ΙΙΙ φάση, έχει επισημανθεί στις θέσεις Λέρνα και Ασίνη της Αργολίδας, καθώς και πολύ βορειότερα στα Πευκάκια Θεσσαλίας. Στους παραπάνω οικισμούς η εγκατάλειψη ΜΕ οικιστικού χώρου και η μετατροπή του σε νεκροταφείο της ίδιας περιόδου δεν συμπίπτουν απόλυτα χρονικά. Στις αργολικές θέσεις η αλλαγή σημειώνεται στην μετάβαση προς την ΥΕ Ι, ενώ στα Πευκάκια νωρίτερα, ίσως στην αρχή της ΜΕ ΙΙΙ φάσης (Maran, 1995: 69-71).

Η ερμηνεία της λειτουργικής αλλαγής του οικιστικού χώρου, πέραν της υποδηλούμενης αναδιοργάνωσης, δεν έχει κατανοηθεί. Ο Maran προτείνει την υπόθεση ύπαρξης ισχυρών ανταγωνιζόμενων κοινωνικών «ελίτ», ανά τον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, οι οποίες είχαν τη δυνατότητα να επιβάλλουν τις αποφάσεις τους στις κοινότητες (Maran, 1995: 72). Δεν εξηγεί, όμως, τους λόγους για τους οποίους θα επιλέγονταν μία τέτοια κοινή απόφαση σε ένα τόσο μεγάλο γεωγραφικό χώρο και πώς αυτή εξυπηρετούσε τον μεταξύ τους ανταγωνισμό.⁵⁵

Θα μπορούσε, άραγε, να διαπιστωθεί κάτι ανάλογο στη Σπάρτη^(A5) ή στο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή^(A8); Στις εν λόγω θέσεις, η ύπαρξη της ΜΕ κοινότητας μαρτυρείται μόνο μέσα από ταφές και υποκείμενες επιχώσεις, κυρίως κεραμικής. Στην περίπτωση της **Σπάρτης**^(A5), στο ΝΑ άκρο του σύγχρονου πολεοδομικού ιστού, στην περιοχή Ψυχικό (εικ. 51), διαπιστώθηκε κάτω από ΜΕ νεκροταφείο στρώμα καταστροφής της ίδιας περιόδου με λίθους, πλίνθους και άφθονη κεραμική, υποδεικνύοντας κατά την ανασκαφεία την ύπαρξη οικισμού στο σημείο.

Η κεραμική αποτελείται κυρίως από χειροποίητα πιθοειδή αγγεία και μαγειρικά σκεύη, από τα οποία ορισμένα έχουν μαστοειδείς αποφύσεις ή είναι διακοσμημένα με εμπίεστα ή εγχάρακτα μοτίβα, όπως του λεγόμενου «Αδριατικού» τύπου. Σημαντική είναι και η ποσότητα των οστράκων με μελανό επίχρυσμα ή με μελανή στίλβωση, ενώ δεν απουσιάζουν και ορισμένα τα οποία παραπέμπουν σε μινωίζοντα αγγεία (Ζαββού 2010: 93).

---

⁵⁵ Μετασχηματισμός στην οικιστική χωροταξική οργάνωση κατά την ΜΕ ΙΙΙ παρατηρείται και στην Εύρτηση, με διαχωρισμό δύο ζωνών, οικιστικού και εργαστηριακού χαρακτήρα, κατά την ΜΕ ΙΙΙΑ. Ακολουθεί αποδιοργάνωση αυτής (ΜΕ ΙΙΙΒ) και οικοδόμηση στην κορυφή του λόφου, κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ, ενός επιβλητικού κτιρίου, το οποίο «αποκρυσταλλώνει τις μεταβολές που έχουν επέλθει στη δομή του οικισμού και τις νέες αντιλήψεις που απορρέουν από την επικράτηση μιας νέας τάξης πραγμάτων» (Φιλίππα-Toucais, 2003: 696).

Αν και δεν καθορίζεται ακριβέστερη χρονολόγηση στις υποφάσεις της ΜΕΧ για τις ταφές και τα άλλα κατάλοιπα, θα ήταν άραγε τολμηρό να υποθέσει κανείς και εδώ μία αναδιοργάνωση των χρήσεων «γης» της ΜΕ κοινότητας προς το τέλος της περιόδου;

Όσον αφορά το **Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή** ^(A8), οι γερμανικές ανασκαφές του 1925 κάνουν λόγο για πληθώρα ΜΕ κεραμικής ως ένδειξη οικιστικής εγκατάστασης στην κορυφή του λόφου. Ωστόσο, κτιριακά κατάλοιπα της περιόδου δεν αναφέρονται, παρά μόνο τρεις τάφοι, οι δύο του τέλους της ΜΕ ΙΙΙ και ο τρίτος στην μετάβαση προς την ΥΕ Ι φάση (Calligas, 1992: 36-38). Η θέση και η έκταση του ΜΕ οικισμού και κατ' επέκταση η χωροταξική του σχέση με τα προαναφερθέντα ταφικά κατάλοιπα δεν είναι δυνατόν να σκιαγραφηθεί, αν και θεωρείται ότι οι τάφοι στην κορυφή του λόφου αποτελούσαν μικρό ανεξάρτητο νεκροταφείο, υποδηλώνοντας την σύγχρονη με αυτούς οικιστική εγκατάσταση σε άλλο μέρος (Cavanagh and Mee, 1998: 25).

Από τον οικισμό **Γεράκι** ^(A13) προέρχονται, επίσης, ελάχιστα στοιχεία. Κατά την ΜΕΧ τμήμα μόνο από το συνολικό πάχος του ΠΕ τείχους συνεχίζει να χρησιμοποιείται (εικ. 108), σύμφωνα με τις επισκευές που παρατηρήθηκαν στην τοιχοποιία του. Κατά πόσο εξυπηρετούσε τις ίδιες με τις παλαιότερες κοινοτικές ανάγκες, ως έργο οχυρωματικού χαρακτήρα και αποθήκευσης, δεν είναι ξεκάθαρο. Οπωσδήποτε, η χρήση του σε μικρότερη κλίμακα καθώς και το ότι στις κατεστραμμένες επιχώσεις του ΠΕ ενσωματωμένου αποθηκευτικού δωματίου είχε σκαφτεί κιβωτιόσχημος τάφος (MacVeagh-Thorne and Prent, 2009: 238) υποδηλώνουν αλλαγές στις ανάγκες και στις λειτουργίες του τείχους, συγκριτικά με εκείνες της ΠΕΧ.

Τα αντίστοιχης περιόδου κτιριακά κατάλοιπα είναι ελάχιστα και αποσπασματικά. Η συνέχιση των ανασκαφικών ερευνών στο λόφο Γεράκι ίσως αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις παραπάνω αλλαγές και πως αυτές μπορούν να συνδεθούν με την κοινωνική δομή της ΜΕ κοινότητας. Κατά την μεταβατική περίοδο ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι διαπιστώνεται εγκατάλειψη της ακρόπολης, χωρίς ωστόσο ίχνη καταστροφής. Πρόκειται για ερήμωση του οικισμού ή για μεταφορά της οικιστικής περιοχής σε χαμηλότερο υψόμετρο, στους πρόποδες του λόφου όπου βρίσκεται και το

σύγχρονο χωριό, κατά αναλογία ίσως και με την προαναφερθείσα περίπτωση στο Α-μυκλαίο: Αγία Κυριακή;⁵⁶

Περισσότερες πληροφορίες αντλούνται από τον **Άγιο Στέφανο** ^(A23), με σχεδόν έξι οικοδομικές φάσεις από την αρχή της περιόδου έως και την μετάβαση στην ΥΕ I φάση. Καθ' όλη την ΜΕΧ ο οικισμός εκτιμάται ότι έχει την ίδια έκταση με εκείνη της ΠΕ II (εικ. 147, 149-151).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρεις διαδοχικές οικοδομικές φάσεις της ΜΕ I. Αρχικά, παρατηρείται κατασκευή κτιρίων ορθογώνιας κάτοψης, στη συνέχεια αψιδωτής με σαφή προσανατολισμό της εισόδου προς Ν για πρώτη φορά στη θέση, και τέλος επανακατασκευή ορθογώνιων κτιρίων (Janko, 2008: 568-569).

Ωστόσο, τα ΜΕ I αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι πολύ λίγα (εικ. 149) για να δώσουν μια συνολική ιδέα του οικιστικού σχεδιασμού και των αλλαγών του. Δεν στοιχειοθετείται εύκολα το κατά πόσο η νέα αψιδωτή κάτοψη αφορούσε το σύνολο της κοινότητας ή μερικά μόνο κτίρια και ποια η σημασία της επιλογής αυτής. Θα μπορούσε να είναι πρακτική, ιδεολογική ή και τα δύο. Σε μία τουλάχιστον περίπτωση δίχωρου κτίσματος (*structure NuI*) ο νέος αψιδωτός χώρος είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα. Οι συνολικές διαστάσεις του κτιρίου είναι μεγάλες (μήκ. 14μ. περίπου), έχει ξυλοδεσιά στην ανωδομή και ξύλινο κατώφλι στην είσοδο της αψίδας. Σε ένα ακόμα μεγάλο αψιδωτό κτίσμα (*structure AlphaIV*), στην κορυφή του λόφου, διαπιστώθηκε φροντίδα στη διατήρηση του αψιδωτού χώρου ύστερα από κατάρρευση του τελευταίου. Πριν το τέλος, όμως, της ΜΕ I, στην τρίτη οικοδομική φάση η αψιδωτή κάτοψη εγκαταλείπεται και επαναχρησιμοποιείται η ορθογώνια (Janko, 2008: 568-569). Η αρχιτεκτονική αυτή επιλογή συνεχίζεται σε όλη την μετέπειτα ΜΕΧ.

Αψιδωτά κτίρια δεν έχουν εντοπιστεί σε άλλη θέση της ΜΕ ή της ΠΕ περιόδου στη Λακωνία (Janko, 2008: 569).⁵⁷ Αντίθετα, σε άλλες περιοχές του ηπειρωτικού χώρου (βόρειου, κεντρικού και νότιου) επισημαίνονται ήδη από την ΠΕ II-III, όσον αφορά την Εποχή του Χαλκού. Σε πρώιμες φάσεις της ΜΕΧ έχουν αποκαλυφθεί στην Εύτρηση, στην Ερέτρια, την Ασέα, τις Ζυγουριές, στη Λέρνα και στα Νιχώρια (Forsén, 1992: 198-203). Η επιλογή της κατασκευής των αψιδωτών κτιρίων δεν είναι

---

⁵⁶ Παρόμοια μετεγκατάσταση κατά την πρώιμη ΥΕ σε προϋπάρχοντα οικισμό της ΜΕ έχει διαπιστωθεί στο λόφο της Ασπίδος του Άργους, όπου η κορυφή του υψώματος εγκαταλείπεται χωρίς να εντοπίζεται στρώμα καταστροφής (Crouwel, 2010: 83).

⁵⁷ Η ύπαρξη δύο ΠΕ αψιδωτών κτιρίων στο Κουφόβουνο ^(A7) έχει αμφισβητηθεί, βλ. σχετικά 3.1.1. «Οικισμοί» σελ. 35-36.

επαρκώς κατανοητή. Έχει επικρατήσει να σχετίζεται με την παρουσία νέων πληθυσμιακών ομάδων κατά την ΜΕΧ, μία θεωρία η καθολικότητα της οποίας έχει αμφισβητηθεί για διάφορες θέσεις, όπως για παράδειγμα στη Λέρνα (Forsén, 1992: 38, 247, 257). Άλλωστε η αψιδωτή κάτοψη ήταν γνωστή στον νότιο ελλαδικό χώρο ήδη από την Τελική Νεολιθική (Forsén, 1992: 202-203).

Από την άλλη, η αντικατάστασή τους από κτίσματα ορθογώνιας κάτοψης συνδέεται με την αλλαγή του οικιστικού σχεδιασμού, οπότε και αναφέρεται συσσωμάτωση ορθογώνιων κτιρίων με 6 ή 10 δωμάτια και ανοιχτούς χώρους εν είδη αυλής. Πιθανόν, η κατάργηση των αψιδωτών κτιρίων σχετίζεται με πρακτικούς λόγους ασφαλείας (εύφλεκτα υλικά αψίδας και στέγασής της) και με τη δυνατότητα εκμετάλλευσης μεγαλύτερου χώρου για περισσότερα ορθογώνια κτίσματα. Ωστόσο, οι πυρκαγιές, που παρατηρούνται συχνότερα στις αψίδες, έχουν αιτιολογηθεί ως κοινωνικές πράξεις συνδεδεμένες με κοινοτικές αλλαγές, άποψη η οποία όμως δεν επεξηγείται περισσότερο (Janko, 2008: 569). Επίσης, υποστηρίζεται ότι η νέα αυτή χωροταξική οργάνωση δεν αποτελεί αναγκαστικά ένδειξη ύπαρξης ενός κεντρικού σχεδιασμού για τον Άγιο Στέφανο ^(A23) (Janko, 2008: 571-572).

Ωστόσο, ήδη από την ΜΕ I και κυρίως από τα τέλη της ΜΕ II και εξής, αποκαλύφθηκε κατασκευή δρόμων, έργο το οποίο έχει κοινοτικό χαρακτήρα και συνήθως προϋποθέτει την ύπαρξη διακριτών ανθρώπινων ομάδων για τη σχεδίαση και την υλοποίησή του. Στα τέλη της ΜΕ II ή αρχές της ΜΕ III, κατασκευάζονται τρεις δρόμοι, των οποίων τμήματα μόνο αποκαλύφθηκαν (Janko, 2008: 575-576). Ξεχωρίζει ο φαρδύς δρόμος, *street NuI*, με άξονα Β-Ν και προστατευτικό τοίχο τουλάχιστον από την ανατολική του πλευρά (εικ. 150).⁵⁸ Αν και έχει αποκαλυφθεί σε ελάχιστα μόλις μέτρα, η χρήση του διαρκεί τουλάχιστον έως και το τέλος της ΜΕ III, οπότε παρατηρείται επισκευή του βοτσαλωτού οδοστρώματός του, ενώ στο βόρειο τμήμα του εντοπίστηκε αποχετευτικός αγωγός με πήλινες πλάκες μινωικού τύπου και σπάνιο καθήμενο ιθυ-

---

⁵⁸ Το χαρακτηριστικό αυτό, του πλευρικού προστατευτικού τοίχου, δεν είναι γνωστό σε άλλους ΜΕ δρόμους. Διαπιστώνεται κατά την ΥΕ III εποχή στον οικισμό του Διμηνίου Θεσσαλίας (Αδρύμη-Σισμάνη, Β. 2000. «Οικία με διάδρομο από την αρχαία Ιωλκό». Στο *Το Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων και Νεώτερων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. στη Θεσσαλία και την ευρύτερη περιοχή της (1990-1998)*. Βόλος. ΥΠΠΟ, ΙΓ Ε.Π.Κ.Α.: 280). ΜΕ δρόμοι σε άλλη θέση της Λακωνίας δεν έχουν εντοπιστεί, παρά μόνο στο καταβυθισμένο Παυλοπέτρι ^(E155), των οποίων όμως η ακριβής χρονολόγηση και τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά δεν είναι ακόμα γνωστά (Harding et al., 1969:123).

φαλλικό MM III ειδώλιο στην κατασκευή του (Janko, 2008: 575).⁵⁹ Είναι η περίοδος όπου στον οικισμό παρατηρούνται οι περισσότερες μινωικές εισαγωγές και επιρροές στην κεραμική.⁶⁰

Από την άλλη, εξειδικευμένοι εργασιακοί χώροι δεν έχουν εντοπιστεί, όπως στην περίπτωση του Μενελάιου ^(A6) που προαναφέρθηκε. Ωστόσο, μικροευρήματα καταδεικνύουν διάφορες δραστηριότητες όπως υφαντική, μεταλλουργία, λάξευση εργαλείων οψιανού, πυριτόλιθου, σε πολύ μικρό ποσοστό *Lapis Lacedaemonius* και τέλος λίθινων πελέκεων με στείλωση (Banks and Janko, 2008: 420-428). Για πρώτη φορά στην ME II φάση αναγνωρίζεται η χρήση του κεραμικού τροχού στη θέση για την κατασκευή τροπιδωτών κυπέλλων (*carinated cup*) (Janko, 2008: 575).

Ο μικρός αριθμός και η διασπορά στον οικιστικό χώρο των υφαντικών εργαλείων (σφονδύλια, πηνία, αγνύθες και άλλα πήλινα βάρη), σε συνδυασμό με την περίπλοκη και διαταραγμένη σε αρκετά σημεία στρωματογραφία, δεν παρέχουν ικανοποιητικά στοιχεία για το βαθμό εξειδίκευσης της υφαντουργίας (Banks and Janko, 2008: 420-428).

Ανάλογη αδυναμία συμπερασμάτων διαπιστώνεται και με τα ευρήματα μεταλλουργίας. Αυτά αντιπροσωπεύονται από ένα μολύβδινο σύνδεσμο επιδιόρθωσης αγγείου, ένα μολύβδινο καρφί πιθανότατα τμήμα καλουπιού, ένα τμήμα σύρματος, τρεις σκωρίες μεταλλουργικής διαδικασίας και πήλινα θραύσματα από έξι τουλάχιστον διαφορετικές μήτρες δύο τύπων, τυπικών της ΕΠΧ στον αιγαιακό χώρο. Η αρχαιολογική συνάφεια των προαναφερθέντων αντικειμένων δεν είναι ξεκάθαρη. Χρονολογικά λίγα εντάσσονται στην πρώιμη ME φάση, ενώ τα περισσότερα στην μεταβατική ME III/ΥΕ I-II.

Τα ίχνη μεταλλευτικών εργασιών κοντά στον δρόμο στο ΝΑ άκρο του οικισμού (Janko, 2008: 575) πιθανόν παραπέμπουν σε έναν διαχωρισμένο εργασιακό χώρο από τον οικιστικό. Στα Νιχώρια δύο ME I εστίες σχετιζόμενες με την μεταλλουργία εντοπίστηκαν στη Δ πλαγιά του οικισμού, σημείο το οποίο κρίθηκε κατάλληλο για τέτοιες δραστηριότητες εκμεταλλευόμενο τους ευνοϊκούς ανέμους (Howell, 1992: 36). Υποστηρίζεται ότι οι εργαστηριακοί χώροι μεταλλουργίας βρίσκονταν στην άκρη ή

---

⁵⁹ Δεν υπάρχει δημοσιευμένη φωτογραφία των πλακών ή του συγκεκριμένου ειδωλίου.

⁶⁰ Βλ. σχετικά, καθώς επίσης και για τις πιθανές επιρροές στον οικιστικό σχεδιασμό, 3.2.2. «Επαφές-ανταλλαγές», σελ. 78-80.

και εκτός οικισμού για την αποφυγή εκδήλωσης πυρκαγιάς από τις υψηλές θερμοκρασίες που απαιτούσε η επεξεργασία των μετάλλων (Nordquist, 1987: 44).

Η ποσότητα, ο βαθμός διατήρησης και το είδος των προαναφερθέντων αντικειμένων είναι τέτοια που δεν διασαφηνίζουν εάν πρόκειται για κοινοτική δραστηριότητα ή για υπολείμματα μεταλλουργών που δεν ανήκαν στον οικισμό.⁶¹ Ανάλογα περίπου ευρήματα από την ΜΕ Ασίνη οδήγησαν στο συμπέρασμα ότι στον οικισμό δεν ασκούνταν εξειδικευμένη μεταλλουργία, όπως είναι η κατασκευή οπλισμού και άλλων πολύτιμων αντικειμένων. Αντίθετα, προτάθηκε η μερική απασχόληση τεχνιτών, οι οποίοι κατά κύριο λόγο ασχολούνταν με επισκευές αγγείων ή άλλων απλών μεταλλικών τεχνέργων (Nordquist, 1987: 44).

Κατά την ΜΕ II-III η υπολογιζόμενη έκταση του οικισμού του Αγίου Στεφάνου ^(A23) παραμένει ίδια με της ΜΕ I, με την κατοίκηση να συνεχίζεται σε καταστραμμένους από πυρκαγιά χώρους, χρησιμοποιώντας πιθανόν υλικά λιγότερα εύφλεκτα (ενδείξεις για επίπεδες χωμάτινες στέγες). Κατά την μετάβαση στην ΥΕ I φάση, σε ορισμένα σημεία του χώρου, επισημαίνεται μία ξεχωριστή οικοδομική φάση από εκείνη της ΥΕ I φάσης, η οποία διατηρεί την γενική κάτοψη των ΜΕ III κτιρίων, καταλαμβάνοντας την ίδια περίπου έκταση στο λόφο (Janko, 2008: 576-577).

Από τα κτιριακά κατάλοιπα της μεταβατικής αυτής φάσης ξεχωρίζει στην περιοχή Ν τμήμα κτιρίου, το οποίο αποτελείται από δύο δωμάτια ορθογώνιας κάτοψης μικρών διαστάσεων χωροθετημένα στον άξονα των θυρών. Στο νότιο δωμάτιο υπήρχε λίθινο θρανίο, καταλαμβάνοντας μέρος μόνο του δυτικού εσωτερικού μακριού τοίχου, μία εστία στην ΒΑ γωνία του και αρκετά αγγεία στο χωμάτινο δάπεδό του. Το βόρειο δωμάτιο δεν διέθετε ανάλογες κατασκευές (εικ. 152) (Janko, 2008: 577. Rutter and Rutter, 1976: 3). Η σημασία του θρανίου στο ένα από τα δύο δωμάτια και η πρακτική του λειτουργία δεν είναι γνωστή. Πιθανόν αποτελεί αποθηκευτικό ή/και χώρο προετοιμασίας τροφής μίας οικιστικής μονάδας. Δυστυχώς, ο εξαιρετικά αποσπασματικός χαρακτήρας των οικιστικών καταλοίπων της περιόδου και ο μικρός τους αριθμός δεν επιτρέπουν μία συγκριτική ανάλυση των προαναφερθέντων στοιχείων.

Τελευταία αναφέρουμε τα οικιστικά κατάλοιπα από την εγκατάσταση του **Αγίου Βασιλείου** ^(A14), όπου η πρόσφατη συστηματική ανασκαφή αποκάλυψε κτίσμα (εικ. 126) με πλούσια ευρήματα, τα οποία χρονολογούνται, βάσει της κεραμικής, στην πο-

---

⁶¹ Θεωρείται χαρακτηριστικό ότι ανάλογα παράλληλα αντικειμένων δεν έχουν εντοπιστεί στα κοντινά Κύθηρα (Banks and Janko, 2008: 418-419, 428-430).

λιτισμική περίοδο ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΙΙΑ. Η φύλαξη 16 χάλκινων ξιφών, μαζί με εγχειρίδιο, μαχαίρι, αιχμές δοράτων, χάλκινου και οδοντόφρακτου κράνους (εικ. 127α), όλα σε ένα είδος κιβώτιου, καθώς και η κατοχή, σε άλλο χώρο του ίδιου κτιρίου, αντικειμένων γοήτρου όπως ένας αιγυπτιακός σκαραβαίος, απότμημα λίθινου αγγείου, ρυτό με μορφή ταύρου, επίμηλο ξίφος από ορεία κρύσταλλο, καθώς και χρυσά ελάσματα (εικ. 127β-στ) φανερώνουν πλούτο, ο οποίος δεν έχει παρατηρηθεί ξανά, στη Λακωνία και γενικότερα, σε σύνολο όχι ταφικό (Εργον, 2010: 35-36).

Οποσδήποτε το εύρος των πολιτισμικών φάσεων, το οποίο καλύπτουν τα προαναφερθέντα πολύτιμα ευρήματα, δεν επιτρέπει εύκολα συμπεράσματα για μια πλούσια κοινωνική ομάδα κατά το τέλος της ΜΕ περιόδου. Αλλά ούτε και να απορριφθεί η παραπάνω εκδοχή, προτού μελετηθούν και διεξαχθούν περαιτέρω έρευνες στο λόφο του Αγίου Βασιλείου. Από την άλλη πάλι, είναι δύσκολο να αγνοηθεί ένα τέτοιο εύρημα, όπως επίσης και να μην δημιουργήσει την τάση για αντιπαράθεση (βάσει μελλοντικής/καλύτερα τεκμηριωμένης) με τα πλούσια ταφικά σύνολα της Εποχής των Κάθετων Λακκοειδών.

Ταφικές πρακτικές

Σε δεκαέξι θέσεις έχουν εντοπιστεί περίπου 127 τάφοι, από τους οποίους οι 28 πιθανόν να χρονολογούνται στη ΜΕΧ.⁶² Καμία, όμως, από τις θέσεις αυτές δεν παρέχει σαφή εικόνα των ταφικών πρακτικών και εάν ή πώς αντικατοπτρίζουν τις εκάστοτε κοινωνικές δομές. Ο βασικότερος λόγος είναι ότι αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό στατιστικό δείγμα του υπολογιζόμενου πληθυσμού των κοινοτήτων.

Λίγοι τάφοι του τέλους της ΜΕΧ και της μετάβασης στην ΥΕ Ι φάση έχουν εντοπιστεί στην **Πελλάνα: Παλαιόκαστρο**^(A4) (εικ. 19). Βρίσκονται στον ίδιο λόφο με τα ΜΕ οικιστικά κατάλοιπα, αλλά σε διακριτό από αυτά σημείο. Το νεκροταφείο αποτελείται από άγνωστο αριθμό κιβωτιόσχημων τάφων.⁶³ Εξαιτίας του ότι παραμένουν

---

⁶² Από τους πιθανούς ΜΕ τάφους, οι 27 προέρχονται από τον Άγιο Στέφανο^(A23) και ένας ακόμα, μάλλον εγχυτρισμός, έχει εντοπιστεί επιφανειακά στην θέση Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή-ΝΑ λόφος^(E71) (Hope Simpson and Dickinson, 1979: 108). Σε μία ακόμα θέση, στο μικρό νησί Σκοπά^(E116), έχουν εντοπιστεί δύο ταφές σε πύθους οι οποίες όμως δεν χρονολογούνται με ασφάλεια στην ΜΕ ή στην ΥΕ περίοδο (Hope Simpson and Dickinson, 1979: 120). Ωστόσο στην παρούσα εργασία εντάσσονται στην ΜΕ καθώς στη θέση δεν έχουν εντοπιστεί ΥΕ ευρήματα (Banou, 1996: 60-61).

⁶³ Στον ίδιο χώρο εντοπίζεται ένας μεγάλος κάθετος λακκοειδής της ΥΕ Ι-ΙΙ φάσης (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83).

αδημοσίευτοι, δεν είναι γνωστός ο χρονολογικός τους συσχετισμός, ούτε ποιοι από αυτούς ήταν κτερισμένοι και τι περιείχαν.

Πέραν όμως τούτου, στη γενική αναφορά των κτερισμάτων τους γίνεται λόγος για ένα έκτυπο φυλλόσχημο έλασμα χρυσού (εικ. 30) της μεταβατικής φάσης ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83).⁶⁴ Το εύρημα αυτό καταδεικνύει τουλάχιστον μία πλούσια ταφή ατόμου ξεχωριστής κοινωνικής ομάδας, η οποία προβάλλεται μέσα από την κατοχή και «κατανάλωση» πολύτιμων αντικειμένων, χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου (Graziadio, 1991: 437-440. Voutsaki, 1999: 105, 107-108. 2005: 134).

Νοτιότερα, στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, οι ΜΕ ταφές από το **Μενελάιο** ^(A6) είναι ελάχιστες. Και σε αυτές τίθεται πρόβλημα χρονολόγησης. Κάτω από δάπεδο του Μεγάρου 2 («Βόρειο Κτίριο», μεταξύ των δωματίων XXI-XXII) εντοπίστηκε σε απλό λάκκο ακτέριστος ΜΕ ενταφιασμός ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση (*Burial 7*) (Catling, 1975α: 80, 2009: 11, 61).⁶⁵

Οι έξι τάφοι στη Ν πλαγιά του λόφου του Αετού εντάσσονται στη ΜΕ ΙΙ ή ΙΙΙ φάση (εικ. 55, 57-59) (ανοίχτηκαν στις επιχώσεις των ΜΕ ΙΙ κλιβάνων).⁶⁶ Από αυτούς, διακρίνεται ένας για τον αρχιτεκτονικό του τύπο και την ύπαρξη κτέρισης. Πρόκειται για κάθετο λακκοειδή τάφο κτερισμένο με ένα πήλινο σφονδύλι και ένα μικροσκοπικό χρυσό έλασμα (εικ. 58β), το οποίο βρέθηκε ανάμεσα στα οστά ενήλικης γυναίκας, αλλά δεν είναι γνωστό με ποιο τρόπο (τμήμα ενδύματος ή αντικειμένου). Η αντίθεση με τους άλλους πέντε ενταφιασμούς, σε αντίστοιχους αριθμητικά ακτέριστους απλούς λάκκους, είναι εμφανής (Catling, 2009: 187-191, 269).

Το προαναφερθέν χρυσό έλασμα, άγνωστο αν ήταν τμήμα κοσμήματος ή επίθετο αντικειμένου ή ρούχου, αποτελεί ένδειξη κατοχής πολύτιμων τεχνέργων από μέλη μίας ακόμα κοινότητας για την περίοδο. Η χρονολογική συσχέτιση των χρυσών ελασμάτων τόσο από το Μενελάιο ^(A6) όσο και από την Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) δεν είναι δυνατή. Πιθανόν εκείνο του Μενελαίου να είναι προωμότερο (Cavanagh and

---

⁶⁴ Ένας σφραγιδόλιθος από σάρδιο με ανάγλυφη παράσταση επιτιθέμενου λέοντα σε ελάφι (εικ. 31), ο οποίος βρέθηκε στη Ν πλαγιά του λόφου εικάζεται ότι μπορεί να είναι κτέρισμα από το ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι νεκροταφείο (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83).

⁶⁵ Ο Boyd θεωρεί ότι είναι εξίσου πιθανόν ο ενταφιασμός αυτός να χρονολογείται στην ΥΕ Ι ή ΙΑ φάση (Boyd, 2002: 200).

⁶⁶ Πιθανόν υπήρχε και ένας ακόμα τάφος, ο οποίος δεν διατηρήθηκε (Catling, 2009: 188).

Crouwel, 2002: 141-142), εφόσον θεωρήσουμε ότι το αντίστοιχο αντικείμενο από την Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ανήκει σε τάφο όντως της μεταβατικής φάσης ME III/YE I.

Η παρουσία ενός χρυσού ή επίχρυσου αντικειμένου στο Μενελάιο, κατά την ME II φάση, εάν όντως τότε χρονολογούνται οι τάφοι, θα αποτελούσε μοναδική περίπτωση πολύτιμου κτερίσματος, προοικονομώντας κατά κάποιον τρόπο το φαινόμενο των Ταφικών Κύκλων των Μυκηνών.⁶⁷ Στρωματογραφικά, ο κάθετος λακκοειδής κατασκευάζεται πριν από τους υπόλοιπους τάφους της θέσης. Η συνύπαρξη ενός πιο εξεζητημένου κατασκευαστικά και πλούσια κτερισμένου τάφου με απλούς ακτέριστους λάκκους υποδεικνύει κοινωνική διαφοροποίηση. Επίσης, τα ενταφιασμένα άτομα ήταν σε όλες τις περιπτώσεις ενήλικα άτομα, με εξαίρεση ενός ατόμου σε απλό λάκκο για το οποίο δεν διαγνώστηκε η ηλικία (Catling, 2009: 187-191). Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμη η γνώση της ακριβούς χρονολογικής τους συσχέτισης, εντός της ME II ή της ME III, για ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Οι δύο αυτές περιπτώσεις από το Μενελάιο ^(A6) κατά την ME II ή III φάση και της Πελλάνας: Παλαιόκαστρο ^(A4) στη μετάβαση προς την YE περίοδο, στην κεντρική και βόρεια κοιλάδα του Ευρώτα αντίστοιχα, παρέχουν, έστω και λίγα, στοιχεία για να σκιαγραφηθεί η παρουσία ομάδων με πρόσβαση σε πολύτιμα υλικά αγαθά, γεγονός που σχετίζεται με την ανάδυση κοινωνικών «ελίτ» (πίν. 4).

Στη **Σπάρτη** ^(A5), κοντινή θέση του Μενελαίου, από τις έξι ταφές της ME περιόδου, μόλις δύο παιδικές ήταν κτερισμένες σε λάκκο και κτιστό κιβωτιόσχημο τάφο, αντίστοιχα. Ο πρώτος (τφ4) είχε ένα μόνωτο κύπελλο, ένα θραύσμα απροσδιόριστου χάλκινου αντικειμένου και ένα λίθινο δαχτύλιο, ενώ ο δεύτερος (τφ8) χάλκινο ζεύγος ενωτίων και μία χάλκινη ψήφο. Οι υπόλοιπες ταφές, παιδιών και μία αδιευκρίνιστης ηλικίας, ήταν ακτέριστες σε ορθογώνιο λάκκο (Ζαββού, 1999δ: 166. Zavnou and Themis, 2009: 111).

Το γεγονός ότι δεν χρονολογούνται με ακρίβεια, παρά μόνο γενικά στην MEX, καθιστά την ένταξή τους σε ιστορικό πλαίσιο δύσκολη. Εάν είναι σύγχρονες, η ύπαρξη κτερισμένων και ακτέριστων παιδικών ενταφιασμών πιθανόν υποδηλώνει τη διαφοροποίηση μεταξύ κοινωνικών ομάδων ως προς τον υλικό πλούτο, ο οποίος αντικατοπτρίζεται ανάλογα στις ταφές των παιδιών τους. Σε ME ταφές της Λέρνας η παρουσία κτερισμάτων, ακόμα και ενός ή δύο αγγείων, έναντι της απουσίας σε αρκετούς άλλους

---

⁶⁷ Σχετικά με ταφές πλούσια κτερισμένες κατά την ME II, όπως της Αίγινας, βλ. Kilian-Dirlmeier, 1997 και κριτική ως προς την χρονολόγηση των ταφών αυτών βλ. Voutsaki, 2005: 136.

τάφους, έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη διαφορετικής κοινωνικής θέσης (Zerner, 1990: 24).

Σε μία τέτοια εκδοχή η ύπαρξη κτέρισης ή όχι σε ταφή ανήλικου ατόμου δεν θα εξαρτιόνταν από την παράμετρο της ηλικίας, αν και είναι αναγκαίο να επισημανθεί ότι δεν είναι γνωστό το εύρος της ηλικίας των νεκρών αυτών παιδιών. Κάτι ανάλογο διαπιστώνεται στην Αργολίδα, όπου οι παιδικές ταφές υπόκεινται στο κριτήριο της κοινωνικής θέσης (Nordquist and Ingvarsson-Sundström, 2005: 163), καταλύοντας τον κανόνα ότι το άτομο αποκτάει κοινωνική υπόσταση έπειτα από τελετουργικές πρακτικές ενηλικίωσης (Voutsaki, 2004β: 340).

Εάν, πάλι, οι ΜΕ ταφές της Σπάρτης ^(A5) δεν είναι σύγχρονες μεταξύ τους, οπωσδήποτε απαιτούνται περισσότερα αρχαιολογικά στοιχεία για υποθέσεις που αφορούν τις κοινωνικές δομές.

Παρόμοια προβλήματα δεδομένων έχουν και οι ταφές στις θέσεις Βούρβουρα: Ανάληψη ^(A1), Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) και Κουφόβουνο ^(A7). Επιπροσθέτως, για τις δύο πρώτες είναι δύσκολο να διακριθεί αν πρόκειται για ανεξάρτητα νεκροταφεία ή *intra muros* ενταφιασμούς.

Στο **Κουφόβουνο** ^(A7), το οποίο παλαιότερα θεωρούνταν ότι εγκαταλείπεται με το τέλος της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (Forsén, 1992: 172), έχουν αποκαλυφθεί 14 ΜΕ τάφοι, ⁶⁸ με συνολικά 27 νεκρούς όλων των ηλικιών και των δύο φύλων (Lagia et al., 2007: 313), χωρίς να παρατηρείται κάποια διαφοροποίηση μεταξύ τους. ⁶⁹ Ο κυρίαρχος ταφικός τύπος είναι ο απλός λάκκος με κτερισμένες ή ακτέριστες ταφές ανεξαρτήτως ηλικίας ή φύλου, ενώ ο μοναδικός κιβωτιόσχημος ήταν ακτέριστος (εικ. 81) (Blackman, 2001-2002: 32. Whitley, 2002-2003: 31-32. 2003-2004: 27-28. Whitley et al. 2005-2006: 39). Δημογραφικά έχει παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες στα ενήλικα άτομα άνω των 45 ετών σημειώνουν ελαφρώς μικρότερο ποσοστό (Lagia and Cavanagh, 2010: 338).

Ως προς τα αντικείμενα που είχαν εναποτεθεί, διακρίνεται μόνο ένας τάφος C0213, ο οποίος περιείχε ένα αγγείο και μία χάλκινη αιχμή δόρατος (εικ. 79) (Black-

---

⁶⁸ Μία ακόμη χρονολογείται γενικά στην Εποχή Χαλκού (Cavanagh et al., *Yearly reports 2001*: 7).

⁶⁹ Οι ταφές αυτές θεωρείται ότι αποτελούν κατά πάσα πιθανότητα τμήμα ενός νεκροταφείου και όχι *intra muros* ταφές, παρόλο που η διάβρωση των επιχώσεων στο λόφο είναι εξαιρετικά σημαντική (Lagia and Cavanagh, 2010: 335).

---

man, 2001-2002: 32).⁷⁰ Το συγκεκριμένο αντικείμενο, πέραν της πρώτης ύλης του, αποτελεί τμήμα οπλικού επιθετικού εξοπλισμού και είναι το πρώτο που αποκαλύπτεται στη Λακωνία κατά την MEX. Σε πρώτο επίπεδο, θεωρείται δηλωτικό του φύλου και της ηλικίας του νεκρού ατόμου, βάσει της άποψης ότι όπλα κατέχουν οι ενήλικες άντρες (Kilian-Dirlmeier, 1987-1988: 293). Η ανθρωπολογική μελέτη κατέδειξε ότι πρόκειται για άνδρα ηλικίας 16-17 χρονών, το σώμα του οποίου, βάσει της θέσης των σκελετικών καταλοίπων, είχε κοπεί στα δύο στο ύψος των μηρών έπειτα από σοβαρό τραυματισμό (Lagia and Cavanagh, 2010: 336, 342-4-343).

Σε δεύτερο επίπεδο, η ταφική εναπόθεση οπλισμού παραπέμπει στις λεγόμενες ταφές πολεμιστών κυρίως του τέλους της MEX και κατά τη διάρκεια της YEX, οι οποίες ταυτίζονται με αναδύμενες κοινωνικές ελίτ (Graziadio, 1991:419). Ωστόσο, δύσκολα ο συγκεκριμένος τάφος μπορεί να ενταχθεί σε αυτήν την κατηγορία. Πέραν της αιχμής, μόλις ένα αγγείο συμπλήρωνε την κτέριση, ποσότητα αντικειμένων που δεν διαφέρει από τους υπόλοιπους κτερισμένους τάφους της θέσης. Επιπλέον, η παρουσία μόνο του δόρατος ως κατηγορία οπλισμού θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει τις κατώτερες τάξεις των πολεμιστών (Graziadio, 1991: 421-422).

Τα πρώτα αποτελέσματα της παλαιοανθρωπολογικής μελέτης των σκελετικών καταλοίπων από τις ΜΕ ταφές του Κουφόβουνου ^(A7), που ανασκάφηκαν την περίοδο 2001-2005, έδωσαν στοιχεία για έναν πληθυσμό ο οποίος έζησε κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες με υψηλά ποσοστά θνησιμότητας στις παιδικές ηλικίες, χαρακτηριστικό στοιχείο και άλλων ΜΕ θέσεων της Πελοποννήσου (Lagia et al., 2007: 313-314), όπως στην Ασίνη και την Λέρνα (εικ. 83) (Nordquist and Ingvarsson-Sundström, 2005: 163).

Στο συγκεκριμένο πληθυσμιακό σύνολο καταδεικνύεται κακή διαβίωση, πιθανότατα λόγω υποσιτισμού, με αντίκτυπο χαμηλή σωματική ανάπτυξη στις μικρές, τουλάχιστον, ηλικίες και κοντά αρσενικά άτομα, συγκριτικά με άλλα ανθρωπολογικά στοιχεία της ΜΕ περιόδου. Αντίθετα, τα θηλυκά άτομα εντάσσονται στον μέσο όρο ύψους. Η διατροφή όλων των ατόμων που εξετάστηκαν βασίζεται στην κατανάλωση κυρίως χερσαίων τροφών, μικρής ποσότητας κρέατος και παντελούς έλλειψης θαλάσσιων (Lagia et al., 2007: 321-324). Η περαιτέρω ανάλυση των στοιχείων και η κοινω-

---

⁷⁰ Για τις ΜΕ ταφές στο Κουφόβουνο βλ. επίσης στη Δικτυογραφία Cavanagh et al., 2001. 2002. 2003. 2005.

νική-οικονομική τους διάσταση για τον οικισμό στο Κουφόβουνο αποτελεί αντικείμενο μελέτης και μένει να ανακοινωθούν τα αποτελέσματά της.

Ελάχιστες πληροφορίες για την κοινωνική δομή αντλούνται από τις ΜΕ ταφές της θέσης **Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή** ^(A8). Δύο τάφοι εντοπίστηκαν στην κορυφή του λόφου και ένας τρίτος στα νότια αυτού. Οι δύο πρώτοι είναι κτιστοί κιβωτιόσχημοι από μικρούς λίθους με καλυπτήριες πλάκες της ΜΕ III φάσης, από τους οποίους ο ένας βρέθηκε συλημένος ενώ ο δεύτερος περιείχε δύο μικρά πήλινα αγγεία, έναν μικρό κάλαθο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και έναν ακόμα παρόμοιου σχήματος (Calligas, 1992: 36).

Ο τρίτος κιβωτιόσχημος, στα νότια του λόφου, ήταν κατασκευασμένος με κάθετα τοποθετημένες πλάκες και τέσσερις καλυπτήριες μεγάλες ασβεστολιθικές. Στο εσωτερικό του βρίσκονταν σε ύπτια θέση ένας νεκρός με το κεφάλι προς το Ν. Ως κτερίσματα είχαν εναποτεθεί ένας κάρθαρος και ένα χάλκινο αντικείμενο, πιθανόν περόνη. Ο τάφος χρονολογείται γενικά στη ΜΕ περίοδο (Ζαββού, 1999α: 176). Μία τέταρτη ΜΕ ταφή σε πίθο, ταφικός τύπος ο οποίος θεωρείται σπάνιος για τη Λακωνία (Bennet and Galanakis, 2005: 147), εντοπίστηκε επιφανειακά στους πρόποδες κοντινού χαμηλού λόφου, 150μ. Ν/ΝΑ από την προαναφερθείσα θέση (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 76).

Πληροφορίες σχετικά με τα σκελετικά κατάλοιπα από τους τάφους της κορυφής δεν αναφέρονται. Το δείγμα είναι πολύ μικρό για την οποιαδήποτε κοινωνιολογική ερμηνεία των δεδομένων. Η απουσία οικιστικών καταλοίπων από την θέση, όπως έχει προαναφερθεί, δεν διευκολύνει την κατανόηση των ορίων που μπορεί να είχε το νεκροταφείο. Αναλόγως, δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ο μοναδικός τάφος της περιόδου από την θέση **Βούρβουρα: Ανάληψη** ^(A1).⁷¹

Ανάλογα προβλήματα επισημαίνονται και στους τέσσερις κιβωτιόσχημους ΜΕ τάφους από το **Γεράκι** ^(A13). Τρεις ερευνήθηκαν το 1905, για τους οποίους υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Η ακριβής θέση τους στην κορυφή του λόφου σήμερα είναι άγνωστη. Και οι τρεις περιείχαν από μία ταφή, οι δύο ακτέριστων παιδιών. Η κτερισμένη ενήλικη είχε δύο μικρά αγγεία της ΜΕ III/ΥΕ I φάσης και μία χάλκινη εγχάρκτη περόνη (εικ. 122) (Wace, 1909-1910: 75. Boyd, 2002: 204. Crouwel et al., 2004:

---

⁷¹ Κιβωτιόσχημος τάφος της ΜΕ III φάσης, κάτω από κτίριο κλασικών χρόνων. Περιείχε μία παιδική ταφή και ήταν κτερισμένος τουλάχιστον με ένα ή δύο αγγεία (Ρωμαίος, 1956: 185. Dickinson, 1977: 89).

---

7). Το 2004 αποκαλύφθηκε ο τέταρτος ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος, στην Κεντρική Περιοχή κοντά στο τείχος, σκαμμένος στο στρώμα αποσύνθεσης πλίνθων ΠΕ ανωδομής (εικ. 123). Σε αυτόν είχε ενταφιαστεί ένας άντρας, σε συνεσταλμένη στάση, έχοντας ως κτέρισμα μία οστέινη ημιτελή περόνη ή τρυπάνι (εικ. 124) (Crouwel et al., 2004: 7. 2005: 22-23, Crouwel, 2010: 80).⁷²

Και οι δύο ενήλικες ταφές της θέσης είναι κτερισμένες, ωστόσο μπορεί να παρατηρηθεί μια ποσοτική και ποιοτική διαφορά στα αντικείμενα που έχουν εναποτεθεί. Στην μία ταφή το οστέινο τρυπάνι ή ημίεργη περόνη αποτελεί το μοναδικό κτέρισμα, ενώ στην άλλη η περόνη είναι χάλκινη, περίτεχνα διακοσμημένη (υβριδική ζωόμορφη κεφαλή, η μοναδική τέτοιου τύπου) και συνοδεύεται από δύο ακόμα αγγεία. Το δείγμα είναι κατ' ουσίαν σχεδόν ανύπαρκτο, ωστόσο η διαφορά μεταξύ των δύο ενήλικων ενταφιασμών είναι ορατή. Εάν το οστέινο αντικείμενο θεωρηθεί ημιτελής περόνη η διαφορά στην ποιότητα μίας συγκεκριμένης κοινής κατηγορίας αντικειμένου (περόνη) στη κτέριση, πιθανόν υποδεικνύει κοινωνική διαφοροποίηση (Graziadio, 1991: 413) μεταξύ των δύο νεκρών. Συνεχίζοντας τον συλλογισμό, η προαναφερθείσα διαφορά απεικονίζει άραγε μία κάθετα δομημένη κοινότητα ή πρόκειται για διαφοροποίηση εντός της ίδιας κοινωνικής ομάδας;

Και εδώ όμως μπαίνει τροχοπέδη η αδυναμία σαφέστερης χρονολόγησης του δεύτερου τάφου, καθώς εάν δεν είναι σύγχρονοι η παραπάνω εκδοχή δεν μπορεί να υποστηριχθεί.

Από την άλλη, η παράμετρος της ηλικίας τί βαρύτητα έχει; Οι δύο παιδικές ταφές, που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στο Γεράκι ^(A13), είναι ακτέριστες. Αυτό οφείλεται στο ότι ήταν ανήλικα άτομα, όχι επίσημα ενταγμένα στην κοινωνική ζωή όπως οι ενήλικες, ή στο ότι ανήκαν σε οικογένειες κατώτερης κοινωνικής θέσης, όπως ίσως στην προαναφερθείσα περίπτωση της Σπάρτης ^(A5); Η συνεχιζόμενη ανασκαφική έρευνα πιθανόν να δώσει απαντήσεις.

Το πρόσφατα ανεσκαμμένο νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων στο λόφο του οικισμού του **Αγίου Βασιλείου** ^(A14) χρονολογικά εντάσσεται στην μεταβατική φάση ΜΕ III/ ΥΕ I (εικ. 128). Δεν αναφέρονται πλούσια κτερίσματα ή άλλες πρακτικές οι οποίες να «προδίδουν» συγκεκριμένες κοινωνικές δομές, πέραν του ότι για τους ενταφιασμούς παιδιών χτίστηκαν τάφοι μικρότερων διαστάσεων (Εργον, 2010: 37). Ωστό-

---

⁷² Ο τάφος είχε σκαφτεί εν μέρει σε τμήμα απλού λάκκου που περιείχε ταφή σκύλου (Crouwel et al., 2004: 7).

σο, τα πλούσια ευρήματα από κτίριο της ίδιας περίπου πολιτισμικής φάσης (Έργον, 2010: 35-36) θέτει αρκετά ερωτήματα ως προς την «κοινωνική χρήση» του πλούτου, την προβολή του σε ταφικές τελετουργίες, καθώς και το κατά πόσο αναμένεται να εντοπιστούν σύγχρονες, με τα εν λόγω ευρήματα, πλούσια κτερισμένες ταφές.

Ο οικισμός του **Αγίου Στέφανου** ^(A23), με κτιριακά κατάλοιπα από την ΜΕ I έως και τη μετάβαση στην ΥΕΧ, έχει μόλις 74 τάφους για ολόκληρο το χρονικό αυτό διάστημα, από τους οποίους οι 26 μόνο εντάσσονται με σιγουριά σε μία από τις φάσεις της ΜΕ περιόδου (πίν. 3).

Διαπιστώνονται οι ίδιοι σχεδόν ταφικοί τύποι με της ΠΕΧ. Ο απλός λάκκος συνεχίζει να χρησιμοποιείται και παρατηρείται αύξηση των κιβωτιόσχημων, των εγχυτρισμών και εκείνων που το σώμα καλύπτεται με λίθινο σωρό. Συνολικά, 25 ενταφιασμοί γίνονται σε κιβωτιόσχημους και 6 σε τάφους με λίθινο περίβολο. Ο τελευταίος αυτός τύπος θεωρείται ότι κατά την ΥΕ I/IIA φάση εξελίσσεται στον γνωστό κάθετο λακκοειδή (Taylor and Janko, 2008: 142).

Γενικά παρατηρούνται ταφικές πρακτικές, οι οποίες θεωρούνται τυπικές της ΜΕ περιόδου, όπως διαφαίνεται και από άλλες θέσεις του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Και στον Άγιο Στέφανο διαπιστώνεται προτίμηση χρήσης κιβωτιόσχημων τάφων για ενήλικες και λάκκων για παιδιά, χωρίς όμως να είναι ο κανόνας. Από την ΜΕΧ απαντούν για πρώτη φορά πολλαπλές ταφές, κυρίως, νηπίων και βρεφών, καθώς επίσης ανακομιδές οστών με την τοποθέτηση του κρανίου, σε ορισμένες περιπτώσεις, κάτω από την καλυπτήρια πλάκα.⁷³ Ο νεκρός, κατά κύριο λόγο, τοποθετείται σε συνεσταλμένη, ελαφρά συνεσταλμένη ή εκτεταμένη στάση, κυρίως, για τους ενήλικες. Σε μία μόλις ταφή της ΜΕ III το σώμα έχει τοποθετηθεί σε στρώση βότσαλων (Taylor and Janko, 2008: 142).

Από τις 12 ταφές της ΜΕ I φάσης δεν ξεχωρίζει καμία. Από αυτές, οι έντεκα είναι παιδικές, εκ των οποίων οι δέκα είναι ακτέριστες σε πίθους ή σε τάφους αδιευκρίνιστου τύπου. Μόνο μία παιδική (A1) σε λάκκο είχε δύο αγγεία (Taylor, 1972: 208).⁷⁴ Αντίθετα, η μοναδική ενήλικη ταφή (B6), της πρώιμης αυτής φάσης, διέθετε δύο αγγεία, δύο αιχμές βελών από οψιανό και ένα πριόνι από πυριτόλιθο. Ο νεκρός

---

⁷³ Αναφέρεται, επίσης, από τους ανασκαφείς ότι, αν και δεν επισημάνθηκε ταφική σήμανση ή ταφικοί περίβολοι, όπως στη Λέρνα, υπάρχει ένα μικρό ποσοστό να μην εντοπίστηκαν εγκαίρως, κατά τη διάρκεια των ανασκαφών (Janko, 2008: 142-143).

⁷⁴ Πιθανόν μία ακόμη παιδική ταφή (H4) περιείχε ως κτέρισμα ένα διάτρητο λίθινο δισκάριο. Δεν είναι, όμως, σαφές, εξαιτίας της διαταραγμένης στρωματογραφίας (Taylor and Janko, 2008: 124).

είχε τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση εντός κιβωτιόσχημου τάφου (Taylor, 1972: 233. Taylour and Janko, 2008: 127).

Στην ME II χρονολογείται με ασφάλεια μόνο ένας τάφος (*Nu14*), κιβωτιόσχημος, ενήλικης γυναίκας σε συνεσταλμένη στάση και πιθανόν κτερισμένης με ένα μικρών διαστάσεων αγγείο και ένα κόσμημα από διάτρητο θαλάσσιο όστρεο (Taylour and Janko, 2008: 140).

Μόλις 5 ταφές εντάσσονται στην ME III και 8 στη μεταβατική φάση ME/YE I-II. Στο σύνολο των 13 αυτών ταφών, το μεγαλύτερο ποσοστό κατέχουν οι παιδικές ακτέριστες. Μόνο σε έναν παιδικό ενταφιασμό (*A12*) της ME III είχε εναποτεθεί ένα μικρό αγγείο. Αγγεία μικρών διαστάσεων θεωρείται ότι εναποτίθενται σε ταφές από την εποχή των Κάθετων Λακκοειδών και έπειτα (Taylour and Janko, 2008: 132), και όχι απαραίτητα σε παιδικούς ενταφιασμούς, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της προαναφερθείσας ME II γυναικείας ταφής (*Nu14*) και άλλων ενηλίκων ατόμων στην Ασίνη (Nordquist and Ingvarsson-Sundström, 2005: 158, υποσ. 6).

Από τις τέσσερις συνολικά ταφές ενηλίκων της τελικής αυτής φάσης, δύο (αντρική και γυναικεία) ήταν ακτέριστες. Οι άλλες δύο είναι γυναικείες και διακρίνονται η μία για την πλούσια κτέρισή της και η άλλη για το ότι εναποτέθηκαν σε αυτήν εισηγμένα αγγεία. Η πρώτη από αυτές, (*A23*), της ME III/YE I σε κιβωτιόσχημο τάφο (εικ. 154), περιελάμβανε τέσσερα αγγεία (κάνθαρος, ένα εγχάρακτο κυλινδρικό και ένα μόνωτο στρογγυλό κύπελλο, μια εγχάρακτη αμφικωνική πρόχου ή αμφορέα), ένα πήλινο πηνίο, μία οστέινη βελόνα, ένα περιδέραιο με 14 χάντρες από σάρδιο,⁷⁵ και χάλκινα κοσμήματα (δύο ενώτια, περόνη, δαχτυλίδι) (εικ. 155α). Το κυλινδρικό εγχάρακτο κύπελλο (εικ. 155β), ενδεχομένως αποτελεί αντιγραφή λίθινου μινωικού προτύπου της δεύτερης Ανακτορικής περιόδου (Taylour, 1972: 214-217. Rutter, 1979: 465-466). Η δεύτερη (*A7*) κτερισμένη ταφή, της ίδιας χρονολογίας, διέθετε δύο μόνο αγγεία, τα οποία, ωστόσο, θεωρούνται μινωικές εισαγωγές της MM IIB-III A (Janko, 2008: 576, 578).

Από τις ταφές που εντάσσονται γενικά στην ME περίοδο, ξεχωρίζει η (*A31*) σε κιβωτιόσχημο τάφο, ο οποίος είχε μεγαλύτερο βάθος από τους άλλους αντίστοιχου τύπου και είναι συγκριτικά καλύτερης κατασκευής. Περιείχε μία ενήλικη εκτάδην ταφή και μία ανακομιδή επίσης ενήλικου ατόμου. Ως κτερίσματα είχαν εναποτεθεί 3 αγγεία,

---

⁷⁵ Οι χάντρες από σάρδιο του περιδεραιού θεωρούνται σαφώς εισηγμένες στον οικισμό, άγνωστο, όμως, με ποιο τρόπο και από που (Dickinson, 1992: 111).

δύο οστέινες περόνες, λεπίδες οψιανού και δύο πήλινα κομβία. Στο γέμισμα του τάφου εντοπίστηκαν ίχνη πυράς, καμένες πλίθρες και απανθρακωμένα ζωικά οστά, τα οποία ερμηνεύτηκαν ως υπολείμματα τελετουργικής θυσίας ή νεκρόδειπνου μετά την εναπόθεση του νεκρού (Taylour, 1972: 219-220. Nordquist, 1990: 39).

Είναι ο μοναδικός τάφος στον οποίο διαπιστώθηκαν στοιχεία μίας τέτοιας πρακτικής. Πρόκειται, άραγε, για τυπική ταφική τελετουργία της ΜΕ κοινότητας του Αγίου Στεφάνου ^(A23), η οποία ανασκαφικώς δεν εντοπίστηκε αλλού, ή θα μπορούσε να συνδεθεί με ταφές σημαντικών κοινωνικών προσώπων, σε συνάρτηση με τον μεγαλύτερων διαστάσεων και καλύτερης κατασκευής αρχιτεκτονικό τύπο έναντι των ομοίων του; Στην εξαιρετικά πλούσια προαναφερθείσα ταφή (A23), της ΜΕ III/ΥΕ I φάσης, δεν αναφέρεται ανάλογη τελετουργική πρακτική.

Γενικότερα, οι προσφορές τροφίμων σε ταφικά σύνολα εμφανίζονται από την ΜΕΧ και εξής, χωρίς να αποτελούν τον κανόνα για όλες τις περιοχές του ελλαδικού χώρου (Cavanagh and Mee, 1998: 31, 111).⁷⁶ Πρόκειται για πρακτική δύσκολα ανιχνεύσιμη στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, ενώ παρατηρείται αδυναμία κατανόησης εάν η προσφορά τροφής αφορά τον νεκρό, τις θεότητες ή/και τους παρευρισκόμενους στην ταφή, αντικατοπτρίζοντας μεταθανάτιες αντιλήψεις ή/και κοινωνική συμπεριφορά ανώτερων «ταξικά» ομάδων. Με την τελευταία εκδοχή σχετίζεται η διατύπωση ότι η προσφορά ποτού κατά την ΜΕ περίοδο αποκτάει εθιμοτυπική διάσταση, στο πλαίσιο των κοινωνικών επαφών, και κατ' επέκταση στις ταφικές πρακτικές, ενώ σταδιακά ανάγεται σε μέσο προβολής ομάδων «ελίτ» (Nordquist, 1999: 572, 2002α: 122-123, 127-128).

Ο τάφος με κατάλοιπα των ζωικών οστών και πυράς του Αγίου Στεφάνου είναι δύσκολο να ενταχθεί στο προαναφερθέν κοινωνικό πλαίσιο. Διεξοδική μελέτη των αντίστοιχων οικιστικών καταλοίπων σε συνάφεια με τα σύνολα των αγγείων που περιείχαν αυτά δεν έχει πραγματοποιηθεί. Από την άλλη, η πλούσια κτερισμένη γυναικεία ταφή (A23) της ΜΕ III/ΥΕ I φάσης οπωσδήποτε διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες σύγχρονές της. Υποδεικνύει την ύπαρξη τουλάχιστον ορισμένων μελών της κοινότητας, για την ταφή των οποίων επιλέχθηκε η εναπόθεση «πολύτιμων» αντικειμένων, εμπιπτοντας στην τάση της περιόδου για αύξηση του ταφικού πλούτου και των κοινωνικών διαφοροποιήσεων (Voutsaki, 1995:58. 1999:112).

---

⁷⁶ Σχετικά με ταφικά σύνολα με τέτοιου είδους πρακτικές κατά την ΜΕ περίοδο βλ. Whittaker, 2010: 538, υποσ. 10.

Ως προς τον γενικό προσανατολισμό των τάφων, δεν φαίνεται να τηρείται ένας συγκεκριμένος. Από την άλλη, η αύξηση των εκτάδην ενταφιασμών πιθανόν αιτιολογείται από τον μεγαλύτερο διαθέσιμο χώρο. Η αδυναμία σαφούς αναγνώρισης *intra muros* τάφων, κατά τη ME I ίσως και τη ME II φάση, και η ταυτόχρονη απουσία ενός ξεχωριστού νεκροταφείου καθιστούν σχεδόν αδύνατη τη μελέτη των ταφικών πρακτικών μέσω των βιολογικών ή άλλων χαρακτηριστικών. Πιθανώς, η ηλικία αποτελούσε κριτήριο για τον τόπο ταφής, κυρίως των βρεφών και παιδιών, εντός ή κοντά στον οικισμό. Πώς, όμως, μπορούν να ερμηνευτούν οι ενταφιασμοί ενήλικων ατόμων εντός της οικιστικής Περιοχής I (εικ. 150), τη στιγμή που δεν είναι γνωστό το σύνολο των τάφων κατά την ME I-II και επιπλέον δεν υπάρχει ξεκάθαρη χρονολόγηση;

Ο ίδιος προβληματισμός τίθεται και για ορισμένες ταφές ενηλίκων της μεταβατικής φάσης ME III/YE I. Είναι η περίοδος όπου διαπιστώνεται διαχωρισμός του χώρου ενταφιασμού από εκείνον της κατοίκησης και σταδιακός περιορισμός του τελευταίου στα Ν του λόφου (εικ. 151), τάση η οποία εντείνεται κατά την YEX. Στα τέλη πλέον της MEX γίνεται πιο ξεκάθαρο, από τις χρονολογημένες με ακρίβεια ταφές, ότι εντός του οικισμού ή κοντά σε αυτόν, ως νεκροταφείο, ενταφιάζονται κυρίως βρέφη και παιδιά, σε αντίθεση με τους ενήλικες. Για αυτούς θα πρέπει να υποτεθεί ένα νεκροταφείο εκτός και σε σχετική απόσταση από τον οικισμό (Taylor and Janko, 2008: 142). Η επιλογή αυτή, περιέχοντας την παράμετρο της ηλικίας, πιθανόν υπήρχε καθ' όλη τη διάρκεια της MEX, ήδη από την ME I φάση.

Μπορεί, άραγε, η τάση της δημιουργίας ανεξάρτητου νεκροταφείου να χαρακτηριστεί ως απόρροια της εμφάνισης μιας κοινωνικής «ελίτ», όπως έχει υποστηριχθεί για την ME Ασίνη (Nordquist, 1990: 38-39) ή απλώς αντικατοπτρίζει λειτουργικές ανάγκες διαβίωσης και υγιεινής μιας κοινότητας; Ο Άγιος Στέφανος ^(A23) για την ώρα δεν μπορεί να συγκριθεί ή να παραλληλιστεί με την περίπτωση της αργολικής θέσης, η οποία έχει ανασκαφεί σε μεγαλύτερο ποσοστό και έχει αποκαλύψει δύο νεκροταφεία εκτός οικισμού και ένα εντός αυτού (Nordquist, 2002β).

Εντός του οικισμού της Λέρνας ενταφιάστηκαν ενήλικες και παιδιά καθ' όλη τη διάρκεια της ME περιόδου. Ωστόσο, κατά την ME III/YE I φάση παρατηρείται αυξητική τάση των νηπίων έναντι των ενηλίκων, για τους οποίους αρχίζει να επικρατεί η ταφή σε νεκροταφεία *extra muros*. Παράλληλα, αυξάνεται το ποσοστό των κιβωτίο-σχημων τάφων, ανεξαρτήτως ηλικίας και φύλου, ενώ οι λίγοι λάκκοι ανήκουν αποκλειστικά σε παιδιά (Voutsaki, 2004β: 352-354). Επίσης, η παράμετρος του φύλου φαίνεται να αποκτά σημασία από την ME III και έπειτα, όπου «εντός των τειχών» πα-

---

ρατηρείται αύξηση των ενταφιασμένων αντρών, επιλογή η οποία δεν είναι κατανοητή. Παρόμοια εξέλιξη διαπιστώνεται και στο βαθμό διαφοροποίησης ως προς την εναπόθεση κτερισμάτων ανάλογα με την ηλικία και το φύλο (Voutsaki, 1999: 115. 2004β: 354-356). Ωστόσο, η σύγκριση των *intra muros* ενταφιασμών του Αγίου Στεφάνου με τους αντίστοιχους της Λέρνας, στοιχεία των οποίων μόλις προαναφέρθηκαν, πρέπει να είναι επιφυλακτική, καθότι σε αριθμητικό μέγεθος είναι σχεδόν το 1/3 από τους εκείνους της αργολικής θέσης (228).

3.2.2. Διακοινοτικά

Οικιστική

Θεωρείται χαρακτηριστικό της MEX στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο η εγκατάλειψη των μικρών οικισμών με την παράλληλη μείωση και συγκέντρωση του πληθυσμού σε λίγα και μεγαλύτερα κέντρα, όπως έχει παρατηρηθεί στην Ν Αργολίδα (Runnels and Van Andel, 1987: 326) και στα Μέθανα (Mee and Forbes, 1997: 53).

Πράγματι, κατά την MEX ο συνολικός αριθμός θέσεων στη Λακωνία μειώνεται σημαντικά, σχεδόν στο ήμισυ, αν και δεν είναι σαφές κατά πόσο σημειώνεται συγκέντρωση του πληθυσμού σε ορισμένα οικιστικά κέντρα (πίν. 1, χάρτης 2). Ωστόσο, κατά μήκος της κοιλάδας του Ευρώτα σχεδόν όλοι οι οικισμοί της ΠΕ περιόδου, Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), Μενελάιο ^(A6), Σπάρτη ^(A5), Παλαιοπυργί ^(A12), Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8), Άγιος Βασίλειος ^(A14) και Κουφόβουνο ^(A7), δυτικότερα στους πρόποδες του Πάρνωνα το Γεράκι ^(A13) και νοτιότερα ο Άγιος Στέφανος ^(A23), εξακολουθούν να κατοικούνται. Μόλις δύο θέσεις φαίνεται να εγκαταλείπονται, το Ανθοχώρι ^(A16) και νοτιότερα το Περιστέρι-Ν λόφοι ^(E88). Αντίθετα, στην ημιορεινή περιοχή του Πάρνωνα και στην χερσόνησο Μαλέα περίπου 40 και 18 ΠΕ επιφανειακές θέσεις, αντίστοιχα, δεν έχουν αποδώσει ΜΕ ευρήματα (γράφ. 2).

Όσον αφορά στην οικιστική συνέχιση που παρατηρείται σε λόφους εντός ή κοντά στην κοιλάδα του Ευρώτα, δεν είναι επαρκώς διαπιστωμένο εάν αυτή πραγματοποιείται ομαλά ή μεσολαβεί διάστημα εγκατάλειψης και ακόλουθης επανακατοίκησης κατά την ΠΕ III ή ΜΕ I φάση, όπως έχει προαναφερθεί.⁷⁷ Κεραμική μεταβατική των δύο περιόδων, ή και της ΜΕ I, έχει ταυτιστεί μέχρι στιγμής μόνο στον Άγιο Στέφανο ^(A23) (Zerner, 2008: 180-181). Στην περιοχή του Πάρνωνα από τις περίπου 16 θέσεις, ΠΕ III/ΜΕ I κεραμική δεν αναγνωρίστηκε σε καμία. Αντίθετα, στις περισσότερες δια-

---

⁷⁷ Βλ. σχετικά κεφ. 3.1.2. «Οικιστική» σελ. 48.

πιστώθηκαν όστρακα της ΜΕ ΙΙ φάσης ⁷⁸ και σε αρκετές της ΜΕ ΙΙΙ και ΥΕΙ-ΙΙ (Cavanagh and Crouwel, 2002: 136-137).

Αναφορικά με το μοντέλο διακοινοτικής οργάνωσης, της διασποράς ή συγκέντρωσης, τα στοιχεία πάλι δεν είναι σαφή. Στην κοιλάδα του Ευρώτα το αμφισβητούμενο, από νέα στοιχεία, μοντέλο διασποράς κατά την ΠΕΧ, πιθανόν αφορά και την ΜΕΧ. ΝΑ της περιοχής του Αμυκλαίου, εξακολουθεί αυτήν την περίοδο να υφίσταται η μικρή θέση Σκούρα: Άγιος Γεώργιος ^(Ε75) μαζί με την μεγαλύτερη και κοντινή της Βουνό Παναγιάς ^(Ε77). Το στοιχείο αυτό έχει θεωρηθεί πιθανή ένδειξη μιας διαφορετικής, από την μέχρι τώρα γνωστή εικόνα, οικιστικής ανάπτυξης περιοχών της Πελοποννήσου (Βανου, 2000: 179). Βέβαια, δεν παραβλέπεται η αδυναμία προσδιορισμού της ακριβούς χρονικής διάρκειας και συγχρονίας των δύο θέσεων, μέσω της επιφανειακής μόνο κεραμικής, όπως επίσης και το ότι αποτελεί μοναδική περίπτωση.

Γεωαρχαιολογική μελέτη της κοιλάδας του Ευρώτα και της στρωματογραφίας των αλλουβιακών επιχώσεων της πιθανόν θα αποκάλυπτε νέες θέσεις κοντά στις ήδη γνωστές, λαμβάνοντας παράλληλα υπόψη ότι άλλη εκτεταμένη και επιφανειακή έρευνα, στην εν λόγω περιοχή, δεν έχει πραγματοποιηθεί, πέραν εκείνης των Waterhouse και Hope Simpson των δεκαετιών '30 και '50.

Από την άλλη, στην ημιορεινή περιοχή του Πάρνωνα, ΒΑ της Σπάρτης, παρατηρείται πάλι συγκέντρωση θέσεων στο Ν τμήμα, ⁷⁹ αλλά σε μικρότερο αριθμό και πυκνότητα από την προηγούμενη περίοδο. Ωστόσο, η μείωση αυτή δεν ερμηνεύεται ως συγκέντρωση του πληθυσμού σε κεντρικούς οικισμούς, καθώς δεν παρατηρείται αύξηση του μεγέθους των τελευταίων (Mee and Cavanagh, 2000: 104).

Παρόλ' αυτά, αναγνωρίζεται, με βάση την έκταση διασποράς των επιφανειακών ευρημάτων, ένα επιπλέον επίπεδο ιεραρχίας στα δύο άλλα της ΠΕΧ. Στην ανώτερη βαθμίδα βρίσκεται μόνο μία θέση, το Μενελάιο ^(Α6). Αν και ΜΕ κεραμική συλλέχθηκε και από τα τρία υψώματα της κορυφογραμμής της θέσης, συνολικής έκτασης σχεδόν 1χλμ. στον άξονα Β-Ν, δεν είναι ξεκάθαρο κατά πόσο πρόκειται για μία κοινότητα ή πολλές μαζί. Θεωρείται πιθανό ότι κατά την ΜΕΧ αρχίζει η επέκταση

---

⁷⁸ Η κεραμική είναι, κυρίως, οικιστικού χαρακτήρα, με αρκετούς πίθους. Διακρίνεται κεραμική Αδριατικού τύπου, στιλβωμένη και διάφορα ανοιχτά αγγεία με στρογγυλεμένα χείλη, όλα με παράλληλα στο Μενελάιο ^(Α6) της αντίστοιχης φάσης (Cavanagh and Crouwel, 2002: 136-137, 140).

⁷⁹ Στα Β, κοντά στον Άγιο Κωνσταντίνο, εντοπίστηκε μία μόλις θέση με ελάχιστα ΜΕ όστρακα, μεταξύ άλλων των ιστορικών χρόνων. Πιθανή αιτία της απουσίας αυτής θεωρείται η έντονη διάβρωση του εδάφους (Cavanagh and Crouwel, 2002: 137).

του οικισμού, εκμεταλλεζόμενος μεταξύ άλλων τους περιβαλλοντικούς παράγοντες της οχυρής του θέσης και της εγγύτητας στην κοιλάδα του Ευρώτα (Cavanagh and Crouwel, 2002: 137, 139, 141). Ο Catling πιθανολογεί τη μείωση κατά την MEX των πολλών μικρών ΠΕ II θέσεων ως αποτέλεσμα της οικιστικής ανάπτυξης του Μενελαίου (Catling, 2009: 456).

Στη δεύτερη βαθμίδα, ως μικρά χωριά αποτελούμενα το καθένα από λίγα νοικοκυριά, εντάσσονται δύο μικρότερες θέσεις (N413^(E21)⁸⁰ και R291^(E41)) με υπολογίσιμη έκταση περίπου 0,25-0,5 εκτ. Στην μία από αυτές (N413) βρέθηκε πήλινο χωνευτήρι υποδηλώνοντας μεταλλευτική δραστηριότητα (Cavanagh and Crouwel, 2002: 140).⁸¹

Οι οικισμοί των δύο προαναφερθεισών βαθμίδων είναι φύσει οχυροί, καθώς προστατεύονται από λόφους, και βρίσκονται σε στρατηγικό σημείο. Αντίθετα, έξι τουλάχιστον από τις θέσεις του τρίτου και κατώτερου επίπεδου ιεραρχίας με έκταση έως και 0,1 εκτ. δεν είναι φύσει οχυρές, ενώ όλες εντοπίζονται σε εδάφη κατάλληλα για καλλιέργεια (Cavanagh and Crouwel, 2002: 139-140).

Επαφές-Ανταλλαγές

Για πρώτη φορά, κατά την ME περίοδο, ανιχνεύονται συστηματικές επαφές της Λακωνίας με το νησιωτικό αιγαιακό χώρο, συγκεκριμένα με την μινωική Κρήτη. Τον πρωτεύοντα ρόλο στο δίκτυο αυτό κατέχει, με τα υπάρχοντα δεδομένα, ο οικισμός του Αγίου Στεφάνου^(A23), στο μυχό του λακωνικού κόλπου. Ο ακριβής μηχανισμός σχέσεων μεταξύ των δύο δεν είναι απολύτως σαφής, αν και καταδεικνύεται ως ενδιαμέσος «σταθμός» η μινωική αποικία των Κυθήρων (Rutter, 1979: 466-468).

Μινωικά αγγεία εισηγμένα στον Άγιο Στέφανο διαπιστώνονται ήδη από την ME I φάση (Janko, 2008: 566). Ωστόσο, επιρροές στους κεραμικούς τύπους της ηπειρωτικής θέσης αναγνωρίζονται κυρίως από την ME II φάση (MM IIIA), εποχή της εμπορικής κρητικής επέκτασης στην ανατολική Μεσόγειο μέσω της διακίνησης διαφόρων προϊόντων και πρώτων υλών. Βάσει αυτού, οι επαφές με τον Άγιο Στέφανο θεωρείται ότι συνδέονται με την εξαγωγή των πετρωμάτων *Lapis Lacedaemonius* και

---

⁸⁰ Θεωρείται πιθανό ότι η θέση N413 αποτελούσε σύνολο μικρότερων κοινοτήτων, όπως ίσως το Μενελαίο^(A6) κατά την ίδια περίοδο (Cavanagh and Crouwel, 2002: 139-140).

⁸¹ Από τυπογραφικό, πιθανόν, λάθος στο Cavanagh and Crouwel, 2002: 140, η θέση αναφέρεται ως M413 αντί N413 (Shipley, 1996: 391). Δεν υπάρχει καμία θέση της επιφανειακής έρευνας με την αρίθμηση M413.

Rosso Antico (Rutter and Rutter, 1976: 64), αν και υπάρχουν αρκετές επιφυλάξεις ως προς το συστηματικό και οργανωμένο χαρακτήρα της (Bennet and Galanakis, 2005: 148). Πιο πιθανό κρίνεται το ενδιαφέρον των Κρητών για τα μεταλλεύματα χαλκού που εντοπίζονται στην περιοχή των Μολάων και των Κροκεών (εικ. 7) (Κίσκυρας, 1983: 212-214. Janko, 2008: 586).

Κατά την επόμενη φάση, τη ΜΕ ΙΙΙ, οι επιρροές στην κεραμική αυξάνονται σημαντικά, με το ποσοστό να φτάνει το 40-50% επί του συνόλου.⁸² Διαγνωστικά για την περίοδο στοιχεία είναι η χρήση του κυπέλλου τύπου Βαφειού με διακόσμηση *ανοιχτό-επί-σκοτεινό*, η χρήση του πτυχωτού μοτίβου (*ripple*) κυρίως στα αμαυρόχρωμα αγγεία, η εμφάνιση της πρόχειλης πρόχου (*ewer*) και η μίμηση λίθινων ρυτών και (*lug handled*) φιαλών με αποφύσεις. Ταυτόχρονα, παρατηρείται, έως και την ΥΕ Ι φάση, απουσία στοιχείων της κεραμικής παράδοσης των Κυκλάδων, οι οποίες συναντώνται σε θέσεις του Αργοσαρωνικού και σε άλλες κοντά σε αυτόν (Rutter and Rutter, 1976: 63-64).

Πέραν, όμως, των επιρροών στην κεραμική του Αγίου Στεφάνου ^(A23), εντοπίζονται στην κοινότητα, τουλάχιστον κατά την μεταβατική ΜΕ ΙΙ/ΙΙΙ φάση, μινωικά τεχνέργα τα οποία ενσωματώνονται σε τελετουργικές πρακτικές και κοινοτικές κατασκευές. Στις πρώτες, εντάσσεται η εναπόθεση μινωικών αντικειμένων σε ενταφιασμούς. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν ένα εγχάρακτο κυλινδρικό κύπελλο, μινωικό αντίγραφο λίθινου πρωτοτύπου και δύο εισηγμένα αγγεία της ΜΜ ΙΙΒ-ΙΙΑ, στις γυναικείες ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι ταφές, *A23* και *A7* αντίστοιχα (Taylor, 1972: 214-217. Rutter, 1979: 465-466. Janko, 2008: 576, 578). Επίσης, ως αποτέλεσμα τελετουργικής πρακτικής μπορεί να ερμηνευτεί η εύρεση καθήμενου ιθυφαλλικού ΜΜ ΙΙΙ ειδωλίου εντός της κατασκευής αποχετευτικού αγωγού σε δρόμο της ΜΕ ΙΙΙ (Janko, 2008: 575).

Σε συνδυασμό με το τελευταίο, και αναφορικά με τις κοινοτικές κατασκευές που προαναφέρθηκε, στον αποχετευτικό αγωγό είχαν χρησιμοποιηθεί πήλινες πλάκες μινωικού τύπου, παράλληλα των οποίων εντοπίζονται στα Μάλια, στη Φαιστό, στη Φυλακωπή και στο ΥΜ Ι Καστρί (Janko, 2008: 575, 580).

Έχει υποστηριχθεί ότι η κάτοψη του λακωνικού οικισμού, από την ΜΕ ΙΙ και έπειτα, φανερώνει επιρροές από την Κρήτη και τις Κυκλάδες, κυρίως, με την εγκατά-

---

⁸² Αναφορικά με το μεγάλο ποσοστό της λεγόμενης μινωίζουσας κεραμικής στις ΜΕ επιχώσεις έχει υποστηριχθεί ότι πιθανόν πρόκειται για μινωική κεραμική, υποδηλώνοντας την παρουσία μινωιτών κεραμέων στον οικισμό, το οποίο όμως παραμένει ανεπιβεβαίωτο (Rutter and Rutter, 1976: 63-65).

λειψη των αψιδωτών κτιρίων κατά την ΜΕ Ι και την αντικατάστασή τους από συστάδες ορθογώνιων κτιρίων (Janko, 2008: 572). Η δημιουργία κεντρικών και άλλων μικρότερων δρόμων θεωρείται ότι θυμίζει το Παυλοπέτρι ^(E155). Ωστόσο, ο οικιστικός σχεδιασμός του τελευταίου απέχει αρκετά από τους αντίστοιχους των Γουρνιών ή του Παλαιοκάστρου Κρήτης (Janko, 2008: 579-580).

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί η αποκάλυψη, σε οικιστικές επιχώσεις της ΜΕ ΠΒ/ΥΕ ΙΑ φάσης, μικρού λίθινου ορθογώνιου αντικειμένου με δύο εγχάρακτα ιδεογράμματα της Γραμμικής Α' γραφής (εικ. 153). Το πρώτο σημείο είναι ο διπλός πέλεκυς και το δεύτερο το λεγόμενο «κεφάλι γάτας» (*a-ma*). Παράλληλα αυτών, ως προς το σχήμα και το μέγεθος, εντοπίζονται μόνο στην Αγία Τριάδα Κρήτης. Από τα δύο αυτά ιδεογράμματα, το δεύτερο έχει αποδοθεί πιο σχηματοποιημένα από τον συνήθη τρόπο που συναντάται στην Αγία Τριάδα, στη Φαιστό και στα Γουρνιά Κρήτης (Banks and Janko, 2008: 441-443. Janko, 2008: 583).

Τα περισσότερα δείγματα Γραμμικής Α' εκτός Κρήτης εντοπίζονται κατά κύριο λόγο σε πήλινα σφραγίσματα προϊόντων εμπορίου, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου, και σε αναθήματα μινωικών ιερών (εγχάρακτο πήλινο βάρος στο ιερό Άγιος Γεώργιος Κυθήρων) (Janko, 2008: 583). Ο σφραγιδόλιθος είναι ο πρώτος τέτοιου τύπου που εντοπίζεται στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, ο οποίος αποτελεί χαρακτηριστικό εύρημα νησιωτικών οικισμών με έντονη την μινωική παρουσία και επιρροή (Janko, 2008: 581).

Είναι δύσκολο να διευκρινιστεί κατά πόσο το λίθινο αυτό εύρημα υποδηλώνει, για την λακωνική θέση, την ύπαρξη ενός οικονομικού-διοικητικού συστήματος αντίστοιχου του μινωικού. Η εκδοχή της τυχαίας απόκτησής του δεν είναι ιδιαίτερα πιθανή, αναλογιζόμενοι τις υπόλοιπες μινωικές επιρροές στον Άγιο Στέφανο ^(A23). Απεναντίας, μάλλον καταδεικνύει με έναν ακόμα τρόπο τις επαφές των δύο περιοχών, είτε απευθείας, είτε μέσω τρίτων (Κύθηρα).

Προς το τέλος, πλέον, της περιόδου και κατά την μετάβαση στην πρώιμη ΥΕ φάση, για πρώτη φορά, διαπιστώνονται στον Άγιο Στέφανο εισαγωγές αιγινίτικης κεραμικής, οι μηχανισμοί και η σημασία των οποίων δεν είναι διασαφηνισμένη (Zerner, 1993: 49).

Σημαντικό ρόλο φαίνεται ότι κατέχει ο Άγιος Στέφανος στην παραγωγή και διακίνηση εντός, τουλάχιστον, της Λακωνίας λίθινων πελέκεων από νεφρίτη

(*greenstone*).⁸³ Σε τρεις τουλάχιστον οικιστικές περιοχές της εγκατάστασης βρέθηκαν πυρήνες τρυπανιού, τα τελικά προϊόντα των οποίων πιθανόν να έχουν εντοπιστεί στο Γεράκι ^(A13) και το Παλαιοπυργί ^(A12) (Janko, 2008: 567).

Στη Σπάρτη ^(A5) η σχετικά πρόσφατη ανασκαφή ΜΕ επιχώσεων στρώματος καταστροφής πιθανής οικιστικής εγκατάστασης στη θέση Ψυχικό, απέδωσε μελανή στιλβωμένη κεραμική (*Dark burnished ware ή Dark minyan*), η οποία παραπέμπει σε τοπικό εργαστήριο χαμηλότερης ποιότητας αγγείων από τα αντίστοιχα του Αγίου Στεφάνου στο μυχώ του Λακωνικού κόλπου. Η διασπορά των προϊόντων του νεοταυτισθέντος εργαστηρίου εντοπίζεται επίσης στο Μενελάιο ^(A6), στις Αμυκλές ^(A9) και στο Ανθοχώρι ^(A16) (Ζαββού, 2010: 94).

Όσον αφορά μινωίζοντα όστρακα του τέλους της ΜΕΧ, έχουν αποκαλυφθεί στο Κουφόβουνο ^(A7) (Cavanagh et al., 2000: 1), στα Παιζούλια ^(E110), στο Μαυροβούνι ^(E113) και στη Δαιμονία: Καστέλλι ^(E137) (Banou, 2000: 185). Στις επιφανειακές θέσεις της ημιορεινής περιοχής του Πάρνωνα (B123 ^(E7)), η μινωίζουσα κεραμική έχει παράλληλα με την αντίστοιχη του Αγίου Στεφάνου, υποδεικνύοντας ένα ευρύ δίκτυο επαφών εντός της Λακωνίας.

Αξίζει να επισημανθεί ότι αυτήν την περίοδο διαπιστώνονται μιμήσεις αργολικής κεραμικής σε κοινότητες του Δ Πάρνωνα, για τις οποίες όμως δεν είναι σαφές εάν προέρχονται από απευθείας επαφές με τη ΒΑ Πελοπόννησο ή μέσω των κεντρικών οικισμών της κοιλάδας του Ευρώτα. Από την άλλη για πρώτη φορά παρατηρούνται τοπικές παραλλαγές στην κεραμική των ημιορεινών αυτών εγκαταστάσεων, σε αντιδιαστολή με την ΠΕ II ομοιομορφία (Cavanagh and Crouwel, 2002: 140-141). Το τελευταίο στοιχείο, σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα, πιθανώς να μην αποτελεί ένδειξη απομόνωσης των κοινοτήτων από τα εμπορικά δίκτυα, αλλά μεταβολής στις κοινωνικές-οικονομικές ανάγκες, είτε τις δικές τους, είτε της περιόδου, έναντι εκείνων της ΠΕ II φάσης.

Κλείνοντας, πρέπει να επισημανθεί ότι ο αιγυπτιακός σκαραβαίος (εικ. 127ε) που αποκαλύφθηκε σε κτίριο του Αγίου Βασιλείου ^(A14) με επιχώσεις της ΜΕ III/ ΥΕ I-ΠΑ φάσης, έως ότου χρονολογηθεί με ακριβεία και υπάρξει μια περισσότερο συνολική εικόνα του οικισμού, αποτελεί μοναδικό εύρημα, το οποίο είναι δύσκολο να εκτιμηθεί «κοινωνικά».

---

⁸³ Το ιδιαίτερα σκληρό αυτό πέτρωμα εντοπίζεται κοντά σε αποθέσεις του *Lapis Lacedaemonius* (Janko, 2008: 567).

3.2.3. Σύνοψη

Είναι γεγονός ότι τα τελευταία χρόνια τα δεδομένα της Μέσης Χαλκοκρατίας στη Λακωνία συνεχώς εμπλουτίζονται, μέσω των επιφανειακών (Banou, 2000) και ανασκαφικών ερευνών. Η άποψη ότι η πρόωμη φάση της MEX διακρίνεται για την απουσία κοινωνικής πολυπλοκότητας, έχει χάσει τον αξιωματικό χαρακτήρα που διέθετε (Cavanagh and Crouwel, 2002: 135). Στοιχεία διαφοροποίησης είναι ορατά στις ταφικές πρακτικές καθ' όλη την MEX. Διαπιστώνονται ως προς τον ταφικό τύπο, την χωροταξική θέση του τάφου, την ποιότητα κατασκευής και τα πλουσιότερα κτερίσματα, με ιδιαίτερη κλιμάκωση του φαινομένου στο τέλος της περιόδου (Ταφικοί Κύκλοι Μυκηνών και κτιστοί ορθογώνιοι θαλαμοειδείς). Επιπροσθέτως, σε οικιστικά κατάλοιπα της ME περιόδου (Ασίνη, Αίγινα, Μαραθώνας, Θήβα, Πευκάκια) συγκριμένα κτίρια διαφοροποιούνται από άλλα σύγχρονά τους στην ίδια εγκατάσταση, ως προς την κάτοψη, το μέγεθος και τις κατηγορίες των κινητών τους ευρημάτων (Paradimitriou, 2001: 196-197).⁸⁴

Ανάλογα δεδομένα οικιστικών καταλοίπων στην ME Λακωνία δεν διαπιστώνονται, τουλάχιστον στις πρώιμες φάσεις. Ωστόσο, το Κτίριο Α στον Αγίο Βασιλείο (A¹⁴) με τα πλούσια μέχρι στιγμής ευρήματά του, αποτελεί σημαντική εξαίρεση, ιδιαιτέρως για την μεταβατική φάση ME III/ΥΕ I-IIA, προοικονομώντας ίσως τον βαθμό κοινωνικής ιεραρχίας τον οποία σκιαγραφούν τα Μέγαρα 1 και 2 του Μενελαίου.

Από την άλλη δεν είναι ακόμα εφικτή η συγκριτική μελέτη σύγχρονων οικιστικών και ταφικών λειψάνων μίας θέσης, καθώς τα δεδομένα είναι ελάχιστα και εξαιρετικά αποσπασματικά. Η μόνη εγκατάσταση στην οποία μπορεί να επιχειρηθεί κάτι τέτοιο είναι ο Άγιος Στέφανος (A²³) και πιθανόν μελλοντικά ο Άγιος Βασίλειος (A¹⁴). Και πάλι, όμως, απαιτείται επιφυλακτικότητα, καθώς τα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα του Αγίου Στεφάνου δεν συγκροτούν ένα ικανοποιητικό στατιστικό μέγεθος, είτε για τις πρώιμες φάσεις ME I-II, είτε για το τέλος της περιόδου. Από τα υπάρχοντα, βέβαια, στοιχεία, κατά την ME I και II δεν επισημαίνονται χαρακτηριστικά που να πα-

---

⁸⁴ Για τις σχετικές παραπομπές των ME αυτών κτισμάτων βλ. Paradimitriou, 2001: 197, υποσ. 144-147, 151. Από την άλλη η απουσία τέτοιων μεγάλων κτισμάτων από τρεις μόλις οικισμούς (Κίρρα, Εύτρηση, Ασπίς) κρίνεται ως ενδεικτική του γενικού χαρακτήρα των ME κοινωνιών, σύμφωνα με τον οποίο δεν διαθέτουν κεντρική εξουσία ή πολύπλοκες κοινωνικές δομές, παρόλο που παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις στον τομέα της οικονομίας/παραγωγής και στις λειτουργίες του οικιστικού χώρου ήδη από τις αρχές της περιόδου (Philippa-Touchais, 2010: 797).

ραπέμπουν σε έντονα ιεραρχημένη κοινωνία. Ενδεχομένως η παρουσία στο Μενελαίο ενός διακριτού όπως φαίνεται από τις οικίες εργαστηριακού χώρου κατά την ΜΕ ΙΙ, υποδεικνύει την ύπαρξη τεχνιτών πλήρους αποσχόλησης και ακολούθως πολυπλοκότερες κοινωνικές δομές, πέραν ή και σε συνάρτηση με τη συγγένεια.

Στο τέλος της περιόδου και κατά την μετάβαση στην ΥΕ Ι φάση εντοπίζονται για πρώτη φορά ταφές, οι οποίες διακρίνονται για την καλύτερη κατασκευή του τάφου, το μεγαλύτερο μέγεθος, τα πλουσιότερα κτερίσματα σε ποσότητα ή και ποιότητα (χάλκινα κοσμήματα, ελάσματα χρυσού), καθώς επίσης νέες τελετουργικές ταφικές πρακτικές (σήμανση, προσφορές τροφής, πιθανές χοές). Οι λίγες αυτές περιπτώσεις, από την Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), το Μενελαίο ^(A6) (εάν η ταφή με το χρυσό έλασμα είναι της ΜΕ ΙΙΙ και όχι της ΜΕ ΙΙ) και τον Άγιο Στέφανο ^(A23), χρονολογικά συμπίπτουν με αντίστοιχες πλούσιες ταφές από την υπόλοιπη Πελοπόννησο (Voutsaki, 2005: 134-136). Σκιαγραφούνται, επομένως στην Λακωνία, από το βορρά έως τις εκβολές του ποταμού Ευρώτα, κοινωνικές ομάδες με δυνατότητα πρόσβασης σε πολύτιμες πρώτες ύλες, μέσω ενός εμπορικού ή άλλου δικτύου, και ακολούθως «κατανάλωσης» αυτών διά της εναπόθεσής τους σε ενταφιασμούς.

Ανάλογες μαρτυρίες, διαφορετικών και καλύτερων αρχιτεκτονικών κατασκευών και πολύτιμων τεχνέργων, δεν έχουν επισημανθεί σε άλλους ΜΕ οικισμούς της Λακωνίας. Η πρόσφατη αποκάλυψη στον Άγιο Βασίλειο οικιστικών καταλοίπων με πλούσια για το τέλος της περιόδου ευρήματα, δείχνει για πρώτη φορά ότι η προαναφερθείσα απουσία στοιχείων πιθανόν αποτελεί ερευνητικό κενό, ειδικά αν ληφθεί υπόψη ο μικρός αριθμός ανεσκαμμένων εγκαταστάσεων καθώς και η κακή διατήρησή τους, εξαιτίας της ΥΕ οικοδόμησης (Μενελαίο ^(A6), Άγιος Στέφανος ^(A23)).

Επίσης, δεν έχουν εντοπιστεί οι τυπικοί ΜΕ τύμβοι, οι οποίοι συνδέονται με συλλογικές εκφράσεις κοινωνικών ομάδων, όχι κατά κανόνα των ελίτ (Voutsaki, 1998: 50). Πρόσφατα υποστηρίχτηκε από την Whittaker ότι οι πρώιμοι ΜΕ τύμβοι πιθανόν συνδέονται με τις κοινωνικές αλλαγές των τελών της ΠΕΧ, θεωρώντας ότι η κατασκευή τους κοντά ή και πάνω σε προγενέστερα οικιστικά κατάλοιπα αποτέλεσε έναν τρόπο κατοχύρωσης της γης, μέσω της υλικά προβαλλόμενης σύνδεσης με τις παλαιότερες γενιές στην εκάστοτε περιοχή (ταφικά μνημεία) (Whittaker, 2010: 539). Άραγε, η απουσία ΜΕ τύμβων στη Λακωνία απεικονίζει ερευνητικό κενό ή αποτελεί ένδειξη μιας διαφορετικής κοινωνικής πορείας σε σχέση με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, όπως για παράδειγμα στην Αργολίδα και στη Μεσσηνία;

Από την άλλη, η αύξηση των μινωικών επιρροών κατά την ΜΕ ΙΙΙ φάση στον οικισμό του Αγίου Στεφάνου δεν είναι σαφές με ποιο τρόπο και σε τι ποσοστό επηρέασε τις κοινωνικές δομές, τόσο σε αυτόν, όσο και ευρύτερα στην Λακωνία. Η σημασία του συγκεκριμένου οικισμού στη διαμόρφωση της μετέπειτα Μυκηναϊκής κεραμικής θεωρείται εξαιρετικά σημαντική και καταλυτική. Η γεωγραφική του θέση, στο ΝΑ άκρο της Πελοποννήσου, κοντά στην Κρήτη και την μινωική αποικία Καστρί Κυθήρων, προφανώς έπαιξε έναν από τους σημαντικότερους λόγους για τη διάχυση, μέσω της Ν Λακωνίας, μινωικών επιρροών στον υπόλοιπο νότιο ηπειρωτικό χώρο.

Η αύξηση των εισαγωγών από την Μινωική Κρήτη, τουλάχιστον στον Άγιο Στέφανο ^(A23), καθώς και η αύξηση των οικισμών σε μέγεθος και πληθυσμό (Μενελάιο ^(A6)), έχουν χαρακτηριστεί ως δύο καταλυτικοί παράγοντες για τη δημιουργία κοινωνικών ανισοτήτων και κατ' επέκταση κοινωνικής διαστρωμάτωσης, μέσα από την οποία αναδύθηκαν «ελίτ» στα τέλη της περιόδου (Paradimitriou, 2001: 195-196). Πράγματι μινωίζουσα κεραμική στα τέλη της ΜΕ διαπιστώνεται σε διάφορες θέσεις της Λακωνίας, από την πεδινή και ημιορεινή περιοχή της Σπάρτης έως κοντά στο Γύθειο και στη χερσόνησο του Μαλέα. Βέβαια, στην ίδια αυτή περίοδο χρονολογούνται και οι πρώτες αργολικές μιμίσεις κεραμικής. Από την άλλη, δεν είναι σαφές εάν η αριθμητική μείωση των οικισμών της Λακωνίας κατά την ΜΕΧ αντικατοπτρίζει πληθυσμιακή συγκέντρωση σε ορισμένους οικισμούς, με εξαίρεση το Μενελάιο το οποίο αυτήν την περίοδο ή τουλάχιστον προς το τέλος της εξαπλώνεται σε μεγάλος μέρος της κορυφογραμμής ενώ «ταυτόχρονα» μειώνονται οι μικρότεροι κοντινοί οικισμοί του στα ΒΑ (Δ υπώριες Πάρνωνα).

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα αρχαιολογικά δεδομένα, κυρίως της Πελοποννήσου, η αιτιολόγηση του κοινωνικού φαινομένου των Κάθετων Λακκοειδών αποκλειστικά και μόνο μέσω της επαφής με την μινωική Κρήτη αμφισβητείται. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην Αργολίδα και την Μεσσηνία, περιοχές με πλούσια ταφικά σύνολα στο τέλος της περιόδου, κατά την ΜΕ Ι-ΙΙ φάση δεν διαπιστώνονται στοιχεία εμπορικών ή άλλων επαφών με την μινωική Κρήτη, ούτε τυπολογικές ομοιότητες στην αρχιτεκτονική των τάφων με εκείνες της νήσου. Αντ' αυτού προκρίνεται ο συνδυασμός του εξωτερικού πολιτισμικού παράγοντα με άλλους από την εσωτερική εξέλιξη των ηπειρωτικών ΜΕ κοινωνιών (Voutsaki, 2004a: 39, 2005: 140).

Στον Άγιο Στέφανο ^(A23) οι επαφές με την Κρήτη μαρτυρούνται ήδη από την ΜΕ ΙΙ φάση, οι οποίες εντείνονται κατά την ΜΕ ΙΙΙ. Δύο με τρεις, μόνο, ταφές της ΜΕ ΙΙΙ και της μεταβατικής φάσης ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι ξεχωρίζουν για την πλούσια κτέριση, από

τις οποίες όμως καμία δεν φτάνει τον πλούτο των σύγχρονων ταφών της Μεσσηνίας και Αργολίδας. Ωστόσο, η σύγκριση αυτή μπορεί να αμφισβητηθεί ως άτοπη, καθ' ότι στην μεν λακωνική θέση πρόκειται για ατομικές και εντός οικιστικών ορίων ταφές, ενώ σε εκείνες της ΒΑ και ΝΔ Πελοποννήσου για μεγάλους τάφους μακροχρόνιας χρήσης και μάλιστα σε διακριτά νεκροταφεία, με σαφείς διαχωρισμούς ταφικών πρακτικών, ως προς τον υλικό πλούτο και το φύλο, μεταξύ *intra muros* και *extra muros* ταφών (Nordquist, 1990. Voutsaki, 1999: 106).

Η αποκάλυψη ενός νεκροταφείου της ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ στον Άγιο Στέφανο θα φώτιζε περισσότερο το επίπεδο της κοινωνικής διαστρωμάτωσης της κοινότητας και της σχέσης της με τον μινωικό πολιτισμό. Επιπλέον, ο Άγιος Στέφανος, με τις πολιτιστικές και οικονομικές επαφές με την Κρήτη κατά την ΜΕΧ, μεταγενέστερα στη Μυκηναϊκή περίοδο φαίνεται ότι παρακμάζει σε αντίθεση με άλλους οικισμούς που ανθίζουν, οι οποίοι μέχρι στιγμής δεν έχουν αποδώσει στοιχεία μινωικών επιρροών κατά την ΜΕΧ (Μενελάιο, Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, Άγιος Βασίλειος).

Εκτιμάται, λοιπόν, ότι η ανάδυση των πρώιμων Μυκηναϊκών ελίτ και μεταγενέστερα των ανακτορικών κέντρων θα πρέπει να αναζητηθεί στις κοινωνικές ανισότητες και στον ανταγωνισμό της ΜΕ ΙΙΙ φάσης, ενδοκοινοτικά και διακοινοτικά (Voutsaki, 2004α: 37-38), της οποίες να πυροδότησε η επαφή με την Κρήτη. Ως πεδίο έκφρασης του ανταγωνισμού αυτού, κυρίως μεταξύ των ομάδων με πρόσβαση σε πολύτιμες ύλες και τέχνηρα, θεωρείται η κοινωνική συμπεριφορά της ανταλλαγής δώρων (Voutsaki, 1999: 109-111), θεωρία η οποία όμως βασίζεται σε εθνογραφικά παράλληλα και δύσκολα τεκμηριώνεται από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη από την Η. Whittaker, στηριζόμενη επίσης σε εθνογραφικό παράλληλο, ότι οι πολιτισμικές αλλαγές της αύξησης του ιδιωτικού πλούτου, της κοινωνικής προβολής αυτού και της γενικότερης έντονης εξωστρέφειας του κεντρικού ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου προς το τέλος της ΜΕ περιόδου, εν αντιθέσει με την ΜΕ Ι-ΙΙ φάση, ίσως υποδεικνύουν βαθύτερες κοινωνικές, ιδεολογικές ή και θρησκευτικές μεταβολές, και όχι τόσο οικονομικές ή τεχνολογικές, οι οποίες με τη σειρά τους επέτρεψαν την ανάπτυξη των προαναφερθέντων χαρακτηριστικών της περιόδου των Κάθετων Λακκοειδών (Whittaker, 2010: 542-543).

Όσον αφορά την μετάβαση στην πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο δεν είναι πλήρως κατανοητή για την περιοχή της Λακωνίας. Τα περισσότερα στοιχεία είναι έμμεσα από την ΥΕ Ι και ΙΙ φάση, όπου πλέον διαφαίνονται σημαντικά οικιστικά κέντρα, στην περιοχή της βόρειας και κεντρικής κοιλάδας του Ευρώτα, εν αντιθέσει με τον Άγιο Στέ-

---

φανο, στο μυχό του Λακωνικού κόλπου, που θεωρείται ότι αρχίζει να παρακμάζει. Η συστηματική ανασκαφή του Αγίου Βασιλείου και του Κτιρίου Α της μεταβατικής φάσης θα μπορέσει ίσως να δια φωτίσει την εξέλιξη προς τις πολύπλοκες κοινωνικές δομές της ώριμης Μυκηναϊκής περιόδου.

3.3. ΎΣΤΕΡΗ ΕΠΟΧΗ ΧΑΛΚΟΥ

Η ΥΕΧ αποτελεί εποχή οικιστικής ανάπτυξης, ανάδειξης ανακτορικών συγκροτημάτων και τεκμηριωμένης ιεραρχημένης διοίκησης. Στο πλαίσιο αυτό χαρακτηριστική είναι η κατασκευή μεγαλόπρεπων κτισμάτων, οικιστικών και ταφικών, έργα υποδομών κοινωφελούς χαρακτήρα (δρόμοι, γέφυρες, λιμάνια, αποξηράνσεις) σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές (Hope Simpson and Hagel, 2006), καθώς και η διεύρυνση των εμπορικών επαφών του αιγαιακού χώρου σε μεγάλο τμήμα της Μεσογειακής λεκάνης.

Οι γραπτές πηγές της περιόδου, έτσι όπως αυτές διασώζονται, σκιαγραφούν μια κοινωνία με ξεκάθαρη κοινωνική διαστρωμάτωση των μελών της, βάσει του υλικού πλούτου και του επαγγέλματος/ιδιότητας, αλλά και στην οικιστική διαμόρφωση περιοχών, όπως για παράδειγμα στη Μεσσηνία και την Αργολίδα. Η διασφάλιση της θέσης των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων γίνεται μέσα από την κατοχή και διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών (Burns, 1998). Στην υπηρεσία αυτήν τίθενται η οικιστική αρχιτεκτονική (Τουρναβίτου, 1996), οι ταφικοί τύποι (Wright, 1987, Sjöberg, 2004) και πρακτικές, όπως για παράδειγμα η τέλεση οινοποσιών ή γευμάτων στο πλαίσιο κοινωνικών και τελετουργικών διαδικασιών (Dabney, 1997. Wright, 2004).

3.3.1. ΥΕ I-II

3.3.1.1. Ενδοκοινοτικά

Οικισμοί

Για την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο και κυρίως για την ΥΕ I φάση τα οικιστικά κατάλοιπα είναι ελάχιστα και προέρχονται ουσιαστικά μόνο από τη θέση του Αγίου Στεφάνου ^(A23). Κατά την ΥΕ II προστίθενται αρχιτεκτονικά δεδομένα και από το Μενελάιο ^(A6). Τα αντίστοιχης χρονολογίας κτιριακά λείψανα από το Παλαιοπυργί ^(A12) και το Ανθοχώρι ^(A16) δεν θα χρησιμοποιηθούν, καθώς παραμένουν αδημοσίεута και η ανασκαφική έκθεση κάνει μόνο απλή αναφορά σε αυτά (Σπυρόπουλος, 1982β: 112. Καλογεροπούλου, 1962: 357. Χρήστου, 1962: 114. 1963: 86). Επίσης, το Κτίριο Α στον Άγιο Βασίλειο ^(A14), το οποίο χρονολογείται κατά την ΜΕ III/ΥΕ I-IIA έχει ήδη

αναφερθεί στο κεφάλαιο της MEX, ως μεταβατική φάση.⁸⁵ Οποσδήποτε ο οικισμός λαμβάνεται υπόψη και για την YE I-II περίοδο.

Ξεκινώντας από τα πρωιμότερα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου, στον **Άγιο Στέφανο** ^(A23) κατά την YE I φάση προγενέστερα κτίρια συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται με ορισμένες επισκευές. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι λίγα και αποσπασματικά, αν και ο περιορισμός της οικιστικής περιοχής στο νότιο τμήμα γίνεται περισσότερο ορατός αυτήν την περίοδο. Στο υπόλοιπο κεντρικό και βόρειο κομμάτι του λόφου εντοπίζονται μόνο τάφοι (εικ. 151), αν και θεωρείται πιθανό ότι υπήρχαν και εδώ κτιριακά κατάλοιπα, τα οποία εξαιτίας της έντονης διάβρωσης του εδάφους δεν εντοπίζονται πλέον (Janko, 2008: 576-577).⁸⁶

Για μια ακόμη φορά, είναι ανάγκη να επισημανθεί ότι ο ανασκαμμένος χώρος είναι πολύ μικρός, συγκριτικά με τον υπολογιζόμενο συνολικό της εγκατάστασης, ώστε να αποτιμηθεί αναλόγως. Κατά την YE II φάση η έκταση διασποράς του αρχαιολογικού υλικού καταλαμβάνει περίπου 15,500τ.μ., πολύ μικρότερη από τα 26,500τ.μ. της ME I-YE I περιόδου. Ο οικισμός περιορίζεται ακόμα περισσότερο, καθώς εγκαταλείπονται χώροι και από το NA τμήμα του (εικ. 157), ύστερα από καταρρεύσεις κτιρίων ή τμημάτων τους, πιθανότατα απόρροια καθίζησης του εδάφους στο συγκεκριμένο τμήμα του λόφου (Janko, 2008: 592).⁸⁷

Τα αποκαλυφθέντα κτίσματα είναι εξαιρετικά αποσπασματικά, καθιστώντας αδύνατη την κατανόηση της χωροταξικής οργάνωσης των οικιστικών μονάδων, ενώ η διασπορά των ευρημάτων, πέραν μιας περίπτωσης, δεν συμβάλλει στην αναγνώριση εξειδικευμένων χώρων εργασίας, αποθήκευσης ή άλλων λειτουργιών. Εξαίρεση αποτελεί τμήμα κτιρίου της YE II στην ανασκαφική περιοχή B (εικ. 157), εντός του οποίου αποκαλύφθηκαν κατασκευές σχετιζόμενες με μεταλλουργική δραστηριότητα. Σε συνάφεια με θρανίο, εστία και μία πήλινη δεξαμενή με λίθινο αγωγό, αποκαλύφθηκε θραύσμα χοάνης επεξεργασίας κασσίτερου-χαλκού (Janko, 2008: 592).

Ο εργαστηριακός αυτός YE II χώρος, μέχρι στιγμής, είναι μοναδικός για τον οικισμό του Αγίου Στεφάνου ^(A23) αλλά και για όλη τη Λακωνία της περιόδου. Η ση-

---

⁸⁵ Βλ. σχετικά κεφάλαιο 3.2.1. «Οικισμοί», σελ. 64-65.

⁸⁶ Σε χαμηλότερα επίπεδα του λόφου έχουν βρεθεί σε δευτερογενείς επιχώσεις λίθοι και κινητά ευρήματα της περιόδου (Janko, 2008: 576-577).

⁸⁷ Οι πολυάριθμες καταρρεύσεις κτισμάτων στις φάσεις YE I-IIA συνδέονται και με διάφορα επεισόδια σεισμών, ενδεχομένως συσχετιζόμενων με τη σεισμική - ηφαιστειακή δραστηριότητα της Σαντορίνης (Janko, 2008: 592).

μασία του ως προς τις κοινωνικές του εκφάνσεις δεν μπορεί ακόμα να εκτιμηθεί. Η παρουσία τεχνιτών μεταλλουργίας με σταθερό χώρο εργασίας, πιθανόν αποτελεί ένδειξη της πλήρους απασχόλησής τους. Ποια, όμως, ήταν η κοινωνική τους θέση και κατά πόσο αυτή συνδέονταν με την εργασία τους δεν είναι γνωστό.

Εάν η ΥΕ II φάση θεωρείται για τον οικισμό του Αγίου Στεφάνου αρχή παρακμής και συρρίκνωσης (Janko, 2008: 592), για το **Μενελάιο** ^(A6) βορειότερα στην κοιλάδα του Ευρώτα είναι εποχή επέκτασης και ακμής. Τα αρχιτεκτονικά και λοιπά ευρήματα σκιαγραφούν μια ευημερούσα κοινότητα, με ιεραρχημένα πιθανότατα κοινωνική δομή, ήδη στην ΥΕ II φάση. Η διαμόρφωση της τελευταίας θα πρέπει να αναζητηθεί πρωιμότερα, στην ΥΕ I, ίσως και στα τέλη της ΜΕ περιόδου.

Τα ΥΕ I-IIA κτιριακά κατάλοιπα δεν έχουν διατηρηθεί σε καμία από τις ανεσκαμμένες περιοχές της κορυφογραμμής, κυρίως, λόγω της μεταγενέστερης οικοδόμησης και έντονης διάβρωσης των εδαφών (Catling, 2009: 21-22). Ενδείξεις για την ύπαρξη αυτών αποτελούν ορισμένοι λαξευμένοι πωρόλιθοι, σε δεύτερη χρήση, εντοιχισμένοι ως οικοδομικό υλικό στα ΥΕ IIB-III A1 κτίρια (Catling, 2009: 313-314), καθώς και συγκεντρώσεις κεραμικής των φάσεων ΜΕ III/ΥΕ I-II (Catling, 1975α: 80. 1975β: 261).⁸⁸

Πέραν των κτισμάτων, κοινωνική διαφοροποίηση ή/και προσπάθεια για την επίτευξή της αποτελεί η κατοχή πιθαμοφόρων Ανακτορικού ρυθμού, οι οποίοι στο Μενελάιο ^(A6) εντοπίζονται σε επιχώσεις της ΥΕ II A φάσης. Η κατανομή της συγκεκριμένης κατηγορίας αγγείων έχει ερμηνευτεί ως ένδειξη κοινών αισθητικών προτιμήσεων μιας κοινωνικής ελίτ, πιθανόν και με συμβολικές προεκτάσεις (Πετράκης, 2006: 118). Ανακτορικοί πίθοι έχουν αποκαλυφθεί και σε άλλες λακωνικές θέσεις, αλλά μόνο σε ταφικά σύνολα.⁸⁹

---

⁸⁸ Στο Βόρειο λόφο έχει εντοπιστεί σημαντική κεραμική της μετάβασης ΜΕ III/ΥΕ I και των ΥΕ I, ΥΕ II A-B φάσεων, όπως κύπελλα τύπου Βαφειού, εφυραϊκές κύλικες, πίθοι Ανακτορικού ρυθμού και θραύσματα ΥΜ I αγγείου διακοσμημένο με φυτικό κόσμημα (*grass-reed*) (Catling, 1978: 76. 1982: 33). Ομοίως, στην κορυφή με το αρχαϊκό ιερό, η χρήση του χώρου κατά την ΥΕ I-II A φάση μαρτυρείται από συγκεντρώσεις κεραμικής (όστρακα πίθων Ανακτορικού ρυθμού) σε διάφορα τμήματα του βραχώδους εδάφους, κυρίως στη Δ και Ν πλευρά. Στην μετάβαση ΜΕ III/ΥΕ I εντάσσεται κεραμική τοπικής παραγωγής, συγκρίσιμη με αντίστοιχη από τις θέσεις Ασέα και Νιχώρια (Catling, 1973-1974: 302. 1975α: 80).

⁸⁹ Στον Θολωτό Α της Βούρβουρα: Ανάλυση-Α λόφος ^(A2), στον τάφο του Βαφειού ^(A11) και στον τφ2 της Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3).

Κατά την ΥΕ ΙΙΒ φάση, ίσως και λίγο νωρίτερα, στην κορυφή, όπου το μεταγενέστερο ιερό, κατασκευάζεται σύνθετο κτιριακό συγκρότημα με σαφή αρχιτεκτονικό σχεδιασμό.⁹⁰ Το αποκαλούμενο Μέγαρο 1 (εικ. 62),⁹¹ με είσοδο στα Ν, αποτελούνταν από τρεις παράλληλες ορθογώνιες μονάδες κατά τον άξονα Β-Ν, οι οποίες διαχωρίζονταν από δύο διαδρόμους πλάτους σχεδόν 2μ. Το ελάχιστο συνολικό εμβαδό του κτιρίου είναι 650μ². Υπολογίζεται ότι μέρος αυτού έχει χαθεί τόσο στον άξονα Δ-Α όσο και στο Β-Ν, έπειτα από κατακρήμνιση των πλαγιών του υψώματος. Επίσης, θεωρείται πολύ πιθανό ότι μπροστά από την Ν πρόσοψη του Μεγάρου ανοίγονταν υπαίθριος χώρος, ο οποίος οριοθετούνταν είτε από τοίχο με πύλη είτε από βοηθητικά κτίρια κατά αναλογία με τα μεταγενέστερα ανακτορικά συγκροτήματα της Τίρυνθας και της Πύλου (Catling, 2009: 13). Τέλος στα ΒΔ αυτού, σύνολο δωματίων, το λεγόμενο Βόρειο Κτίριο, (μεταγενέστερα αποτέλεσε τμήμα του Μεγάρου 2), πιθανόν κατά την ΥΕ ΙΙΒ φάση, αποτελούσε προέκταση ή κτίσματα σχετιζόμενα με το Μέγαρο 1 (Catling, 2009: 60).

Η κεντρική πτέρυγα του κτιρίου (*House B*) ήταν μεγαροειδής με πιθανό δεύτερο όροφο και ένα ακόμα, ίσως, αποθηκευτικό χώρο στη Β πλευρά του κεντρικού δωματίου. Η δυτική πτέρυγα (*House C*) αποτελούνταν από τέσσερα ή πέντε δωμάτια και η ανατολική (*House A*) από πέντε, με πιθανή είσοδο στο διάδρομο και αποθηκευτική χρήση. Τα δάπεδα των δωματίων και διαδρόμων ήταν λιθόστρωτα (εικ. 63),⁹² ορισμένοι τοίχοι κεντρικών χώρων είχαν διακοσμηθεί με γραπτά κονιάματα,⁹³ ενώ η στέγαση του κτιρίου ήταν μάλλον ενιαία. Λόγω της μεγάλης έκτασης του αρχιτεκτονικού σχεδίου και της στενότητας του διαθέσιμου χώρου, απαιτήθηκε η στήριξη της ΒΑ γωνίας σε χαμηλότερο επίπεδο, το οποίο ανυψώθηκε. Η συνολική κατασκευή είναι ιδιαίτερα επιμελημένη και ογκώδης, ενώ στις πτέρυγες Α και C εντοπίστηκαν στην τοιχοποιία ίχνη ξυλοδεσιάς (εικ. 63). Ωστόσο, λίγο μετά την οικοδόμησή του, υπέστη σοβαρές

---

⁹⁰ Αποσπασματικά κτιριακά κατάλοιπα, τριών οικοδομικών φάσεων εντός της ΥΕ ΙΙΒ και πιθανόν πριν την κατασκευή του Μεγάρου 1, αποκαλύφθηκαν σε φυσικό κοίλο στην Α πλευρά του ανώτερου πλατώματος του Μενελάιου ^(A6) (Catling, 2009: 64-65).

⁹¹ Για λεπτομερή περιγραφή της αρχιτεκτονικής κατασκευής του βλ. Catling, 2009: 23-32.

⁹² Στον πρόδρομο του κεντρικού μεγάρου αποκαλύφθηκε ότι πάνω από στρώση βοτσάλων είχαν τοποθετηθεί λίθινες μικρές πλάκες (Catling, 2009: 14, 30).

⁹³ Θεωρείται πιθανό ότι ασβεστοκονίαμα (όχι γραπτό, όπως στους εσωτερικούς χώρους) είχαν και οι εξωτερικοί τοίχοι του Μεγάρου 1 (Catling, 2009: 14, 30). Το μεγαλύτερο ποσοστό θραυσμάτων γραπτού κονιάματος αναλογούν στο Μέγαρο 1 και πολύ λιγότερα στο Μέγαρο 2 ή/και 3, στο Κτίριο Α. Βλ. σχετικά Catling, 2009: 302-312.

ζημιές πιθανότατα από σεισμό (Catling, 1973-1974: 304-305, 308. 1975α: 80. 1975β: 261-262. 1977β: 409).⁹⁴

Η κοινωνική σημασία του οικοδομήματος αυτού προκύπτει τόσο από τη συγκριτική του αναλογία με το σύγχρονό του Κτίριο Β, το οποίο είναι μικρότερων διαστάσεων και απλούστερης κατασκευής (δίχωρο, χωρίς ίχνη ξυλοδεσιών στην τοιχοποιία και γραπτή διακόσμηση), αλλά και με κτίρια άλλων θέσεων της Πελοποννήσου και Στερεάς Ελλάδας. Τα προαναφερθέντα κατασκευαστικά και ποιοτικά χαρακτηριστικά του Μεγάρου 1 το εντάσσουν στην προδρομική μορφή των μεταγενέστερων ανακτορικών συγκροτημάτων της ώριμης Μυκηναϊκής εποχής, παρόλο που οι πρωιμότερες οικοδομικές τους φάσεις δεν σώζονται επαρκώς για μια αντικειμενική αντιπαράθεση (Barber, 1992: 11-13, 15-22). Η τρέχουσα ανασκαφή του πρώιμου ανακτορικού κέντρου στην Ίκλαινα Μεσσηνίας, υπό τη διεύθυνση του Μ. Κοσμόπουλου, θα δια φωτίσει, μεταξύ άλλων, και τη συζήτηση αυτή (Κοσμόπουλος, 2011, 7 Απριλίου).

Τα μυκηναϊκά ανακτορικά συγκροτήματα ταυτίζονται αδιάσπαστα με μια ιδιαίτερα ιεραρχημένη κοινωνία, όπως σκιαγραφείται από τις γραπτές πηγές της περιόδου. Η προδρομική μορφή, σε επίπεδο αρχιτεκτονικής, του Μεγάρου 1 ενδεχομένως υποδεικνύει μία ανάλογη προδρομική μορφή ιεραρχίας ενός εκλεπτυσμένου τρόπου ζωής όπως διαφαίνεται και από άλλες κατηγορίες υλικών καταλοίπων (πιθαμοφορείς Ανακτορικού ρυθμού, γραπτά κονιάματα).

Δυστυχώς, δεν είναι εφικτή η διασάφηση της λειτουργίας του Μεγάρου 1, καθώς δεν βρέθηκαν χαρακτηριστικά ευρήματα εντός αυτού. Από την άλλη, η κατεδάφισή του, πέρα από λόγους στατικής ως προς το ευάλωτο σημείο του υψώματος, φαίνεται ότι συνδέεται και με την ανάγκη κάλυψης των συγκεκριμένων λειτουργικών αναγκών που πληρούσε το κτηριακό συγκρότημα, γεγονός το οποίο μετά την κατάρρευση τμήματός του ήταν αδύνατον. Σε ενίσχυση της άποψης αυτής μπορεί να αναφερθεί η αλλαγή του άξονα προσανατολισμού του κτίσματος προκειμένου να διατηρηθεί η ίδια γενική κάτοψη, σε όμως μεγαλύτερες διαστάσεις, στο Μέγαρο 2 (Catling, 2009: 14-15, 32).

---

⁹⁴ Πριν την ανοικοδόμηση του Μεγάρου 2, αναγνωρίστηκε μία οικοδομική φάση (Περίοδος Ια) μικρής διάρκειας, στην οποία ανήκουν μικρό λίθινο θρανίο στον πρόδομο της κεντρικής πτέρυγας, μία εστία στο βασικό δωμάτιο της δυτικής, μία μικρή μεταλλευτική κάμινος στον ανατολικό διάδρομο και λίγοι αποσπασματικοί τοίχοι ενός μονόχωρου δωματίου (Catling, 1975α: 84, 1975β: 263. 2009: 16, 41-43).

Προς το τέλος της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής, πιθανότατα στην ΥΕ ΙΙΒ, οικοδομείται το ευμεγέθες Κτιρίο Β (οικοδομική φάση Β1) στη Ν πλαγιά του λόφου του Αετού, για το οποίο δεν υπάρχουν σαφή στοιχεία ως προς τη λειτουργία του (Catling, 2009: 198-204). Επίσης, την ίδια περίοδο ή εντός της ΥΕ ΙΙΑ1 φάσης κατασκευάζεται ο μεγάλος αναλημματικός τοίχος στα Ν του προαναφερθέντος κτιρίου (εικ. 66) (Catling, 2009: 215).

Εργαστηριακοί χώροι της πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου στο Μενελάιο ^(A6) δεν έχουν εντοπιστεί, πέραν μίας μικρής φορητής μεταλλευτικής καμίνου, η χρήση της οποίας ήταν σύντομη και σχετίζεται με κατασκευαστικές επιδιορθώσεις στο Μέγαρο 1, λίγο πριν την τελική του κατεδάφιση.⁹⁵ Στη συνολική θεώρηση των μετάλλινων αντικειμένων της θέσης, ο Catling υποστηρίζει ότι ο μικρός τους αριθμός δεν πρέπει να ισοδυναμεί με μικρής σημασίας μεταλλουργική δραστηριότητα στην κοινότητα. Η λίγη και διάσπαρτη αυτή ποσότητα θεωρείται μάλλον αναμενόμενη για οικιστική εγκατάσταση, δεδομένης της πιθανής ανακύκλωσης του μετάλλου καθ' όλη τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου, όπως επίσης και της εναπόθεσής τους σε πλούσιες ταφές, έως τουλάχιστον και την ΥΕ ΙΙΑ2 φάση (Catling, 2009: 265).

Ταφικές Πρακτικές

Τα ταφικά κατάλοιπα της ΥΕ Ι-ΙΙ φάσης, αν και σχετικά λίγα, παρέχουν στοιχεία κοινωνικής διαφοροποίησης τόσο σε ενδοκοινοτικό επίπεδο, όσο και σε διακοινοτικό. Ατομικές ταφές εντοπίζονται μόνο στο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8), στο Μενελάιο ^(A6), στο Ανθοχώρι ^(A16), στον Άγιο Στέφανο ^(A23) και ίσως στην Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4).⁹⁶ Σε αυτήν την χρονική περίοδο διαπιστώνονται οι πρώτοι ταφικοί τύποι προοριζόμενοι για πολλαπλές ταφές και μακρόχρονη χρήση, όπως του θολωτού, του θαλαμοειδούς και του ορθογώνιου κτιστού θαλαμοειδούς, με χαρακτηριστικά παραδείγματα στις θέσεις Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), Βαφειό ^(A11), Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), Σπάρτη ^(A5), Άγιος Βασίλειος ^(A14), Περιστερί: Σόλακοι ^(A20) και Επίδαυρος Λιμηρά ^(A30-32).

Ξεκινώντας από τις ατομικές ταφές, στην κορυφή του λόφου **Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή** ^(A8), αποκαλύφθηκε μόλις ένας ΥΕ Ι τάφος, απλός λάκκος, με προσανατολι-

---

⁹⁵ Βλ. σχετικά υποσ. 94, σελ. 90.

⁹⁶ Ο ΥΕ Ι-ΙΙ κάθετος λακκοειδής τάφος από την Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) βρέθηκε πλήρως συλημένος και δεν έχουν δημοσιευτεί στοιχεία σχετικά με την ύπαρξη σκελετικών καταλοίπων (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83).

σμό Α-Δ. Αν και το εσωτερικό του είχε διαταραχθεί από την χρήση της θέσης στους ιστορικούς χρόνους, στο ανατολικό άκρο του βρέθηκε μικρό χάλκινο μαχαίρι (εικ. 85) και στο δυτικό δύο άβαφα πήλινα αγγεία, σκύφος και μόνωτο κύπελλο. Τα αγγεία χρονολογούνται στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, ενώ το μαχαίρι, τύπου Ια της κατηγοριοποίησης του Ν. Sanders, στη μεταβατική φάση ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι (Calligas, 1992: 37-38). Κανένα άλλο στοιχείο δεν υπάρχει για τον τάφο ή για άλλα αντίστοιχης περιόδου κατάλοιπα από τον λόφο.

Στο **Μενελάιο** ^(Α6), στην πρώιμη αυτή περίοδο, πιθανότατα ανήκει μόνο μία *intra muros* ταφή. Κάτω από τον τοίχο, στη ΒΔ άκρη, του δωματίου ΙΙ του Μεγάρου 2 αποκαλύφθηκε ορθογώνιος λάκκος, χωρίς όμως σκελετικά κατάλοιπα. Ο μόνωτος κάρναρος και το κωνικό κύπελλο που περιείχε ερμηνεύτηκαν ως κτερίσματα της πιθανής αυτής ταφής (Catling, 2009: 31).

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες για έναν τάφο από το χωριό **Ανθοχώρι** ^(Α16). Ανασκάφτηκε σε ιδιόκτητο οικόπεδο το 1970, δεν διευκρινίζεται ο αρχιτεκτονικός του τύπος και περιείχε όστρακα δύο σφαιρικών πεπιεσμένων πρόχων της ΥΕ ΙΙΑ φάσης. Δεν αναφέρονται άλλες πληροφορίες για την ταφή ή τα σκελετικά κατάλοιπα. Επίσης, δεν είναι κατανοητό εάν πρόκειται για τμήμα νεκροταφείου ή *intra muros* ενταφιασμό. Επιχώσεις με ΥΕ ΙΙ/ΙΙΑ κεραμική έχουν εντοπιστεί σε άλλο σημείο της θέσης, κοντά στην εκκλησία του χωριού (Ζαννου, 2009: 31).

Νοτιότερα, στον μυλό του λακωνικού κόλπου, στον οικισμό του **Αγίου Στεφάνου** ^(Α23) οι ατομικές ταφές είναι περισσότερες. Στον λόφο της εγκατάστασης διακρίνεται πλέον σαφώς ο διαχωρισμός του χώρου ενταφιασμών από εκείνον των οικιών, χωρίς όμως να καταργούνται οι *intra muros* ταφές των ανήλικων ατόμων. Συνολικά από τους 25 τάφους, ένας μόλις ανήκει με βεβαιότητα στην ΥΕ Ι, δέκα πιθανόν σε αυτήν, έξι στην μετάβαση προς την ΥΕ ΙΙ, επτά στην ΥΕ ΙΙ και ένας στην μετάβαση προς την ΥΕ ΙΙΑ φάση.⁹⁷

Από τις 9 ταφές ενηλίκων, αντρών και γυναικών, μόνο μία βρίσκεται σε κιβωτιόσημο τάφο (Α28). Οι υπόλοιπες είναι από μία σε λάκκο, κάθετο λακκοειδή και κόγχη βράχου, τρεις κάτω από λίθινο σωρό και δύο σε αδιάγνωστο ταφικό τύπο (Taylor, 1972: 222, 224-226. Taylor and Janko, 2008: 134, 137-140).

Ο κιβωτιόσημος τάφος (Α28) περιείχε την μοναδική σύγχρονη ταφή ενήλικα και παιδιού που πιθανόν χρονολογείται στην ΥΕ Ι (εικ. 156α). Πέραν της διπλής ταφής

---

⁹⁷ Για τις 8 ταφές της μεταβατικής φάσης ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΙΙ βλ. 3.2.1. «Ταφικές πρακτικές» σελ. 73-76.

και του μοναδικού ταφικού τύπου για την φάση αυτή, ήταν η πλουσιότερα κτερισμένη από όλες τις πρώιμες μυκηναϊκές ταφές της εγκατάστασης (βλ. πιν.8). Περιείχε ένα χάλκινο εγχειρίδιο, χάλκινα ενώτια, δύο οστέινες περόνες, εκ των οποίων η μία μάλλον συγκρατούσε το ένδυμα-σάβανο του νεκρού, 35 λεπίδες οψιανού και μία φολίδα πυριτόλιθου (εικ. 156β). Ένα ακόμα ιδιαίτερο στοιχείο της ταφής ήταν οι σκόπιμα θραυσμένες λίθινες λεπίδες (Taylor, 1972: 217-218. Taylour and Janko, 2008: 143). Η ταφική αυτή πρακτική της τελετουργικής θραύσης αντικειμένων δεν έχει αναγνωριστεί σε άλλο τάφο του Αγίου Στεφάνου ή γενικότερα στη Λακωνία.

Εκτός της προαναφερθείσας ταφής (A28), τέσσερις ακόμα ήταν κτερισμένες, οι τρεις κάτω από λίθινο σωρό και μία αδιάγνωστου ταφικού τύπου, περιέχοντας η (A4) ένα αγγείο και ένα χάλκινο μαχαίρι, η (A12) μία χάλκινη σμίλη, η (A13) εργαλεία από πυριτόλιθο και η (A14) ένα κύπελλο τύπου Βαφειού (Taylor, 1972: 222, 225).

Από τις 16 αμιγώς παιδικές ταφές, εννέα ήταν σε κιβωτίοσχημο τάφο, από μία σε λάκκο, πίθο, λίθινο πεζούλι, ανάμεσα σε τοίχους και τρεις σε αδιάγνωστο ταφικό τύπο. Δύο ήταν κτερισμένες και τέσσερις ακόμα πιθανόν κτερισμένες, όλες σε κιβωτίοσχημους τάφους, έχοντας ένα ή δύο αντικείμενα, συνήθως αγγείο (Taylor, 1972: 222, 225-226. Taylor and Janko, 2008: 127-130, 134-135, 137, 141).

Από τις κτερισμένες παιδικές ταφές, δύο διακρίνονται για τον σχετικό τους πλούτο, της YE IIA και YE IIB/IIIA1 φάσης, αντίστοιχα. Η πρωιμότερη ταφή (H15) περιείχε 4 ή 5 αγγεία, εκ των οποίων το ένα ήταν εισηγμένος YM I πιθαμφορέας, και μία επεξεργασμένη λεπίδα οψιανού (Taylor and Janko, 2008: 125-126). Η ιδιαίτερη «κοινωνική αξία» του μινωικού αγγείου θεωρείται μάλλον δεδομένη για την περίοδο (Graziadio, 1991: 417).⁹⁸ Η ταφή (B28) της μεταβατικής φάσης διέθετε 3 αγγεία, εκ των οποίων το ένα ζωόμορφος ασκός, και δύο βραχιόλια από υάλινες χάντρες, ένα σε κάθε καρπό του βρέφους (εικ. 159-160) (Taylor and Janko, 2008: 129). Ο ασκός, ως τύπος αγγείου για αρώματα ή αλοιφές, πιθανόν αποτελούσε αντικείμενο πολυτέλειας (Graziadio, 1991: 418).

«Δευτερεύουσες» ταφικές πρακτικές διαπιστώνονται σε ορισμένους από τους 25 συνολικά ενταφιασμούς και αφορούν δρώμενα μετά την εναπόθεση της σωρού. Στην συγκεκριμένη περίπτωση του Αγίου Στεφάνου πρόκειται για πρακτικές οι οποίες

---

⁹⁸ Η κοινωνική αξία των μινωικών εισηγμένων αντικειμένων για την κοινότητα του Αγίου Στεφάνου πιθανόν υποδεικνύεται εμμέσως και με την διατήρηση ως κειμηλίου και τελική εναπόθεση ενός MM II/III σφραγιδόλιθου από στεατίτη στην παιδική ταφή (B19) της YE I/IIA φάσης (Taylor, 1972: 326, Taylor and Janko, 2008: 127. French and Janko, 2008: 458).

σχετίζονται με την προσφορά τροφής. Σε παιδική ΥΕ I ακτέριστη ταφή (422) εντοπίστηκαν οστά αιγοπροβάτου, τα οποία ήταν θραυσμένα για το μεδούλι τους. Στο γέμισμα ΥΕ II κιβωτιόσχημου τάφου (H15) είχαν εναποτεθεί μία καμένη πρόχους και δύο ζωικά οστά (Taylour and Janko, 2008: 126), ενώ σε άλλο τάφο (Nu12) ίδιου τύπου και χρονολογίας αποκαλύφθηκε κάτω από το λίθινο τύμβο του μία χύτρα και ένας αμφορέας (Taylour and Janko, 2008: 137). Τα μαγειρικά σκεύη θεωρούνται σπάνια σε ταφές της ΜΕ III/ΥΕ I φάσης (Graziadio, 1991: 415).

Οι προαναφερθείσες περιπτώσεις αφορούν μόνο παιδικές ταφές, από τις οποίες οι δύο είναι σε κιβωτιόσχημους τάφους της ΥΕ II φάσης, έναντι της προγενέστερης ΥΕ I (422), όπου τα παιδικά οστά βρέθηκαν πάνω σε λίθινο πεζούλι. Επιπλέον, ο ένας από τους δύο κιβωτιόσχημους ήταν από τους πλουσιότερα κτερισμένους.

Οστά ζώων, ως πιθανά κατάλοιπα τέτοιων πρακτικών κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, έχουν εντοπιστεί σε λίγα παραδείγματα ατομικών τάφων εκτός Λακωνίας, όπως για παράδειγμα στην Ασίνη και σε *intra muros* ταφή στο Λευκαντί (Lewartoski, 2000: 43). Η κοινωνική σημασία της προσφοράς και κατανάλωσης τροφής ή και ποτού στο πλαίσιο ενταφιασμού έχει ήδη επισημανθεί σε ανάλογες περιπτώσεις ΜΕ τάφων πάλι από τον Άγιο Στέφανο.⁹⁹

Επίσης, για πρώτη φορά στον συγκεκριμένο οικισμό διαπιστώνεται η πρακτική της σήμανσης του τάφου. Μία περίπτωση είναι η προαναφερθείσα του ΥΕ II κιβωτιόσχημου (Nu12) με τον μικρό λίθινο τύμβο και μία ακόμη ο κάθετος λακκοειδής (Nu13) της ΥΕ I/IIA φάσης, ο οποίος είχε διαμορφωμένο στην κορυφή του ένα ορθογώνιο πλαίσιο από λίθους και μία λίθινη πλατφόρμα στην ΝΑ γωνία του (εικ. 158) (Taylour and Janko, 2008: 137-140). Η λειτουργική πρακτική της μικρής αυτής λίθινης πλατφόρμας δεν αναλύεται περαιτέρω από τους ανασκαφείς. Ίσως εξυπηρετούσε την τέλεση «δευτερευουσών» πρακτικών, τύπου χοών, καθώς βρίσκεται από την μεριά του κεφαλιού του νεκρού.

Το δείγμα των ταφικών πρακτικών της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής από τον Άγιο Στέφανο, αν και στατιστικώς είναι πολύ μικρό για ασφαλή διεξαγωγή συμπερασμάτων, παρουσιάζει ορισμένες διαφοροποιήσεις. Κατά πόσο αυτές συνδέονται ή αντικατοπτρίζουν κοινωνική ιεραρχία δεν είναι βέβαιο με τα υπάρχοντα ταφικά και οικιστικά δεδομένα.

---

⁹⁹ Βλ. σχετικά 3.2.1. «Ταφικές πρακτικές» σελ. 74.

Στις συνολικά 25 ταφές της περιόδου, διαπιστώνονται κτερισμένες και ακτέριστες ταφές, ενηλίκων και ανήλικων ατόμων. Το μεγαλύτερο, ωστόσο, ποσοστό κτερισμένων ταφών κατέχουν οι παιδικές. Η κτέριση, κατά μέσο όρο, περιέχει ένα με δύο αντικείμενα, κατά κύριο λόγο κεραμική. Μεταλλικά αντικείμενα εντοπίστηκαν σε δύο ενταφιασμούς ενηλίκων, ένα χάλκινο μαχαίρι και μία χάλκινη σμίλη αντίστοιχα και σε μία ακόμη διπλή ταφή, χάλκινα ενώτια και εγχειρίδιο (βλ. πιν.8).

Η παρουσία των χάλκινων αυτών αντικείμενων πιθανώς δεν αποτελεί ένδειξη ανώτερης κοινωνικής τάξης κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, έναντι ίσως της ΠΕΧ, αλλά μόνο στοιχείο «επαγγέλματος» ή άλλης εν ζωή ιδιότητας του νεκρού. Συγκριτικά, οι πλουσιότερες ταφές είναι τρεις παιδικές σε κιβωτιόσχημους της ΥΕ ΙΙ και ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 φάσης. Η διαφοροποίηση από τις υπόλοιπες έγκειται στη κατασκευή κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου, στη σήμανσή του, στο μεγαλύτερο αριθμό αντικειμένων (μεταξύ των οποίων ένα εισηγμένο μινωικό αγγείο¹⁰⁰) και σε «δευτερεύουσες» ταφικές πρακτικές.

Μέσω αυτών των χαρακτηριστικών διαφαίνεται η παρουσία ατόμων στην κοινότητα, τα οποία «επενδύουν» περισσότερο κόστος σε υλικά και χρόνο για τον ενταφιασμό των νεκρών παιδιών τους, συγκριτικά με άλλα. Ωστόσο, για την καλύτερη τεκμηρίωση της πιθανής ιεραρχημένης κοινωνικής οργάνωσης απαιτούνται και άλλα στοιχεία προερχόμενα από τα οικιστικά κατάλοιπα, καθώς ο πλούτος δεν είναι πάντα αντίστοιχος της πραγματικής κοινωνικής θέσης ή το αντίστροφο (Graziadio, 1991: 412. Morris, 1994: 150, 160-161, 164).

Επιπλέον, θα πρέπει να υποτεθεί η ύπαρξη ενός νεκροταφείου. Το ποσοστό των ενηλίκων ενταφιασμών στον λόφο του οικισμού, από την ΥΕ ΙΙ και έπειτα, μειώνεται σημαντικά, εκ των οποίων μόνο η (Α9) εντοπίζεται στο ΝΔ τμήμα, εντός δηλαδή οικιστικής περιοχής (εικ. 157). Στην αυτήν έχουν αποκαλυφθεί 11 από τις 16 παιδικές ταφές. Αντίθετα, οι υπόλοιπες πέντε, στο κεντρικό και βόρειο τμήματα του λόφου, θεωρείται ότι καταλαμβάνουν χώρο αποκλειστικά για ενταφιασμούς, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί σύγχρονα οικιστικά κατάλοιπα, αν και οι εκεί ανασκαφικές τομές είναι μικρές σε αναλογία με την έκταση του λόφου.

Κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο διαπιστώνεται για πρώτη φορά στη Λακωνία η υιοθέτηση ταφικών τύπων επαναλαμβανόμενης και μακροχρόνιας χρήσης. Το

---

¹⁰⁰ Εισηγμένα αγγεία σε τάφους της ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΑ1 φάσης έχουν αναγνωριστεί και σε άλλες ατομικές ταφές στον αιγαιακό χώρο, όπως στον Βόλο, την Αθήνα και την Ρόδο (Lewartoski, 2000: 33).

πρωιότερο παράδειγμα αποκαλύφθηκε στην περιοχή Ψυχικό, στο Α όριο της σύγχρονης **Σπάρτης**^(A5) (εικ. 51). Πρόκειται για κτιστό ορθογώνιο θαλαμοειδή τάφο, από μικρούς πλακοειδείς λίθους, με το βόρειο και νότιο τοίχωμα δομημένα κατά τον εκφορικό τρόπο (εικ. 53). Έχει προσανατολισμό Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ, είσοδο στα ανατολικά, φραγμένη με ξερολιθιά. Περιείχε μόνο ανακομιδές παλαιότερων ταφών, παραμερισμένων στη μία πλευρά, κτερισμένες με δύο πρόχους, κυπέλλο τύπου Βαφειού, ενός ακόμα σφαιρικού, ζωμόμορφο άβαφο ασκό, τροχήλατο άβαφο κύαθο, πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου, κατεργασμένα χαύλια από επένδυση οδοντόφρακτου κράνους, μία χάλκινη ψήφο από ταινιωτό έλασμα και δύο ακόμα από αμέθυστο και σάρδιο, αντίστοιχα (Ζαββού, 1999δ: 165-166. Ζαννου and Themou, 2009: 111-112).

Ο ταφικός αυτός τύπος είναι μοναδικός, μέχρι στιγμής, στη Λακωνία και στην ευρύτερη περιοχή της ΝΑ Πελοποννήσου,¹⁰¹ ενώ τυπολογικά προηγείται των λαξευτών θαλαμοειδών που επικρατούν στους Μυκηναϊκούς χρόνους. Ο τάφος της Σπάρτης^(A5) χρονολογείται στην ΥΕ Ι φάση βάσει των κινητών ευρημάτων. Ωστόσο, η κατασκευή του ενδέχεται να είναι πρωιότερη, κατά την μετάβαση ΜΕ/ΥΕ (Papadimitriou, 2001: 29, 164-168).

Ο τύπος του κτιστού ορθογώνιου θαλαμοειδούς θεωρείται ότι προέρχεται από την παράδοση της ΜΕΧ. Η κατασκευαστική του εξέλιξη ξεκινά ήδη κατά την ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ φάση, με τα περισσότερα δείγματα να κτίζονται στην ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι/ΙΙ, κυρίως στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα (Αττική, Βοιωτία), την Θεσσαλία (Λάρισα και Μαγνησία), την Κεφαλονιά, την Κέα και τη Δήλο, σε διάφορες παραλλαγές (εικ. 52).¹⁰² Ο συγκεκριμένος τύπος του ορθογώνιου κτιστού με είσοδο στη μία στενή πλευρά, πέραν της Σπάρτης, απαντά στην Πελοπόννησο στις θέσεις Πόρτες Αχαΐας¹⁰³ και Μυκήνες. Τα υπόλοιπα παραδείγματα προέρχονται, κυρίως, από την Αττικοβοιωτία, το Αιγαίο και το Ιόνιο (Papadimitriou, 2001: 164-166).

Συνολική μελέτη των κτιστών ορθογώνιων θαλαμοειδών έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τάφους, οι οποίοι υιοθετήθηκαν από αναδυόμενες κοινωνικές ομάδες/οικογένειες, προκειμένου να δηλώσουν τη διαφοροποίησή τους τόσο

---

¹⁰¹ Οι κτιστοί θαλαμοειδείς από τις θέσεις Βάσκινα και Παλαιοχώρι Αρκαδίας έχουν διαφορετικό σχήμα ταφικού θαλάμου (Papadimitriou, 2001: 31-34).

¹⁰² Τα τελευταία δείγματα κατασκευάζονται κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ φάση, κυρίως στους νησιωτικούς χώρους του ανατολικού Αιγαίου και στις Κυκλάδες (Papadimitriou, 2001: 164-166, 194).

¹⁰³ Ένας ακόμα τάφος ίδιου τύπου στη Χαλανδρίτσα Αχαΐας χρονολογείται τουλάχιστον στην ΥΕ ΙΙΙΑ φάση, κυρίως εξαιτίας απουσίας κεραμικής (Papadimitriou, 2001: 165).

με το νέο ταφικό τύπο μεγαλύτερων διαστάσεων, καλύτερης κατασκευής και πολλαπλών ταφών, όσο και με τα πλούσια, κατά μέσο όρο, κτερίσματα που διέθεταν συγκριτικά με τους άλλους σύγχρονους τάφους (Papadimitriou, 2001: 187-190, 194).

Σε αντίθεση με τον κανόνα, όπου οι συγκεκριμένοι τάφοι εντοπίζονται κατά συστάδες κοντά στους οικισμούς (Papadimitriou, 2001: 189), ο τάφος της Σπάρτης ^(A5) είναι μεμονωμένος ανάμεσα σε προγενέστερους ΜΕ, ενώ στην κοντινή περιοχή δεν έχει εντοπιστεί οικισμός, πέραν του Μενελαίου ^(A6) στην απέναντι όχθη του ποταμού Ευρώτα.

Από τα κτερίσματα, ξεχωρίζουν ο ζωόμορφος ασκός, αγγείο το οποίο, όπως έχει προαναφερθεί σε παιδικό ενταφιασμό του Αγίου Στεφάνου ^(A23), μάλλον έχει υψηλή κοινωνική αξία (Graziadio, 1991: 418) και το οδοντόφρακτο κράνος. Από αυτό εντοπίστηκαν τα χαύλια της εξωτερικής του επένδυσης, υποδεικνύοντας ταφή ενός πολεμιστή μέλος τοπικής κοινωνικής ελίτ.¹⁰⁴ Η τελευταία επέλεξε να διαφοροποιηθεί μέσω των ταφικών πρακτικών, υιοθετώντας έναν νέο αρχιτεκτονικό τύπο μακρόχρονης χρήσης, βάσει της τάσης των πρώιμων Μυκηναϊκών χρόνων (Papadimitriou, 2001: 190). Η ύπαρξη του οδοντόφρακτου κράνους, δηλωτικό κύρους και γοήτρου (Graziadio, 1991: 422. Deger-Jalkotzy, 1999: 126) ενισχύει την παραπάνω εκδοχή, παρόλο που ο οπλισμός στους συγκεκριμένους κτιστούς θαλαμοειδείς τάφους είναι αρκετά σπάνιος (Papadimitriou, 2001: 188). Η επίδειξη των πολεμικών ιδιοτήτων αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα των ταφών πρώιμων κοινωνικών ελίτ (Acheson, 1999: 97).

Την ίδια περίοδο, ΥΕ I φάση, χρονολογείται η κατασκευή τουλάχιστον τεσσάρων νεκροταφείων, των οποίων η διάρκεια χρήσης φτάνει έως την ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΓ, σύμφωνα με την χρονολόγηση των διαφόρων κτερισμάτων. Πρόκειται για τα νεκροταφεία στις θέσεις Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα ^(A31), Επίδαυρος Λιμηρά: Βαμβακιά ^(A30) και Επίδαυρος Λιμηρά: Παλαιόκαστρο ^(A32).¹⁰⁵ Ένα ακόμα νεκροταφείο με διάρκεια χρήσης από την ΥΕ I-II έως την ΥΕ

---

¹⁰⁴ Το ομοίωμα πλοίου δεν αποδίδεται με σιγουριά στον ίδιο νεκρό ή σε άλλο ενήλικο άτομο, υποδηλώνοντας ίσως σχέση με ναυσιπλοΐα (πολεμική ή μη), καθώς κάλλιστα μπορούσε να ανήκει σε παιδική ταφή ως παιχνίδι. Ωστόσο, δεν υπάρχει ανθρωπολογική μελέτη του σκελετικού υλικού, ούτε γίνεται από τις προκαταρκτικές δημοσιεύσεις κάποιο σχόλιο για την ηλικία ή το φύλο των νεκρών. Το εν λόγω κτερίσμα, πέραν του ότι συνδέεται με την εθιμοτυπία της ταφής, υποστηρίζεται ότι αφορά και τις μεταθανάτιες αντιλήψεις της εποχής (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 2000: 93).

¹⁰⁵ Για τα νεκροταφεία αυτά δεν έχουν ταυτιστεί οι αντίστοιχοι οικισμοί. Στις κοντινές επιφανειακές θέσεις έχει αναγνωρισθεί, κυρίως, ΥΕ ΙΙΙ κεραμική. Μόνο στη Βούρβουρα: Ανάληψη ^(A1) έχει εντοπι-

---

ΠΙΑ1 εντοπίστηκε και έχει ξεκινήσει να ανασκάπτεται το 2010 είναι αυτό στη ΝΝΔ πλαγιά του λόφου του Αγίου Βασιλείου ^(A14) (Εργον, 2010: 40).

Στη **Βούρβουρα: Ανάλυση-Α λόφος** ^(A2), στα Β όρια των νομών Αρκαδίας και Λακωνίας, το νεκροταφείο αποτελείται από εννέα θολωτούς τάφους. Ο μεγαλύτερος από αυτούς είναι της ΥΕ II φάσης, ο οποίος θα αναφερθεί παρακάτω. Οι υπόλοιποι μικροί θολωτοί τάφοι (εικ. 18), με διάμετρο κατά μέσο όρο περίπου 3μ., θεωρούνται κατασκευαστικά πρωιμότεροι, της ΥΕ I (Pelon, 1976: 484-485. Boyd, 2002: 195).¹⁰⁶ Αν και όλοι διέθεταν στόμιο, μόνο ένας από αυτούς είχε δρόμο,¹⁰⁷ χαρακτηριστικό ίσως της πρωιμότητάς τους (Cavanagh and Mee, 1998: 45), ενώ πιθανόν καλύπτονταν από τύμβους (Ρωμαίος, 1956: 185. Boyd, 2002: 194).

Συγκεκριμένες αναφορές ως προς το τι περιείχε ο κάθε τάφος δεν υπάρχουν. Συνολικά ως κτερίσματα από αυτούς παρουσιάζονται έξι αγγεία, τρία της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής (κύπελλο τύπου Βαφειού, τρίωτη πυξίδα και ένα αγγείο ανοιχτού τύπου) πιθανόν από παιδική ταφή και τρία ακόμα αγγεία της ΥΕ ΠΙΑ2 φάσης. Επιπλέον αναφέρονται μικρά χάλκινα εγχειρίδια τύπου Β, μαχαίρια, χάλκινες αιχμές βελών, ένας σφραγιδόλιθος από ίασπη με παράσταση ταύρου και φυλλωσιές, σφονδύλια από στεατίτη και τέσσερα πήλινα ειδώλια. Το χρονικό εύρος των παραπάνω κυμαίνεται από την ΥΕ I έως την ΥΕ ΠΙΒ φάση (Ρωμαίος, 1956: 185. Ρωμαίος: 1957: 111. Boyd, 2002: 195).

στεί στρώμα καταστροφής με κεραμική της ΥΕ ΠΙΒ και ΥΕ ΠΙΙ φάσης (Hope Simpson and Dickinson, 1979: 123).

¹⁰⁶ Ο χαρακτηρισμός τους ως θολωτοί δεν τεκμηριώνεται από τα ίδια τα κατάλοιπα, καθώς σώζονται σε πολύ χαμηλό ύψος (Ρωμαίος, 1956: 185). Αρχικά είχαν θεωρηθεί κτιστοί που αντιγράφουν τον θολωτό τύπο. Νεώτερες, όμως, μελέτες τους αναφέρουν ως μικρούς θολωτούς (Papadimitriou, 2001: 29. Boyd, 2002: 194). Οι Cavanagh and Mee παρουσιάζουν απόψεις σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τους τύπο, οι οποίοι υποστηρίζουν τον κτιστό, λαμβάνοντας υπόψη τη διάμετρο, τον μικρό πλούτο των κτερισμάτων και την παρουσία τους σε συστάδες, έναντι των μεγαλύτερων, πλουσιότερων και μεμονωμένων θολωτών (Cavanagh and Mee, 1998: 46, υποσ. 67). Οι τάφοι φέρουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχους στην Α όχθη του Σαρανταπόταμου, σχεδόν 10 χλμ. βορειότερα, στην Αλέα Αρκαδίας (Waterhouse and Simpson, 1961: 130, υποσ. 119. Papadimitriou, 2001: 29). Σχετικά με τους μικρούς κυκλικούς κτιστούς τάφους βλ. Dickinson, 1983: 57-58. Αδυναμία σαφούς αρχιτεκτονικής κατηγοριοποίησης τάφων σε θολωτούς ή μικρούς κυκλικούς, κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, παρατηρείται και στην περιοχή της Μεσσηνίας (Voutsaki, 1998: 51-52).

¹⁰⁷ Μικροί κτιστοί τάφοι, χωρίς δρόμο, καλυμμένοι από τύμβους εντοπίζονται στην Μεσσηνία, στις θέσεις Κουκουνάρα και Καμίνια (Dickinson, 1983: 58).

Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι οι παράγοντες της μακροχρόνιας χρήσης, της διατάραξης εξαιτίας των ανακομιδών και της μεταγενέστερης σύλησής τους, της πιθανής εναπόθεσης κειμηλίων και του ότι παραμένουν αδημοσίευτοι, καθιστούν τη μελέτη των ταφικών πρακτικών της πρώιμης Μυκηναϊκής κοινότητας σχεδόν αδύνατη. Η απουσία στοιχείων για τα σκελετικά κατάλοιπα και της χρονολογικής σύνδεσής τους με συγκεκριμένα κτερίσματα, εμποδίζει την προσέγγιση των παραμέτρων της ηλικίας, του φύλου ή του βαθμού συγγένειας.

Παρόμοια προβλήματα επισημαίνονται και στους ανεσκαμμένους θαλαμοειδείς τάφους στα τρία νεκροταφεία της περιοχής Επιδαύρου Λιμηράς ^(A30-32), τα οποία για το λόγο αυτό θα εξεταστούν τελευταία.

Προχωρώντας στην ΥΕ II φάση, οι ανεσκαμμένοι τάφοι πολλαπλών ενταφιασμών είναι μόλις τρεις. Το γεγονός ότι παύουν να χρησιμοποιούνται μεταγενέστερα καθιστά ευκολότερη τη διαχείριση των δεδομένων τους, τα οποία παρέχουν στοιχεία για διαφοροποιημένες ιεραρχικά κοινωνίες. Ο αρχιτεκτονικός τους τύπος ίσως να μην είναι τυχαίος. Πρόκειται για τους θολωτούς τάφους των θέσεων Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) (Θολωτός Α) και Βαφειού ^(A11), καθώς επίσης και για τον μεγάλο θαλαμοειδή (τφ2) του νεκροταφείου Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), ο οποίος αντιγράφει τον θολωτό τύπο εντυπωσιακά λαξευμένος στον σκληρό βράχο της θέσης.

Οι τρεις αυτοί μεγάλων διαστάσεων τάφοι, της ΥΕ I-II/IIIΑ φάσης, συνδέονται με ομάδες κοινωνικής «ελίτ». Διατυπώθηκε παραπάνω, για το κτιστό ΥΕ I τάφο της Σπάρτης ^(A5), ότι το οδοντόφρακτο κράνος είναι αντικείμενο δηλωτικό κοινωνικού γοήτρου και θέσης κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο, έστω και αν από την ΥΕ IIIΑ και έπειτα θεωρείται απαρχαιωμένο (Πετράκης, 2006: 123, υποσ. 8). Το δεύτερο τέτοιου τύπου κράνος στη Λακωνία έχει εντοπιστεί, επίσης ως κτερίσμα, στο Θολωτό Α τάφο στο νεκροταφείο Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) (εικ. 11).¹⁰⁸ Είναι ο μεγαλύτερος, με διάμετρο 8,65μ., και χρήση στην ΥΕ IIIΑ-Β φάση. Ο οικογενειακός του χαρακτήρας διαφαίνεται από την ταφή ενός τουλάχιστον παιδιού, ενώ η ξεχωριστή θέση των ενταφιασμένων στην κοινωνική οργάνωση καταδεικνύεται από τα πλουσιότερα κτερίσματα συγκριτικά με εκείνα των οχτώ μικρότερων θολωτών που αναφέρθηκαν παραπάνω (Ρωμαίος 1954: 272-286).

Διάσπαρτα στο δάπεδο βρίσκονταν εφτά πήλινα αγγεία, θραύσμα από μικρό διάτρητο αργυρό αγγείο (εικ. 17α), ένα αργυρό δισκάριο με οπές συρραφής ή ανάρτη-

---

¹⁰⁸ Είναι ο μόνος από τους συνολικά εννέα τάφους που εντοπίζεται σήμερα στη θέση.

σης (εικ. 17β), ελάσματα χαλκού και χρυσού (εικ. 17γ), ένα χρυσό περιδέραιο με λίθινες χάντρες, τρεις ψήφοι από ήλεκτρο, μία από στεατίτη (εικ. 17δ-ζ), χαύλια οδοντόφρακτου κράνους (εικ. 13), δέκα χάλκινες και επτά λίθινες αιχμές βελών (εικ. 14-15), δύο χάλκινοι ήλοι με πεπλατυσμένα άκρα και ένα χτένι από ελεφαντοστό (εικ. 16) (Ρωμαίος, 1954: 272-286).

Η ύπαρξη αντικειμένων από πολύτιμες πρώτες ύλες όπως χρυσός, άργυρος, χαλκός και ημιπολύτιμους λίθους (πίν. 8), υποδηλώνουν όχι μόνον τη δυνατότητα απόκτησης αλλά και «κατανάλωσης» αυτών, μέσω της εναπόθεσής τους σε μία ή περισσότερες ταφές. Η ξεχωριστή κοινωνική θέση των νεκρών του τάφου διαφαίνεται επίσης από την ποικιλία των κατηγοριών των αντικειμένων που έχουν εναποτεθεί (Graziadio, 1991: 412-413). Πέραν του οπλισμού (οδοντόφρακτο κράνος, χάλκινες και λίθινες αιχμές βελών), εντοπίζονται τέσσερις μεγάλοι πιθαμοφορείς Ανακτορικού ρυθμού (εικ. 12), η σημασία των οποίων έχει αναφερθεί παραπάνω,¹⁰⁹ και ένα μικρό ελαφρώς κοίλο στο κέντρο αργυρό δισκάριο με τέσσερις οπές ανάρτησης ή συρραφής στην περιφέρεια του.¹¹⁰ Για το τελευταίο περαιτέρω λεπτομέρειες δεν αναφέρονται.

Ως προς την ερμηνεία του, η πρώτη, που ενδεχομένως έρχεται στο νου, είναι αυτή του επίθετου σε αντικείμενο ή ένδυμα. Ωστόσο, παρόμοια μεταλλικά δισκάρια, μικρών διαστάσεων ελαφρώς κυρτά με τέσσερις οπές στην περιφέρεια τους έχουν ερμηνευτεί ως δίσκοι ζυγαριάς. Ως επί το πλείστον, οι τελευταίοι είναι χάλκινοι, χωρίς διακόσμηση, συναντώνται σπάνια σε τάφους (και όταν συμβαίνει εντοπίζονται, κυρίως, σε θαλαμοειδείς) και όχι μεταγενέστερα από την ΥΕ IIIA-B φάση (Σπυρόπουλος, 1972: 102-103. Alberti, 2003: 280. Dakoronia, 2007: 59).¹¹¹

Ως κτέρισμα είναι σπάνιο αναλογικά με τον αριθμό των ερευνηθέντων τάφων της Μυκηναϊκής περιόδου στον ελλαδικό χώρο. Συγκεκριμένα, τέτοιοι δίσκοι έχουν εντοπιστεί σε έναν μόλις τάφο από τους 200 περίπου στην ΒΑ Φωκίδα, στον Ταφικό Κύκλο Α, σε μερικούς θαλαμοειδείς των Μυκηνών, σε ένα τάφο στο Άργος, σε έναν θολωτό της Πύλου και, όσον αφορά την Κρήτη, στα Γουρνιά και στο Μαυροσπήλιο. Η συνύπαρξή τους σε αρκετές περιπτώσεις με μολύβδινα βάρη είναι μάλλον δηλωτική

---

¹⁰⁹ Βλ. 3.3.1.1. «Οικισμοί» σελ. 88.

¹¹⁰ Η διάμετρος του αργυρού δισκαρίου σύμφωνα με την κλίμακα που υπάρχει στη δημοσιευμένη εικόνα είναι περίπου 3 εκατοστά (βλ. εικ. 17β).

¹¹¹ Κατά τον 12^ο αι. π.Χ. απαντούν ξανά στην Κύπρο σε μεγαλύτερη συχνότητα (Alberti, 2003: 280-283. Dakoronia, 2007: 59).

της λειτουργίας τους ως δίσκοι ζυγαριάς και ενδεικτική της κοινωνικής θέσης του ιδιοκτήτη τους (Dakoronia, 2007: 59-60. Σπυρόπουλος, 1972: 102).¹¹²

Το αργυρό δισκάριο από τον Θολωτό Α στο νεκροταφείο Βούρβουρα: Ανάλυση-Α λόφος ^(A2) αποτελεί μοναδικό ως προς το υλικό κατασκευής του, όπως αντίστοιχα τα τρία χρυσά δισκάρια από τον Ταφικό Κύκλο Α των Μυκηνών (Σπυρόπουλος, 1972: 102). Ωστόσο, δεν είναι σαφές εάν όντως πρόκειται για τμήμα ζυγαριάς, καθώς μολύβδινα βάρη ή άλλο συναφές εξάρτημα δεν εντοπίστηκε.

Οι υπόλοιποι οχτώ τάφοι του νεκροταφείου της κοινότητας, οι οποίοι χαρακτηρίζονται θολωτοί, είναι εξαιρετικά μικρότεροι σε μέγεθος από τον Θολωτό Α και σχεδόν ίδιοι μεταξύ τους. Όπως προαναφέρθηκε, είναι αδύνατον να διαχωριστούν ταφές και κτερίσματα ανά χρονική περίοδο ή ακόμα και ανά τάφο. Η κτέριση που είναι γνωστό ότι προέρχεται από αυτούς (αγγεία, χάλκινος οπλισμός, σφραγιδόλιθος και τρία ειδώλια) σίγουρα δεν μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του μεγάλου θολωτού. Η χρήση όλων τους, για ένα τουλάχιστον διάστημα ήταν μάλλον σύγχρονη, ενώ από την ΥΕ ΙΒ και έπειτα χρησιμοποιούνται μόνο οι μικροί τάφοι.

Τι μπορεί να σημαίνει αυτό για την κοινότητα; Πώς ερμηνεύεται η πιθανή αυτή σύγχρονη χρήση κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ φάση, σε συνδυασμό με ότι δεν έχουν βρεθεί άλλου τύπου τάφοι στην περιοχή; Εάν θεωρήσουμε ότι η κοινότητα χρησιμοποιούσε μόνο θολωτούς τάφους και ληφθεί υπόψη ότι ο αρχιτεκτονικός αυτός τύπος δεν συνδέεται αναγκαστικά με ηγεμόνες, η διαφορά στο μέγεθος αντικατοπτρίζει, άραγε, διαφορετική θέση στην ιεραρχία της κοινοτικής οργάνωσης (Wright, 1987: 176. Cavanagh and Mee, 1998: 125); Η υποδηλώνει διαφοροποίηση εντός μίας κοινωνικής «ελίτ», με τον τύπο του τάφου να την εντάσσει σε αυτήν, αλλά το μέγεθος και ο πλούτος ταυτόχρονα να διαχωρίζει τα μέλη της κατά μία οριζόντια ιεραρχία (Wright, 1987: 176);

Χωρίς τη συνδυαστική ανάλυση των ταφικών καταλοίπων με τα αντίστοιχα οικιστικά, δεν είναι εύκολο να δοθεί απάντηση. Επιπλέον, η γνώση του πιθανού πληθυσμιακού μεγέθους του οικισμού θα συνέβαλε στην κατανόηση, του κατά πόσο το

---

¹¹² Για την περίπτωση του πλούσια κτερισμένου τάφου από την ΒΑ Φωκίδα, με σημαντικό οπλισμό και χρυσά κοσμήματα, τα τρία χάλκινα δισκάρια συνυπάρχουν μαζί με τριχολαβίδα και μαχαίρια, αντικείμενα, τα οποία ερμηνεύονται ως μέρος φαρμακευτικού ή ιατρικού εξοπλισμού της περιόδου, χωρίς κάποιο περαιτέρω σχόλιο. Ωστόσο, στο πλαίσιο των ταφικών πρακτικών δεν είναι δυνατόν να μην ληφθεί υπόψη μία ακόμη ερμηνεία αυτής του συμβολικού ζυγίσματος των εν ζωή πράξεων του νεκρού (Dakoronia, 2007: 60).

νεκροταφείο των θολωτών αφορά το σύνολο της κοινότητας ή θα πρέπει να αναζητηθούν στην περιοχή και άλλοι σύγχρονοι τάφοι διαφορετικού πιθανόν τύπου.¹¹³

Στα ΝΔ της προαναφερθείσας θέσης και εντός της βόρειας κοιλάδας του Ευρώτα εντοπίζεται ένας ακόμα τάφος της ΥΕ ΙΙ φάσης, ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής αξίας και σημαντικών κτερισμάτων. Ο εν λόγω λαξευτός θαλαμοειδής, τάφος 2 ή Μεγάλος Τάφος, ανήκει στο ένα εκ των δύο νεκροταφείων με θαλαμοειδείς (Πελλάνα: Σπηλιές^(A3) και Πελλάνα: Τρυπόρραχη^(E3)), τα οποία συνδέονται με τον οικισμό Πελάνα: Παλαιόκαστρο^(A4). Ο τφ2 της συστάδας **Πελλάνα: Σπηλιές^(A3)**, είναι ο μόνος πρώτος με χρήση όχι πέραν της ΥΕ ΙΙΑ φάσης. Ακολουθώντας, κατά την ΥΕ ΙΙΑ-Β κατασκευάζονται τέσσερις όμοιοι τυπολογικά τάφοι, μικρότερων διαστάσεων, από τους οποίους ένας τουλάχιστον χρησιμοποιείται έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση (Καραχάλιος, 1926: 42-44).

Χρήση άλλων τάφων, κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, δεν είναι ξεκάθαρο εάν γίνεται. Ο Θ. Σπυρόπουλος αναφέρει νεκροταφείο θαλαμοειδών στη κοντινή θέση Πελλάνα: Τρυπόρραχη^(E3), η οποία τοπογραφικά δεν είναι απόλυτα γνωστή στη βιβλιογραφία (εικ. 41).¹¹⁴ Επιπλέον, δεν είναι γνωστό εάν χρησιμοποιούνται την ίδια χρονική περίοδο και αν αντιγράφουν και αυτοί την μορφολογία του θολωτού τύπου, όπως έχει διαπιστωθεί στην Πελλάνα: Σπηλιές^(A3) (Σπυρόπουλος, 1982-1983: 115. Boyd, 2002: 195). Στην περίπτωση που πρόκειται για απλούς λαξευτούς θαλαμοειδείς, η αρχιτεκτονική ή πιο απλά η κατασκευαστική αυτή διαφοροποίηση μεταξύ των δύο συστάδων, πιθανόν υποδηλώνει διαφορετική ομάδα, συγγενική ή/και κοινωνική (Spyropoulos, 1998: 31).

Όσον αφορά τον επονομαζόμενο τφ2 ή Μεγάλο Τάφο αποτελεί το καλύτερο και μεγαλύτερο σε διαστάσεις δείγμα ενός αρχιτεκτονικού ταφικού τύπου, που αντιγράφει τον θολωτό (εικ. 43-44). Παράλληλα τέτοιας κατασκευής εντοπίζονται στις Μυκήνες (Kontorli-Papadopoulou, 1987: 145-146). Τα κατασκευαστικά χαρακτηριστικά του είναι εντυπωσιακά τόσο για τις διαστάσεις του (διάμ. 10,05μ.), και κατ' επέκταση για τον όγκο και χρόνο εργασίας που απαιτήθηκε, όσο και για τις τεχνικές

---

¹¹³ Για άλλη μια φορά οφείλεται να επισημανθεί ότι ο χαρακτηρισμός των μικρών τάφων ως θολωτών δεν είναι επιβεβαιωμένος από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, βλ. σχετικά υποσ. 106 σελ. 98. Εάν όντως πρόκειται για μικρούς κτιστούς τάφους η κοινωνική διαφοροποίησή τους ως προς τον θολωτό τφ2, τόσο προς τον τύπο όσο και προς τις διαστάσεις και τα πλούσια κτερίσματα, γίνεται ακόμα πιο προφανής.

¹¹⁴ Πιθανόν η θέση εντοπίζεται σε λόφο 400μ. Α από την Πελλάνα: Σπηλιές^(A3) (Catling, 2009: 455).

γνώσεις (Wright, 1987: 173-5) που χρειάζονταν για την επιτυχή αντιγραφή των λεπτομερειών ενός θολωτού, ακόμα και των ιδιομορφιών αυτού¹¹⁵ (Σπυρόπουλος, 1982γ: 112-113. 1982-1983: 123. Kontorli-Papadopoulou, 1987: 146. Boyd, 2002: 197).

Μία τέτοια επιλογή, τη στιγμή που θα μπορούσε να ήταν ένας ακόμα μεγάλος θαλαμοειδής (όπως ίσως στην Πελλάνα: Τρυπόρραχη ^(E3)), δεν μπορεί παρά να είναι συνειδητή, αποσκοπώντας στη δήλωση της διαφοροποίησης ενός ατόμου ή της κοινωνικής ομάδας στην οποία ανήκε (Cavanagh and Mee, 1998: 78), ακόμα και αν θεωρείται πιθανό ότι συνδέεται με την αρχιτεκτονική παράδοση της περιοχής (Cavanagh and Mee, 1998: 49, 59, 65-66).¹¹⁶

Οι πληροφορίες που αντλούνται από τα κτερίσματα του μεγάλου τάφου είναι λίγες, καθώς είχε συληθεί, αλλά αρκετά σημαντικές. Τα μόνο αντικείμενα της κτέρισης που διασώθηκαν σε μικρή συσσώρευση στα ΒΔ του θαλάμου ήταν δύο μεγάλοι πιθαμοφορείς του Ανακτορικού ρυθμού με θαλάσσιο και φυτικό διάκοσμο αντίστοιχα (εικ. 45-46), δύο αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙ φάσης, ένα τεμάχιο από μετεωρικό σίδηρο ίσως φυλαχτό-περίαπτο, τμήμα χάλκινης αιχμής βέλους και θραύσματα χρυσών ελασμάτων διάσπαρτων στο θάλαμο (εικ. 47).¹¹⁷ Στις επιχώσεις του δρόμου, εντοπίστηκαν όστρακα από αγγεία των πρώιμων Μυκηναϊκών χρόνων, ίσως της ΥΕ Ι φάσης, και μία χάντρα από ήλεκτρο (εικ. 47). Η πρώτη χρήση του τάφου εντάσσεται χρονικά στην ΥΕ ΙΙΑ φάση (Σπυρόπουλος, 1982-1983: 120, 125. Spyropoulos, 1998: 30, 33. Boyd, 2002: 196).

Τα κατάλοιπα της σύλησης ενισχύουν και αυτά τον ενταφιασμό ενός ή περισσότερων ατόμων μιας κοινωνικής ελίτ, με πρόσβαση σε πολύτιμα αντικείμενα, δηλωτικά κοινωνικού γοήτρου (χρυσά ελάσματα, χάντρα από ήλεκτρο, πιθαμοφορείς Ανακτορικού ρυθμού).

---

¹¹⁵ Ο τάφος έχει κατασκευαστεί με τέτοιο τρόπο που τυπολογικά η αρχιτεκτονική του μοιάζει με εκείνη των θολωτών. Το στόμιο εσωτερικά της θόλου εισχωρεί κατά 0,40-0,50μ. Το κατασκευαστικό αυτό στοιχείο έχει ερμηνευτεί ως προσπάθεια «αντιγραφής της αδυναμίας της γέννησης του τόξου της θόλου ακριβώς στο τέλος των βραχιόνων του στομίου». Επιπλέον, η ύπαρξη κουφιστικού τριγώνου καθώς και η έλλειψη κανονικότητας της περιφέρειας της θόλου στον εν λόγω τάφο αποτελούν βασικά στοιχεία για την στατική των κτιστών θολωτών αλλά όχι αναγκαία για τους λαξευτούς (Σπυρόπουλος, 1982γ: 112-113. Σπυρόπουλος 1982-1983: 123-124. Kontorli-Papadopoulou, 1987: 146. Boyd, 2002: 197).

¹¹⁶ Βλ. σχετικά υποσ. 106 σελ. 98.

¹¹⁷ Στις επιχώσεις του θαλάμου εντοπίστηκαν αγγεία, λύχνοι, ειδώλια και κεραμίδες των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων μαζί με οστά ζώων (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113).

Την ίδια περίπου περίοδο με τον προαναφερθέντα, κατασκευάζεται ένας ακόμη μεγαλοπρεπής τάφος, νοτιότερα στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, ο θολωτός του **Βαφειού** ^(A11) (εικ. 102). Η χρήση του σταματάει στις αρχές της ΥΕ IIIA φάσης και είναι ο μεγαλύτερος τάφος αυτού του τύπου και ο πλουσιότερος σε κτερίσματα στη Λακωνία. Θεωρείται ότι χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές, αν και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα δεν εντοπίστηκαν. Λίγα απανθρακωμένα οστά διάσπαρτα στο δάπεδο δεν ταυτίστηκαν, καθώς δεν ήταν χαρακτηριστικά ανατομίας. Στον κιβωτιόσχημο τάφο εντός της θόλου, δεν βρέθηκαν σκελετικά κατάλοιπα.¹¹⁸ Η διάταξη, ωστόσο, και οι κατηγορίες των κτερισμάτων στο εσωτερικό του ερμηνεύτηκαν από τον ανασκαφέα ως ενδείξεις ενταφιασμού ενός ενήλικου αρσενικού ατόμου (Τσουντας, 1889: 143, 148-149).¹¹⁹

Ο πλούτος των πρώτων υλών και των κατηγοριών των κτερισμάτων του τάφου είναι εξαιρετικός, δηλωτικός, χωρίς καμία αμφιβολία, της υψηλής κοινωνικής θέσης του νεκρού ή των νεκρών. Χρυσός, άργυρος, χαλκός, μόλυβδος και σίδηρος, ημιπολύτιμοι λίθοι και ελεφαντοστό χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή αγγείων, σκευών, εργαλείων, όπλων, προσωπικών αντικειμένων και κοσμημάτων (πίν. 8, εικ. 103-105), ένα σύνολο το οποίο θεωρείται συγκρίσιμο με εκείνο των Κάθετων Λακκοειδών στις Μυκήνες (Boyd, 2002: 202).

Πέραν των χρυσών και αργυρών αγγείων και σκευών, σημαντικοί είναι οι 42 σφραγιδόλιθοι (εικ. 105), αρκετοί από τους οποίους αποτελούσαν δύο περικάρπιους όρμους, και τα δύο σφραγιστικά δαχτυλίδια. Στο σύνολό τους κυριαρχούν οι παραστάσεις με θέματα από το ζωικό βασίλειο, ενώ υπάρχουν και δέκα θρησκευτικής σημασίας με μινωική επίδραση. Δεκαέξι από τους σφραγιδόλιθους ήταν χρυσόδετοι (Κορρές, 1979: 21-25). Τα εγχειρίδια με τις έκτυπες παραστάσεις ιχθύων και αντρών χρονολογικά εντάσσονται στην ΥΕ I φάση και πιθανόν ήταν κειμήλια (Κορρές, 1979: 31).

Από όλα τα κτερίσματα του τάφου¹²⁰ θα γίνει μια επιλογή ως προς την ανάλυσή τους, ξεκινώντας από τα πέντε ζεύγη χάλκινων κυρτόκοιλων δίσκων με τέσσερις

---

¹¹⁸ Ένα κρανίο ζώου, χωρίς ίχνη πυράς, που εντοπίστηκε σχεδόν πάνω από τον τάφο ανήκει στο είδος *viverra civetta*, ζώου “ικτιδοειδές της Αφρικής”. Κατά πόσο το ζώο αυτό βρέθηκε τυχαία στο ταφικό περιβάλλον ή όχι ο ανασκαφέας δεν μπόρεσε να απαντήσει (Τσουντας, 1889: 143).

¹¹⁹ Σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, βάσει των κτερισμάτων, εάν πρόκειται για ένα ή περισσότερα άτομα, ανδρών ή γυναικών (Κορρές, 1979: 31).

¹²⁰ Βλ. σχετικά Τσουντας, 1889.

περιμετρικά οπές, διαφορετικών μεγεθών και εννέα ακόμη μολύβδινων, οι οποίοι έχουν ερμηνευτεί ως δίσκοι ζυγαριάς. Οι χάλκινοι από αυτούς αποκαλύφθηκαν σε συνάρτηση με δύο ακόμη αντικείμενα του ίδιου μετάλλου, μία κυρτή λαβή τα άκρα της οποίας είχαν σχήμα γάντζου και ένας ήλος, πιθανά εξαρτήματα ζυγαριάς (εικ. 104) (Τσουντας, 1889: 156-157). Η σημασία των σπάνιων αυτών αντικείμενων έχει διατυπωθεί παραπάνω αναφορικά με το παρόμοιο αργυρό δισκάριο από τον θολωτό τάφο της Βούρβουρα: Ανάλυσης-Α λόφος ^(A2).¹²¹ Μέσω αυτών των χρηστικών, ουσιαστικά, αντικειμένων υποδηλώνεται η σχέση των νεκρών στους δύο αυτούς πλούσιους τάφους και με το εμπόριο, θέτοντας το εύλογο μάλλον ερώτημα σε τι βαθμό συνδέονταν το εμπόριο με την υψηλή κοινωνική θέση κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή.

Μοναδικοί, ως προς τον αριθμό και την ποικιλία των ανάγλυφων παραστάσεών τους, αποτελούν οι σφραγιδόλιθοι του εν λόγω τάφου, οι περισσότεροι από τους οποίους απαρτίζανε όρμους στους καρπούς του νεκρού. Η εικονογραφία των παραστάσεων αυτών καταδεικνύουν με ένα ακόμα τρόπο την υψηλή κοινωνική θέση.

Η γενικότερη μελέτη της εικονογραφίας, κυρίως της μικρογλυπτικής των σφραγιδόλιθων και σφραγιστικών δαχτυλιδιών, σε συσχέτισμό με τις τοιχογραφίες των ανακτορικών συγκροτημάτων και οικισμών έχει καταδείξει δύο βασικές θεματογραφίες, οι οποίες συνδέονται με την κοινωνική οργάνωση με χρονολογική εξέλιξη από την μεταβατική περίοδο ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι στην ΥΕ ΙΙΙΑ-Β ώριμη Μυκηναϊκή εποχή.

Κατά την πρώτη φάση, όπου παρατηρείται εμφάνιση και προσπάθεια εδραίωσης των κοινωνικών ελίτ, οι παραστάσεις έχουν σκηνές πολέμου ή κυνηγιού, προβάλλοντας τη δύναμη του κατόχου τους. Πρόκειται για την περίοδο των Κάθετων Λακκοειδών και της έντονης προβολής του υλικού πλούτου και της στρατιωτικής δύναμης. Από την ΥΕ ΙΙΙΑ φάση εμφανίζεται ένα νέο θέμα απεικονίσεων αντιθετικών γρυπών ή λεόντων σε κίονα ή βωμό και γρύπα μαζί με ανθρώπινη μορφή, το οποίο σταδιακά θα αντικαταστήσει εκείνο του κυνηγιού και πολέμου. Η αλλαγή αυτή στη θεματογραφία ερμηνεύεται ως ανάγκη διατήρησης πλέον της δύναμης και της κοινωνικής-διοικητικής θέσης ατόμων ή ομάδων, προβάλλοντας σύμβολα αποτροπαϊκού και υπερφυσικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα τον γρύπα (Laffineur, 1992: 109-111).

Από τους σφραγιδόλιθους του Βαφειού τρεις μόνο έχουν παραστάσεις σχετικές με το κυνήγι (εικ. 105). Στους υπόλοιπους 39 παρατηρείται μεγάλη ποικιλία, με παράλληλα σε μινωικά έργα. Με εξαίρεση ίσως τις απεικονίσεις ιχθύων, πτηνών και ζώ-

---

¹²¹ Βλ. σχετικά σελ. 100-101.

ων (εκτός του λέοντα και του ταύρου), όλες οι υπόλοιπες παραπέμπουν σε μία ανώτερη κοινωνική τάξη, όπως για παράδειγμα η παράσταση της «Πότνιας θεάς», ανθρώπων μορφών με ιερατική ενδυμασία (εικ. 105_{5,12-13,26,32-34}), δαιμόνων (εικ. 105₃₅₋₃₆), οδοντόφρακτων κρανών (εικ. 105₃₇) (Πλάτων, 1981-1982: 288-295), ενδεχομένως και των αρμάτων (εικ. 105_{1,11,30}) (Schon, 2007: 139-142).

Εάν οι απεικονίσεις γρυπών, με ή χωρίς ανθρώπινες μορφές, εντάσσονται σε μία μεταγενέστερη θεματολογία της ΥΕ IIIA-B περιόδου, σφραγιδόλιθοι από την Λακωνική θέση με παράσταση όρθιων αντωπών δαιμόνων εκατέρωθεν δενδρυλλίου (εικ. 105₃₅), ή ανθρώπου και γρύπα (εικ. 105₃₂) πιθανόν αποτελούν τα πρώιμα στάδια τους στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο. Η συνύπαρξη με την παλιότερη θεματογραφία του πολέμου και κυνηγιού δίνει μια επιπλέον ένδειξη για την ανάδυση κατά την ΥΕ I ή II φάση και την εδραίωση πλέον στην πρώιμη ΥΕ IIIA μιας κοινωνικής ελίτ στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα.

Όσον αφορά τον οπλισμό και τα κοσμήματα που υπήρχαν εντός του κιβωτιόσχημου, ο συνδυασμός τους, εφόσον θεωρηθεί δεδομένος ο ενταφιασμός ενός άντρα, παραπέμπει και αυτός σε άτομο όχι μόνο υψηλής κοινωνικής θέσης αλλά και στρατιωτικής. Είναι αποδεκτό για τα κοσμήματα ότι ο αριθμός, το υλικό, η τεχνική και σε ορισμένες περιπτώσεις οι εικονιστικές τους παραστάσεις αποτελούν ενδείξεις κοινωνικής θέσης μιας ιεραρχημένης οργάνωσης, ανεξαρτήτως εάν εντοπίζονται σε γυναικείες, παιδικές ή αντρικές ταφές. Οι τελευταίες είναι αναγνωρίσιμες, κατά κύριο λόγο, από την παρουσία στην κτέριση όπλων, αμυντικών ή επιθετικών (Kilian-Dirlmeier, 1987-1988: 293).¹²²

Στον κιβωτιόσχημο τάφο του θολωτού του Βαφειού βρέθηκε ο ακόλουθος οπλισμός: ένα ξίφος, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων και δύο χάλκινα μαχαίρια.¹²³ Τα κοσμήματα ήταν ένα περιδέραιο από ψήφους αμέθυστου και δύο σφραγιδόλιθους, δύο όρμοι από σφραγιδόλιθους και τρία δαχτυλίδια, ένα χρυσό, ένα αργυρό και ένα με σιδερένια σφενδόνη (Τσουντας, 1889: 145-147).

Η σχέση κοσμημάτων και οπλισμού στις αντρικές ταφές έχει υποστηριχθεί ότι είναι αναλογικός μεταξύ τους. Πλούσια κοσμήματα συμβαδίζουν με αντίστοιχο οπλισμό. Ερμηνεύοντας ένα βήμα περαιτέρω το συγκεκριμένο συνδυασμό κτερισμάτων,

---

¹²² Το ότι φορούσαν και οι άντρες κοσμήματα, τουλάχιστον κατά την YEX, είναι φανερό από απεικονίσεις στην μικρογλυπτική και κυρίως στις τοιχογραφίες (Kilian-Dirlmeier, 1987-1988: 298-230).

¹²³ Στο δάπεδο της θόλου βρέθηκε ένα ακόμα εγχειρίδιο με επίθετα χρυσά ελάσματα σχήματος ιχθύων (Τσουντας, 1889: 143-144).

εάν τα όπλα συμβολίζουν ή υποδεικνύουν τη θέση του θανόντος στη στρατιωτική ιεραρχία, τα κοσμήματα καταδεικνύουν αντίστοιχα την κοινωνική θέση, ίσως σε επίπεδο διοίκησης, υποδηλώνοντας με αυτόν τον τρόπο αλληλεξάρτηση των δύο, χωρίς όμως να είναι ο κανόνας. Ανθρωπολογικές μελέτες έχουν καταδείξει στο Άργος και στην Ασίνη αντρικές ταφές κτερισμένες με διάδημα, αλλά χωρίς οπλισμό (Kilian-Dirlmeier, 1978-1988: 294-296, υποσ. 24).

Υπό μια τέτοια οπτική ο τάφος του Βαφειού ^(A11) αποτελεί ένα παράδειγμα, όπου πλήρης οπλισμός (ξίφος, εγχειρίδια, αιχμές δόρατος) συμπληρώνεται από πλούσια κόσμηση. Στους δύο άλλους μεγάλους τάφους της ΥΕ I-II περιόδου (Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) και Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3)) δεν φαίνεται να υπάρχει ανάλογος συσχετισμός. Ο οπλισμός που βρέθηκε ήταν χάλκινες αιχμές βελών και λίγα κοσμήματα. Ωστόσο, οι πολλαπλές ταφές και η διατάραξη των σκελετικών καταλοίπων και κτερισμάτων δεν συμβάλουν σε έναν έγκυρο συσχετισμό, κατά αναλογία με το αδιατάρακτο σύνολο του κιβωτιόσημου τάφου στο Θολωτό του Βαφειού.

Νοτιότερα, κοντά στο χωριό Ξιροκάμπι, η πολλή ενδιαφέρουσα ανασκαφή του Αγίου Βασιλείου ξεκίνησε να αποκαλύπτει στα Ν/ΝΔ του ομώνυμου λόφου συστάδα λαξευτών θαλαμοειδών τάφων (**Άγιος Βασίλειος – ΝΔ λόφος** ^(A15)). Κατασκευάζονται κατά την ΥΕ I-II και χρησιμοποιούνται έως την ΥΕ IIIA1 φάση, βάσει των κεραμικών αγγείων που περιείχαν (εικ. 131α-β). Η προκαταρκτική συνοπτική αναφορά δεν έχει περισσότερες πληροφορίες, εκτός του ότι ένας από τους τάφους έπειτα από κατάρρευση της οροφής του μετατρέπεται σε απορριμματικό αποθέτη. Δεν αναφέρονται κτερίσματα τα οποία να ξεχωρίζουν της κεραμικής ή ιδιαίτερες ταφικές πρακτικές (Εργον, 2010: 40).

Η σχετικά σύντομη διάρκεια χρήσης του εν λόγω νεκροταφείου δεν αιτιολογείται μέχρι στιγμής. Ενδεχομένως, η φυσική καταστροφή ή ακόμη και η πλήρωση των θαλαμοειδών να συνετέλεσε στην εγκατάλειψη της συστάδας και στην κατασκευή νέας σε άλλο, γειτονικό σημείο (για παράδειγμα Άγιος Βασίλειος – Ν λόφος ^(E79)), καθώς ο οικισμός του Αγίου Βασιλείου ^(A14) συνεχίζει να κατοικείται και μεταγενέστερα της ΥΕ IIIA φάσης, όπως θα αναφερθεί αργότερα.

Στην Α ακτή της χερσονήσου του Μαλέα, η κατασκευή λαξευτών θαλαμοειδών τάφων στην περιοχή της **Επιδάουρου Λιμηράς** ^(A30-32), χρονολογείται επίσης στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, ίσως και κατά τη μετάβαση από την ΜΕ III φάση. Έχουν εντοπιστεί πέντε συστάδες, από τις οποίες έχουν ερευνηθεί μερικώς οι τρεις. Ο συνολικός αριθμός των τάφων σε αυτές δεν είναι ακριβής. Στην Αγία Τριάδα ^(A31) ανασκάφθηκαν

τρεις, αλλά μόνο για δύο υπάρχουν πληροφορίες (εικ. 176-177), ενώ στη Βαμβακιά ^(A30) και στο Παλαιόκαστρο ^(A32) έχει ερευνηθεί ένας τάφος, αντίστοιχα. Μέχρι πρότινος το χρονικό εύρος χρήσης τους κυμαίνονταν από την ΥΕ I/II φάση έως και την ΥΕ IIIΓ3 (Boyd, 2002: 207). Νέες, ωστόσο, μελέτες της κεραμικής, δημοσιευμένης και αδημοσίευτης, διευρύνουν την χρήση από την ΜΕ III/ΥΕ I έως και την υπομυκηναϊκή εποχή.¹²⁴ Οπωσδήποτε οι τάφοι της Επιδαύρου Λιμηράς αποτελούν τα πρωιμότερα δείγματα του θαλαμοειδούς λαξευτού τύπου στην ΝΑ Πελοπόννησο (Gallou, 2009: 85, 87).¹²⁵

Από τα τουλάχιστον 20 ταυτισμένα ΥΕ ΠΑ-Β αγγεία (Δημακοπούλου, 1968: 193. Κουντούρη, 1996-1997: 506-508) μόνο για δύο είναι γνωστός ο τάφος προέλευσης, εκείνος της συστάδας Παλαιόκαστρου (Δημακοπούλου, 1968: 147, 152, 154). Για μία ακόμη φορά η αδυναμία χρονολογικού προσδιορισμού και αντιστοίχισης ενταφιασμών και κτερισμάτων (Gallou, 2009: 85), η μη δημοσίευσή τους και η μηδενική αναφορά στα σκελετικά κατάλοιπα εμποδίζουν κάθε σχόλιο κοινωνικής ανάλυσης.

Επομένως, η παρουσία χάλκινου οπλισμού (αιχμή δόρατος, εγχειρίδιο) και κοσμημάτων ως κτερίσματα στον μοναδικό ασύλητο θαλαμοειδή τφΒ της Αγίας Τριάδας (Boyd, 2002: 207) δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για περαιτέρω συσχετισμούς. Ωστόσο, όποια και αν είναι τα κτερίσματα των πρώιμων Μυκηναϊκών ενταφιασμών (εντοπίστηκαν ως ανακομιδές), ο τάφος δεν περιέχει τον πλούτο του Βαφειού ^(A11) ή ακόμα και των ΥΕ II τάφων από την Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) και την Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3).

Τέλος, λίγα στοιχεία υπάρχουν από τον ανεσκαμμένο το 2004 θαλαμοειδή τάφο στη συστάδα **Περιστέρι: Σόλακοι** ^(A20). Ήταν ασύλητος, περιέχοντας δύο ταφές και οχτώ ανακομιδές. Το χρονικό εύρος που κάλυπταν ήταν από την ΥΕ II έως και την υπομυκηναϊκή εποχή. Από αυτές, μόλις μία ανακομιδή αναφέρεται ότι ανήκει στην ΥΕ ΠΑ φάση, ενός νεαρού ατόμου κτερισμένου με αγγεία, ορισμένα από τα οποία ήταν μινωίζοντα (εικ. 143) (Θέμος, 2007: 460-461. Demakourou, 2009α: 121).

---

¹²⁴ Ο O. Dickinson αναφέρει την πιθανή χρονολόγηση ορισμένων αδημοσίευτων οστράκων στην ΜΕ IIIB φάση (Dickinson, 1977: 64).

¹²⁵ Σχετικά με τον αρχιτεκτονικό τους τύπο και την πιθανή προέλευσή τους βλ. 3.3.1.2. «Επαφές-Ανταλλαγές» σελ. 111-112.

3.3.1.2. Διακοινοτικά

Οικιστική

Σε περίπου 19 θέσεις, από τις 125 της YEX (χάρτης 3), έχει διαπιστωθεί κεραμική της YE I φάσης και σε 29 της YE II φάσης (χάρτης 4α). Από τις τελευταίες, οι 11 παρουσιάζουν ίχνη χρήσης για πρώτη φορά. Ο μικρός αυτός αριθμός θέσεων της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής και κυρίως της YE I φάσης ίσως είναι πλασματικός, καθώς έχει επισημανθεί η τάση για διατήρηση της ME κεραμικής παράδοσης (Rutter, 1993: 787).

Στο βόρειο τμήμα της κοιλάδας του Ευρώτα, εντοπίζονται δύο μόνο εγκαταστάσεις με ιεραρχημένη δομή, οι οποίες συνδέονται με τα νεκροταφεία Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) και Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2). Ωστόσο, σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις δεν έχουν εντοπιστεί οι αντίστοιχοι οικισμοί της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής ούτε, όμως, άλλες σύγχρονες με αυτές εγκαταστάσεις.

Στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, μέχρι πρόσφατα αναγνωρίζονταν ως σημαντικότεροι οικισμοί το Μενελάιο ^(A6) και η κοινότητα που συνδέεται με τον πλούσιο τάφο του Βαφειού, η οποία ταυτίζεται με την επιφανειακή συγκέντρωση του κοντινού λόφου Παλαιοπυργί ^(A12) (Coulson, 1992: 91).¹²⁶ Η εκτιμώμενη έκταση της τελευταίας είναι περίπου 20 εκτ. (Cavanagh and Crouwel, 2002: 146). Ωστόσο, έχει αποδώσει λίγα YE I-II όστρακα, συγκριτικά με την πληθώρα των YE IIIA-B, ενώ η μικρή ανασκαφική τομή που διενεργήθηκε στην κορυφή του λόφου αποκάλυψε ελάχιστα κτιριακά κατάλοιπα της ME III ή της YE I/II φάσης (Σπυρόπουλος, 1982β: 112).

Μόλις πρόσφατα προστέθηκε στον αρχαιολογικό χάρτη της εποχής ένα ακόμα σημαντικό οικιστικό κέντρο, ο **Άγιος Βασίλειος** ^(A14) Ξηροκαμπίου, λίγα μόλις χιλιόμετρα νοτιώς των Βαφειό-Παλαιοπυργί. Ο πλούτος των ευρημάτων και των πολύτιμων αντικειμένων που μέχρι στιγμής έχουν ανασκαφεί (Εργον, 2010: 35-37), αναλογικά με τις δύο και σχετικά μικρών διαστάσεων ανασκαφικές τομές, καταδεικνύει μία ευμερούσα πρώιμη Μυκηναϊκή κοινότητα, ενδεχομένως κοινωνικά παραπλήσιας σε οργάνωση με εκείνων του Μενελαίου και μέρους της κοινότητας που εκπροσωπεί ο νεκρός στο Θολωτό τάφο στο Βαφειό.

---

¹²⁶ Ο Ο. Dickinson δεν αποδέχεται πλήρως την άμεση αυτή σύνδεση θολωτού τάφου και οικισμού μόνο με το κριτήριο της εγγύτητας καθώς θεωρεί πιθανό να ανήκει σε πιο μακρινό και σημαντικότερο οικισμό (Dickinson, 1982: 130).

Ο τρόπος με τον οποίο κοινωνικά, οικονομικά και διοικητικά συνδέονται τα τρία προαναφερθέντα οικιστικά κέντρα δεν είναι σαφής. Η μεταξύ τους χιλιομετρική απόσταση είναι μικρή, ενώ γύρω από αυτούς έχουν εντοπιστεί μικρότεροι οικισμοί αν και η συχρονία τους κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή δεν τεκμηριώνεται ικανοποιητικά.

Πιο συγκεκριμένα, στην ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα, ΒΑ της Σπάρτης και ΒΑ, Α και ΝΑ του Μενελαίου, από την πληθώρα των ΥΕ επιφανειακών θέσεων, μόλις σε δύο έχει αναγνωριστεί πρώιμη Μυκηναϊκή κεραμική (N413 και M322),¹²⁷ οι οποίες μάλιστα πιθανόν εγκαταλείπονται πριν την ΥΕ ΙΙΑ φάση (Shipley, 1996: 382, 391. Cavanagh and Crouwel, 2002: 143). Είναι χαρακτηριστικό ότι η θέση N413^(E21) αποτελούσε και κατά την ΜΕΧ τον έναν από τους δύο οικισμούς της δεύτερης βαθμίδας, κάτω από το Μενελαίο^(A6) (Cavanagh and Crouwel, 2002: 139).¹²⁸ Το γεγονός αυτό δεν αναλύεται περαιτέρω από τους ερευνητές (στην ώριμη Μυκηναϊκή περίοδο στη δεύτερη βαθμίδα του οικιστικού συστήματος της περιοχής απαντούν πάλι δύο θέσεις, διαφορετικές όμως από της ΜΕΧ και της ΥΕ I-II). Ενδεχομένως, τα παραπάνω συνδέονται με την ανάδειξη του Μενελαίου^(A6) σε ισχυρό οικιστικό κέντρο και της δημιουργίας νέων διοικητικών-οικονομικών συνθηκών στην περιοχή.

Ως μικρότερης σημασίας οικισμοί στην κεντρική περιοχή του Ευρώτα μπορούν να αναφερθούν η επιφανειακή θέση Βουνό Παναγιάς^(E77) και νοτιότερα από αυτήν το Ανθοχώρι^(A16) με έναν ατομικό τάφο και επιχώσεις με ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΓ κεραμική (Καλογεροπούλου, 1962: 357. Χρήστου, 1962: 114. 1963: 86).¹²⁹ Η πρώτη βρίσκεται εγγύτερα στο Παλαιοπυργί^(A12) και η δεύτερη στον Άγιο Βασίλειο^(A14) Ξηροκαμπίου.

Η εικόνα στη νότια Λακωνία είναι μάλλον διαφορετική καθώς δεν έχει αποκλυφθεί ένα ανάλογο οικιστικό κέντρο. Από τις περίπου 12 πρώιμες Μυκηναϊκές θέσεις κοντά στον λακωνικό κόλπο και στη χερσονήσο Μαλέα, οικιστικά ανασκαφικά στοιχεία προέρχονται μόνο από τον Άγιο Στέφανο^(A23) στην πεδιάδα του Έλους, ενώ ταφικά από τρεις συστάδες της περιοχής Επιδαύρου Λιμηράς^(A30-32). Οι θέσεις Αστέρι: Καραούσι^(A22) και Παυλοπέτρι^(E155) παραμένουν ασαφείς ως προς το μέγεθος και τον

---

¹²⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περιοχή, γενικά κατά την ΥΕΧ, δεν σημειώνεται έντονη αύξηση θέσεων συγκριτικά με την ΜΕΧ (ΜΕ: 17 και ΥΕ: 21) (Cavanagh and Crouwel, 2002: 142-144).

¹²⁸ Βλ. 3.2.2. «Οικιστική», σελ. 78.

¹²⁹ Τα κτιριακά κατάλοιπα της ΥΕΧ δεν διευκρινίζεται πότε ακριβώς χρονολογούνται (Καλογεροπούλου, 1962: 357. Χρήστου, 1962: 114. 1963: 86)

ρόλο τους κατά την περίοδο αυτή, εξαιτίας διαταραγμένων επιχώσεων στην πρώτη και μη προσδιορισμένων ακόμα ανασκαφικά οικιστικών φάσεων στη δεύτερη.

Επαφές-Ανταλλαγές

Εύρεση εισηγμένων προϊόντων ή τεχνοτροπικών επιρροών στην αγγειοπλαστική, όπως επίσης σε μικρότερο ποσοστό στην μικρογλυπτική και αρχιτεκτονική, φανερώνουν τουλάχιστον ένα δίκτυο διακίνησης αγαθών και ιδεών μεταξύ της Λακωνίας και του υπόλοιπου ελλαδικό χώρου στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή. Ωστόσο, ο χαρακτήρας και οι κοινωνικές του προεκτάσεις δεν είναι ξεκάθαρες. Ιδιαίτερο ρόλο στο δίκτυο αυτό, ως επί το πλείστον, κατέχουν οι σημαντικότεροι οικισμοί της περιόδου, όπως το Μενελάιο ^(A6), και φυσικά θέσεις σε γεωγραφικά περάσματα και λιμάνια, όπως ο Άγιος Στέφανος ^(A23) και η περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς στην ανατολική ακτή της χερσονήσου Μαλέα.

Τέσσερα εισηγμένα αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ φάσης εντοπίζονται στο θαλαμοειδή τάφο του νεκροταφείου Επίδαυρος Λιμηρά: Παλαιόκαστρο ^(A32). Η αργολική προέλευση των τριών από αυτά και του μόνωτου κυάθου με λαβή τύπου «*wishbone*» από τα νησιωτική περιοχή (Κύθηρα, Αίγινα ή Αγία Ειρήνη Κέας) δίνουν ένα μόνο δείγμα του δικτύου επαφών (Δημακοπούλου, 1968: 193. Κουντούρη, 1996-1997: 493-495).

Επίσης, οι κοντινοί με την προηγούμενη θέση θαλαμοειδείς τάφοι της Αγίας Τριάδας ^(A31) και Βαμβακιάς ^(A30) παρουσιάζουν ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο χωρίς άλλο γνωστό παράλληλο. Συγκεκριμένα, στην ανατολική παρειά του δρόμου ανοίγεται δεύτερος θάλαμος (εικ. 176-177), χαρακτηριστικό το οποίο εντοπίζεται στην Αρκαδία, Αργολίδα και Αττική, αλλά όχι με την είσοδο αυτού στην πλευρά του δρόμου. Τέτοια περίπτωση έχει επισημανθεί μόνο στα Βολιμίδα (Kontorli-Papadopoulou, 1987: 147-148, 159), που και πάλι ο δεύτερος αυτός θάλαμος θεωρείται μεταγενέστερη προσθήκη στην αρχική κατασκευή του τάφου. Αντίθετα, στις συστάδες της Αγίας Τριάδας, Βαμβακιάς και σε μία ακόμη επιφανειακά εντοπισμένη θέση στις Στέρνες ^(E130), ο δεύτερος κυκλικός και μικρότερων διαστάσεων θάλαμος είναι εξαρχής λαξευμένος στα Α του δρόμου τους (Gallou, 2009: 87).

Στην αναζήτηση της προέλευσης των πρώιμων θαλαμοειδών τάφων στον ηπειρωτικό χώρο,¹³⁰ οι τάφοι της προαναφερθείσας Μεσσηνιακής θέσης ερμηνεύονται ως

---

¹³⁰ Πρώιμοι θαλαμοειδείς τάφοι εντοπίζονται επίσης στις Μυκήνες, στην Πρόσυμνα και πιθανόν στις Θήβες (Cananagh and Mee, 1998: 48).

εξέλιξη της τοπικής αρχιτεκτονικής παράδοσης. Αντίθετα, για την περίπτωση της Επιδαύρου Λιμηράς δίνεται έμφαση στην εγγύτητα με την μινωική αποικία των Κυθήρων και την πιθανή επιρροή από τους χαρακτηριστικούς πολυθάλαμους τάφους του οικισμού (Λιόνι και Καστρί) (Cavanagh and Mee, 1998: 48. Boyd, 2002: 60. Bennet and Galanakis, 2005: 146).¹³¹

Πρόσφατα, αμφισβητήθηκε η μονομερής αυτή επιρροή από την μινωική Κρήτη και διατυπώθηκε η σύνθεσή της με στοιχεία της πρωιμότερης ταφικής παράδοσης της ΝΑ Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα, θεωρείται πιθανή η σύνδεση του ελλειπτικού θαλαμοειδούς τάφου με τον βραχύ κατηφορικό ή βαθμιδωτό, κατά περιπτώσεις, δρόμο της Επιδαύρου Λιμηράς^(A30-32), με την παρόμοια αρχιτεκτονική ΠΕ παράδοση του νεκροταφείου από τη θέση Παραλία Πούντα^(E149) (εικ. 188-189) (Gallou, 2009: 89).

Ωστόσο, οι δύο μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι από το Παυλοπέτρι^(E155) είναι καθαρά ορθογώνιας κάτοψης (εικ. 191) (Harding et al., 1969: 125-126). Η αδυναμία της ακριβέστερης χρονολόγησής τους δεν συμβάλει στη συγκριτική αναλογία με τους πρώιμα κατασκευασμένους τάφους της Επιδαύρου Λιμηράς.

Υπέρ της σύνδεσης με την προγενέστερη παράδοση τίθεται και το στοιχείο ύπαρξης στους εν λόγω τάφους λάκκων ιδιαίτερα βαθιών, σε αντίθεση με τους ρηχότερους που παρατηρούνται στους θαλαμοειδείς του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου. Το γνώρισμα αναφέρεται ότι εντοπίζεται σε ΜΕ/ΥΕ απλούς λάκκους και κιβωτιόσχημους τάφους της Λακωνίας, παραπέμποντας κυρίως στον Άγιο Στέφανο^(A23) (Gallou, 2009: 89, υποσ. 33), για τους οποίους, όμως, δεν υπάρχουν ακριβείς διαστάσεις (Taylor, 1972. Taylor and Janko, 2008: 121-144).¹³²

Όσον αφορά την ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΙΙΑ κεραμική από τις συστάδες της Επιδαύρου Λιμηράς επισημαίνεται η τοπική παραγωγή τους και ο συνδυασμός διακοσμητικών σχεδίων επηρεασμένων από τα Κύθηρα, αλλά σε τύπους αγγείων εξελιγμένους από την ΜΕ παράδοση, όπως το αλάβαστρο και η σφαιρική πεπιεσμένη πρόχους. Κωνικά κύπελλα, τυπικά σκεύη της μινωικής Κρήτης, εμφανίζονται μόνο κατά την ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΑ1 φάση (Gallou, 2009: 91).

Δεν θα είναι, επομένως, παράλογο να υποστηριχθεί η σύνθεση της ελλαδικής και μινωικής παράδοσης και στην ταφική αρχιτεκτονική. Άλλωστε έχει τονιστεί από

---

¹³¹ Ο S. Hood έχει υποστηρίξει τη μινωική προέλευση των πρώιμων θαλαμοειδών τάφων τόσο στα Βολιμίδια όσο και στην Επίδαυρο Λιμηρά (Hood, 1992: 138).

¹³² Διαστάσεις είναι γνωστές μόνο για τους πρώιμους Μυκηναϊκούς τάφους από την Πελλάνα: Παλαιό-καστρο^(A4) (4×5×3μ.) και Κροκεές: Καρνέας^(A19) (3×1,50×2μ.).

πολλούς μελετητές ότι οι Μυκηναίοι είχαν την τάση να προσαρμόζουν στις δικές τους ιδεολογικές πεποιθήσεις τις πολιτισμικές επιρροές που λάμβαναν (Wright, 1995: 64, 71. Voutsaki, 1999: 113-114. Whittaker, 2002: 152).

Περισσότερα στοιχεία αναφορικά με τις επαφές ή επιρροές λακωνικών θέσεων από την μινωική Κρήτη αντλούνται, κυρίως, από τον οικισμό του Αγίου Στεφάνου (A²³), το Μενελάιο (A⁶) και τον θολωτό τάφο του Βαφειού (A¹¹).

Στην ΥΕ Ι κεραμική του Αγίου Στεφάνου χαρακτηριστικά μινωικής επιρροής αποτελούν η στίλβωση της εξωτερικής επιφάνειας μικρών ανοιχτών αγγείων, όπως στα κύπελλα τύπου Βαφειού και η γραπτή διακόσμηση τους, *σκοτεινό-επί-ανοιχτό* (Rutter and Rutter, 1976: 63). Εισηγμένος θεωρείται ο ΥΜ Ι πιθαμοφόρας που εντοπίστηκε σε παιδική ταφή της ΥΕ ΙΙΑ φάσης.¹³³ Πρόσφατες χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις της ΥΕ Ι Στιλβωμένης Γραπτής κεραμικής (*Lustrous Decorated ware*) με δείγματα από την Λέρνα, τον Άγιο Στέφανο και τα Κύθηρα υπέδειξαν την τελευταία θέση ως τόπο παραγωγής και εξαγωγής της στην Πελοπόννησο (Janko, 2008: 578. Whitbread and Jones, 2008).¹³⁴

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ φάση το μεγαλύτερο ποσοστό (75%) στην κεραμική του Αγίου Στεφάνου κατέχει πλέον η Μυκηναϊκή κυρίως σε χρηστικά αγγεία, ενώ δεν απαντούν καθόλου οι Ανακτορικοί πίθοι, δείγματα των οποίων εντοπίζονται στην κεντρική και βόρεια κοιλάδα του Ευρώτα (Janko, 2008: 592).

Πέραν του Αγίου Στεφάνου, όστρακα μινωίζουσας κεραμικής κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ φάση έχουν αναγνωριστεί στο Ανθοχώρι (A¹⁶) (Ζαννου, 2009: 31), οστράκα «*oatmeal minoanising*» στο Γεράκι (A¹³), στην επιφανειακή θέση Βουνό Παναγιάς (E⁷⁷) (Μπάνου, 1996-1997: 23), καθώς και στην ημιορεινή περιοχή του Πάρνωνα (Cavanagh and Crouwel, 202: 141). Μινωίζουσα κεραμική αναφέρεται στην πρωιμότερη ανακομιδή

---

¹³³ Βλ. σχετικά 3.3.1.1. «Ταφικές πρακτικές» σελ. 94.

¹³⁴ Παλαιότερα υποστηρίζονταν η ύπαρξη ενός εργαστηριακού κέντρου στον Άγιο Στέφανο (A²³) και πιθανόν ενός δεύτερου στη Λέρνα (Dickinson, 1992: 110-111. Nordquist, 1995: 205-206). Για τον Άγιο Στέφανο, λόγω της ομοιότητας στα σχήματα, τη διακόσμηση και την υφή των συγκεκριμένων αγγείων με αντίστοιχα των Κυθήρων είχε υποθεθεί ότι η τοπική παραγωγή τους, εφ' όσον δεν πρόκειται για εισαγωγή έτοιμων αγγείων, οφείλεται σε γνώση της μινωικής αγγειοπλαστικής. Η σπανιότητα, ωστόσο, χαρακτηριστικών κρητικών τύπων, όπως τα κωνικά κύπελλα και η απουσία συγκεκριμένων οικιακών σκευών, όπως οι λύχνοι και τα πύραυλα, υποδείκνυαν την παρουσία λίγων Κρητών στον λακωνικό οικισμό χωρίς να συγκροτούν ξεχωριστή κοινωνική ομάδα (Rutter and Rutter, 1976: 65. Hood, 1992: 139).

νεαρού ατόμου σε θαλαμοειδή τάφο της θέσης Περιστέρι: Σόλακοι ^(A20), η χρήση του οποίου ξεκινά κατά την ΥΕ ΙΙ φάση (Θέμος, 2007: 460-461).

Αντίθετα, στην αγγειοπλαστική του Μενελάου ^(A6) δεν εντοπίζονται έντονες μινωικές επιρροές αυτή την περίοδο. Χαρακτηριστικό είναι ένα μικρό σχετικά σύνολο οστράκων από εισηγμένα μινωικά αγγεία ή «μινωικά», κατά τον Catling, αναφερόμενος σε αγγεία που κατασκευάστηκαν εκτός Κρήτης από Μινωίτες ή μαθητευόμενούς τους. Από τα 29 συνολικά αγγεία, τα 15 έχουν χαρακτηριστεί ως εισηγμένα μινωικά και 14 ως «μινωικά». Σχεδόν όλα εντάσσονται στην ΥΜ ΙΒ φάση και μόνο ένα στην ΥΜ ΙΙ, πιθανόν εισηγμένο.¹³⁵ Τυπολογικά είναι αγγεία μικρού και μεσαίου μεγέθους για πόση, μετάγγιση και αποθήκευση, ενώ σημαντικός αναλογικά είναι ο αριθμός των τεσσάρων ρυτών χωρίς, όμως, να συνδέονται με τις ανάλογες τελετουργικές μινωικές πρακτικές (εικ. 71β) (Catling, 1996: 70, 77).¹³⁶

Αντίθετα, στην ίδια θέση διαπιστώνονται μινωικές επιρροές στην αρχιτεκτονική ήδη από την ΥΕ Ι-ΙΙΑ φάση, όπως για παράδειγμα η ύπαρξη λαξευμένων πωρόλιθων, πιθανόν από μνημειώδη κτίσματα της περιόδου, οι οποίοι επαναχρησιμοποιήθηκαν (Hood, 1992: 137). Επίσης, στην πρόσφατη δημοσίευση της θέσης διατυπώθηκε η άποψη ότι ο σχεδιασμός της κάτοψης του Μεγάρου 1, αφενός εξελίσσει προγενέστερα ΜΕ οικιστικά πρότυπα, αφετέρου προσθέτει σε αυτά, ως επιρροή και προσαρμογή και όχι ως μίμηση, το μινωικό αρχιτεκτονικό γνώρισμα του μεγάλου διαδρόμου (Catling, 2009: 448).

Στο θολωτό τάφο του Βαφειού ^(A11) οι μινωικές επιδράσεις είναι έκδηλες κυρίως στις εικονιστικές παραστάσεις των δύο μετάλλινων κυπέλλων τύπου Βαφειού, των σφραγιδολίθων και του χρυσού σφραγιστικού δαχτυλιδιού. Όσον αφορά τους σφραγιδόλιθους, οι πρώτες ύλες κατασκευής, η εικονιστική θεματογραφία και η απόδοσή της είναι όμοιες σχεδόν στο σύνολό τους με αντίστοιχους σφραγιδόλιθους ή και με τις εν γένει παραστάσεις της μινωικής Παλαιοανακτορικής και μέσης Νεοανακτορικής περιόδου, όπως για παράδειγμα οι τοιχογραφίες. Σύμφωνα με τους μελετητές, τα κοινά αυτά στοιχεία υποδεικνύουν ότι ορισμένοι τουλάχιστον από τους σφραγιδόλιθους ήταν

---

¹³⁵ Από τα 29 αγγεία, έξι ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΑ1 φάση. Βλ. σχετικά 3.3.2.2. «Επαφές-Ανταλλαγές», σελ. 141.

¹³⁶ Ένα αγγείο, πιθανόν ρυτό, ΥΜ ΙΒ τύπου, εντοπίστηκε σε απόθεση σχετιζόμενη με την οικοδόμηση του Μεγάρου 1 (Catling, 1973-1974: 305, 308).

πιθανότατα εισηγμένοι ή άμεσα επηρεασμένοι από την κρητική μικρογλυπτική (Πλάτων, 1981-1982: 288-295).

Ξεκάθαρα εισηγμένα αντικείμενα από τον θολωτό τάφο του Βαφειού πρέπει να θεωρηθούν ο χάλκινος πέλεκυς συριακού τύπου (Πλάτων 1981-1982: 289-290) και το αγγείο από φλεβωτό αιγυπτιακό αλάβαστρο (Σακελλαράκης, 1976-1978: 260). Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για τους μηχανισμούς απόκτησης των τεχνέργων αυτών, η αξία τους για το νεκρό δεν παύει να είναι σημαντική και ενδεικτική της υψηλής κοινωνικής του θέσης.

Όσον αφορά τα αντικείμενα από σίδηρο, το δαχτυλίδι από τον θολωτό του Βαφειού ^(A11) και το τεμάχιο μετεωρικού σιδήρου από τον μεγάλο λαξευτό τάφο 2 στην Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), θεωρητικά αποτελούν εισαγωγές.¹³⁷ Πηγή προέλευσης του συγκεκριμένου μετάλλου, κατά τον 12^ο αι. π.Χ., υποστηρίζεται ότι είναι η Ανατολή (Varoufakis, 1981: 31). Ωστόσο, έχει επισημανθεί μέσω χημικών αναλύσεων ότι η σύσταση των σιδερένιων αντικειμένων του 12^{ου} αι. π.Χ. είναι διαφορετική (λιγότερο νικέλιο) από εκείνη των σιδερένιων κοσμημάτων της περιόδου 16^{ου}-13^{ου} αι. π.Χ. Η αλλαγή αυτή δεν έχει ερμηνευτεί, εάν δηλαδή σχετίζεται με άλλη πηγή προέλευσης ή διαφορετικές μεταλλευτικές τεχνικές (Varoufakis, 1982: 317-318).

Τελευταίες αναφέρονται τέσσερις χάντρες από ήλεκτρο, οι τρεις σε περιδέραιο από τον μεγάλο θολωτό τάφο της Βούρβουρα: Ανάληψη –Α λόφος ^(A2) και η τέταρτη από τις επιχώσεις του δρόμου του μεγάλου θαλαμοειδούς στο νεκροταφείο Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3). Αν και πηγή προέλευσης του ήλεκτρου θεωρείται η βόρεια Ευρώπη (Graziadio, 1991: 424), δεν είναι γνωστό κατά πόσο οι δύο κοινωνικές ελίτ της κοιλάδας του Ευρώτα απέκτησαν τις χάντρες με απευθείας επαφές. Μπορεί, όμως, να υποτεθεί η συμμετοχή τους σε ένα ευρύ δίκτυο διακίνησης εξωτικών πρώτων υλών.

Η απόκτηση και εναπόθεση τεχνέργων από εισηγμένες ύλες, σε πλούσιους τάφους, αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής. Ορισμένοι μελετητές, θεωρούν ότι η απόκτηση των αγαθών «πολυτελείας» πραγματοποιούνταν μέσα από την ανταλλαγή μεταξύ των εκάστοτε κοινωνικών ελίτ, η οποία αργότερα, στην ΥΕ ΙΙΑ-Β φάση, οδήγησε στην ελεγχόμενη παραγωγή και δια-

---

¹³⁷ Άλλο τεμάχιο μετεωρικού σιδήρου δεν είναι γνωστό στον αιγαιακό χώρο της περιόδου. Ένα από την Αγία Τριάδα Κρήτης αποδείχθηκε μέσω χημικής ανάλυσης ότι δεν είναι σίδηρος, αλλά λίθος (Varoufakis, 1982: 317).

κίνηση τους από τα ανακτορικά κέντρα (Wright, 1995: 68-69. Voutsaki, 1999: 109-111).

3.3.1.3. Σύνοψη

Η πρόιμη Μυκηναϊκή εποχή στη Λακωνία αντιπροσωπεύεται από λίγα αρχαιολογικά κατάλοιπα, τα οποία, όμως, αντικατοπτρίζουν μια διαμορφωμένη κοινωνική διαστρωμάτωση. Τρία τουλάχιστον κέντρα διακρίνονται στην περιοχή της κεντρικής κοιλάδας του Ευρώτα, το Μενελάιο ^(A6), το Παλαιοπυργί ^(A12) και ο οικισμός της Σπάρτης ^(A5). Δύο ακόμη, στο βόρειο άκρο της ίδιας κοιλάδας, υποδηλώνονται από μεγάλους και πλούσιους τάφους στα νεκροταφεία Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) και Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2).

Οικιστικά κατάλοιπα προέρχονται μόλις από δύο θέσεις, δηλωτικά, ωστόσο, του διαφορετικού επιπέδου κοινωνικής ιεραρχίας, στο οποίο βρίσκεται η κάθε μία από αυτές. Στο Μενελάιο ^(A6) κατά την ΥΕ ΙΙΒ φάση η οικοδόμηση μεγάλου κτίσματος, σύνθετης κάτοψης και εκλεπτυσμένων αρχιτεκτονικών χαρακτηριστικών σηματοδοτεί την ύπαρξη μιας υψηλά ιστάμενης κοινωνικής ομάδας, ανάλογης ίσως με εκείνη του οικισμού Παλαιοπυργί ^(A12), εφόσον γίνει δεκτή η σύνδεση του τελευταίου με τον πλούσιο θολωτό τάφο στο κοντινό Βαφειό ^(A11).

Στη δεύτερη θέση, τον Άγιο Στέφανο ^(A23), ανάλογα οικιστικά κατάλοιπα με το Μενελάιο ^(A6) δεν διαπιστώνονται. Αντίθετα, παρατηρείται μείωση της οικιστικής ζώνης προς τα νότια του λόφου, γεγονός το οποίο ερμηνεύεται ως αρχή παρακμής της εγκατάστασης. Η περίοδος από την ΥΕ ΙΙΑ φάση και έπειτα συσχετίζεται τόσο με την κατάρρευση του μινωικού εμπορίου και την εγκατάλειψη της μινωικής αποικίας στα Κύθηρα (ΥΜ ΙΒ) όσο και με περιβαλλοντικούς παράγοντες. Οι τελευταίοι αφορούν τις συνεχείς αλλουβιακές προσχώσεις στο δέλτα του ποταμού Ευρώτα και τη δημιουργία βαλτότοπων γύρω από τον οικισμό, επηρεάζοντας πιθανώς την προσβασιμότητα του λιμανιού του (Janko, 2008: 591).

Το ενδεχόμενο ότι κατά την ΥΕ Ι-ΙΙ φάση θεσμοθετημένες ταφικές πρακτικές («*formal burial*») πραγματοποιούνταν μόνο ή κατά κύριο λόγο για άτομα κοινωνικών ελίτ (Cavanagh and Mee, 1998: 123) δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με ασφάλεια στην περίπτωση της Λακωνίας. Ωστόσο, παρά τους λίγους εντοπισμένους τάφους της περιόδου, παρατηρείται σε αυτούς διαφοροποίηση κυρίως ως προς τον πλούτο των κτερισμάτων και το μέγεθος της ταφικής αρχιτεκτονικής. Πέραν των κιβωτιόσχημων και λοιπών ατομικών τάφων, ξεκινάει η χρήση θαλαμοειδών στην Επίδαυρο Λιμηρά ^{(A30-}

---

³²⁾, κτιστού ορθογώνιου θαλαμοειδούς στη Σπάρτη ^(A5) και ορισμένων ιδιαίτερα πλούσιων και μεγάλων τάφων στην Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), στη Βούρβουρα: Ανάληψη – Αλόφος ^(A2) και φυσικά στο Βαφειό ^(A11).

Η δημιουργία μεγαλύτερων ταφικών κτισμάτων, πολλαπλών ενταφιασμών και μακροχρόνιας χρήσης εντάσσεται στις κοινωνικές διεργασίες ανάδειξης και ανταγωνισμού των «ελίτ». Είναι η εποχή της εκμετάλλευσης των ταφικών πρακτικών για την προβολή των ισχυρότερων κοινωνικοπολιτικών ομάδων (Voutsaki, 1995: 59-62. 1999: 112. Cavanagh and Mee, 1998: 123).

Η Βουτσάκη το ερμηνεύει ως απόρροια της επαφής του ελλαδικού ηπειρωτικού κόσμου με τον μινωικό, στο πλαίσιο των πολιτικών-διπλωματικών, οικονομικών ή άλλων σχέσεων. Υποστηρίζει ότι η επαφή αυτή ώθησε στην ανάγκη δήλωσης της πολιτισμικής ταυτότητας του ηπειρωτικού κόσμου, μέσω της ενίσχυσης των δεσμών με τους προγόνους και της παράδοσης που οι τελευταίοι εκπροσωπούσαν (Voutsaki, 1995: 60-61. 1999: 114). Ενδεχομένως, η επαναχρησιμοποίηση χώρων ενταφιασμού «ένδοξων» προγόνων (θολωτοί, θαλαμοειδείς) αποτέλεσε και ένα μέσο «κληρονομικής κατοχύρωσης» των κεκτημένων, αποσκοπώντας στη διατήρηση ή και ενίσχυση της υψηλής κοινωνικής θέσης κατά τη διάρκεια των ενγχώριων ανταγωνισμών.

Από τους νέους ταφικούς τύπους, ο πρωιμότερος που συνδέεται με κοινωνική ελίτ είναι ο ΥΕ Ι κτιστός ορθογώνιος θαλαμοειδής της Σπάρτης ^(A5). Ο αντίστοιχος οικισμός δεν έχει εντοπιστεί. Ο τάφος παύει να χρησιμοποιείται κατά την ΥΕ ΙΙ φάση υποδηλώνοντας, σύμφωνα με τους μελετητές, την αποδυνάμωση της τοπικής ελίτ έναντι του γειτονικού Μενελαίου, το οποίο την περίοδο αυτή αναπτύσσεται σημαντικά, ως ένα διοικητικό κέντρο στην ευρύτερη περιοχή του Ευρώτα. Η ανοικοδόμηση του Μεγάρου 1 στη θέση αποτελεί ίσως την καλύτερη απόδειξη του παραπάνω ισχυρισμού, παρόλο που οι κοινωνικές διεργασίες υπό τις οποίες επιτεύχθηκε δεν είναι κατανοητές.

Δυστυχώς, στο Μενελάιο ^(A6) δεν έχει αποκαλυφθεί ΥΕ νεκροταφείο, ούτε αντίστοιχα ο οικισμός στον οποίον ανήκε ο πλούσιος θολωτός τάφος του Βαφειού. Η συσσώρευση και τελετουργική εναπόθεση πολύτιμων αντικειμένων με έντονη την μινωική τεχνοτροπία (χρυσά κύπελλα και σφραγιδόλιθοι), στον προαναφερθέντα θολωτό, εγείρουν ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο που είχαν οι επαφές με την μινωική Κρήτη στη διαμόρφωση ιεραρχημένων κοινωνιών.

Η ΥΕ Ι - ΙΙ φάση ενδεχομένως πρέπει να μελετάται ως συνέχεια της ΜΕ ΙΙΙ, και των προγενέστερων κοινωνικών διεργασιών. Ο ρόλος της μινωικής Κρήτης σε αυτές,

---

για την περίπτωση τουλάχιστον της Λακωνίας δεν είναι σαφές έως ποιο βαθμό επηρέασαν την κοινωνική οργάνωση. Οι επιρροές που εντοπίζονται πιθανόν αποτελούν το αποτέλεσμα των πολιτισμικών επαφών και όχι απαραίτητα την αιτία της δημιουργίας κοινωνικών ελίτ.

3.3.2. ΥΕ IIIA-B

3.3.2.1. Ενδοκοινοτικά

Οικισμοί

Συνεχίζοντας στην ώριμη Μυκηναϊκή εποχή τα ανεσκαμμένα οικιστικά κατάλοιπα, αν και προέρχονται από ελάχιστες θέσεις, παρέχουν σημαντικά στοιχεία έντονης διαφοροποίησης μεταξύ συγκεκριμένων κοινοτήτων. Αυτή διακρίνεται μέσω της ύπαρξης εκλεπτυσμένης αρχιτεκτονικής και των κινητών ευρημάτων τα οποία προϋποθέτουν ιεραρχημένες κοινωνικές δομές.

Ξεκινώντας από τα βόρεια, η θέση **Πελλάνα: Παλαιόκαστρο** ^(A4) προσδίδει πληροφορίες ενός κεντρικού οικισμού για την περιοχή. Αν και τα δημοσιευμένα επισημονικά στοιχεία είναι ελάχιστα και σε αρκετές περιπτώσεις αντιφατικά, γίνεται αναφορά για ύπαρξη μεγαρόσχημου κτιριακού συμπλέγματος στους νότιους πρόποδες του λόφου (εικ. 19). Ο ανασκαφέας Θ. Σπυρόπουλος θεωρεί ότι η κάτοψη, οι διαστάσεις και τα ευρήματα του οικοδομήματος έχουν ομοιότητες με τα ανακτορικά συγκροτήματα των μυκηναϊκών κέντρων. Αναγνωρίζει τρεις οικοδομικές φάσεις από τα τέλη της ΜΕ έως και την ΥΕ IIIΓ1, με ένα στρώμα καταστροφής κατά την ΥΕ IIIΒ φάση (Spyropoulos, 1998: 37). Κάνει λόγο για ανακτορικό κτίσμα με κεντρικό μέγαρο ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, 35×13,6μ. (εικ. 33-36), ανατολική πτέρυγα δωματίων, στα δυτικά ιερό με αρκετά ειδώλια (εικ. 37) και αποθηκευτικούς χώρους, στα βόρεια βοηθητικά κτίρια και στα νότια μεγάλη αυλή (εικ. 36). Επίσης, ταυτίζει ορισμένους χώρους εργαστηριακούς και διοικητικούς, χωροθετημένους στις τρεις πλευρές του μεγαρόσχημου κεντρικού πυρήνα (Σπυρόπουλος, 2002: 23).

Άλλα κτιριακά κατάλοιπα της περιόδου δεν έχουν αποκαλυφθεί στον λόφο. Σημειώνεται η αναφορά λιθόστρωτου ΥΕ δρόμου ¹³⁸ (εικ. 40) και ΥΕ τείχους με κε-

---

¹³⁸ Η ύπαρξη δρόμου δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη. Σε έκδοση του Υπουργείου Πολιτισμού με εξαιρετικά σύντομες περιγραφές των ανασκαφών στην Ελλάδα για το έτος 1998 γίνεται λόγος για ΥΕ δρόμο, ενώ στην αντίστοιχη έκδοση για το έτος 1999 αναφέρεται ότι «ο μνημειώδης δρόμος που οδηγεί στην κορυφή της ακρόπολης χρονολογήθηκε στους ΠΕ II χρόνους...». Σε περιληπτικό άρθρο του 1998 ο ανασκαφέας Θ. Σπυρόπουλος αναφέρει ΥΕ λιθόστρωτο δρόμο και όχι τείχος (Spyropoulos, 1998: 37).

ντρική πύλη στα Ν της θέσης (εικ. 36, 39). Χωρίς, όμως, τη δημοσίευση των ευρημάτων δεν μπορεί να υποστηριχθεί η παρουσία ενός ανακτορικού συγκροτήματος, όπως βεβαιώνει ο ανασκαφέας της θέσης (Σπυρόπουλος, 2002). Ωστόσο, η αποκάλυψη οικιστικών καταλοίπων της ΥΕ IIIA-B φάσης εντός του σύγχρονου χωριού της Πελλάνας (εικ. 38) σκιαγραφούν έναν οικισμό χωροταξικά οργανωμένο σε δύο επίπεδα, ένα στον τοιχισμένο λόφο, εφόσον γίνει δεχτεί η ύπαρξη ΥΕ τείχους, και ένα χαμηλότερα εκτός τειχών (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 2000: 94). Το οικιστικό αυτό σχήμα εύκολα παραπέμπει σε αντίστοιχα από την Αργολίδα.

Νοτιότερα στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, το **Μενελάιο** ^(A6) συνεχίζει να βρίσκεται σε υψηλή βαθμίδα της οικιστικής και κοινωνικής ανάπτυξης της περιόδου για τη Λακωνία. Στην αρχή της ΥΕ IIIA φάσης διαπιστώνεται έντονη οικοδομική δραστηριότητα το μέγεθος, η ποιότητα και ο χαρακτήρας της οποίας σκιαγραφούν οικονομικό πλούτο και κεντρικό σχεδιασμό για τον οικισμό.

Η εξ' αρχής ανακατασκευή του Μεγάρου (Μέγαρο 2) στην αρχή της ΥΕ IIIA1 φάσης, η διατήρηση της παλαιότερης τριμερούς κεντρικής κάτοψης με παράλληλες μεγαρόσχημες πτέρυγες, η ταυτόχρονη φροντίδα για την ασφαλέστερη χωροταξία του πάνω στο λόφο και η δυνατότητα προσθήκης νέων κτισμάτων στην πίσω πλευρά των τριών κεντρικών μονάδων (εικ. 64-65), αποτελούν στοιχεία για την ξεχωριστή σημασία και λειτουργία του συγκροτήματος. Χαρακτηριστική είναι η αύξηση των εν δυνάμει αποθηκευτικών χώρων συγκριτικά με το προγενέστερο Μέγαρο 1.

Το νέο αυτό οικοδόμημα άλλαξε διεύθυνση προσανατολισμού, έχοντας πλέον άξονα ΒΑ-ΝΔ και είσοδο στα ΝΔ.¹³⁹ Χτίστηκε σε δύο επίπεδα, συνολικής έκτασης 54×40μ., μεταξύ των οποίων θεωρείται πιθανή η ύπαρξη αυλής. Το χαμηλότερο ΝΑ επίπεδο του συγκροτήματος αποτελούνταν από μία πτέρυγα με δύο άξονες δωματίων εκατέρωθεν ενός διαδρόμου, με πρώτο όροφο και ίσως έναν δεύτερο. Στο νέο αυτό κτίσμα μέρος του ισογείου του Μεγάρου 1 αποτέλεσε υπόγειο αποθηκευτικής ίσως χρήσης (Catling, 2009: 17).¹⁴⁰

Το ανώτερο επίπεδο κατελάμβανε το κεντρικό και ΒΔ τμήμα του συγκροτήματος, το οποίο συνέθεταν ένα μεγαροειδές κτίσμα και σύνολο δωματίων στη ΒΔ άκρη

Σε άλλο άρθρο του, το 2002, όπου περιγράφει συνολικά την ΥΕ θέση, αναφέρει μόνο το ΥΕ τείχος και καθόλου το δρόμο (Σπυρόπουλος, 2002: 24).

¹³⁹ Για λεπτομερή περιγραφή της αρχιτεκτονικής του κατασκευής βλ. Catling, 2009: 32-53.

¹⁴⁰ Πριν την τελική εγκατάλειψη του Μεγάρου το τμήμα αυτό φαίνεται ότι επανακατασκευάστηκε, σύμφωνα με διαφορές στην τοιχοποιία (Catling, 2009: 451).

του πλατώματος. Το κεντρικό κτίριο πιθανόν διέθετε δεύτερο όροφο και τοιχογραφικό διάκοσμο, σύμφωνα με τα θραύσματα γραπτού κονιάματος που αποκαλύφθηκαν. Η κάτοψη και ο αριθμός των ΒΔ ακριανών δωματίων («Βόρειο Κτίριο» δωμάτια XI-XIII) δεν είναι επιβεβαιωμένος, καθώς σώζονται αποσπασματικά, λόγω διάβρωσης και κατάρρευσης του εδάφους στο σημείο. Ως προς τη λειτουργία τους έχει προταθεί ότι ορισμένα από αυτά χρησιμοποιούνταν πιθανόν για αποθηκευτικούς ή και “στρατιωτικούς” σκοπούς. Η εκδοχή του αμυντικού χαρακτήρα βασίζεται στη θέση τους στην άκρη του πλατώματος και στις ογκώδεις θεμελιώσεις, υποδηλώνοντας την ύπαρξη πύργου (Catling, 1973-1974: 311. 1975β: 263-264).¹⁴¹

Πιθανή κρίνεται η εκδοχή το Μέγαρο 2 να περικλείονταν από περίβολο (τείχος;), ίχνη του οποίου αναγνωρίζονται στα ΒΔ του πλατώματος (εικ. 64). Μέρους αυτού ίσως αποτελούσαν τα προαναφερθέντα δωμάτια (XI-XIII) στο ίδιο σημείο. Η συνολική υπολογιζόμενη έκταση των οικοδομημάτων έφτανε τα 2000τ.μ. (Catling, 2009: 16-17, 23).

Την ίδια περίοδο στο λόφο του Αετού επισημαίνονται δύο νέες οικοδομικές φάσεις (B2, B3) στο Κτήριο Β, οι οποίες αναδιαμόρφωσαν την κάτοψη με περισσότερους από δύο χώρους (φάση Β1, ΥΕ ΙΙΒ), ενώ ο μεγάλος αναλημματικός τοίχος πιθανότατα βρίσκει την τελική του μορφή, με την κατασκευή στο Α άκρο μεγάλου κτίσματος τον λεγόμενο «Προμαχώνα» (εικ. 66-68). Η λειτουργία του τελευταίου δεν είναι κατανοητή, αν και εικάζεται ότι συνδέεται με γεωμορφολογικούς παράγοντες συγκράτησης του επικλινούς εδάφους (Catling, 2009: 199-203, 230-235).

Πριν το τέλος της ΥΕ ΙΙΑ φάσης το Μέγαρο 2 εγκαταλείπεται χωρίς προφανή αιτία. Κατά την ΥΕ ΙΙΒ μέρος μόνο του κεντρικού πυρήνα (δωμάτια I-IX), δηλαδή το κατώτερο επίπεδο, ανακατασκευάζεται (εικ. 61) ακολουθώντας σε γενικές γραμμές την προϋπάρχουσα κάτοψη.¹⁴² Διακριτό στοιχείο της οικοδομικής αυτής φάσης είναι η χρήση συνδετικού υλικού ερυθρού χρώματος αντί του προγενέστερου κιτρινωπού (Catling, 1973-1974: 305. 1975β: 264). Η λειτουργία του μικρότερου αυτού Μεγάρου 3 θεωρείται ότι είναι διοικητικού χαρακτήρα, βάσει των μεγάλων αποθηκευτικών πίων, δύο σφραγιδολίθων και του ενός ενσφράγιστου (με γραπτό σημείο της Γραμμικής

---

¹⁴¹ Η λίγη κεραμική, από το συγκεκριμένο κτιριακό συγκρότημα, δεν δίνει πληροφορίες για την χρήση του.

¹⁴² Πρόκειται για το κτίριο που ανέσκαψε το 1910 ο R. M. Dawkins. Υπάρχουν αρκετές αμφιβολίες ως προς την πραγματική κάτοψη ή τις προηγούμενες φάσεις του κτιρίου, κυρίως λόγω των σύντομων και όχι λεπτομερών ανασκαφικών αναφορών της περιόδου (Catling, 2009: 17-18).

B') πήλινου σφραγίσματος που εντοπίστηκαν στους χώρους του (Cavanagh and Crowell, 2002: 149. Catling, 2009: 287, 457).¹⁴³

Κατά την ΥΕ ΙΙΒ ολόκληρη η κορυφογραμμή, από τον Βόρειο λόφο έως νότια στο λόφο του Αετού, πιθανότατα ήταν κατοικημένη, αν και η έντονη διάβρωση του εδάφους και τα σχετικά λίγα σωζόμενα κατάλοιπα δυσχεραίνουν την κατανόηση του πλήρους οικιστικού σχεδιασμού και των λειτουργιών που διατελούσε (οικιακές, διοικητικές, εργαστηριακές, αποθηκευτικές, λατρευτικές,¹⁴⁴ ή άλλες) (Catling, 1983: 23, 25. 2009: 69).

Στο λόφο του Αετού στην ΥΕ ΙΙΒ φάση, το Κτίριο Β ανακατασκευάζεται σε μικρότερη κλίμακα και οικοδομείται το Κτίριο Α, νοτίως του μεγάλου αναλημματικού τοίχου (εικ. 67), η πλήρης κάτοψη και λειτουργία του οποίου δεν είναι ξεκάθαρη, ενώ είναι το μοναδικό κτίσμα από το συγκεκριμένο λόφο που εντοπίστηκαν θραύσματα γραπτού κονιάματος (Catling, 2009: 199, 202-203, 227-229, 303, 311-312).

Ελάχιστα, ωστόσο, είναι τα αντικείμενα γοήτρου ή άλλης σημαντικής «κοινωνικής» αξίας κατά την περίοδο αυτή. Μοναδικές ίσως εξαιρέσεις αποτελούν ένα μικρό αγγείο από ορεία κρύσταλλο της ΥΕ ΙΙΑ φάσης στο Βόρειο λόφο (εικ. 75_{s4}) το μοναδικό όπως χαρακτηρίζεται ανακτορικό αντικείμενο από το Μενελάιο ^(A6) (Catling, 1977β: 410, 2009: 293-294) και ένα τμήμα από στέλεχος χρυσής περόνης σε ΥΕ ΙΙΑ-Β επιχώσεις (Catling, 1973-1974: 305, 2009: 268-269).¹⁴⁵ Επίσης, βρέθηκαν δύο μόνο φακοειδείς σφραγιδόλιθοι. Ένας από κόκκινο ίαση με παράσταση αρσενικών προβάτων ή αιγών (S2) (εικ. 75) με παράλληλα σε σφραγίδες ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑ τύπου (από τον απορριμματικό σωρό ΒΑ του Μεγάρου 2 με ΥΕ ΙΙΑ-Β υλικό) (Catling, 1975α: 84. 2009: 296-298) και τμήμα ενός ακόμα από σάρδιο με πιθανή παράσταση ταύρου (S1) από τη ΥΕ ΙΙ/ΙΙΑ θεμελίωση του Κτιρίου Β (εικ. 75) (Catling, 2009: 296).

Όσον αφορά την ιδιοκτησία και διακίνηση παραγόμενων προϊόντων τα στοιχεία λίγα. Ένα όστρακο λαβής κλειστού αγγείου με σημείο κεραμέα, το οποίο εντοπίστηκε επιφανειακά στο λόφο του Αετού, δεν χρονολογείται με ακρίβεια (Catling,

---

¹⁴³ Βλ. και 3.3.2.2. «Επαφές-ανταλλαγές», σελ. 142.

¹⁴⁴ Η παρουσία ειδωλίων αρμάτων, ταύρων και ενός μεγάλου γυναικείου παραπέμπουν σε λατρευτικές πρακτικές στον οικισμό. Η αρχαιολογική τους, όμως, συνάφεια δεν επιτρέπει την ταύτιση συγκεκριμένων τέτοιων χώρων. Στις ανασκαφές του 2005, κοντά στο αρχαϊκό ιερό, διαπιστώθηκαν ΥΕ επιχώσεις, αλλά δεν τεκμηριώνεται η ύπαρξη στο σημείο μυκηναϊκού ιερού χώρου ή ανάλογου κτίσματος (Catling, 2009: 83-84, 207, 247, 272-280).

¹⁴⁵ Σχετικές αναλύσεις έδειξαν ότι δεν είναι καθαρός χρυσός (Catling, 2009: 269).

2009: 287-288). Δύο μόλις πήλινα τεμάχια έχουν αναγνωρισθεί ως σφραγίσματα στο στόμιο αγγείων από το Μέγαρο 3, της ΥΕ ΙΙΒ φάσης. Το ένα από αυτά έχει εννέα αποτυπώματα σφραγίδας με δυσδιάκριτη παράσταση αντιθετικών ζώων, μοτίβο το οποίο ξεκίνησε να αναπτύσσεται στην μυκηναϊκή μικρογλυπτική κατά την ΥΕ ΙΙΑ φάση (Catling, 2009: 289-291).

Ως προς τις «βιοτεχνικές» εργασίες που τελούνταν στον οικισμό τα δεδομένα δεν είναι σαφή. Τεμάχια από μερικά καλούπια για την κατασκευή χάλκινων σκευών, ένα ακροφύσιο φυσερού και ένα χάλκινο σύρμα για τη σύνδεση των μερών καλουπιού αποτελούν τα μόνο δεδομένα μεταλλουργικής δραστηριότητας κατά την ΥΕ ΙΙΑ-Β, τα οποία θα μπορούσαν να αποτελούν κατάλοιπα μερικής μόνο ενασχόλησης ορισμένων τεχνιτών. Επιπροσθέτως, χάλκινες αιχμές βελών, θραύσματα εργαλείων, μαχαιριών, τμήμα χείλους χάλκινου σκεύους, αδιάγνωστα χάλκινα μικροαντικείμενα, καθώς και το τμήμα χρυσού σύρματος που προαναφέρθηκε (Catling, 1973-1974: 305, 311. 1975α: 84, 1976: 79) δεν είναι γνωστό εάν κατασκευάστηκαν στο ίδιο το Μενελάιο ^(A6) ή αν αποτελούν εισηγμένα αντικείμενα. Συναφείς ή άλλοι εργαστηριακοί χώροι δεν έχουν εντοπιστεί για την περίοδο αυτή στην ερευνηθείσα οικιστική περιοχή.

Στην ΥΕ ΙΙΒ2 φάση παρατηρείται σε μεγάλο βαθμό εγκατάλειψη της εγκατάστασης. Το Μέγαρο 3 καταστρέφεται από πυρκαγιά και εγκαταλείπεται, όπως επίσης ο αναλημματικός τοίχος, τα κτίρια Α και Β στο λόφο του Αετού και ορισμένες οικίες στο Βόρειο λόφο, οι οποίες σώζονται εξαιρετικά αποσπασματικά. Μία τουλάχιστον από τις αιτίες φαίνεται ότι είναι η σεισμική δραστηριότητα (Catling, 1973-1974: 311. 1975β: 265).

Ελάχιστα και αποσπασματικά είναι τα οικιστικά κατάλοιπα της μεταβατικής φάσης ΥΕ ΙΙΒ2/ΙΙΓ1, κυρίως στη νότια πλαγιά του Προφήτη Ηλία ¹⁴⁶ και στη βόρεια του λόφου του Αετού, ενώ αυτήν την περίοδο εντάσσεται η εγκατάλειψη της κατοίκησης στο Βόρειο λόφο (Catling, 1986: 207-208, 2009: 236-240). Κτίσμα στο λόφο των Μεγάρων δεν οικοδομείται έπειτα από την ΥΕ ΙΙΒ2 φάση, ένδειξη ίσως της αλλαγής στη διοικητική οργάνωση του οικισμού, καθώς από την περίοδο αυτή έως την τελική εγκατάλειψη της θέσης, δεν εντοπίζονται ευρήματα σχετικής λειτουργίας.

Νοτιότερα του Μενελαίου, τα ΥΕ ΙΙΑ-Β οικιστικά κατάλοιπα στις ΝΔ υπώρειες του λόφου **Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή** ^(A8) παραμένουν αδημοσίευστα. Στην επιγραμματική ανασκαφική έκθεση αναφέρονται δύο οικοδομικές φάσεις, της ΥΕ ΙΙΑ2

---

¹⁴⁶ Πρόκειται για το ΝΔ άκρο του πλατώματος με το αρχαϊκό ιερό και τα μυκηναϊκά Μέγαρα 1-3.

και της ΥΕ ΠΙΒ1-2, αντίστοιχα. Οι τοίχοι έχουν πάχος περίπου 0,60μ. και σώζονται σε ύψος έως 0,60μ. (εικ. 86). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του ανασκαφέα διαφαίνεται συνέχεια κατοίκησης του χώρου, χωρίς διακοπές, βαθμιαία επέκταση αυτού και αναπροσαρμογή στην οργάνωση του χώρου (Σπυρόπουλος, 1981α: 128), παρόλο που τα όρια της ΥΕ οικιστικής εγκατάστασης δεν είναι γνωστά.

Στην κορυφή, ωστόσο, της ίδιας θέσης, κατά την ΥΕ ΠΙΒ φάση αναφέρεται η ίδρυση ενός μυκηναϊκού ιερού (Demakoroulou, 2009α: 123). Σύμφωνα με τις διαφορετικές ερμηνείες των αρχαιολογικών δεδομένων, έχει ενταχθεί σε ποικίλους τύπους ιερών της ΜΕΧ και ΥΕΧ, *ιερό χωρίς οικοδομικά λείψανα, αγροτικό ιερό, ιερός περίβολος / ιερό κορυφής και υπαίθριο ιερό* (Ψάλτη, 1996-1997: 288-289). Κτιριακά ή άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου δεν έχουν εντοπιστεί, ενώ όλα τα ευρήματα προέρχονται από διαταραγμένες επιχώσεις ή διασκορπισμένες επιφανειακές συγκεντρώσεις, ανάμεικτα με αναθήματα του μετέπειτα ιερού του Απόλλωνα (Γεωργουλάκη, 1988: 377).

Εντοπίστηκαν 145 πήλινα ειδώλια, ελάχιστη κεραμική και ένα πήλινο σφονδύλι, όλα μυκηναϊκά. Τα ειδώλια διακρίνονται σε έξι κατηγορίες, 2 θραύσματα από πήλινα ανθρωπόμορφα ειδώλια μεγάλων διαστάσεων (εικ. 87), 74 τύπου Ψ, 2 ιππέων, 32 μεγάλα ζωόμορφα τροχήλατα (ταύροι ή βοοειδή και 2 άλογα) (εικ. 88), 32 μικρά ζωόμορφα χειροποίητα (βοοειδή, ίπποι, σκύλοι, πρόβατα, ελάφια) (εικ. 89), 4 πτηνά (εικ. 90) (Demakoroulou, 2009β: 96). Τα λίγα όστρακα που βρέθηκαν ανήκουν σε κρατήρα, κύλικα, αρύταινα, σκύφο Πυκνού ρυθμού και σε ένα πιθανώς ρυτό του Εικονιστικού ρυθμού.¹⁴⁷ Κανένα από τα παραπάνω ευρήματα δεν ήταν απανθρακωμένο ή σε συνάφεια με τέφρα ή οστά ζώων των αντίστοιχων χρόνων, ώστε να παραπέμψουν σε συναφείς τελετουργικές πρακτικές (Γεωργουλάκη, 1988: 376-377. Ψάλτη, 196-1997: 293).

Από την πληθώρα των μετάλλινων αντικειμένων που εντοπίστηκαν στην κορυφή του λόφου σχεδόν κανένα δεν ταυτίζεται ως μυκηναϊκό. Νεώτερες, ωστόσο, μελέτες του υλικού θεωρούν πιθανό δύο χάλκινες αιχμές δόρατος, οι οποίες έως πρότινος

---

¹⁴⁷ Αρχικά, εντοπίστηκαν τέσσερα ειδώλια πτηνών, από τα οποία μόνο το ένα υπάρχει σήμερα, ενώ διάφορα όστρακα του Ανακτορικού ρυθμού, που περιγράφει ο Wace ως προερχόμενα από το χώρο του μυκηναϊκού ιερού, μάλλον προέρχονται από τον θολωτό του Βαφειού ^(A11), τα οποία κατά λάθος βρέθηκαν, χωρίς ένδειξη, ανάμεσα στα ευρήματα του Αμυκλαίου ^(A8) (Δημακοπούλου, 1982: 40-42, 66).

χαρακτηρίζονταν πρωτογεωμετρικές, να χρονολογούνται στην ΥΕ περίοδο (Calligas, 1992: 41).¹⁴⁸

Η ίδρυση του ιερού τοποθετείται χρονικά στην ΥΕ ΙΙΒ με διάρκεια έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ, βάσει των ευρημάτων. Στην τελευταία φάση, η οποία συνδέεται με πληθυσμιακή αύξηση στην ευρύτερη περιοχή της θέσης, χρονολογούνται τα περισσότερα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια (Δημακοπούλου, 1982: 105. Γεωργουλάκη, 1988: 377). Στα πρωιμότερα, ΥΕ ΙΙΒ2, ανήκουν ορισμένα από τα μικρά χειροποίητα ζωόμορφα, καθώς και τα δύο θραύσματα από ισάριθμα γυναικεία μεγάλα ειδώλια, εκ των οποίων το ένα πιθανόν είχε φυσικό μέγεθος. Τα τελευταία εντάσσονται στην ίδια κατηγορία των ΥΜ Ι/ΥΕ ΙΙ πήλινων αγαλμάτων από το ιερό της Κέας.

Τα αγάλματα από το Αμυκλαίο ^(A8), από τα οποία σώθηκε το άνω τμήμα γυναικείας κεφαλής με πόλο (εικ. 87β) και ενός χεριού που κρατάει κύλικα (εικ. 87α), υποστηρίζεται ότι απεικόνιζαν θεότητες, λόγω του χαρακτηριστικού πόλου στο ένα θραύσμα και του μικρού φιδιού στο επάνω μέρος του χεριού. Η απόδοση των σωζόμενων άνω χαρακτηριστικών του προσώπου με τον πόλο έχει ομοιότητες με τη λευκή θεά από το Θρησκευτικό Κέντρο Μυκηνών, όπου εντοπίστηκε και πήλινο ομοίωμα φιδιού (Demakoroulou, 2009β: 97).

Η ύπαρξη, ωστόσο, του συγκεκριμένου ιερού έχει αμφισβητηθεί, ερμηνεύοντας τα μυκηναϊκά ευρήματα ως δευτερεύουσα απόθεση στο λόφο, κατά τη διάρκεια της οικοδομικής δραστηριότητας και μεταφοράς χώματος για τη δημιουργία αναβαθμού στα τέλη του 6ου αι. π.Χ. (Calligas, 1992: 39-40). Τα ειδώλια και η όχι ιδιαίτερα σημαντική κεραμική υποστηρίζεται ότι προέρχονται μάλλον από επιχώσεις κοντινού οικιστικού ιερού (Mountjoy, 1999: 246). Η Κ. Δημακοπούλου δεν συμφωνεί, υποστηρίζοντας ότι ο βαθμός διατήρησης και η ποσότητα των ευρημάτων δεν παρέμπει σε μία τέτοια διαδικασία. Την απουσία αρχιτεκτονικών κατασκευών την αιτιολογεί με την εκδοχή της καταστροφής τους από την οικοδόμηση των ιστορικών χρόνων ή της ύπαρξης υπαίθριου ιερού χώρου, όπως στο Καλαπόδι και στο χώρο του Απόλλωνος Μαλεάτα στην Επίδαυρο (Demakoroulou, 2009β: 102-103).

Η εμβέλεια του πιθανού αυτού ιερού δεν είναι σαφώς τεκμηριωμένη. Ο τοπικός του χαρακτήρας είναι βέβαιος, καθώς ίδιου τύπου και ποιότητας ειδώλια (εικ. 86) εντοπίστηκαν στα οικιστικά κατάλοιπα στους πρόποδες του λόφου, όπου πιθανότατα

---

¹⁴⁸ Σε πρόσφατο άρθρο για το ιερό η Δημακοπούλου δεν αναφέρει κάτι σχετικό, παρά μόνο ότι τα ευρήματα ήταν αποκλειστικά πήλινα (Demakoroulou, 2009β: 96).

βρισκόταν ΥΕ ΙΙ οικισμός (Σπυρόπουλος, 1981α: 129). Η Κ. Δημακοπούλου δεν αποκλείει την εκδοχή να αποτελούσε κοινό ιερό των κοινοτήτων της κεντρικής κοιλάδας του Ευρώτα (Δημακοπούλου, 1982: 80).

Ως προς τις κοινωνικές προεκτάσεις του ιερού, σε αντίθεση με εκείνο του Κυνόρτιου όρους, δεν υπάρχουν μεταλλικά αναθήματα οπλισμού και κρητομυκηναϊκών θρησκευτικών συμβόλων (διπλοί πελέκεις), αντικείμενα τα οποία συνδέονται με την παρουσία κοινωνικής ελίτ (Whittaker, 2002: 154). Η αναγνώριση δύο χάλκινων ΥΕ αιχμών δόρατος (Calligas, 1992: 41) ίσως υποδεικνύει κάτι ανάλογο, αν και απαιτείται καλύτερη χρονολόγηση και περισσότερα ανάλογα δεδομένα.¹⁴⁹ Πρόσφατα, η Κ. Δημακοπούλου διατύπωσε την άποψη ότι το ιερό στο λόφο της Αγίας Κυριακής δεν αποτελεί ένα μικρό αγροτικό ιερό, αλλά το εντάσσει στην κατηγορία των μεγάλων θρησκευτικών κέντρων σε ανακτορικές ή άλλες σημαντικές θέσεις. Αναγνωρίζει στις διαφορετικές κατηγορίες πήλινων αναθημάτων την ύπαρξη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, οι οποίες όμως διακρίνονται για πρώτη φορά κατά την επόμενη περίοδο, την ΥΕ ΙΙΙΓ (Demakopoulou, 2009β: 102).¹⁵⁰

Η ίδρυση ενός ιερού στη θέση Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) συνεπάγεται την ύπαρξη ιερέων επιφορτισμένων με την λειτουργία του χώρου και την τέλεση των διαφόρων δρωμένων. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΒ φάση, οι γραπτές πηγές της περιόδου (πινακίδες Γραμμικής Β) παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την υψηλή κοινωνική και οικονομική θέση των προσώπων της λατρείας, συχνά εμπλεκόμενων με τη βιοτεχνική παραγωγή (Lurack, 2008). Δυστυχώς, για αυτό το μοναδικό μέχρι στιγμής μυκηναϊκό ιερό της Λακωνίας, δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία. Ευρήματα από τον οικισμό στους πρόποδες του ίδιου λόφου, καθώς και από άλλες περιοχές όπως του Ξηροκαμπίου νοτιότερα που θα αναφερθεί ακολούθως, είναι πιθανόν να δια φωτίσουν στο μέλλον την αρχαιολογική εικόνα για την θέση των ανθρώπων του ιερού στον κοινωνικό ιστό της ευρύτερης περιοχής του Αμυκλαίου, αλλά και γενικότερα για τη Λακωνία.

Νοτιότερα, η επιφανειακή διασπορά της κεραμικής στη θέση **Άγιος Βασίλειος** ^(A14) Ξηροκαμπίου υποδεικνύει έναν ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ οικισμό, ο οποίος εξαπλώνεται πέρα από τον τειχισμένο λόφο (εικ. 125α). Η ποσότητα της κεραμικής είναι άφθονη, κυρίως των ΥΕ ΙΙΙΑ-Β φάσεων, με κύλικες, σκύφους, κρατήρες, πρόχους και πιθαμφορείς,

---

¹⁴⁹ Στην ανάλυση των κοινωνικών δομών, μέσω των ταφικών πρακτικών των Ταφικών Κύκλων Α και Β, η παρουσία μόνο του δόρατος σε ενταφιασμούς θεωρείται ότι αντικατοπτρίζει τις κατώτερες τάξεις των πολεμιστών (Graziadio, 1991: 421-422).

¹⁵⁰ Βλ. σχετικά 3.3.3.1. «Οικισμοί», σελ. 147.

καθώς και ένα ειδώλιο τύπου Ψ το οποίο αναφέρεται ως μεγαλύτερων διαστάσεων από τα αντίστοιχα του προαναφερθέντος ιερού στο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 80-81. Βανου, 1996-1997: 19-20).

Ιδιαίτερα σημαντική ανακάλυψη της σωστικής ανασκαφής σε αποθέτη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, στη ΒΔ πλαγιά του λόφου, αποτελεί θραύσμα πήλινης πινακίδας με Γραμμική Β γραφή, φυλλοειδούς, αμφίγραφης, με αναφορά σε μεγάλο αριθμό εγγχειριδίων. Δύο ακόμη θραύσματα εντοπίστηκαν επιφανειακά, κοντά στον αποθέτη, από τα οποία το ένα ανήκει σε φυλλόσχημη πινακίδα με αναφορά στο εθνικό όνομα Ίσθμια και το τρίτο σε σελιδόσχημη που αναφέρεται σε υφαντά και αναγνωρίζεται το όνομα Αντίοχος (εικ. 132). Εντός του αποθέτη βρέθηκαν, επίσης, μικρά θραύσματα κονιάματος, εξαιρετικής ποιότητας και σημαντικού πάχους με γραπτή κόσμηση κυανών και ερυθρών ταινιών, άφθονη κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΙΓ1 φάσης, τεμάχια ορείας κρυστάλλου, ψήφοι και θραύσματα ειδωλίων τύπου Φ, γυναικείου φυσιοκρατικού και ζωόμορφου της Μυκηναϊκής εποχής (Θέρμου, 2009, 24 Μαΐου. Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου).

Οι παραπάνω πινακίδες αποτελούν μοναδικό εύρημα στη Λακωνία, το οποίο υποδεικνύει τη χρήση της Γραμμικής Β γραφής για την εξυπηρέτηση οικονομικών και διοικητικών λειτουργιών, κατά αναλογία των γνωστών ανακτορικών κέντρων στην υπόλοιπη Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα και την Κρήτη. Η αναφορά πολυάριθμου επίζωστου οπλισμού και υφαντών, είτε πρόκειται για τοπικά παραγόμενα προϊόντα, είτε για εισαγωγές, μαρτυρούν την ύπαρξη ενός καίριου οικιστικού κέντρου. Οπωσδήποτε, το παράδειγμα από τη Δυτική Οικία των Μυκηνών με αρχεία καταγραφής προϊόντων, πιθανότατα όχι άμεσα σχετιζομένων με το ανάκτορο (Dickinson, 1982: 136), καθιστά αναγκαία την ανασκαφική έρευνα της θέσης, προτού αναγνωριστεί σε αυτήν *a priori* ένα ανακτορικό συγκρότημα (αν και η θέση σε τειχισμένο ύψωμα συνηγορεί προς κάτι τέτοιο).

Στα νέα στοιχεία από τον οικισμό, του 2010, εκτός από τα σημαντικά ΜΕ ΙΙΙ/πρώιμα Μυκηναϊκά ευρήματα, αναφέρεται η αποκάλυψη κτιρίου (*Κτίριο Β*) (εικ. 129) από τις επιχώσεις του οποίου προέκυψαν εξαιρετικά δείγματα τοιχογραφιών με αντρική, γυναικεία μορφή καθώς και τμήμα ενός άρματος (εικ. 130α-γ) (Έργον, 2010: 38). Απεικόνιση άρματος στην Λακωνία υπάρχει μόνο στην μικρογλυπτική, σε σγραγιδόλιθους από τον θολωτό του Βαφειού (εικ. 105_{1,11,30}). Γενικότερα το άρμα για την Μυκηναϊκή εποχή είτε ως αυτό καθαυτό εύρημα είτε και ως απεικόνιση έχει υποστηριχθεί ότι αντικατοπτρίζει ανώτερες κοινωνικές ή στρατιωτικές ομάδες (Schon, 2007: 139-

---

142). Οποσδήποτε χρειάζεται να υπάρξει χρονολογική ένταξη των τοιχογραφικών σπαραγμάτων (δεν υπάρχει στην πρώτη προκαταρκτική αναφορά) για να ενταχθούν σε ένα κοινωνικό-ιστορικό πλαίσιο.

Από την άλλη, κοντά στον Λακωνικό κόλπο, ο οικισμός του **Αγίου Στεφάνου** ^(A23) θεωρείται ότι από την ΥΕ ΙΙΑ φάση και έπειτα σταδιακά παρακμάζει. Τα ΥΕ ΙΙΑ-Β οικιστικά κτίσματα περιορίζονται στα ΝΔ του λόφου (εικ. 161), χωρίς να έχουν ιδιαίτερες κατασκευαστικές διαφορές μεταξύ τους. Επισημαίνονται μόνο μικρές επισκευές σε αυτά, λίγο πριν την μερική καταστροφή της θέσης από πυρκαγιά, στο τέλος της ΥΕ ΙΙΑ2 (Janko, 2008: 596-597).

Δεν αναγνωρίζονται εξειδικευμένοι χώροι λειτουργιών, ενώ παρατηρείται απουσία αγνύθων και πηνίων υφαντικής, για πρώτη φορά στον οικισμό, πέραν ελάχιστων σφονδυλιών (French and Janko, 2008: 448-450). Άραγε, το «αρνητικό» αυτό εύρημα σημαίνει την απουσία των ανάλογων χώρων υφαντικής εντός του οικισμού, υποδεικνύοντας μία εξειδικευμένη εργασία που τελείται εκτός αυτού; Ή ότι στο πλαίσιο της παρακμής της κοινότητας παύει / μειώνεται η παραγωγή υφαντών; Πριν την αποδοχή οποιασδήποτε ερμηνείας, είναι αναγκαίο να ληφθεί υπόψη το μικρό ποσοστό του ανασκαμμένου οικισμού και το ενδεχόμενο της πλασματικής απουσίας τέτοιων υφαντουργικών εργαλείων, αλλοιώνοντας έτσι την πραγματική εικόνα της οικονομίας και παραγωγής, τουλάχιστον στον τομέα αυτό.

Κατά την ΥΕ ΙΙΒ φάση τα στοιχεία δεν είναι ικανοποιητικά για το πώς αντιμετωπίστηκε και πώς ενδεχομένως επηρέασε την κοινωνική δομή η καταστροφή και πιθανή εγκατάλειψη μέρους της εγκατάστασης. Νέα κτίσματα δεν παρατηρούνται, παρά μόνο κεραμική έως την επόμενη ΥΕ ΙΙΓ1 όπου διαπιστώνονται νέα οικοδομήματα στο λόφο (Janko, 2008: 596-597).

Ταφικές Πρακτικές

Δεκαέξι θέσεις έχουν αποκαλύψει ταφικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου με τουλάχιστον 67 τάφους, ως επί το πλείστον πολλαπλών ενταφιασμών (πίν. 9). Ωστόσο, έχουν εντοπιστεί επιφανειακά στο νομό της Λακωνίας πολλές περισσότερες θέσεις με συστάδες θαλαμοειδών τάφων πιθανότατα της Μυκηναϊκής εποχής, τουλάχιστον

χιστον της ΥΕ ΙΙΙ φάσης, βάσει της κεραμικής που εντοπίστηκε κοντά σε αυτά (πίν. 5).¹⁵¹

Με εξαίρεση τους τάφους από τον Άγιο Στέφανο ^(A23) και το Μενελάιο ^(A6), κανένας άλλος δεν έχει δημοσιευθεί πλήρως. Η έλλειψη αυτή, σε συνδυασμό με την μακρόχρονη χρήση και τη σύληση μεγάλου αριθμού αυτών, δεν επιτρέπει να διατυπωθούν πιο ειδικά θέματα για τις ταφικές πρακτικές και τις κοινωνικές τους προεκτάσεις, πέραν της απλής διαπίστωσης τυπολογικών χαρακτηριστικών τάφων και εναποθετιμένων σε αυτούς αντικειμένων.

Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου η χρήση του θολωτού τάφου στη Λακωνία δεν είναι αδιαμφισβήτητα αποδεκτή. Ο θολωτός του Βαφειού ^(A11) παύει να χρησιμοποιείται στην ΥΕ ΙΙΑ φάση. Οι συνολικά 11 τέτοιου τύπου τάφοι των νεκροταφείων **Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος** ^(A2) (9) και **Άρνα: Αρκίνα** ^(A18) (2), εντάσσονται από ορισμένους μελετητές στην κατηγορία των κτιστών κυκλικών τάφων.¹⁵² Ένας πιθανόν θολωτός εντοπίζεται στη θέση **Μαυροβούνι-Ν λόφος** ^(A24). Ωστόσο τα αποτελέσματα της σωστικής ανασκαφής του τάφου είναι πενιχρά. Η διαταραγμένη στρωματογραφία και η παρουσία ΠΕ κεραμικής δυσχεραίνουν την αξιολόγηση των ταφικών καταλοίπων (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 118. Banou, 2000: 184).

Στο νεκροταφείο **Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος** ^(A2) οι συγκεκριμένοι μικροί τάφοι συνεχίζουν να βρίσκονται σε χρήση από την ΥΕ Ι ή ΙΙ φάση. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες σχετικά με τους ενταφιασμούς της ώριμης Μυκηναϊκής εποχής.¹⁵³

Για τους δύο, τουλάχιστον, νέους θολωτούς στη θέση **Άρνα: Αρκίνα** ^(A18) στις Α πλαγιές του Ταύγετο, ΝΔ της Σπάρτης (εικ. 137), οι συνοπτικές ανασκαφικές εκθέσεις στο *ΑΔ* και στα *ΠΑΕ* παρέχουν ελάχιστα στοιχεία για τα κτερίσματα και τις ταφικές πρακτικές.¹⁵⁴ Στον μεγαλύτερο από αυτούς, με διάμετρο 6μ., αποκαλύφθηκαν

---

¹⁵¹ Αξίζει να επισημανθεί η αναφορά της Χρ. Γάλλου ότι στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς, στη χερσόνησο Μαλέα, είναι ορατοί πάνω από 100 θαλαμοειδείς τάφοι (Gallou, 2009: 88). Η διάρκεια χρήσης δεν αποκλείεται σε ορισμένους από αυτούς να εντάσσεται στην ΥΕ ΙΙΑ-Β φάση και σε άλλους πρωιμότερα (ΥΕ Ι/ΙΙ), σε αναλογία με τους ερευνηθέντες τάφους της περιοχής.

¹⁵² Βλ. σχετικά υποσ. 106 σελ. 98. Στη συστάδα της Άρνας: Αρκίνας ^(A18) έχει ανασκαφεί ένας ακόμα ίδιου τύπου τάφος αλλά χρονολογείται γενικά στην ΥΕ περίοδο.

¹⁵³ Βλ. σχετικά 3.3.1.1. «Ταφικές πρακτικές», σελ. 98-99.

¹⁵⁴ Ο Ο. Dickinson τους αναφέρει ως κυκλικούς κτιστούς τάφους (Dickinson, 1982: 135).

πολλές ανακομιδές με αρκετά κτερίσματα, εκ των οποίων αναφέρονται μόνο αγγεία, χάλκινα μαχαίρια και ένας ξυρός (Σπυρόπουλος, 1982α: 111-112).¹⁵⁵

Ο μικρότερος τάφος που ανασκάφηκε από τον Χρ. Τσουντα (εικ. 137, τφ.Α) έχει διάμετρο 4,70μ., δρόμο μήκ.2,65μ. και λίθινο περίβολο, ο οποίος συγκρατούσε το χωμάτινο τύμβο της θόλου. Η τοιχοποιία της τελευταίας, κατασκευαστικά, δεν ήταν ιδιαίτερα επιμελημένη. Σκελετικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν σε μικρό σωρό αριστερά της εισόδου και σχετικά λίγα κτερίσματα διάσπαρτα στο δάπεδο. Αναφέρονται πέντε ψηφίδες όρμου από λευκό λίθο, ένας διάτρητος ελλειψοειδής λίθος χωρίς κόσμηση, μικρό χάλκινο καρφί, ένα χρυσό κόσμημα σε σχήμα οινοχόης «όμοιον περίπου τω εκ Μενιδίου» και λίγα όστρακα αγγείων πιθανόν από σκύφους ή κύλικες της ΥΕ ΙΙΑ φάσης (Τσουντας, 1889: 132-133. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128).

Ο τρίτος θολωτός, επίσης μικρών διαστάσεων (δεν αναφέρεται η διάμετρος) και όχι εξαιρετικής κατασκευής ανασκάφηκε από τον Γ. Σωτηριάδη (εικ. 137, τφ.Β) σε μικρή απόσταση στα ΝΔ του προηγούμενου. Δεν υπάρχουν ικανοποιητικά στοιχεία για τα ευρήματά του, πέραν της αναφοράς λίγων οστών και αγγείων (Σωτηριάδης, 1910: 277), όπως επίσης ορισμένων ΥΕ οστράκων γύρω από τον τάφο, η κατάσταση των οποίων δεν επέτρεψε καλύτερη χρονολόγηση (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128).

Κανένας από τους τάφους δεν ξεχωρίζει για την κατασκευαστική του ποιότητα συγκριτικά με άλλους θολωτούς της περιόδου από την Πελοπόννησο ή με τον θολωτό του Βαφειού. Ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων δεν υπάρχει.

Στην κατηγορία των αντικείμενων που είναι δηλωτικά κοινωνικής θέσης και γοήτρου, μπορεί να αναφερθεί μόνο το χρυσό έλασμα, υποδηλώνοντας μία τουλάχιστον πλούσια (;) ταφή στον τφ.Α. Τα χάλκινα μαχαίρια και ο ξυρός από τον μεγαλύτερο θολωτό δεν είναι σαφές εάν εντάσσονται στην κατηγορία του οπλισμού ή των εργαλείων, καθώς δεν είναι γνωστή η τυπολογία τους (Cavanagh and Mee, 1998: 51. Lewartoski, 2000: 40).

Μπορεί, άραγε, η υιοθέτηση του θολωτού τύπου από την κοινότητα της Άρνας να συνδεθεί με μία νέα κοινωνική ελίτ στην περιοχή;¹⁵⁶ Η μήπως πρόκειται για κοινή

---

¹⁵⁵ Ανάμεσα στα αντικείμενα που αναφέρονται είναι και δύο περόνες των γεωμετρικών χρόνων (Σπυρόπουλος, 1982α: 111-112) από προφανώς μεταγενέστερη χρήση του τάφου.

¹⁵⁶ Στη Δ πλαγιά του λόφου Παιζούλια ^(E83), Α του θολωτού που ανέσκαψε ο Τσουντας, εντοπίστηκαν σε έκταση 200×80μ. επιφανειακά όστρακα από κύλικες της ΥΕ ΙΙΙ φάσης και άφθονων χονδροειδών αγγείων, όπως πίθων και μεγάλων σκύφων (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128-129).

ταφική επιλογή του οικισμού, όπως ίσως στη Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2); Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί τάφοι άλλου αρχιτεκτονικού τύπου. Απέναντι σχεδόν από τη συστάδα των προαναφερθέντων τάφων, στο ύψωμα Άρνα: Γέρακας ^(E82), αναφέρονται ίχνη δύο ακόμη θολωτών, επίσης μικρών διαστάσεων (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128-129). Εάν ισχύει κάτι τέτοιο, η επιλογή δηλαδή του θολωτού τύπου συνολικά από την κοινότητα, τότε το χρυσό έλασμα στον μεγαλύτερο τάφο πιθανόν υποδεικνύει μια κοινότητα ιεραρχικά δομημένη, όπου άτομα «οικονομικά» ισχυρά ή ιδιαίτερης κοινωνικής θέσης, ανεξαρτήτως των υλικών αγαθών που διέθεταν εν ζωή, (Sjöberg, 2004: 21-22) επιλέγονται να ενταφιαστούν με πλουσιότερο τρόπο.

Αρκετά νοτιότερα στην πεδιάδα του Έλους, στη θέση Άγιος Ευστράτιος: Ελίτσα ^(E107), 1χλμ. Α/ΒΑ της επιφανειακής θέσης Άγιος Ευστράτιος ^(E108) με όστρακα της ΠΕΧ, ΜΕΧ και ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ φάσης, εντοπίστηκε ένας μικρός θολωτός τάφος, όχι καλής τοιχοποιίας (εικ. 165).¹⁵⁷ Δεν ανασκάφτηκε και τα μόνα ευρήματα της επιφανειακής έρευνας γύρω από αυτόν ήταν δύο πρόχοι της ΥΕ ΙΙΙ φάσης (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 87-89).

Στην προαναφερθείσα θέση, όπως επίσης και στο Μαυροβούνι-Ν λόφος ^(A24) κοντά στο Γύθειο, ο θολωτός τάφος εντοπίζεται μεμονωμένος. Μάλιστα στη δεύτερη θέση βρίσκεται κοντά μεν, ξεχωριστά δε από συστάδα επτά θαλαμοειδών τάφων σε διαφορετικό λόφο ^(E113) (εικ. 166-167). Οι περιπτώσεις αυτές, όπως και του προγενέστερου Θολωτού στο Βαφειό ^(A11), επιβεβαιώνουν τον συνήθη κανόνα των μεμονωμένων θολωτών μυκηναϊκών τάφων, εν αντιθέσει εκείνων στις θέσεις Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) και Άρνα: Αρκίνα ^(A18) / Άρνα: Γέρακας ^(E82), όπου συνιστούν νεκροταφεία.

Σύμφωνα με την παράμετρο αυτή, ο Ο. Τ., Dickinson υποστηρίζει ότι οι κυκλικοί τάφοι των περιοχών Βούρβουρα και Άρνας, των μικρών διαστάσεων και της όχι καλής τοιχοποιίας, ανήκουν στον τύπο του κτιστού και όχι του θολωτού τάφου (Dickinson, 1982: 135), ταφική παράδοση η οποία εντοπίζεται στην περιοχή της Κυνουρίας (Bennet and Galanakis, 2005: 148). Μόνο η συστηματική ανασκαφή των προαναφερθέντων ταφικών κτισμάτων θα καταδείξει περισσότερα στοιχεία σχετικά με τις διαφορετικές επιλογές αρχιτεκτονικού τύπου και της κοινωνικής τους σημασίας.

---

¹⁵⁷ Ο Ο. Dickinson υποστηρίζει ότι μάλλον πρόκειται για κτιστό τάφο, ισοδύναμο με έναν συνηθισμένο θαλαμοειδή, βασιζόμενος στις μικρές του διαστάσεις και στην όχι καλή κατασκευή (Dickinson, 1982: 135. 1992: 112-113).

Στην περίπτωση του νεκροταφείου **Πελλάνα: Σπηλιές** ^(A3), ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ώριμης Μυκηναϊκής περιόδου αποτελεί η συνέχιση της κατασκευής λαξευτών θαλαμοειδών τάφων, οι οποίοι αντιγράφουν τον τύπο του θολωτού. Το ιδιότυπο αυτό κατασκευαστικό στοιχείο, μοναδικό μέχρι στιγμής στη Λακωνία, έχει ερμηνευτεί από τον Θ. Σπυρόπουλο ως ένδειξη ταφής ατόμων υψηλής κοινωνικής θέσης (Spyropoulos, 1998. Σπυρόπουλος, 2002).

Οι Cavanagh και Mee τους εντάσσουν στην αρχιτεκτονική παράδοση των κτιστών τάφων κυκλικής ή ελλειπτικής κάτοψης, που ταυτίζονται στη βόρεια περιοχή της Λακωνίας¹⁵⁸ και της γειτονικής Αρκαδίας, από την πρώιμη έως και την ώριμη Μυκηναϊκή περίοδο (Cavanagh and Mee, 1998: 49, 59, 65-66).

Για άλλη μια φορά τα δημοσιευμένα στοιχεία είναι λίγα και αφορούν κατά κύριο λόγο τον μεγαλύτερο από τους τάφους, ο οποίος παύει να χρησιμοποιείται μετά την ΥΕ ΙΙΒ φάση. Από τους υπόλοιπους πέντε θαλαμοειδείς,¹⁵⁹ μόνο για δύο (τφ3-4) υπάρχει σαφής αναφορά αντιγραφής των κατασκευαστικών χαρακτηριστικών των θολωτών (εικ. 48) (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113). Παρόμοια αρχιτεκτονική ίσως έχουν και οι δύο τάφοι που ανέσκαψαν οι Κ. Ρωμαίος και Θ. Καραχάλιος (εικ. 50), οι οποίοι στην ανασκαφική έκθεση τους χαρακτηρίζουν θολωτούς. Σε ένα, εκ των δύο, διατηρούνταν «τριγωνικό άνοιγμα» πάνω από την είσοδο του θαλάμου (Καραχάλιος, 1926: 42-44), όπως και στον Μεγάλο Τάφο της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής (εικ. 43).

Από την αναφορά των κτερισμάτων των προαναφερθέντων τάφων ξεχωρίζουν ως ένδειξη υψηλής κοινωνικής θέσης ένα χάλκινο δακτυλίδι και ένας σφραγιδόλιθος από σάρδιο με παράσταση επιτιθέμενου λέοντα σε ελάφι. Η αδυναμία συσχετισμού τους με σκελετικά κατάλοιπα ή άλλα κτερίσματα και ο μικρός τους αριθμός καθιστούν αδύνατη την προσέγγιση της κοινωνικής οργάνωσης. Για παράδειγμα, ο σφραγιδόλιθος θα μπορούσε να ήταν κειμήλιο, αποδίδοντας στον κάτοχό του μόνο γόητρο, χωρίς πρακτική διοικητική λειτουργία ή άλλη κοινωνική διάκριση.

Αξίζει να επισημανθεί η ύπαρξη κοντά στους θαλαμοειδείς τάφους ενός ορθογώνιου λαξευτού ορύγματος με χαμηλό θρανίο στη μία από τις μακριές πλευρές του. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύτηκε ως τάφος (τφ1), καθώς εντός αυτού εντοπίστηκαν λίγα

---

¹⁵⁸ Θέση Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), βλ. επίσης υποσ. 106, σελ. 98.

¹⁵⁹ Αναφέρεται ένας ακόμα τάφος στη θέση, νοτιότερα των υπολοίπων, αλλά δεν υπάρχει κανένα στοιχείο για τον τύπο και τα ευρήματα του (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113), εκτός εάν πρόκειται για το κατεστραμμένο στρογγυλό λάξευμα στα ανατολικά που εντόπισε ο Γ. Σταϊνχάουερ (Σπυρόπουλος, 1982-1983: 116).

οστά και μικρά αγγεία της ΥΕ IIIA-B φάσης. Για τον τρόπο κάλυψής του δεν υπάρχουν στοιχεία, όπως επίσης και για την ακριβή τοπογραφική του θέση στο νεκροταφείο (Σπυρόπουλος, 1982γ: 12).

Εάν όντως πρόκειται για τάφο, πιθανόν αφορά ταφή ατόμου ή ατόμων με συγγενική ή άλλου τύπου σχέση με τα μέλη των οικογενειών των θαλαμοειδών, που όμως για άγνωστους σήμερα λόγους δεν τους επιτράπη να ενταφιαστούν μαζί. Τέτοιες περιπτώσεις ταφών πλησίον θαλαμοειδών ή στους δρόμους τους έχουν ερμηνευτεί ως ενδείξεις διαφορετικής κοινωνικής θέσης, ανεξαρτήτως συγγενικού βαθμού ή ως ταφές ατόμων με «ανάρμοστες κοινωνικά» συνθήκες θανάτου (Lewartoski, 2000: 54-55).

Ωστόσο, θρανία κατασκευασμένα στο φυσικό βράχο ή κτιστά εντοπίζονται κυρίως σε θαλαμοειδείς και σε ορισμένους θολωτούς τάφους της κεντρικής και νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας καθώς και στην Κρήτη. Χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση είτε της νεκρικής σωρού, είτε συνηθέστερα κτερισμάτων. Επίσης, τα θρανία συνδέονται με λατρευτικές πρακτικές, όπως έχουν αποκαλυφθεί σε ανάλογους χώρους στις Μυκήνες και στην Αγία Ειρήνη Κέας (Demakoroulou, 1990: 122). Η απουσία λεπτομερούς περιγραφής του ορύγματος με το θρανίο στο νεκροταφείο της Πελλάνας: Σπηλιές^(A3) και η μη δημοσίευση φωτογραφιών του δεν βοηθάει στην κατανόηση της κατασκευής.

Επιπροσθέτως, βιοαρχαιολογική μελέτη των οστών που βρέθηκαν στο ορύγμα δεν υπάρχει για να διαφωτίσει τη λειτουργία του. Εάν αποδεικνύονταν ανθρώπινα, η ερμηνεία του ως τάφος είναι μάλλον ορθή. Στην περίπτωση, όμως, που τα οστά ήταν μόνο ζωικά σε συνδυασμό με τον αδιευκρίνιστο τρόπο κάλυψης του ορύγματος, ίσως τότε πρόκειται για κατασκευή σχετιζόμενη με τελετουργικές πρακτικές προς τιμήν των νεκρών της κοινότητας.

Δύο ακόμα νεκροταφεία της ώριμης Μυκηναϊκής εποχής έχουν ανασκαφεί στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας ή κεντρικής κοιλάδας του Ευρώτα, στις θέσεις Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας^(A10) και Αμυκλαίο: Σπηλάκια^(A9).¹⁶⁰ Η χρήση του νεκροταφείου **Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας**^(A10) εντάσσεται στην ΥΕ IIIA1-B1 φάση. Οι έξι θαλαμοειδείς τάφοι εντοπίζονται στην Α πλευρά του λόφου και έχουν προσανατολισμό Δ-Α. Όλοι τους, από τα στοιχεία της κάτοψης που διατηρήθηκαν, έχουν έναν κεντρικό ταφικό θάλαμο, ακανόνιστου κυκλικού ή ελλειψοειδούς σχήματος, και δρό-

---

¹⁶⁰ Για επιφανειακά εντοπισμένες θέσεις νεκροταφείων με πιθανούς θαλαμοειδείς βλ. κεφ. 2, σελ. 29, πίν. 5, γράφ. 6.

μους (δύο σώζονται) σχετικά βραχείς και πλατύτερους κοντά στην είσοδο του θαλάμου (εικ. 94-95) (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 42-45).

Από αυτούς, μόνο ο τφΑ1 διέφυγε της σύλησης. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκαν σκελετικά κατάλοιπα σε σωρούς ή λάκκους μαζί με κτερίσματα. Καμία από τις ανακομιδές ή τις πιθανές ταφές των λάκκων δεν έφερε πλούσια κτέριση. Διακρίνεται μόνο εκείνη με τον σιδερένιο δακτύλιο (εικ. 101), μοναδικό για την περίοδο υλικό, ενδεικτικό οικονομικής ευμάρειας (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 60),¹⁶¹ και η πρωιμότερη ταφή του δεύτερο λάκκου με τις τουλάχιστον 250 ψήφους φαγεντιανής και σάρδιου και ένα ειδώλιο τύπου Φ (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 39-40).¹⁶²

Το νεκροταφείο εντοπίζεται στην ημιορεινή περιοχή του Πάρνωνα και συνδέεται με έναν σχετικά μικρό, επιφανειακά εντοπισμένο, αγροτικό οικισμό της ΥΕ IIIA-B φάσης ^(E65) (Cavanagh et al., 2005: 313).¹⁶³ Τα προαναφερθέντα κτερίσματα υποδηλώνουν άτομα με γόητρο για την κοινότητα, αν όχι και ξεχωριστή κοινωνική θέση σε αυτήν. Η σύληση των υπολοίπων τάφων της συστάδας εμποδίζει τη συγκριτική ανάλυση των στοιχείων.

Η ανθρωπολογική μελέτη των σκελετικών καταλοίπων του νεκροταφείου υπέδειξε έναν αγροτικό πληθυσμό σχετικά υγιή, ο οποίος εμπίπτει στο μέσο όρο θνησιμότητας και ύψους του μυκηναϊκού ηπειρωτικού χώρου (Παπαθανασίου, 1999: 1010-1011). Χαρακτηριστική, ωστόσο, είναι η απουσία από το συγκεκριμένο νεκροταφείο των παιδιών κάτω της ηλικίας των τεσσάρων χρονών. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της ταφικής πρακτικής τα νήπια έως αυτήν την ηλικία να θάβονται σε διαφορετικό τόπο από τα υπόλοιπα μέλη της κοινότητας (Παπαθανασίου, 1999: 1010), πιθανότατα εντός του οικισμού.

Στην περιοχή του Αμυκλαίου, η συστάδα των έξι θαλαμοειδών της θέσης **Σπηλάκια** ^(A9), παραμένει αδημοσίευτη. Τα μόνα που γνωστοποιούνται στο Αρχαιολογικό Δελτίο από τον ανασκαφέα είναι ο αριθμός τους, ο ταφικός τους τύπος, η χρονολόγησή τους στην ΥΕ IIIA-B περίοδο και ότι όλα τα κτερίσματα ήταν πήλινα (εικ. 92) (Σπυρόπουλος, 1981α: 127-128).

---

¹⁶¹ Σιδερένια δακτυλίδια αναφέρονται σε πλούσιες ταφές από το ΥΕ III νεκροταφείο των Δεντρών (Voutsaki, 2001: 199). Σχετικά με σιδερένια αντικείμενα της ΥΕ περιόδου βλ. Varoufakis, 1981.

¹⁶² Από τους συλημένους αξίζει να αναφερθεί ως κατηγορία κτερίσματος, χρήσης και εθιμοτυπίας ένα χάλκινο αντικείμενο από τον τφΣ1, το οποίο ερμηνεύτηκε ως πιθανό κύμβαλο (εικ. 99) (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 31).

¹⁶³ Βλ. σχετικά 3.3.2.2. «Οικιστική», σελ. 139.

Ωστόσο, χωρίς να είναι γνωστοί άλλοι τάφοι στην περιοχή, αξίζει να επισημανθεί η ύπαρξη ενός χρυσού κοσμήματος με κεφαλή βοοειδούς, πιθανόν ταύρου, της ΥΕ IIIA φάσης, στο μουσείο του Λούβρου με αναφερόμενο τόπο προέλευσης τις Αμυκλές Λακωνίας (εικ. 93). Τεχνοτροπικά παρουσιάζει έντονα στοιχεία της μινωικής χρυσοχοΐας. Βέβαια, δεν μπορεί να διευκρινιστεί εάν πρόκειται για εισηγμένο μινωικό έργο στη Λακωνία ή αποτελεί μυκηναϊκό δημιούργημα επηρεασμένο από τα κρητικά παράλληλα (Laffineur, 1979: 48-49).

Το ακριβές αρχαιολογικό σύνολο από το οποίο προέρχεται είναι άγνωστο. Θα μπορούσε να υποτεθεί ότι υπήρξε κτέρισμα, βάσει της χρονολόγησής του σε μία εποχή με έντονη την τάση εναπόθεσης πολύτιμων αντικειμένων σε ενταφιασμούς, έως την ΥΕ IIIA τουλάχιστον. Από την περιοχή του Αμυκλαίου δεν είναι γνωστοί συλημένοι τάφοι. Ο Θ. Σπυρόπουλος, στη λιτή έκθεσή του για τους θαλαμοειδείς στα Σηπλάκια^(A9) δεν κάνει λόγο για σύληση. Εάν, η χρυσή αυτή κεφαλή δεν προέρχεται από τον κοντινό στο Αμυκλαίο θολωτό του Βαφειού^(A11) ή από τον συναφή οικισμό του τάφου^(A12;), θα μπορούσε να υποτεθεί η ύπαρξη μιας ακόμη κοινωνικής ελίτ της περιόδου, στην κατοχή της οποίας βρίσκονταν πολύτιμα τέχνηρα, αντίστοιχης τεχνικής παράδοσης με τα χρυσά κύπελλα του πλούσιου θολωτού τάφου στο Βαφειό.

Προχωρώντας νότια, στους θαλαμοειδείς τάφους των κοντινών θέσεων **Περιστέρι: Σολάκοι**^(A20), ΝΔ του χωριού Περιστέρι και **Περιστέρι-Α λόφος**^(A21), Α του ίδιου χωριού, οι ταφικές πρακτικές της ώριμης Μυκηναϊκής περιόδου παραμένουν σχεδόν άγνωστες. Στην πρώτη συστάδα έχουν ανασκαφεί τέσσερις θαλαμοειδείς με χρήση από την ΥΕ II έως και την ΥΕ IIIΓ¹⁶⁴ και στη δεύτερη ένας της ΥΕ IIIA-B φάσης. Η απουσία δημοσίευσης, η επιγραμματική ανασκαφική έκθεση δεν αρκούν για περαιτέρω ανάλυση (Σπυρόπουλος, 1981β: 129. Θέμος, 2007: 460-469 και υποσ. 27-28. Morgan, 2008: 36. Demakourou, 2009α: 121).

Αντίθετα, στη **Συκιά**^(A26) Μολάων οι προκαταρκτικές δημοσιεύσεις παρέχουν ορισμένα σημαντικά στοιχεία κοινωνικών δομών. Αν και η χρήση των τεσσάρων θαλαμοειδών διαρκεί καθ' όλη την ΥΕ III περίοδο, διαπιστώνονται μικρές ομοιότητες. Κανένας από τους τάφους δεν περιλαμβάνει κτερίσματα από πολύτιμες πρώτες ύλες. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι ενταφιασμοί και οι ανακομιδές είχαν, κατά μέσο όρο, πο-

---

¹⁶⁴ Για την ανακομιδή της ΥΕ II φάσης στον τάφο που ανασκάφηκε το 2004 βλ. 3.3.1.1. «Ταφικές πρακτικές» σελ. 108.

λύ λίγα κτερίσματα, ένα με δύο αγγεία, σφονδύλια ή λίγες χάντρες, ενώ τα περισσότερα αγγεία ήταν διάσπαρτα στο δάπεδο των ταφικών θαλάμων.

Από τις πιθανές ΥΕ IIIA-B ταφές ξεχωρίζει μία ανακομιδή από τον τφ1 (εικ. 168). Σε αυτήν είχε εναποτεθεί σύνολο οπλισμού, που περιελάμβανε ξίφος, εγχειρίδιο και ξυρό, μαζί με δύο χάλκινες τριχολαβίδες (Σταϊνχάουερ, 1973-74: 294-29). Ο τύπος του ξίφους χρονολογείται στην ΥΕ IIB φάση (πιθανό κειμήλιο) (εικ. 169) (Boyd, 2002: 209). Το μοναδικό αγγείο της ίδιας φάσης ανήκε σε άλλη ταφή. Όλα τα υπόλοιπα κτερίσματα του θαλαμοειδούς είναι της ΥΕ IIIA-Γ φάσης. Οπλισμός θα εναποτεθεί ξανά από την κοινότητα σε ΥΕ IIIΓ ενταφιασμό (Ευσταθίου, 1998: 174-176).

Στη χερσόνησο του Μαλέα, οι τάφοι από τις τρεις συστάδες της **Επιδούρου Λιμηράς** (Αγία Τριάδα ^(A31), Βαμβακιά ^(A30), Παλαιόκαστρο ^(A32)) συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται κατά την ΥΕ IIIA-B περίοδο. Όσα από τα κτερίσματα διέφυγαν της σύλληψης δεν φανερώνουν διαφοροποίηση ως προς τον πλούτο. Από την άλλη, η αδυναμία σύνδεσης κτερισμάτων με ενταφιασμούς και η απουσία ανθρωπολογικών μελετών του σκελετικού υλικού καθιστούν αδύνατη την ανίχνευση ταφικών πρακτικών σε συσχέτιση με το φύλο και την ηλικία. Επίσης, άγνωστη παραμένει η σχέση των τριών αυτών κοντινών συστάδων. Συνίστανται με βάση τη συγγένεια ή κοινωνικές-πολιτικές «συμμαχίες», όπως θεωρείται πιθανό ότι συνέβαινε κατά την ΥΕ III φάση; (Cavanagh and Mee, 1998: 131-132) Ή απλώς πρόκειται για χρονολογική διαδοχή των θαλαμοειδών, έπειτα από την πλήρωση των προτιμότερων κατασκευαστικά;

Περνώντας στους ατομικούς τάφους της περιόδου, στο **Μενελάιο** ^(A6) έχουν αποκαλυφθεί λίγοι και μόνο στο πλάτωμα με το Μέγαρο. Ξεχωριστό νεκροταφείο δεν έχει ανασκαφεί. Επιφανειακή έρευνα εντόπισε σε κοντινό λόφο, ΝΑ του οικισμού, ίχνη πιθανών θαλαμοειδών τάφων ^(E63) (Cavanagh and Crouwel, 2002: 145. Shipley, 2002: 404).

Στην περίοδο ΥΕ IIIA1 εντάσσεται παιδική ταφή (T.2) στα ΒΔ του Μεγάρου 1. Το σώμα ενός βρέφους είχε εναποτεθεί σε απλό λάκκο μικρών διαστάσεων μαζί με ένα κύπελλο. Πάνω από το κεφάλι και τα κάτω άκρα είχαν τοποθετηθεί μικρές λίθινες πλάκες (Catling, 1977β: 409, 2009: 31, 73, 79-80).

Κοντά στην προαναφερθείσα ταφή εντοπίστηκαν δύο ακόμη, ακτέριστες. Μία ενός βρέφους (*Burial 6*) κάτω από μεγάλους λίθους και μία (T.3) ενός παιδιού εναποτεθειμένου πάνω σε ερείπια τοίχου και καλυμμένου από μικρό σωρό οικοδομικών λίθων (Catling, 1973-1974: 311. 2009: 47, 73, 79-80). Στην ίδια περιοχή, στο ανώτερο τμήμα απορριμματικών επιχώσεων μεγάλου πάχους της ΥΕ IIIB2 φάσης, αποκαλύφ-

---

θηκαν δύο σκελετοί, παιδιού (S2) και ενήλικα (S3), οι οποίοι είχαν απορριφθεί και όχι επισήμως ενταφιαστεί, μάλλον θύματα σεισμού (Catling, 1973-1974: 311. 1975β: 265. 2009: 76, 79-80).

Στον **Άγιο Στέφανο** ^(A23) επίσης δεν έχει ανασκαφεί νεκροταφείο θαλαμοειδών. Και σε αυτήν την περίπτωση όπως στο Μενελάιο ^(A6), στα ΝΑ του λόφου αναφέρονται επιφανειακά κατάλοιπα πιθανών λαξευτών τάφων (Taylour and Janko, 2008: 143-144). Στον λόφο με τον οικισμό έχουν βρεθεί ταφές μόνο της ΥΕ IIIA φάσης. Σχεδόν στο σύνολό τους είναι ατομικές και πιθανότατα «εκτός των τειχών», καθώς ο προγενέστερος διαχωρισμός του χώρου ενταφιασμών από εκείνον της οικιστικής ζώνης εξακολουθεί να διατηρείται στην ώριμη μυκηναϊκή εποχή.

Την ύπαρξη νεκροταφείου μακριά από τον οικισμό, όπου ενταφιάζονταν άτομα από μια συγκεκριμένη ηλικία και μετά, υποδηλώνει η αισθητή μείωση του αριθμού ενηλίκων και μεγαλύτερων παιδιών σε ταφές *intra muros* ήδη από την ΥΕ I φάση και έπειτα. Επίσης, κατά την ΥΕ IIIA1 παρατηρείται μικρή αύξηση σε ταφές εντός του οικισμού βρεφών και νεογνών. Μόλις δύο περιπτώσεις ενηλίκων χρονολογούνται στην ΥΕ IIIA1 φάση, η μία μαζί με βρέφος.

Πολλαπλές ταφές αποκαλύφθηκαν σε δύο τάφους, αντίστοιχα δύο βρέφη και ενήλικας με βρέφος, όπως προαναφέρθηκε. Η εκτάδην τοποθέτηση του νεκρού σώματος παρατηρείται σε τέσσερις περιπτώσεις μικρών παιδιών, αποτελώντας μάλλον την εξαίρεση στην συνηθέστερη στάση για τις ηλικίες αυτές, ελαφρά ή ισχυρά συνεσταλμένη (Taylour and Janko, 2008: 143).

Ως προς την ύπαρξη κτερισμάτων, γενικά για την Μυκηναϊκή περίοδο, το ποσοστό είναι αναλογικά μεγαλύτερο (39%) ως προς την ΜΕΧ και παρατηρείται κυρίως σε εκτάδην ενταφιασμούς. Κατά την ΥΕ IIIA φάση, από τις 28 συνολικά ταφές, οι 10 έχουν κτερίσματα και ίσως ακόμα έξι. Όλες τους είναι παιδικές. Δέκα περιείχαν χάντρες, πιθανότατα ως τμήμα περιδέριου (σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις εντοπίστηκαν στο ύψος του λαιμού). Σε τρεις ταφές οι χάντρες συνδυάζονται με άλλο κτέρισμα, αγγείο, πήλινο σφονδύλι και γυναικείο ειδώλιο, αντίστοιχα (Taylour and Janko, 2008: 144). Η παιδική ταφή (B9) σε λάκκο της ΥΕ IIIA φάσης, διέθετε μοναδικό κτέρισμα ένα ειδώλιο τύπου πρωτό-Φ (Taylor, 1972: 234). Σε πέντε τάφους είχαν εναποτεθεί ένα ή δύο αγγεία. Ο παιδικός ενταφιασμός (A1) σε κάθετο λακκοειδή της ΥΕ IIIA2 φάσης ήταν ο μοναδικός με τέσσερα αγγεία, ενώ ως πιθανό κτέρισμα αναφέρονται και λίθινα εργαλεία (Taylor and Janko, 2008: 131-132).

Επίσης, ξεχωρίζει η παιδική ταφή (*NuII*) της ΥΕ IIIA1 σε κιβωτιόσχημο τάφο καλής κατασκευής, όπου μαζί με δύο αγγεία βρέθηκε πήλινο ομοίωμα τροχού (εικ. 162₇₁₂₂), τμήμα ίσως μικρού σύνθετου ειδωλίου με άρμα. Ο τροχός αυτός έχει μεγάλες ομοιότητες με αντίστοιχο εύρημα από παιδική πιθανότατα ταφή στο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών Μεγάλο Μοναστήρι του νομού Λάρισας (French and Janko, 2008: 137, 453).¹⁶⁵

Τέλος, σε δύο μόλις περιπτώσεις διαπιστώνονται «δευτερεύουσες» ταφικές πρακτικές. Η μία αφορά εναπόθεση πήλινου σφονδυλιού στο γέμισμα κιβωτιόσχημου τάφου με παιδική ταφή (*Nu4*) της ΥΕ IIIA φάσης και ενός ειδωλίου στην κορυφή του, πιθανόν εν είδη σήμανσης (Taylour and Janko, 2008: 144). Η δεύτερη περίπτωση ενδεχομένως σχετίζεται με προσφορά τροφής, καθώς στο γέμισμα κιβωτιόσχημου τάφου με ακτέριστη ταφή ενήλικα άντρα (*B25*) εντοπίστηκαν ίχνη άνθρακα και θαλάσσια όστρεα (Taylour and Janko, 2008: 128-129).

3.3.2.2. Διακοινοτικά

Οικιστική

Από τις 121 εντοπισμένες θέσεις της ώριμης Μυκηναϊκής εποχή (χάρτης 4β) οι 95 χρησιμοποιούνται μάλλον για πρώτη φορά στην ΥΕ III φάση. Από αυτές, οι 42 δεν έχουν καθόλου κατάλοιπα της ΠΕΧ ή/και ΜΕΧ.

Στην κεντρική πεδιάδα του Ευρώτα παρατηρείται διατήρηση των ΥΕ I-II θέσεων και εμφάνιση νέων. Στο Μενελάιο ^(A6), η καταστροφή του ευμεγέθους Μεγάρου 2 κατά την ΥΕ IIIA2 και η ανέγερση του Μεγάρου 3 σε μικρότερη αρχιτεκτονική κλίμακα θέτει το ερώτημα κατά πόσο αυτό υποδεικνύει ανάλογη μείωση της σημασίας του οικισμού για την περιοχή. Ο Άγιος Βασίλειος ^(A14) συνεχίζει να κατοικείται και πλέον τεκμηριωμένα διαθέτει διοικητικές υπηρεσίες, όπως μαρτυρούν τα αποκαλυφθέντα θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β. Ο οικισμός αυτός, πιθανότατα τειχισμένος, αποδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικός, ήδη από τα ευρήματα ενός απορριμματικού αποθέτη. Αρχαιακές καταγραφές όπλων και υφαντών, συνοδεύονται από θραύσματα γραπτού κονιάματος και ορείας κρυστάλλου, ευρήματα τα οποία σκιαγραφούν μία

---

¹⁶⁵ Ένα ακόμα πιθανόν σύνθετο ειδώλιο άρματος έχει εντοπιστεί στο Μενελάιο. Βρέθηκε σε επιχώσεις της ΥΕ IIIB φάσης στο λόφο του Αετού και αποτελείται από το κεφάλι και το λαιμό αλόγου. Οι ομοιότητες που έχει με αντίστοιχο τμήμα σύνθετου άρματος από θαλαμοειδή τάφο στο Μεγάλο Μοναστήρι της Λάρισας ερμηνεύτηκαν από τον Catling ως ένδειξη ανάλογου σύνθετου ειδωλίου, αν και υπάρχουν αμφιβολίες για αυτό (Catling, 2009: 275).

σταθερή ευημερούσα πορεία της κοινότητας ήδη από την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή. Βορειότερα, στη Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), μοναδική θέση της περιοχής, αναφέρεται η ύπαρξη ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος της ΥΕ IIIA-B σε τειχισμένο ύψωμα και αποσπασματικά κτιριακά λείψανα εκτός αυτού, μάλλον της ίδιας περιόδου.¹⁶⁶

Ποιος είναι ο ρόλος αυτών των τριών κέντρων και πώς διαμορφώνεται η μεταξύ τους σχέση στην κεντρική και βόρεια κοιλάδα του ποταμού Ευρώτα; Οι οικισμοί στο Παλαιοπυργί ^(A12) και στο Αμυκλαίο πώς εξελίσσονται; Η ίδρυση του μοναδικού γνωστού στη Λακωνία μυκηναϊκού ιερού στο λόφο της Αγίας Κυριακής ^(A8) κατά την ΥΕ IIIB φάση κατέχει τοπικό χαρακτήρα ή αφορά ένα ευρύτερο σύνολο κοινοτήτων;

Κοντά στους προαναφερθέντες οικισμούς της βόρειας και κεντρικής λακωνικής κοιλάδας αυτήν την περίοδο διαπιστώνονται μόλις τρεις θέσεις, Ανθοχώρι ^(A16), Κροκεές: Καρνέας ^(A19) (νεκροταφείο συλημένων και κατεστραμμένων θαλαμοειδών) και Γκορίτσα: Λαινά ^(E68), με κατάλοιπα ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή. Η απουσία οικισμών πιθανόν να είναι τυχαία, λόγω ερευνητικού κενού και μεθοδολογίας, όπως έχει προαναφερθεί.¹⁶⁷ Επιπλέον, σε καμία από τις προαναφερθείσες θέσεις, με εξαίρεση ίσως το Μενελάιο ^(A6), δεν είναι γνωστή η έκταση των εγκαταστάσεων και πώς ενδεχομένως αυξομειώνεται από την ΥΕ I έως και την ΥΕ IIIB φάση. Σημαντική παράμετρος για την κατανόηση του τρόπου εξέλιξης των οικισμών σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, η οποία σε περιπτώσεις όπως της Πύλου και της Αργολίδας σχετίζεται με την οικονομική-πολιτική διάσταση και την ιεραρχική οργάνωση των κοινοτήτων (Bennet and Shelmerdine, 2001. Cherry and Davis, 2001).

Στη διδακτορική της διατριβή για την Μυκηναϊκή Λακωνία η Αιμ. Μπάνου καταρτίζει ένα σύστημα οικιστικής ιεραρχίας τεσσάρων βαθμίδων (13 πόλεις, 20 χωριά, 15 μικρά χωριά, 11 αγροικίες), βάσει της διασποράς των ευρημάτων. Στο ιεραρχικό αυτό σύστημα, η Πελλάνα ^(A4), το Μενελάιο ^(A6), το Παλαιοπυργί ^(A12) και ο Άγιος Βασίλειος ^(A14) εντάσσονται στην ανώτερη βαθμίδα «της πόλης», ενώ το Ανθοχώρι ^(A16), Κροκεές: Καρνέας ^(A19), η Γκορίτσα ^(E68) και κάποιες ακόμα στη δεύτερη «του χωριού» (Banou, 1996: 100-102). Ωστόσο, στην ίδια βαθμίδα με τον Άγιο Βασίλειο («πόλη») συμπεριλαμβάνει και το Γεράκι ^(A13), το οποίο μέχρι στιγμής έχει αποδώσει ελάχιστη

---

¹⁶⁶ Βλ. σχετικά 3.3.2.1. «Οικισμοί», σελ. 118-119.

¹⁶⁷ Βλ. σχετικά κεφ. 2, σελ. 24-25.

ΥΕ κεραμική, ενώ οι νεώτερες έρευνες χρονολογούν το μέχρι πρότινος «μυκηναϊκό» τείχος της θέσης στην ΠΕ και ΜΕ περίοδο (MacVeagh-Thorne and Prent, 2009).

Αντίθετα, στην ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα, ΒΑ της Σπάρτης, το οικιστικό μοντέλο που προκύπτει από την επιφανειακή έρευνα, βάσει της κεραμικής διασποράς για την ΥΕ ΙΙΑ-Β, είναι τριών βαθμίδων («κεντρικός οικισμός», «χωριό», «αγροικία»), όπως είχε διαπιστωθεί και κατά την ΜΕΧ, αλλά με περισσότερες θέσεις. Δέκα πιθανόν ιδρύονται αυτήν την εποχή και τουλάχιστον οχτώ συνεχίζουν από την ΠΕ και ΜΕ περίοδο. Σε σχέση με την γεωμορφολογία και τη σύσταση των εδαφών χαρακτηριστική είναι η συγκέντρωση των θέσεων καθ' όλη την Εποχή του Χαλκού στα Ν/ΝΔ, όπου εντοπίζονται εδάφη περισσότερο πρόσφορα για καλλιέργεια (Cavanagh and Crouwel, 2002: 142-144).

Στην κορυφή του οικιστικού μοντέλου της προαναφερθείσας περιοχής εξακολουθεί να βρίσκεται το Μενελάιο ^(A6), το οποίο υπολογίζεται ότι καταλάμβανε 25-26 εκτ. Στη δεύτερη βαθμίδα, με πολύ μικρότερο μέγεθος, εντάσσονται δύο νέες θέσεις, διαφορετικές από τις αντίστοιχες της ΜΕΧ και ΥΕ Ι-ΙΙ περιόδου. Στην αλλαγή της οικιστικής αυτής βαθμίδας πιθανό ρόλο έπαιξε η ανάπτυξη του Μενελαίου, κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ και έπειτα, σε κεντρικό και πλέον ισχυρό οικονομικά και διοικητικά οικισμό. Ωστόσο, απαιτούνται περισσότερα στοιχεία από τις ίδιες τις θέσεις του Πάρωνα για να επιβεβαιωθεί αυτό.

Από τους δύο νέους οικισμούς της δεύτερης βαθμίδας, U3006 ^(E66) και Q3009 ^(E65), έκτασης 0,6 και 0,7 εκτ. αντίστοιχα, ο τελευταίος συνδέεται με το νεκροταφείο της ΥΕ ΙΙΑ-Β φάσης Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας ^(A10) (Cavanagh and Crouwel, 1992: 77-86).¹⁶⁸ Οι υπόλοιπες θέσεις, πιθανόν αγροικίες, είναι αρκετά μικρότερες, μέγιστης έκτασης 0,2 εκτ. Όσον αφορά τα απομονωμένα σημεία με μυκηναϊκή κεραμική ερμηνεύονται ως ενδείξεις τόπων βοηθητικών δραστηριοτήτων μικρής διάρκειας ή θέσεις οικισμών, οι οποίοι διαβρώθηκαν (Cavanagh and Crouwel, 2002: 144-145, 149).

Από την άλλη, αξίζει να σημειωθεί ότι στα ορεινά του Ταυγέτου στην περιοχή της Άρνας κατά την ΥΕ ΙΙΑ φάση ιδρύεται μια κοινότητα ^(A18, E82-83) σε σημαντικό πέρασμα προς την Μεσσηνία (Τσουντας, 1889: 134), συνδεόμενη πιθανόν με την εκμετάλλευση γειτονικών μεταλλευμάτων (Banou, 1996: 39-41).¹⁶⁹

---

¹⁶⁸ Βλ. 3.3.2.1. «Ταφικές πρακτικές», σελ. 132-133.

¹⁶⁹ Οι θέσεις της Μελαθρίας ^(A10, E65) και της Άρνας ^(A18, E82-83), στο οικιστικό ιεραρχικό σύστημα της Αιμ. Μπάνου, εντάσσονται στην τρίτη βαθμίδα του μικρού χωριού (Banou, 1996: 101).

Στη νότια Λακωνία, ανεσκαμμένα οικιστικά στοιχεία προέρχονται μόνο από τον Άγιο Στέφανο ^(A23), για τον οποίο η ώριμη Μυκηναϊκή εποχή θεωρείται περίοδος ακόμα μεγαλύτερης συρρίκνωσης από εκείνη της ΥΕ ΙΙΑ φάσης, καθώς στο τέλος της ΥΕ ΙΙΑ2 τμήμα του οικισμού φαίνεται ότι εγκαταλείπεται. Ωστόσο, κοντά σε αυτόν στην πεδιάδα του Έλους συνεχίζουν να υπάρχουν οχτώ τουλάχιστον ακόμα οικισμοί, όπως το Αστέρι: Καραούσι ^(A22) με υπολογίσιμη έκταση 0,8 εκτ. (Cavanagh and Crouwel, 1992: 85). Η πεταλόσχημη διάταξη των μυκηναϊκών αρχαιολογικών θέσεων στο μυχό του λακωνικού κόλπου (εικ. 146), ύστερα από γεωαρχειολογική μελέτη, αιτιολογείται ως η εκμετάλλευση των λόφων της παράκτιας περιοχής και της αποφυγής των ελών που υπήρχαν την περίοδο εκείνη (Τσαρτίδου, 2002: 148-149, 154).

Στην χερσόνησο του Μαλέα, από τις 36 θέσεις, οικιστική εγκατάσταση δεν έχει ανασκαφεί πουθενά. Υποθετικά, ο κεντρικός οικισμός στην Επίδαυρο Λιμηρά ^(E132:) και νοτιότερα το Παυλοπέτρι ^(E155) διέθεταν σημαντική θέση ως προς τον διοικητικό και οικονομικό ρόλο στις περιοχές τους, συνδεδεμένα με δύο βασικούς θαλάσσιους εμπορικούς δρόμους προς την ΒΑ και ΒΔ Πελοπόννησο, αντίστοιχα. Στην ώριμη Μυκηναϊκή περίοδο, κοντά στην κοινότητα των τριών συστάδων της Επιδαύρου Λιμηράς αναπτύσσεται μία ακόμη σε μικρή ακρόπολη, ο Φλομός ^(E129). Στον μικρό αυτό επιφανειακά εντοπισμένο δορυφορικό οικισμό πιθανολογείται ότι ανήκουν οι συστάδες θαλαμοειδών στις θέσεις Χράναπα ^(E131) και Στέρνες ^(E130) (Gallou, 2009: 85).

Αντίθετα, τα στοιχεία από την χερσόνησο Ταινάρου είναι πολύ λίγα, όπου αναφέρονται έξι επιφανειακές θέσεις της ΥΕ ΙΙΑ-Β φάσης. Δεν είναι ξεκάθαρο, εάν η ισχνη αυτή οικιστική παρουσία οφείλεται στο λιγότερο πρόσφορο έδαφος για καλλιέργεια ή αποτελεί ερευνητικό κενό.

Επαφές-Ανταλλαγές

Κατά την ΥΕ ΙΙΑ-Β εποχή η Λακωνία θεωρείται κομμάτι του μυκηναϊκού κόσμου και του οικονομικού του συστήματος, το οποίο στηρίζεται στην αναδιανομή και στα εμπορικά δίκτυα (Cavanagh and Crouwel, 2002: 147).

Είναι αποδεκτό ότι κατά τους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους η κεραμική του Αγίου Στεφάνου ^(A23) τυπολογικά βαδίζει παράλληλα με εκείνη της Αργολίδας, ενώ χαρακτηριστικό ΥΕ ΙΙΙ διακοσμητικό μοτίβο της πορφύρας (*whorl-shell*) διαμορφώνεται αρχικά στα αγγεία της λακωνικής θέσης, για να εξαπλωθεί έπειτα στις υπόλοιπες περιοχές της μυκηναϊκής Πελοποννήσου (Rutter and Rutter, 1976: 3. Mountjoy, 1992: 165-168).

Οι επαφές με τον μινωικό πολιτισμό συνεχίζονται κυρίως από θέσεις με κεντρικό ρόλο στην περιοχή τους. Ωστόσο, σταδιακά εντός της περιόδου οι επαφές αυτές μάλλον μειώνονται. Στον Άγιο Στέφανο ενδείξεις μινωικών επιρροών παρατηρούνται κυρίως με την παραγωγή μιας «υβριδικής Μινωικής/Μυκηναϊκής» κεραμικής έως και την ΥΕ ΙΙΑ2 φάση, με κύλικες και κύπελλα μινωικών σχημάτων αλλά τοπικής διακόσμησης (Mountjoy, 1999: 243). Ταυτόχρονα διαπιστώνεται εισαγωγή πολύτιμων τεχνέργων, όπως μικρό αγγείο από ορεία κρύσταλλο και τμήμα αυγού στρουθοκαμήλου ίσως για κατασκευή αγγείου (French and Janko, 2008: 462, 516). Ειδικά για το τελευταίο (ΥΕ ΙΙΑ1 φάση) θεωρείται ότι εισάγεται διαμέσου της Κνωσού. Αντίστοιχα ευρήματα της ΥΕ ΙΙΙ αναφέρονται μόνο στις Μυκήνες, τα Δενδρά και το Γλα (Janko, 2008: 596). Η ποσότητα όμως αυτών των αντικειμένων είναι τέτοια που παραπέμπει μάλλον σε μεμονωμένες εισαγωγές και δεν υποδεικνύουν την οργανωμένη παραγωγή πολυτελών προϊόντων.

Στο Μενελάιο ^(A6) τα εισηγμένα αντικείμενα και κυρίως η μινωίζουσα κεραμική ελαττώνονται σημαντικά. Μόλις έξι εισηγμένα αγγεία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ1 φάση (Catling, 1996: 70, 77) και μία κύλικα της ΥΕ ΙΙΑ2, σε δευτερεύουσα απόθεση, με απεικόνιση κέρατων καθοσίσεως και διπλού πέλεκυ (Catling, 1975α: 80. 2009: 458).

Επίσης, διακρίνεται το πήλινο ομοίωμα κτίσματος που εντοπίστηκε θραυσμένο στον ΥΕ ΙΙΑ1 αναβαθμό, πάνω στον οποίο οικοδομήθηκε το Μέγαρο 2. Θεωρείται ότι κατασκευάστηκε νωρίτερα, το αργότερο στην ΥΕ ΙΙΒ φάση. Παρόλο που δεν σώζεται ακέραιο είχε τετράγωνη κάτοψη, επίπεδη οροφή, ίχνη θύρας σε υποτυπώδη πρόδομο, σύνολο παραθύρων σε δύο τουλάχιστον πλευρές και γραπτή ερυθρή διακόσμηση (εικ. 73-74). Ένα ακόμα θραύσμα, πιθανόν κέρατα καθοσίσεως, ίσως αποτελούσε επίστεψη της στέγης (εικ. 73) (Catling, 1989: 171-174).

Παράλληλο του πήλινου αυτού ομοιώματος στο ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία δεν είναι γνωστό. Ομοιώματα κτισμάτων προέρχονται από θέσεις της Πρώιμης Ανακτορικής Κρήτης, από τα οποία πιο κοντινό με του Μενελαίου είναι αυτό του οικισμού Μοναστηράκι, της ΜΜ ΙΙ φάσης. Πέραν του ορόφου διέθετε και αυτό επίπεδη οροφή, θύρα, ανάλογη οργάνωση παραθύρων και προσαρτημένα κέρατα καθοσίσεως (Catling, 1989: 174-175, 2009: 277-278, 280).

Δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για ακριβή αναπαράσταση κτιρίου ή για απλοποίηση μιας σύνθετης αρχιτεκτονικής κατασκευής ιερού, οικίας ή άλλου χαρακτήρα και λειτουργίας, όπως επίσης και ποια είναι η σημασία του ίδιου του ομοιώματος, πρακτική και εννοιολογική. Το γεγονός ότι αποκαλύφθηκε σε αρχαιολογική συνάφεια

με δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια (ένα πρωτο-Φ και ένα μινωίζον) ερμηνεύτηκε ως σκεύος τελετουργικών πρακτικών (Catling, 2009: 279-280). Απορρίφθηκε, όμως, απλώς ως αντικείμενο στο γέμισμα του αναβαθμού ή είχε τελετουργική χροιά, όπως για παράδειγμα την προστασία του Μεγάρου 2 (Catling, 1989: 175);

Η παρουσία μινωικών ή μινωίζοντων αντικειμένων στον οικισμό (ομοίωμα και ειδώλια) ενδεχομένως σχετίζεται με συγκεκριμένες αναδυόμενες κοινωνικές ομάδες. Η υιοθέτηση μινωικών θρησκευτικών συμβόλων από την «ελίτ» της ΥΕ ΙΙΑ φάσης θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως προσπάθεια σύνδεσης με την αντίστοιχη της Κρήτης, στο πλαίσιο απόκτησης και ισχυροποίησης του κύρους και της κοινωνικής της θέσης, όπως εύστοχα σκιαγραφείται από την Whittaker, αναλύοντας μινωικά θρησκευτικά σύμβολα από τις Μυκήνες και το Κυνόρτιο όρος (Whittaker, 2002: 151-152).

Το ενσφράγιστο πήλινο τεμάχιο, εν είδη πώματος, και ο σφραγιδόλιθος από κόκκινο ίασπη (S2, εικ. 75) (βλ. σελ. 118-119), με παραστάσεις αντιθετικών ζώων και αρσενικών προβάτων ή αιγών αντίστοιχα, εντάσσονται στιλιστικά στην επονομαζόμενη ομάδα “*Spectacle-eye*”, η οποία θεωρείται ότι προέρχεται από την Κνωσό της ΥΜ ΙΙΑ1 φάσης. Ο σφραγιδόλιθος του Μενελάου είναι από τους ελάχιστους που έχουν κατασκευαστεί στο συγκεκριμένο πέτρωμα, οι οποίοι στο σύνολό τους, βάσει των τυπολογικών χαρακτηριστικών, της χρονολόγησης και περιοχής εύρεσης, αναγνωρίζονται ως δημιούργημα των Μυκηναίων, σύνθεση της μινωικής και δικής τους παράδοσης (Younger, 2000: 347-355).

Στην ΥΕ ΙΙΒ φάση, οι σφραγισμένοι αποθηκευτικοί πιθαμοφορείς του Μεγάρου 3 με προέλευση τη δυτική Κρήτη καταδεικνύουν τη συνέχιση των εμπορικών επαφών.¹⁷⁰ Κατά τον Dickinson τα κρητικής προέλευσης αποθηκευτικά ενσφράγιστα αγγεία αποτελούν ένδειξη της ιδιαίτερης σημασίας του οικισμού (Dickinson, 1992: 113). Από την άλλη, την ίδια περίοδο, επισημαίνονται ομοιότητες στην τοπική γραπτή κεραμική με την αντίστοιχη αργολική, η αιτιολόγηση των οποίων δεν είναι σαφής. Τεχνολογικά παράλληλα μεταξύ των δύο περιοχών της Πελοποννήσου διαπιστώνονται και στη μεταβατική φάση ΥΕ ΙΙΒ2/ ΙΙΓ1, κυρίως στην χαρακτηριστική χειροποίητη στιλβωμένη κεραμική, η οποία χρονικά εμφανίζεται πρώτα στην περιοχή της Αργολίδας (Catling, 2009: 459-460).

---

¹⁷⁰ Ενσφράγιστοι αποθηκευτικοί πίθοι της δυτικής Κρήτης έχουν εντοπιστεί, μεταξύ άλλων, στη Μιδέα και στο Γλα (Catling, 2009: 287).

Στην ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα, οι επαφές των μικρών αγροτικών εγκαταστάσεων με άλλες κοινότητες θα σχετίζονταν τουλάχιστον με την τροφοδοσία των προϊόντων τους στους μεγαλύτερους οικισμούς της κοιλάδας του Ευρώτα, όπως το Μενελάιο ^(A6) (Cavanagh et al., 2005: 312-313), καθιστώντας τους δέκτες διαφόρων επιρροών. Τα αγγεία από το νεκροταφείο Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας ^(A10), το οποίο συνδέεται με έναν από τους δύο οικισμούς της δεύτερης βαθμίδας στην περιοχή, έχουν παράλληλα στην κόσμησή τους σε μυκηναϊκά κέντρα, τόσο του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου (Αττική), όσο και του νησιωτικού (Κυκλάδες, Δωδεκάνησα, Κύπρος) (Δημακοπούλου, 1968: 194, Κουντούρη, 1996-1997: 507).

Δεν είναι γνωστό, ωστόσο, το δίκτυο μέσα από το οποίο μπορούν να κατανοηθούν οι προαναφερθείσες επιρροές, όπως επίσης και ο τρόπος απόκτησης του σιδηρένιου δακτυλίου σε ταφή του ίδιου νεκροταφείου. Πηγή προέλευσης του συγκεκριμένου μετάλλου, σπάνιο και πολύτιμο για τον ελλαδικό χώρο έως και τον 12 αι. π.Χ., αναγνωρίζονται οι ανατολικές ακτές του Αιγαίου (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 60. Varoufakis, 1981: 31).¹⁷¹ Πρόκειται, άραγε, για απευθείας επαφές των αγροτικών οικισμών με τα κέντρα εκτός Λακωνίας ή μέσω των κεντρικών οικισμών της κοιλάδας του Ευρώτα;

Αντικείμενα τα οποία θεωρούνται δηλωτικά υψηλής κοινωνικής θέσης, κατά την ΥΕ IIIA και ειδικά στην ΥΕ IIIB φάση, υποστηρίζεται ότι διακινούνται αποκλειστικά από τα ανακτορικά κέντρα, μεταξύ κοινωνικών ελίτ, με τελικό προορισμό την ταφική τους εναπόθεση. Ο σταδιακός περιορισμός της διασποράς των αντικειμένων «πολυτελείας» σε ταφές, κυρίως των Μυκηνών, συνδέεται με την ανάλογη αύξηση του αποκλειστικού ελέγχου της πρόσβασης σε αυτά από το αντίστοιχο ανακτορικό κέντρο, όσον αφορά την Αργολίδα. Ακολούθως, η ύπαρξη πολύτιμων τεχνέργων σε μικρότερης διοικητικής και κοινωνικής σημασίας οικισμούς αιτιολογείται ως δώρο και όχι ως απόκτημα ανεξάρτητης ανταλλαγής (Voutsaki, 2001: 204-205).

3.3.2.3. Σύνοψη

Οποσδήποτε, η ΥΕ IIIA-B περίοδος στη Λακωνία συνδέεται με οικονομική και παραγωγική ανάπτυξη, λαμβάνοντας υπόψη την αύξηση του αριθμού των εγκαταστάσεων στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, στην περιοχή του λακωνικού κόλπου και σε όλη σχεδόν την χερσόνησο του Μαλέα. Χαρακτηριστική παραμένει η απουσία

---

¹⁷¹ Σχετικά με τους πιθανούς λόγους που ο σίδηρος θεωρείται πολύτιμος και απαντά, κυρίως, σε πλούσιες ταφές κατά την Μυκηναϊκή εποχή βλ. Varoufakis, 1981: 30-31.

θέσεων από τη λακωνική Μάνη, ίσως λόγω των ελάχιστων πεδινών εκτάσεων και του βραχύδου εδάφους της.

Δυστυχώς, για άλλη μια φορά, οι συστηματικά και σε κάποια έκταση ανεσκαμμένες θέσεις είναι πολύ λίγες. Ωστόσο, τα υπάρχοντα οικιστικά δεδομένα καταδεικνύουν την ύπαρξη δύο «οικιστικών ιστοριών». Το Μενελάιο ^(A6) και ο Άγιος Στέφανος ^(A23) εξακολουθούν στην ΥΕ ΠΙΑ-Β φάση να ανήκουν σε διαφορετικές βαθμίδες ιεραρχίας, με έντονη διαφοροποίηση των κτισμάτων τους σε μέγεθος και ποιοτική κατασκευή. Το Μενελάιο με το Μέγαρο 2 και το μεταγενέστερο Μέγαρο 3 της ΥΕ ΠΙΒ φάσης αποτελεί ένα βασικό, διοικητικό κέντρο για την κοιλάδα του Ευρώτα, συνδεδεμένο με αρκετούς μικρότερους αγροτικούς οικισμούς, τουλάχιστον, στα ΒΑ του.

Από την άλλη, στον Άγιο Στέφανο τα λίγα και αποσπασματικά οικιστικά κατάλοιπα, έστω και αν δεν παρέχουν συνολική εικόνα, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να συγκριθούν με τα Μέγαρα 2-3 ή με το Κτίριο Α του Μενελαίου. Τα ελάχιστα αντικείμενα υψηλής κοινωνικής θέσης και γοήτρου στον οικισμό, υποδηλώνουν είτε το οικονομικό επίπεδο της τοπική ελίτ, είτε στοιχεία ενός διαμετακομιστικού εμπορικού σταθμού προς την λακωνική ενδοχώρα. Εάν υπήρχαν περισσότερα τέτοια αντικείμενα στην κοινότητα, τα οποία δεν εντοπίστηκαν κατά την έρευνα ή είχαν εναποτεθεί σε ταφές της περιόδου, είναι άγνωστο. Η ανασκαφή των επιφανειακά ορατών θαλαμοειδών τάφων ^(E101) κοντά στον Άγιο Στέφανο και η χρονολογική τους συσχέτιση θα φωτίζε την υπόθεση αυτή.

Την ίδια, όμως, εποχή επισημαίνονται δύο ακόμα οικισμοί, οι οποίοι αποτελούν πιθανά διοικητικά κέντρα ισάξιας ή παραπλήσιας σημασίας με το Μενελάιο. Πρόσφατα στον Άγιο Βασίλειο ^(A14) αποκαλύφθηκαν τρία θραύσματα πινακίδων με Γραμμική Β' γραφή, μαρτυρίες διαχείρισης μεγάλης ποσότητας βιοτεχνικών προϊόντων (οπλισμού και υφαντών). Επίσης, θραύσματα γραπτού κονιάματος πολύ καλής ποιότητας και ορείας κρυστάλλου συνηγορούν στην ύπαρξη μιας εκλεπτυσμένης και εύπορης κοινωνικής ομάδας.

Αρχειακές πινακίδες της μυκηναϊκής γραφειοκρατικής διοίκησης, όπως και οι τοιχογραφίες, στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο εντοπίζονται σε ανακτορικά κέντρα ή οικιστικές μονάδες σχετιζόμενες με αυτά. Κατά πόσο στον Άγιο Βασίλειο υπάρχουν κατάλοιπα ενός νέου ανακτόρου είναι ίσως νωρίς να υποστηριχθεί με πάσα βεβαιότητα. Οπωσδήποτε, όμως, η Λακωνία αναδεικνύεται ένα καίριο κομμάτι στο πολύπλοκο σύστημα διοίκησης και διακίνησης παραγόμενων αγαθών της περιόδου. Οι κοινωνικές προεκτάσεις είναι μάλλον κατανοητές, αν και απαιτούνται σαφέστερα ανασκαφικά

δεδομένα. Οι συνεχιζόμενες έρευνες στο χαμηλό λόφο του Αγίου Βασιλείου θα αποκαλύψουν το μέγεθος και τη σημασία του οικισμού για τη Λακωνία και εν γένει την Πελοπόννησο.

Το δεύτερο κέντρο εντοπίζεται στη βόρεια κοιλάδα του Ευρώτα, στη Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4). Το μειονέκτημα της συγκεκριμένης θέσης είναι ότι το ανεσκαμμένο υλικό από το μεγάλο οικοδομικό συγκρότημα με μεγαρόσχημο πυρήνα παραμένει αδημοσίευτο. Ούτε, όμως, τα ταφικά κατάλοιπα της περιόδου από το κοντινό νεκροταφείο στη θέση Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) δια φωτίζουν ιδιαίτερα την εικόνα. Πέραν ότι είχαν συληθεί, υπάρχουν μόνο συνοπτικές περιγραφές. Κατά την ΥΕ IIIA-B φάση δεν είναι σαφής η ιστορική πορεία της κοινότητας, η οποία στην πρώιμη μυκηναϊκή εποχή ενταφίασε μέλη της σε μεγάλο και πλούσια κτερισμένο τάφο (τφ2). Η εξέλιξη σε κυρίαρχο οικισμό δεν πρέπει να θεωρείται αξιωματικά βέβαιη, παρόλο που στη γύρω περιοχή δεν έχουν εντοπιστεί άλλα μεγάλα οικιστικά κέντρα, κατά αναλογία με τον κεντρικό Ευρώτα (Μενελάιο ^(A6), Άγιος Βασίλειος ^(A14), Παλαιοπυργί ^(A12) (;).

Από την άλλη, τα νεκροταφεία, αν και αριθμητικώς συνιστούν τις περισσότερες ΥΕ IIIA-B αρχαιολογικές θέσεις στη Λακωνία, δεν παρέχουν σαφή στοιχεία για τις κοινωνικές δομές ως προς το φύλο, την ηλικία ή τη συγγένεια. Έχει ειπωθεί πολλές φορές μέχρι τώρα, ότι οι συνοπτικές εκθέσεις τάφων και η απουσία ανθρωπολογικών μελετών αποτελούν κύρια τροχοπέδη για την μελέτη της κοινωνικής οργάνωσης μέσω των ταφικών καταλοίπων.

Σε γενικό πλαίσιο, παρατηρείται γενίκευση της χρήσης του θαλαμοειδούς τύπου σε συστάδες κοντά στους οικισμούς, λαμβάνοντας υπόψη και τα αρκετά επιφανειακά εντοπισμένα νεκροταφεία (πίν. 3-4, 9). Δεν υπάρχουν πλούσιες ταφές, ανάλογες της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής. Συγκέντρωση χρυσών ή αργύρων σκευών και αντικειμένων από άλλες πολύτιμες πρώτες ύλες δεν διαπιστώνεται, με εξαίρεση μεμονωμένα μικροαντικείμενα, όπως ένα χρυσό έλασμα από τον θολωτό τφΑ στην Άρνα: Αρκίνα ^(A18) και το σιδερένιο δακτύλιο από την Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας ^(A10) (πίν. 10). Η απουσία αυτή αποτελεί, άραγε, ερευνητικό κενό (π.χ. εξαιτίας σύλησης) ή ισχύει η άποψη ότι, έπειτα από την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, η «αρένα» του κοινωνικού ανταγωνισμού και της διαφοροποίησης περνάει, από τις ταφικές πρακτικές, στο επίπεδο της οικιστικής και παραγωγικής-οικονομικής ανάπτυξης (οικοδόμηση ανακτόρων, κυκλώπειων κατασκευών κ.λ.π.), οπότε και σταματάει η πλούσια κτέριση (Cavanagh and Mee, 1998: 61, 77);

Στη Λακωνία, είναι όντως χαρακτηριστική η παύση χρήσης των μεγάλων και πλούσιων τάφων στη Βούρβουρα Ανάληψη –Α λόφος ^(A2), στη Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) και στο Βαφειό ^(A11). Ανάλογη περίπτωση εγκατάλειψης, και συγκεκριμένα πλούσιων θολωτών, διαπιστώνεται στην Περιστεριά Μεσσηνίας, προς το τέλος της ΥΕ ΙΙ φάσης, η οποία συνδέεται με τον ανταγωνισμό των τοπικών κοινοτήτων και με την τελική ι-σχυροποίηση της κοινωνικής ελίτ του Άνω Εγκλιανού (Hope Simpson and Dickinson, 1979: 167-168). Η ακόλουθη ίδρυση νέων θολωτών στη Δ Μεσσηνία, κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ φάση, ερμηνεύεται ως επέκταση της διοικητικής επιρροής σε αυτήν (Bennet, 1995: 598).

Από την άλλη, η περίπτωση των Μυκηνών δείχνει ότι μεγάλοι θολωτοί τάφοι (Δαιμόνων, Ατρέα και Κλυταιμνύστρας) χτίστηκαν μάλλον την ίδια περίπου περίοδο (ΥΕ ΙΙΒ1-2) με την πύλη των Λεώντων και την ενσωμάτωση του ταφικού Κύκλου Α στην τειχισμένη ακρόπολη (Wright, 1987: 179).

Θα μπορούσε, άραγε, η απουσία πλούσιων ΥΕ ΙΙΙΑ-Β ταφικών συνόλων στη Λακωνία να ερμηνευτεί κατά αναλογία με την Μεσσηνία; Σε συνάρτηση με την εκλεπτυσμένη οικιστική οικοδόμηση στο ΥΕ ΙΙΙΑ Μενελάιο ^(A6), την ανάδυση του Αγίου Βασιλείου ^(A14) και την ίδρυση της κοινότητας στη περιοχή Άρνα ^(A18, E82-83), έναντι της Σπάρτης ^(A5) ή του Παλαιοπυργιού ^(A12); Για τον έλεγχο της παραπάνω εκδοχής ή γενικότερα για την ερμηνεία της απουσίας πλούσιων ταφικών συνόλων κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ2-ΙΙΙΒ, απαιτείται συστηματική ανασκαφική έρευνα.

3.3.3. ΥΕ ΙΙΙΓ

3.3.3.1. Ενδοκοινοτικά

Οικισμοί

Οικιστικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης προέρχονται μόνο από το Μενελάιο και τον Άγιο Στέφανο. Ωστόσο, η επιφανειακή κεραμική και η συνέχιση χρήσης τάφων καταδεικνύουν την ύπαρξη και άλλων οικισμών κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ (πίν. 13).

Στο **Μενελάιο** ^(A6), η περίοδος αυτή αποτελεί την τελική φάση κατοίκησης του. Το ύψωμα των προγενέστερων Μεγάρων εγκαταλείπεται. Στο λόφο του Αετού, πάνω από τα χαλάσματα το Κτιρίου Α και του αναλημματικού τοίχου, οικοδομούνται μικρά και άγνωστης λειτουργίας κτίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνται από την μεταβατική φάση ΥΕ ΙΙΙΒ2/Γ1, καθ' όλη την ΥΕ ΙΙΙΓ1 έως πιθανόν την ΥΕ ΙΙΙΓ2 (Catling, 2009: 236-240).

Η κεραμική της υστερομυκηναϊκής εποχής είναι κυρίως χειροποίητη, η λεγόμενη «βαρβαρική» (Catling, 1978: 75-76. 1980: 157. 1982: 40-41. 1986: 207-208). Χαρακτηρίζεται ως επείσακτη από νέα πληθυσμιακά στοιχεία στον ελλαδικό χώρο, μετά τις καταστροφές των ανακτορικών κέντρων και άλλων οικισμών. Πετρογραφικές αναλύσεις των χειροποίητων οστράκων από το Μενελάιο ^(A6) κατέδειξαν τοπική παραγωγή. Παρατηρήθηκαν όμως διαφορετικές προσμείξεις πηλού από εκείνες των ώριμων μυκηναϊκών χρόνων, με πιο χαρακτηριστική τα εγκλείσματα μεταμορφωμένου ηφαιστειακού πετρώματος, πετρογραφικά όμοια με δείγματα από *Lapis Lacedaemonius* της περιοχής των Κροκεών (Whitebread, 1992: 306).

Η διαφοροποίηση αυτή στην κεραμική τεχνολογία θεωρείται εξίσου πιθανό να αντικατοπτρίζει είτε νέες πληθυσμιακές ομάδες από κοντινές περιοχές, είτε αλλαγή των συνθηκών και αναγκών της καθημερινής ζωής (Catling and Catling, 1981: 74, 81-82. Whitebread, 1992: 297-298). Το γεγονός αυτό ίσως παρουσιάζει αναλογία, ως προς την ερμηνεία του, με τις νέες κεραμικές τάσεις που επισημάνθηκαν στον κεντρικό και νότιο ηπειρώτικο ελλαδικό χώρο κατά την μεταβατική ΠΕ II/III φάση.¹⁷²

Το ιερό στο λόφο **Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή** ^(A8) εξακολουθεί να χρησιμοποιείται σύμφωνα με τα πολλά ζωόμορφα ειδώλια, δύο μικρά χειροποίητα γυναικεία ειδώλια τύπου D της κατηγοριοποίησης της French και ελάχιστα όστρακα Πυκνού Ρυθμού (Demakoroulou, 2009α: 119-121, 123). Από τα ζωόμορφα ειδώλια, τα μεγάλα τροχήλατα ανήκουν αποκλειστικά στην ΥΕ IIIΓ φάση. Η Κ. Δημακοπούλου υποστηρίζει ότι τα τελευταία προσφέρθηκαν στο ιερό από ανώτερες κοινωνικές τάξεις σε αντίθεση με τα μικρά χειροποίητα, τα οποία αναγνώρισε ως πιθανά αναθήματα «απλών ανθρώπων» σε μια περίοδο, όπου έπειτα από την κατάρρευση των ανακτορικών κέντρων, το ιερό ακμάζει ως κοινός τόπος λατρείας διαφόρων οικισμών της κεντρικής κοιλάδας του Ευρώτα (Demakoroulou, 2009β: 102).

Αρκετά νοτιότερα στον **Άγιο Στέφανο** ^(A23), η εγκατάσταση υποστηρίζεται ότι πυκνοκατοικείται και πιθανόν τειχίζεται στον απόηχο των πληθυσμιακών μετακινήσεων / μεταναστεύσεων που σημειώνονται στον κεντρικό και νότιο ελλαδικό χώρο. Ωστόσο, δεν εντοπίστηκαν αγγεία της χαρακτηριστικής για την περίοδο χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικής όπως στο Μενελάιο ^(A6), στη Πελλάνα ^(A3-4) και ίσως στο Μαυροβούνι ^(E113) (Janko, 2008: 598).

---

¹⁷² Βλ. σχετικά 3.1.3. «Σύνοψη», σελ. 56.

Από την μετάβαση στην ΥΕ ΙΙΙΓ1 έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ2 φάση αρχιτεκτονικά λείψανα νέων κτιρίων ορθογώνιας κάτοψης εντοπίζονται ξανά στο ΝΑ και Β τμήμα του λόφου, τα οποία, όμως, είναι εξαιρετικά λίγα και αποσπασματικά. Στην κορυφή του υψώματος δεν αναφέρονται αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου, παρά μόνο κεραμική (εικ. 164). Η απουσία τους από το σημείο ενδεχομένως αιτιολογείται από τη διάβρωση του εδάφους και την μεσαιωνική οικοδόμηση. Επομένως, η άποψη της πυκνοκατοίκησης του Αγίου Στεφάνου, έως την τελική του εγκατάλειψη στο τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης, δεν είναι επαρκώς τεκμηριωμένη. Βέβαια, κατάλοιπα πιθανής οχύρωσης και πύλης, ίδιου γνώρισμα οικισμών με πληθυσμιακή αύξηση αυτήν την περίοδο, αποκαλύφθηκαν στην ανατολική πλευρά του λόφου (Janko, 2008: 598-605).

Τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα δεν φέρουν διαφοροποίηση ως προς την κατασκευή τους (η κάτοψη δεν μπορεί να συγκριθεί, καθώς δεν είναι πλήρως γνωστή). Εντοπίζονται ενδείξεις υφαντικής, μεταλλουργίας (τρία θραύσματα από χωνευτήρι και τμήμα σκωρίας, ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη) και λάξευσης λίθου, αλλά δεν αναγνωρίζονται συγκεκριμένοι εργασιακοί χώροι και πόσο μάλλον στοιχεία για την κοινωνική θέση των ατόμων που ασχολούνταν με τις προαναφερθείσες εργασίες (French and Janko, 2008: 448-452, 461-470).

Η επανεγκατάσταση του Αγίου Στεφάνου παραλληλίζεται με την επέκταση των οικισμών της Περατής, της Ασίνης, της Τύρινθας και άλλων σε νησιά του Αιγαίου, πιθανοί αποδέκτες προσφύγων (Janko, 2008: 600, 602). Γεγονός, το οποίο σε συνδυασμό με την κατάρρευση των ανώτερων κοινωνικών ομάδων του μυκηναϊκού ανακτορικού μηχανισμού, δημιούργησε συνθήκες για έναν νέο κοινωνικό ανταγωνισμό μεταξύ των εναπομεινάντων και των αναπτυσσόμενων ξανά ελίτ.

Ταφικές πρακτικές

Ταφικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης εντοπίζονται μέχρι στιγμής σε μόλις εννέα θέσεις (πίν. 12). Ενταφιασμοί σε θολωτούς τάφους δεν συνεχίζονται, αν και κανένας από τους πρωιμότερους (μικροί θολωτοί Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), θολωτοί περιοχής Άρνας ^(A18, E82) δεν είναι πλήρως δημοσιευμένος.

Στο νεκροταφείο **Πελλάνα: Σπηλιές** ^(A3), από όσα είναι δημοσιευμένα, σε χρήση βρίσκεται ένας μόνο θαλαμοειδής τάφος. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν στοιχεία για τη συνάφεια των χειροποίητων στιλβωμένων αγγείων της περιόδου με τα υπόλοιπα κτερίσματα και τα σκελετικά κατάλοιπα (Δημακοπούλου, 1982: 114-117. Demakorouliou, 2009α: 118-119). Άλλοι τάφοι της περιόδου δεν έχουν εντοπιστεί στην περιοχή, ενώ

και η ΥΕ ΙΙΙΓ κατοίκηση στον οικισμό Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) δεν τεκμηριώνεται σαφώς (Σπυρόπουλος, 2002: 22).

Ανάλογα προβλήματα ελλιπούς δημοσίευσης, αδυναμίας αναγνώρισης των ΥΕ ΙΙΙΓ ταφών και μεταξύ τους σύγκρισης υπάρχουν και στις άλλες ανεσκαμμένες θέσεις με θαλαμοειδείς τάφους. Τα αγγεία της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης από τα τρία νεκροταφεία της **Επιδάουρου Λιμηράς** ^(A30-32), τον τφ5 από τα **Σπηλάκια Αμυκλών** ^(A9) και ενός ακόμα από τις **Κροκεές: Καρνέας** ^(A19) δεν μπορούν να συσχετιστούν με συγκεκριμένες ταφές. Όσον αφορά την Επίδαυρο Λιμηρά έχει διατυπωθεί η εκδοχή ότι ορισμένοι από τους τάφους πιθανόν κατασκευάζονται στην ΥΕ ΙΙΙΓ φάση (Cavanagh and Mee, 1998: 89). Πρόκειται, άραγε, για νέο πληθυσμό και κατ' επέκταση νέες κοινωνικές ομάδες, ή για ανάγκη κατασκευής τάφων, έπειτα από την πλήρωση των προγενέστερων;

Στη **Συκιά** ^(A26) και οι τέσσερις θαλαμοειδείς του νεκροταφείου περιείχαν αγγεία της μεταβατικής φάσης ΥΕ ΙΙΙΒ/Γ. Μόνο στον τφ2, μπορεί να αναγνωριστεί ταφή της περιόδου κυρίως γιατί ήταν η μόνη κατά χώραν. Σε αυτήν είχαν εναποτεθεί ένα ξίφος τύπου D1α, ένα εγχειρίδιο τύπου Eii και ένας ξυρός, ενώ στο ύψος του λαιμού εντοπίστηκαν χάντρες περιδέραιου από υαλόμαζα και ποικίλες άλλες πρώτες ύλες, οι οποίες όμως δεν αναφέρονται (Ευσταθίου, 1997: 198).

Στον ανεσκαμμένο το 2004 θαλαμοειδή τάφο της συστάδας **Περιστέρι: Σόλακοι** ^(A20) με χρήση από την πρώιμη έως και την υπομυκηναϊκή εποχή, εντοπίστηκαν συνολικά 2 ταφές και 8 ανακομιδές, από τις οποίες μόλις δύο ανακομιδές και μία κατά χώραν ταφή χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ2/3 ή υπομυκηναϊκή φάση.¹⁷³ Οι ανακομιδές ήταν κτερισμένες με ένα και δύο αγγεία αντίστοιχα, ενώ στην τελευταία ταφή είχαν εναποτεθεί δύο αγγεία, ένα ακόσμητο χάλκινο δακτυλίδι και τρεις χάλκινες περόνες (εικ. 144), οι οποίες πιθανότατα συγκρατούσαν το σάβανο (Demakoroulou, 2009a: 121-122).

Από τα προαναφερθέντα νεκροταφεία είναι σχεδόν αδύνατον να αντληθούν στοιχεία κοινωνικών δομών. Φαίνεται όμως ότι στους υστερομυκηναϊκούς τάφους πολλαπλών χρήσεων δεν παρατηρούνται πλούσια κτερίσματα (πίν. 11).

Και στην περίπτωση των ατομικών κυρίων ταφών του **Αγίου Στεφάνου** ^(A23) οι παρατηρήσεις είναι σχετικά λίγες και διατυπώνονται με επιφύλαξη, λόγω του μικρού στατιστικού δείγματος. Μόλις πέντε τάφοι της ΥΕ ΙΙΙΓ1 φάσης έχουν εντοπιστεί στον

---

¹⁷³ Για τις ταφές και ανακομιδές της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής βλ. 3.3.1.1. «Ταφικές πρακτικές» σελ. 108.

λόφο. Οι τέσσερις είναι παιδικές. Από αυτές, οι τρεις είναι κτερισμένες σε κιβωτιόσχημο τάφο και η τέταρτη ακτέριστη σε αδιάγνωστο τύπο (Z3). Όλες περιείχαν ενταφιασμούς βρεφών (ο ένας κιβωτιόσχημος είχε δύο βρέφη) και θεωρούνται *intra muros*.

Στην ταφή (B20) είχε εναποτεθεί ένα αγγείο, στην (B7-8) χάντρες από φαγεντιανή και όστρεο και στην (H13) χάντρες από φαγεντιανή και ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος. Ο τελευταίος είναι από μαύρο στεατίτη, με ανάγλυφη παράσταση πιθανόν ταύρου που τρέχει προς τα δεξιά (εικ. 163). Εντάσσεται στη λεγόμενη ομάδα «*Mainland Popular Group*» και είναι ο πρώτος σφραγιδόλιθος αυτού του τύπου που εντοπίζεται στη Λακωνία. Θεωρείται τοπικής παραγωγής της ΥΕ IIIA-B περιόδου (French and Janko, 2008: 458).

Ο πέμπτος τάφος (B12-15), απλώς λάκκος πιθανότατα και αυτός της ΥΕ IIIΓ1 φάσης,¹⁷⁴ περιείχε τέσσερα ενήλικα άτομα, τα σκελετικά κατάλοιπα των οποίων δεν είναι σαφές εάν είχαν διαταραχθεί ή παραμεριστεί. Εντοπίστηκαν τέσσερα κρανία ενηλίκων, πιθανότατα αποκομμένα, και αρκετά άλλα οστά. Το σύνολο αυτό ερμηνεύτηκε ως ομαδική ταφή ύστερα από βίαιο συμβάν στον οικισμό, με πιθανά κτερίσματα ένα λίθινο εργαλείο, ίσως πέλεκυ, και ορισμένα βότσαλα (Taylor and Janko, 2008: 143).

Το δείγμα των τάφων είναι πολύ μικρό. Κατά κύριο λόγο, περιλαμβάνουν ταφές βρεφών. Για τους ενήλικες το προφανές είναι η ύπαρξη ενός διακριτού νεκροταφείου. Ο λάκκος, ωστόσο, με τα κρανία ενηλίκων δεν μπορεί να ερμηνευτεί εύκολα. Εντοπίστηκε στην ΝΑ περιοχή, εντός κτιρίου της ΥΕ IIIΓ1 φάσης, πιθανότατα οικία, η οποία εν συνεχεία καταστράφηκε από πυρκαγιά. Οι ερευνητές της θέσης συνδέουν τα δύο αυτά βίαια επεισόδια, την ομαδική ταφή και την πυρπόληση του κτιρίου, ως ένδειξη εχθρικής επιδρομής (Janko, 2008: 605).

Οι δύο κτερισμένες παιδικές ταφές, με ένα αγγείο και ελάχιστες χάντρες, αντίστοιχα, αποκαλύφθηκαν, επίσης, ανάμεσα σε κτίσματα. Αντίθετα, η παιδική ταφή, με τις 38 χάντρες και τον σφραγιδόλιθο, εντοπίστηκε σε περιοχή χωρίς άλλου τύπου κατάλοιπα (εικ. 163). Η χωροταξική αυτή επιλογή πιθανόν οφείλεται σε ιδεολογικούς ή άλλους αδιασάφητους σήμερα λόγους και η μεμονωμένη θέση της πιο πλούσιας από τις ταφές της περιόδου (H13) να μην είναι τυχαία. Όσο για την ακτέριστη ταφή βρέφους (Z3), αποκαλύφθηκε σε τμήμα του οικισμού που θεωρείται ότι επανακατοικείται κατά την ΥΕ IIIΓ, έπειτα από την ΥΕ IIIA2.

---

¹⁷⁴ Ο τάφος στην πρώτη δημοσίευση είχε ενταχθεί χρονικά στην ΥΕ IIIB φάση (Taylor, 1972: 235, 239).

Η χωροταξική αυτή διαφοροποίηση σε τρεις περιοχές, α) χωρίς κτίσματα, β) με κτίσματα και γ) με κτίσματα τα οποία συνδέονται με την επανακατοίκηση του οικισμού μπορεί, άραγε, να συνδεθεί με ομάδες διαφορετικής «οικονομικής δυνατότητας»; Η γενικότερη λιτή κτέρισή τους αφορά συλλήβδην τις ταφές βρεφών ή αποτελεί ένδειξη χαμηλής κοινωνικής θέσης των οικογενειών τους; Από την άλλη, εάν ο κιβωτιόσχημος τάφος θεωρείται «ακριβός οικονομικά» (Lewartoski, 2000: 55) και η ποσότητα των κτερισμάτων αποτελεί παράγοντα κοινωνικής διαφοροποίησης, μήπως, τελικά υποδεικνύονται μέλη διαφορετικών κοινωνικών ομάδων, μέσω των ενταφιασμένων παιδιών τους; Δυστυχώς, ερωτήματα, όπως τα παραπάνω, είναι αδύνατον να απαντηθούν μόνο από τέσσερις ταφές.

3.3.3.2. Διακοινοτικά

Οικιστική

Η ΥΕ ΙΙΙΓ φάση θεωρούνταν περίοδος με σχεδόν ανύπαρκτα στοιχεία για την οικιστική εξέλιξη της Λακωνίας. Οι Waterhouse και Hope Simpson στην επιφανειακή έρευνα που διεξήγαγαν τις δεκαετίες '30 και '50, εντόπισαν μόλις δύο θέσεις με κεραμική της τελευταίας αυτής φάσης, στο μυκηναϊκό ιερό Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) και σε μερικούς τάφους της Επιδάουρου Λιμηράς ^(A30-32) (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 172-173, υποσ. 315). Το 1979, οι Hope Simpson και Dickinson στο *Gazetteer* αναφέρουν δύο ακόμα θέσεις, το νεκροταφείο Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) και την εγκατάσταση Αστέρη: Καραούσι ^(A22) (Dickinson and Hope Simpson, 1979: 107). Η σχεδόν κατακόρυφη πτώση των επιφανειακών θέσεων μετά την ΥΕ ΙΙΙΒ καταδείκνυε ερήμωση της ΝΑ Πελοποννήσου. Σήμερα, ο αριθμός των θέσεων με κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης έχει αυξηθεί, αν και πάλι είναι μικρός, 29 θέσεις (πίν. 13, χάρτης 4γ) έναντι 121 της ώριμης Μυκηναϊκής εποχής.

Στην κοιλάδα του Ευρώτα η Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), το Μενελαίο ^(A6), το Αμυκλαίο ^(A8), ο Άγιος Βασίλειος ^(A14) και οι επιφανειακές θέσεις Βουνό Παναγιάς ^(E77), Σκούρα: Άγιος Γεώργιος ^(E75) και της Γκορίτσας: Λαινά ^(E68) συνεχίζουν να κατοικούνται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ1, πιθανόν σε μικρότερη κλίμακα από τις προγενέστερες φάσεις. Το μυκηναϊκό ιερό στο λόφο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) αυτήν την περίοδο ακμάζει, ενώ μεταξύ των αναθημάτων του εμφανίζονται μεγάλα τροχήλατα ειδώλια βοοειδών ή αλόγων, τα οποία συνδέονται με κοινωνικές ελίτ, στον απόηχο ίσως της συρρίκνωσης και τελικής εγκατάλειψης του Μενελαίου, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ 1 φάση.

Η ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα με τους αγροτικούς οικισμούς δεν απέδωσε υλικό της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης. Στοιχεία κατοίκησης έπειτα από την ΥΕ ΙΙΒ χρονολογούνται μεταγενέστερα στους ιστορικούς χρόνους, το 700 π.Χ., περίοδος ίδρυσης του αρχαϊκού ιερού στο Μενελάιο ^(A6) (Cavanagh and Crouwel, 2002: 146-148, 150). Η σύνδεσή τους με την ιστορική πορεία του Μενελαίου μάλλον πρέπει να είναι δεδομένη.

Νοτιότερα στην πεδιάδα του Έλους, στον μυχό του λακωνικού κόλπου, μόλις τέσσερις θέσεις χρησιμοποιούνται ο Άγιος Στέφανος ^(A23), το Αστέρι: Καραούσι ^(A22), το Περιστέρι: Σόλακοι ^(A20) και τα Απίδια ^(E84). Ελάχιστες είναι οι θέσεις στις χερσονήσους του Μαλέα και Ταινάρου, πέντε και τρεις, αντίστοιχα.

Οι δύο βασικές ανεσκαμμένες θέσεις το Μενελάιο ^(A6) και ο Άγιος Στέφανος ^(A23) δίνουν, για μια ακόμη φορά, δύο διαφορετικές εικόνες εξέλιξης εντός της περιόδου. Ο οικισμός στο Μενελάιο συρρικνώνεται με ίχνη κατοίκησης, κυρίως, μεταξύ των υψωμάτων του Προφήτη Ηλία και του Αετού. Νέα κτίσματα δεν κατασκευάζονται, παρά μόνο τμηματικές επισκευές παλαιότερων, και μάλιστα για σύντομο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, στον Άγιο Στέφανο υποστηρίζεται ότι υπήρξε συγκέντρωση πληθυσμού. Σύμφωνα με τους μελετητές, ο λόφος επανακατοικείται σχεδόν σε όλη του την έκταση, με την κατασκευή νέων κτιρίων, ενώ ίχνη τείχους, πιθανόν οχυρωματικού-αμυντικού χαρακτήρα, αιτιολογείται στο πλαίσιο της γενικότερης αναστάτωσης έπειτα από την καταστροφή των ανακτορικών κέντρων και άλλων σημαντικών οικισμών στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αι. π.Χ.

Επαφές-Ανταλλαγές

Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση οι επαφές των λακωνικών κοινοτήτων με άλλες περιοχές του ηπειρωτικού και νησιωτικού ελλαδικού χώρου συνεχίζουν να επισημαίνονται, παρόλο που η οικονομική και κοινωνική τους σημασία δεν είναι απόλυτα φανερή (Demakoroulou, 2009α). Τέσσερις, τουλάχιστον, κοινότητες έχουν επαφές καθ' όλη την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση (πρώιμη, μέση, ύστερη) ίσως και στην ακόλουθη υπομυκηναϊκή, με την Αργολίδα, την Αττική, την Εύβοια και την Κρήτη. Οι σχέσεις αυτές επισημαίνονται μέσα από τις τυπολογικές επιρροές σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων στην κεραμική της κτέρισης των νεκροταφείων Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), Περιστέρι: Σόλακοι ^(A20), Επίδαυρος Λιμηρά (Αγ. Τριάδα ^(A31), Παλαιόκαστρο ^(A32)), καθώς επίσης και από τα ευρήματα του ιερού Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) (Demakoroulou, 2007. 2009).

Από την Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3) στις ταφές της μέσης και ύστερης ΥΕ ΙΙΙΓ εντοπίζονται παράλληλα σε αγγεία της Περατής, της Δειράς, της Κρήτης και κατά την υπομυκηναϊκή φάση της Αθήνας και του Λευκαντίου (Mountjoy, 1999: 242. Demakoroulou, 2009α:118). Παρόμοια, σε ενταφιασμούς της ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης/ύστερης φάσης και πιθανότατα της υπομυκηναϊκής περιόδου στο Περιστέρι: Σόλακοι ^(A20) επισημαίνονται παράλληλα με την Αθήνα και το Λευκαντί (Demakoroulou, 2009α: 122).

Τα ευρήματα από το ιερό του λόφου Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) πληροφορούν για επιρροές και πιθανόν επαφές με την ΒΑ Πελοπόννησο. Στην ΥΕ ΙΙΙΓ μέση φάση εντάσσονται όστρακα και ζώομορφα τροχήλατα ειδώλια με γραπτή κόσμηση Πυκνού ρυθμού από την Αργολίδα (Δημακοπούλου, 1982: 68-69). Παράλληλα των τελευταίων εντοπίζονται στην Τίρυνθα, την Επίδαυρο και τα Μέθανα, όπως επίσης στο Καλαπόδι Φθιώτιδας και στη Φυλακωπή της Μήλου. Τέλος, παράλληλα χαρακτηριστικών κυλικών της ΥΕ ΙΙΙΓ ύστερης και της υπομυκηναϊκής περιόδου έχουν διαπιστωθεί στην Μεσσηνία, Ηλεία (Ολυμπία), Ιθάκη και Θεσσαλία (Demakoroulou, 2009α: 120-121, 123).

Στην χερσόνησο Μαλέα, η κοινότητα των τάφων της Επιδαύρου Λιμηράς ^(A30-32) διατηρεί επαφές με την Αττική, την Αργολίδα, τη Νάξο, τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη, ενώ κατά την υπομυκηναϊκή περίοδο αναφέρονται παράλληλα με την Μεσσηνία και την Ηλεία (Δημακοπούλου, 1982: 105. Mountjoy, 1999: 243. Demakoroulou, 2009α: 118. Gallou, 2009: 91-92), υποδηλώνοντας τη σημασία της παράκτιας λακωνικής περιοχής στο θαλάσσιο εμπόριο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι αναφέρθηκαν, παραπάνω, θέσεις από τέσσερις διαφορετικές περιοχές της Λακωνίας: βόρεια και κεντρική κοιλάδα Ευρώτα, ΒΑ άκρο πεδιάδας Έλους (μυχός Λακωνικού κόλπου) και ανατολική ακτή της χερσονήσου Μαλέα. Επομένως, κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση, σκιαγραφείται στο χάρτη ένα δίκτυο επαφών με τον υπόλοιπο ηπειρωτικό και νησιωτικό χώρο σε όλη σχεδόν την «ραχοκοκαλιά» της Λακωνίας, με εξαίρεση ίσως την περιοχή της Μάνης.

3.3.4. Σύνοψη

Η περίοδος μετά την κατάρρευση του ανακτορικού διοικητικού και οικονομικού συστήματος χαρακτηρίζεται από πληθυσμιακές μετακινήσεις, εγκατάλειψη οικισμών, ίδρυση και επανακατοίκηση άλλων. Ο μυκηναϊκός πολιτισμικός χαρακτήρας διατηρείται, ενώ ταυτόχρονα διαπιστώνονται αλλαγές, οι οποίες συνδέονται με τις νέες κοινωνικές συνθήκες. Σε περιοχές της λεγόμενης περιφέρειας του μυκηναϊκού κόσμου,

---

όπως η Θεσσαλία και τα Δωδεκάνησα (σε τάφους κυρίως των νήσων Ρόδου και Κω), κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ φάση αποκαλύφθηκαν για πρώτη φορά αντικείμενα από πολύτιμες και εξωτικές πρώτες ύλες, υποδεικνύοντας ένα νέο δίκτυο εμπορίας αγαθών και συνεκδοχικά περίοδο ευημερίας, τουλάχιστον, των τοπικών κοινωνικών ελίτ (Voutsaki, 2001: 208-211).

Η κατάρρευση των ιεραρχημένων διοικητικών κέντρων ασφαλώς και επέφερε αλλαγές στη μέχρι τότε κοινωνική οργάνωση (Deger-Jalkotzy, 1999: 129), κυρίως στις «τάξεις» που συνδέονταν με πτυχές της ανακτορικής διοίκησης και γραφειοκρατίας. Η απουσία ή ο μετασχηματισμός των ανώτερων στρωμάτων δεν είναι ξεκάθαρο με ποιο τρόπο ή σε τι βαθμό επηρέασαν το σύνολο των δομών.

Για μια ακόμη φορά, εντός της Ύστερης Χαλκοκρατίας, ταφικά σύνολα από την ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, την Κρήτη και από άλλα νησιά του Αιγαίου, περιέχουν οπλισμό μαζί με σχετικά πλούσια κτέριση. Υποστηρίζεται, ότι οι πολεμιστές αυτοί συνιστούσαν την ελίτ της εποχής, κατά αναλογία με την μεταβατική περίοδο της ΜΕ/ΥΕ περιόδου. Μετά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, όπου στην μικρογλυπτική επικρατούσαν τελετουργικές σκηνές με ανθρωπόμορφες και δαιμονικές φιγούρες, στον εικονογραφικό ρυθμό της μέσης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης η θεματογραφία εμπλουτίζεται πάλι με σκηνές πολεμιστών και κυνηγιού (Deger-Jalkotzy, 1999: 130), όπως για παράδειγμα το όστρακο κρατήρα με σκηνή μάχης από το ιερό στο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) (εικ. 91) (Demakoroulou, 1982: 69-70, 2009β: 101).¹⁷⁵ Το εν λόγω ιερό συνεχίζεται να χρησιμοποιείται και κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ, πιθανόν ως χώρος λατρείας με εμβέλεια και εκτός της Ν περιοχής της Σπάρτης στην οποία εντάσσεται, όπου η παρουσία σαφώς διακριτών για την ποιότητα της κατασκευής τους ζωόμορφων αναθημάτων υποδεικνύει σύμφωνα με την Κ. Δημακοπούλου την ύπαρξη κοινωνικών ελίτ.

Τα οικιστικά και ταφικά δεδομένα της Λακωνίας είναι πολύ λίγα για τη διεξαγωγή συνολικών ή και κατά περίπτωση συμπερασμάτων. Σημαντικές κοινότητες της προηγούμενης ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου, γνωστές μέσα από τα οικιστικά τους κατάλοιπα, συνεχίζουν να κατοικούνται, αλλά πιθανότατα σε μικρότερη έκταση. Το Μενελάιο ^(A6) έπειτα από σύντομο χρονικό διάστημα, στις αρχές μάλλον της ΥΕ ΙΙΙΓ2, εγκαταλείπεται οριστικά για την προϊστορική εποχή, μαζί και οι μικρότεροι οικισμοί στα ΒΑ του,

---

¹⁷⁵ Η πρόχους από το νεκροταφείο της Μελαθρίας: Προφήτης Ηλίας ^(A10) με απεικόνιση ενός άντρα που φοράει θώρακα και κρατάει πιθανότατα ξίφος (εικ. 97) χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 φάση (Δημακοπούλου- Παπαϊωάννου, 1977: 57. Mountjoy, 1999: 250).

υποδεικνύοντας μια έμμεση τουλάχιστον σχέση. Από την άλλη, ο οικισμός Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4) φαίνεται να έχει μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, βάσει της κεραμικής από αυτόν, καθώς και από έναν θαλαμοειδή τάφο στην Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3).

Από τις νοτιότερες θέσεις στη Λακωνία χαρακτηριστικός για την αύξηση του πληθυσμού κρίνεται ο Άγιος Στέφανος ^(A23), με νέα κτίσματα κατά την μετάβαση και διάρκεια της ΥΕ IIIΓ1 φάσης. Έπειτα εγκαταλείπεται. Σημαντικότατο κέντρο, της ύστερης αυτής περιόδου, αναδεικνύεται η παράκτια Επιδαύρος Λιμηρά. Αν και μόλις πέντε τάφοι έχουν ανασκαφεί, έναντι πολλών περισσοτέρων επιφανειακά εντοπισμένων στην ευρύτερη περιοχή, τα παράλληλα της κεραμικής τυπολογίας από την κτέρισή τους υποδεικνύουν μία κοινότητα με επαφές σχεδόν με όλο τον κεντρικό και νότιο ελληνικό χώρο, ηπειρωτικό και νησιωτικό. Επαφές, οι οποίες παρουσιάζουν αξιοσημείωτη διάρκεια έως την ΥΕ IIIΓ3 και την υπομυκηναϊκή φάση.

Επομένως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι στη Λακωνία της ύστερης Μυκηναϊκής περιόδου, παρατηρούνται εξελίξεις, οι οποίες σκιαγραφούν αλλαγή των κοινωνικών δυνάμεων, μέσω της παρακμής και εγκατάλειψης ορισμένων προγενέστερων κέντρων και της συνέχισης ή και ακμής άλλων. Μπορεί η υποθεθεί η ύπαρξη νέων τοπικών ελίτ ή ενδεχομένως ενδυνάμωση παλαιότερων. Η αρχαιολογική τους τεκμηρίωση απαιτεί συστηματική έρευνα σε οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα, κυρίως τοπικά (ανά εγκατάσταση) και σε δεύτερο επίπεδο διακοινοτικά (ανά ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές).

---

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η επισκόπηση των αρχαιολογικών δεδομένων της Εποχής του Χαλκού στη Λακωνία κατέδειξε μια ενεργή και συμμετέχουσα γεωγραφική περιοχή στις γνωστές, μέχρι τώρα, πολιτισμικές και κοινωνικές εξελίξεις του νότιου ελλαδικού χώρου, αξιοποιώντας τις τοπικές παραδόσεις και ενσωματώνοντας τις εξωτερικές επιρροές. Ωστόσο, η κατανόηση των εκάστοτε χαρακτηριστικών της κοινωνικής οργάνωσης, της εξέλιξης και των παραγόντων που τη διαμόρφωσαν καθ' όλη τη Χαλκοκρατία, απαιτεί περισσότερα αρχαιολογικά στοιχεία. Στην παρούσα εργασία, παρουσιάστηκαν επί μέρους τμήματα από τη συνολική εικόνα των κοινωνικών δομών, επισημαίνοντας τα ερμηνευτικά προβλήματα που αυτή ενέχει.

Κατά την Πρώιμη Εποχή Χαλκού η θέση του ατόμου ως προς την ηλικία, το φύλο και τη συγγένεια δεν μπορεί να διακριθεί, κυρίως, λόγω έλλειψης επαρκών ταφικών καταλοίπων και συσχετισμού τους με ανάλογα οικιστικά. Από τους ελάχιστους ανεσκαμμένους οικισμούς της ΠΕΧ, ενδείξεις μίας πιθανής κεντρικής αρχής ή ατόμων/ομάδων με διοικητική ή οικονομική ισχύ υπάρχουν μόνο στο Γεράκι ^(A13). Εδώ τα αρχαιολογικά δεδομένα σκιαγραφούν την παραγωγή, αποθήκευση και διακίνηση αγροτικών προϊόντων, όπως επίσης και την ανάγκη διασφάλισης του οικισμού με τείχος.

Από την άλλη, η διασπορά των επιφανειακά εντοπισμένων οικισμών στο νομό Λακωνίας και η μεταξύ τους αναλογία σε έκταση υποδεικνύουν ένα σύστημα με δύο τουλάχιστον επίπεδα ιεραρχίας, εκμεταλλεζόμενο τα διαφορετικά μικροπεριβάλλοντα της κοιλάδας του Ευρώτα, των κοντινών ημιορεινών περιοχών και των παράκτιων εκτάσεων της Λακωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, σημαντικοί οικισμοί καταλαμβάνουν καιρία γεωγραφικά σημεία οδικών περασμάτων, καλλιέργειας και εμπορίου (Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), ευρύτερη περιοχή Σπάρτης ^(A5-A12), Γεράκι ^(A13), Άγιος Στέφανος ^(A23) και Παυλοπέτρι ^(E155)).

Η ανάπτυξη κοινωνικών ελίτ κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία συνδέεται με το εμπόριο και τις διακοινοτικές επαφές που αναπτύσσονται, καθώς επίσης με την εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην καλλιέργεια της γης, κυρίως της χρήσης υποζυγίου με αλέτρι, η οποία στο νότιο ηπειρωτικό χώρο εντάσσεται στην ΠΕ II φάση. Αν και μόλις ένα ΠΕ ειδώλιο βοοειδούς με πιθανή ένδειξη χρήσης υποζυγίου φανερώνει τη γνώση του νέου αυτού εντατικότερου και αποδοτικότερου τρόπου γεωργίας στη Λακωνία, οι ενδείξεις του εμπορίου και των διακοινοτικών επαφών είναι σαφώς περισσότερες. Οι

τελευταίες υποδεικνύονται από την ομοιογένεια της ΠΕ II λεπτής κεραμικής - χαρακτηριστικό γνώρισμα και άλλων περιοχών του κεντρικού και νότιου ηπειρωτικού χώρου -, από σφραγίσματα αγγείων, λίθινων βαριδιών αιγαιακού μετρικού συστήματος και άλλων μεμονωμένων αντικειμένων πιθανόν εισηγμένων από την ΒΑ Πελοπόννησο, το Αιγαίο και την προανακτορική Κρήτη. Η αναγνώριση εμπορικών δραστηριοτήτων υποδηλώνει κατ' επέκταση την οικονομική ανάπτυξη και την ύπαρξη συγκεκριμένων ατόμων / ομάδων με πιθανή διακριτή κοινωνική θέση.

Με πολύ ενδιαφέρον αναμένονται τα αποτελέσματα των νέων ερευνών στο Παυλοπέτρι ^(E155) και η ερμηνεία του ΠΕ μεγάλου μεγαρόσχημου κτίσματος. Απαραίτητη, επίσης, κρίνεται η δημοσίευση του ΠΕ υλικού από τον οικισμό Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), όπου έχει επισημανθεί χρήση ταφικών περιβόλων/τύμβων(;), μοναδικών για την Λακωνία, και αναφορά ύπαρξης ενός ευμεγέθους ΠΕ κτιρίου στην κορυφή του λόφου.

Τα στοιχεία για το τέλος της ΠΕΧ και το πέρασμα στη Μέση Εποχή Χαλκού και πώς αυτό αντικατοπτρίζεται στην κοινωνική οργάνωση των κοινοτήτων δεν είναι γνωστό. Οι ανεσκαμμένες θέσεις με ΠΕ III κεραμική είναι ουσιαστικά μόνο ο Άγιος Στέφανος, ο οποίος δείχνει ότι την πολιτισμική αυτή φάση επανακατοικείται έπειτα από εγκατάλειψη στο τέλος της ΠΕ II. Δεν υπάρχουν αρκετά δεδομένα γενικότερα για την ΠΕ περίοδο, όπως επίσης και από την επόμενη την ΜΕ, οικιστικά και ταφικά, ώστε να κατανοηθούν κοινωνικές διεργασίες και πιθανές αλλαγές.

Τα περισσότερα αρχαιολογικά κατάλοιπα της ΜΕΧ είναι τάφοι, ως επί το πλείστον της τελευταίας φάσης. Μόνο στον Άγιο Στέφανο ^(A23) εντοπίζονται ταφικά και οικιστικά λείψανα χρονολογημένα με ακρίβεια στην ΜΕ I-II, των οποίων, όμως, ο εξαιρετικά μικρός αριθμός δεν συμβάλει στην κοινωνιολογική ανάλυσή τους. Τα υπάρχοντα βέβαια στοιχεία δεν υποδεικνύουν κοινωνική διαστρωμάτωση τέτοια τουλάχιστον που να είναι ορατή στα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Αντίθετα, βορειότερα στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, ο εργαστηριακός χώρος κεραμικής στο Ν πιθανότατα άκρο του οικισμού Μενελάιο ^(A6), της ΜΕ II φάσης, καταδεικνύει την ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών πλήρους ίσως απασχόλησης, θέτοντας την ιδιότητα του επαγγέλματος ως μία παράμετρο κοινωνικής διαφοροποίησης. Παραμένει, ωστόσο, άγνωστο, εάν η ιδιότητα αυτή απέδιδε και ιεραρχική θέση έναντι των άλλων μελών της κοινότητας. Ταφικά κατάλοιπα της φάσης αυτής δεν έχουν εντοπιστεί. Η μετέπειτα έντονη οικοδομική δραστηριότητα κατά την ΥΕΧ και ο

μη εντοπισμός ενός *εκτός των τειχών* νεκροταφείου δυσχεραίνουν την κατανόηση της κοινωνικής οργάνωσης.

Για την ΜΕ III φάση οι πληροφορίες, αν και παραμένουν λίγες, είναι αρκετά σημαντικές και ενδεικτικές κοινωνικών αλλαγών ή/και ισχυροποιήσεων. Από τους οικισμούς, τα στοιχεία εξακολουθούν να είναι πενιχρά, αν και η νέα συστηματική ανασκαφή στον Άγιο Βασίλειο ^(A14) θα δώσει πλούσια στοιχεία για την ΜΕ III εγκατάσταση και το πέρασμα στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή. Στο Μενελάιο ^(A6) ο ΜΕ II εργαστηριακός χώρος κεραμοποιίας μετατρέπεται σε μικρό νεκροταφείο, είτε εντός της ίδιας πολιτισμικής υποφάσης, είτε στις αρχές της επομένης, δηλαδή κατά την ΜΕ III. Η χωροταξική αναδιαμόρφωση των ΜΕ εγκαταστάσεων παρατηρείται σε διάφορες περιοχές του ηπειρωτικού ελλαδικού χώρου, ωστόσο κοινωνιολογικά δεν έχει ερμηνευτεί επαρκώς, καθώς η σύνδεσή της με διακοινοτικές ανταγωνιζόμενες ελίτ δεν τεκμηριώνεται.

Από την άλλη, στον Άγιο Στέφανο ^(A23), στο μυχό του λακωνικού κόλπου, η διαμόρφωση κοινοτικών υποδομών, όπως δρόμοι και αποχετευτικό δίκτυο, και οι αυξανόμενες εμπορικές επαφές με την ακμάζουσα μινωική Κρήτη (πιθανότατα μέσω των Κυθήρων) μαρτυρούν εμμέσως την ύπαρξη ομάδων επιφορτισμένων με διαφορετικές δραστηριότητες και καθήκοντα. Ωστόσο, τα ελάχιστα και αποσπασματικά σωζόμενα κτίσματα του οικισμού δεν παρέχουν στοιχεία για την τεκμηρίωση της ιεραρχημένης κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Πρέπει, όμως, να τονιστεί ότι στη Λακωνία εντοπίζονται για πρώτη φορά, κατά την ΜΕ III και τη μεταβατική φάση ΜΕ/ΥΕ I, ταφές πλουσιότερες από άλλες σύγχρονές τους (Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4), Μενελάιο ^(A6), Άγιος Στέφανος ^(A23)). Μολονότι καμία από αυτές δεν συγκρίνεται με τους Ταφικούς Κύκλους των Μυκηνών, δεν παύει να αποτελούν περιπτώσεις εναπόθεσης υλικού πλούτου σε τελετουργικές πρακτικές. Η ύπαρξη κτερισμάτων με φύλλα χρυσού σε ενταφιασμούς στο Μενελάιο και στην Πελλάνα: Παλαιόκαστρο και η συνύπαρξή τους με άλλους ακτέριστους ή φτωχότερα κτερισμένους σύγχρονους τάφους σκιαγραφεί κοινωνική διαφοροποίηση. Αξίζει εδώ να αναφερθεί ότι η περίπτωση της ταφής του Μενελάιου πιθανόν να είναι πρωιμότερη (δεν χρονολογείται με ακρίβεια) από εκείνη της Πελλάνας, δηλαδή ΜΕ II, προοικονομώντας την ακόλουθη οικονομική ανάπτυξη και διοικητική λειτουργία του οικισμού και τοποθετώντας χρονικά την ύπαρξη κοινωνικών ελίτ στην περιοχή τη Λακωνίας πριν το τέλος της περιόδου.

Δυστυχώς, τα ταφικά κατάλοιπα της ΜΕ ΙΙΙ και της μετάβασης στην ΥΕ Ι, είναι πολύ λίγα συγκριτικά με τον υπολογιζόμενο πληθυσμό των αντίστοιχων κοινοτήτων, προκειμένου να ελέγχουν περαιτέρω διαφοροποιήσεις στις ταφικές πρακτικές και στην τελετουργική εναπόθεση πολύτιμων αντικειμένων. Πρόκειται, κυρίως, για ατομικές ταφές, εντός ή πλησίον των οικισμών, από τις οποίες επισημαίνεται, αναλογικά, πλουσιότερη κτέριση σε ταφές γυναικών και νηπίων. Άγνωστα, όμως, παραμένουν τα έθιμα ταφής που αφορούν το μεγαλύτερο πληθυσμιακό ποσοστό, συμπεριλαμβανομένων και των αντρών, για το οποίο θα πρέπει να υποτεθεί και αναζητηθεί ένα νεκροταφείο εκτός οικισμού.

Κατά τη μετάβαση στην πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, αναγνωρίζεται, επίσης για πρώτη φορά στη Λακωνία, η κατασκευή θαλαμοειδών τάφων πολλαπλής και μακροχρόνιας χρήσης. Τόπος αυτής, η περιοχή της Επιδάουρου Λιμηράς, στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου του Μαλέα, η οποία συνιστούσε θαλάσσιο και χερσαίο εμπορικό πέρασμα προς τη ΒΑ Πελοπόννησο, τις Δ Κυκλάδες και φυσικά προς την ενδοχώρα της Λακωνίας. Ωστόσο, οι ελάχιστοι ανεσκαμμένοι και προκαταρκτικά δημοσιευμένοι θαλαμοειδείς τάφοι της περιοχής, έναντι του μεγάλου συνόλου τους (οι περισσότεροι είναι επιφανειακά εντοπισμένοι), δεν παρέχουν στοιχεία πρώιμων πλούσιων ενταφιασμών. Η προέλευση του νέου αυτού ταφικού τύπου δεν είναι γνωστή. Κρίνεται, όμως, πιθανός ο συνδυασμός της προγενέστερης ΠΕ παράδοσης της νότιας Λακωνίας (κυκλικοί θαλαμοειδείς στη Παραλία Πούντα ^(E149)) και της μινωικής ταφικής αρχιτεκτονικής, μέσω των Κυθήρων.

Περνώντας στην ΥΕ Ι-ΙΙ φάση, η απόκτηση και εναπόθεση πλούτου σε τάφους μεγάλων διαστάσεων και απαιτητικής αρχιτεκτονικής κατασκευής σκιαγραφούν την ύπαρξη κοινωνικών ελίτ σε τέσσερις τουλάχιστον κοινότητες. Δύο στη βόρεια κοιλάδα του Ευρώτα (Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3)) και δύο στην κεντρική (Σπάρτη ^(A5), Βαφειό ^(A11)). Δύο ακόμη κέντρα υποδεικνύονται από οικιστικά κατάλοιπα. Το πρώτο, στην περιοχή της Σπάρτης, είναι το Μενελάιο ^(A6), ενώ νοτιότερα ο Άγιος Βασίλειος ^(A14) αποκαλύπτει στοιχεία πλούσιων οικονομικά κοινωνικών ομάδων.

Οι μηχανισμοί μέσα από τους οποίους συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες απέκτησαν πλούτο και υψηλή ιεραρχία δεν είναι σαφείς. Χρονικά, θα πρέπει να αναζητηθούν στην ΜΕ ΙΙΙ ή και στην ΜΕ ΙΙ φάση, συνδεδεμένοι με την παραγωγική και οικονομική ανάπτυξη των οικισμών αυτών. Σε ορισμένες περιπτώσεις (Μενελάιο ^(A6), Βαφειό ^(A11)) η οικονομική ευμάρεια «συνοδεύεται» από την υιοθέτηση μινωικών

στοιχείων ή επιρροών. Κρίνεται ότι υπήρξε, κατά κύριο λόγο, το αποτέλεσμα των εμπορικών και οικονομικών «συναλλαγών» μεταξύ των αναπτυσσόμενων κοινωνικών ελίτ της Λακωνίας και της ανακτορικής Κρήτης, και όχι η αποκλειστική αιτία της οικονομικής και κοινωνικής ενδυνάμωσης των πρώτων. Βέβαια, από ένα σημείο και μετά (πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή) η αμφίδρομη σχέση των εμπορικών σχέσεων και της κοινωνικής ανέλιξης δεν μπορεί να απορριφθεί συλλήβδην. Η «κρητική παρουσία» στην Λακωνία και ο ρόλος της στις κοινωνικό/πολιτικές διαμορφώσεις θα πρέπει να ερευνηθεί ξεχωριστά για την κάθε κοινότητα.

Η ιστορική εξέλιξη των πέντε προαναφερθέντων λακωνικών κέντρων και η αλληλεπίδρασή τους κατά την πρώιμη Μυκηναϊκή εποχή, παραμένει δυσανάγνωστη. Φαίνεται ότι η ΥΕ Ι ελίτ της Σπάρτης ^(A5) υποσκελίζεται από εκείνη του Μενελάιου κατά την ΥΕ ΙΙ φάση, ενώ οι πλούσιοι τάφοι της ΥΕ ΙΙ και ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙ (Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2), Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), Βαφειό ^(A11)) παύουν να χρησιμοποιούνται μεταγενέστερα. Είναι η περίοδος της διοικητικής ακμής του Μενελάιου (ΥΕ ΙΙΙΑ-Β), οι συνέπειες της οποίας στις υπόλοιπες κοινότητες παραμένουν, για την ώρα, υποθετικές, καθώς δεν υπάρχει ανάλογη τεκμηριωμένη μελέτη.

Στην ώριμη Μυκηναϊκή εποχή, η κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα συνεχίζει να πρωταγωνιστεί με δύο διοικητικά κέντρα, ισάξιου ή παραπλήσιου βαθμού. Στο Μενελάιο ^(A6), μέσω των επιβλητικών και αρχιτεκτονικά εκλεπτυσμένων κτισμάτων (Μέγαρο 2, Κτίριο Α και Β, αναλημματικός τοίχος), γίνεται φανερή η συνέχεια της προγενέστερης κοινωνικής ελίτ. Νοτιότερα, στον Άγιο Βασίλειο ^(A14), τα ευρήματα ενός απορριμματικού λάκκου μαρτυρούν την χρήση του μυκηναϊκού γραφειοκρατικού διοικητικού συστήματος (πήλινες πινακίδες Γραμμικής Β γραφής) από μία εκλεπτυσμένη κοινωνική τάξη (θραύσματα τοιχογραφιών και ορείας κρυστάλλου), η οποία είναι οικονομικά ισχυρή ώστε να διαχειρίζεται μεγάλες ποσότητες βιοτεχνικών προϊόντων (αναφορές οπλισμού και υφαντών). Η συγχρονία ή όχι στη διάρκεια ζωής των δύο αυτών κέντρων, καθώς και ο χαρακτήρας των λειτουργιών τους, μένει να ερευνηθούν.

Αρκετοί οικισμοί ιδρύονται κατά την ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, όπως εκείνος στην περιοχή της Άρνας, γεωγραφικό πέρασμα προς τη δυτική Πελοπόννησο, ενώ υπάρχουν και περιπτώσεις, όπως στο λόφο Παλαιοπυργί ^(A12), μεταξύ Μενελάιου ^(A6) και Αγίου Βασιλείου ^(A14), όπου η επιφανειακή διασπορά υποδεικνύει επέκταση της οικιστικής εγκατάστασης. Μάλιστα το Παλαιοπυργί την περίοδο αυτή παραμένει ατείχιστο, σε αντίθεση με τον Άγιο Βασίλειο και την Πελλάνα: Παλαιόκαστρο ^(A4).

Ο τελευταίος οικισμός, στη Β περιοχή του Ευρώτα, ενδεχομένως κατέχει μια ανάλογη, αν όχι ισάζια, διοικητική θέση με τους δύο προαναφερθέντες της κεντρικής κοιλάδας. Έχει χαρακτηριστεί ως ανακτορικό κέντρο, βάσει του μεγαρόσχημου οικοδομικού συγκροτήματος και των πολυάριθμων άλλων κινητών ευρημάτων, τα οποία όμως παραμένουν αδημοσίευτα, καθιστώντας την τεκμηρίωση του ανωτέρω ισχυρισμού εξαιρετικά δύσκολη.

Νοτιότερα, ο Άγιος Στέφανος ^(A23), μετά την κατάρρευση του μινωικού εμπορίου στη Μεσογειακή λεκάνη κατά την ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ και πιθανής φυσικής αλλαγής της παράκτιας γεωμορφολογίας του οικισμού, φαίνεται ότι παρακμάζει. Στην περιοχή του μυχού του λακωνικού κόλπου, η ιστορική πορεία των υπόλοιπων οικισμών είναι ουσιαστικά άγνωστη. Τα ταφικά κατάλοιπα θαλαμοειδών τάφων και ενός κατεστραμμένου θολωτού στο ΒΑ άκρο της πεδιάδας του Έλους δεν είναι επαρκή για συσχετίσεις.

Από τα υπάρχοντα ταφικά κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΙΑ-Β περιόδου γίνεται σαφής η επικράτηση των θαλαμοειδών τάφων πολλαπλών χρήσεων, εντός των οποίων, βάσει των λίγων περιπτώσεων με δημοσιευμένα στοιχεία και παλαιοανθρωπολογικές αναλύσεις, ενταφιάζονται άτομα και των δύο φύλων, διαφόρων ηλικιών, εκτός των βρεφών. Οι πλούσιες ταφές της ΥΕ Ι-ΙΙ εποχής δεν απαντούν πλέον. Αντίστοιχα δείγματα συσσώρευσης υλικού πλούτο, όπως στο θολωτό του Βαφειού ^(A11) ή έστω στους μεγάλους τάφους από τα νεκροταφεία Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος ^(A2) και Πελλάνα: Σπηλιές ^(A3), δεν υπάρχουν.

Το γεγονός αυτό μπορεί να αιτιολογηθεί, εάν δεν αποτελεί κενό έρευνας, ως αλλαγή των κοινωνικών συμπεριφορών των ελίτ, με προβολή της δύναμης και του πλούτου τους μέσω της εκλεπτυσμένης οικιστικής αρχιτεκτονικής και των διαφόρων τελετουργιών, που πραγματοποιούνταν πλέον εντός των ανακτορικών συγκροτημάτων, σε χώρους λατρείας ή σε άλλους ίσως δημόσιους χώρους.

Έπειτα από την παρακμή του μυκηναϊκού διοικητικού συστήματος, θεωρείται εύλογη η διατάραξη της κοινωνικής οργάνωσης, ιδιαίτερος των ανώτερων ιεραρχημένων ομάδων. Το χαρακτηριστικό αυτό σκιαγραφείται και στη περιοχή της Λακωνίας, τουλάχιστον σε ορισμένες περιπτώσεις. Σε ένα πρώτο επίπεδο, παρατηρείται αριθμητική μείωση των οικισμών. Η εγκατάσταση στο Μενελάιο ^(A6) συρρικνώνεται και εγκαταλείπεται προς το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ1 φάσης, συμπαρασύροντας και τους μικρούς οικισμούς στα ημιορεινά του Πάρνωνα. Κάτι ανάλογο, ενδεχομένως, συμβαίνει και στον Άγιο Βασίλειο ^(A14) και στο Παλαιοπυργί ^(A12), όπου η κεραμική τυπολογία φτάνει έως την ΥΕ ΙΙΙΓ1.

Αντίθετα, το νεκροταφείο Πελάννα: Σπηλιές ^(A3) στα βόρεια του νομού, συνεχίζει να χρησιμοποιείται σχεδόν έως το τέλος της ΥΕ ΙΙΙΓ. Άγνωστη, όμως, είναι η έκταση του οικισμού, σε αναλογία με την προγενέστερη φάση. Στην κεντρική κοιλάδα του Ευρώτα, το ιερό στο λόφο Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή ^(A8) πιθανόν αποτελεί χώρο τελετουργικών δρώμενων των τοπικών κοινοτήτων, από τα αναθήματα του οποίου αναγνωρίζονται κοινωνικές ελίτ της περιόδου (μεγάλα ζωόμορφα τροχήλατα ειδώλια). Ο Άγιος Στέφανος ^(A23), στα νότια, θεωρείται ότι τειχίζεται και συγκεντρώνει περισσότερο πληθυσμό, ενώ στη χερσόνησο του Μαλέα, στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς, η τοπική κοινότητα παρουσιάζει μια αξιοπρόσεχτη διάρκεια ζωής και εμπορικών επαφών με τον υπόλοιπο ηπειρωτικό και νησιωτικό αιγαϊακό χώρο έως και την υπομυκηναϊκή εποχή.

Πλούσιες ταφές κατά την υστερομυκηναϊκή περίοδο δεν εντοπίζονται στη Λακωνία και, για μία ακόμα φορά, δεν είναι δυνατόν να τεκμηριωθεί ο χαρακτήρας των κοινωνικών δομών και του τρόπου με τον οποίον εξελίσσονται έπειτα από την κατάρρευση των μεγάλων διοικητικών κέντρων. Μπορεί να υποτεθεί ότι η αποδυνάμωση των ανώτερων κοινωνικών ομάδων της μυκηναϊκής ανακτορικής περιόδου έδωσε χώρο για ανταγωνισμό και ανάπτυξη νέων δυνάμεων, οικονομικών και πολιτικών, εάν όχι στα ίδια πρώην ισχυρά διοικητικά κέντρα, σε άλλα τα οποία προγενέστερα βρίσκονταν σε χαμηλότερη ιεραρχική βαθμίδα.

Συνολικά κατά την Εποχή του Χαλκού, ο διαχωρισμός του ατόμου και η αναγνώριση ιδιοτήτων είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Στην περίπτωση της Λακωνίας δυσχεραίνεται περισσότερο, εξαιτίας των λίγων αρχαιολογικών δεδομένων που υπάρχουν για την κάθε κοινότητα, οικιστικών και ταφικών. Πέρα από τις πλούσια κτερισμένες ταφές, που παρατηρούνται από την ΜΕ ΙΙ/ΙΙΙ έως και την ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙΑ, τα περισσότερα στοιχεία είναι έμμεσα και πληροφορούν, κυρίως, για την ύπαρξη διαφόρων τεχνιτών, ειδικευμένων ή μη.

Για παράδειγμα η οικοδόμηση των Μεγάρων 1 και 2 στο Μενελάιο ^(A6), κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1, υποδεικνύει την παρουσία διαφόρων ειδικευμένων εργατών, λιθοξόνων, ξυλουργών, μεταλλουργών και τοιχογράφων. Οι καταγραφές των τριών πινακίδων Γραμμικής Β' του Αγίου Βασιλείου ^(A14) φανερώνουν την ύπαρξη γραφέων και άλλων προσώπων επιφορτισμένων με διοικητικές/οικονομικές αρμοδιότητες και πιθανόν εξειδικευμένων τεχνιτών. Επίσης, σχεδόν στα περισσότερα οικιστικά ανεσκαμμένα κατάλοιπα της Λακωνίας, καθ' όλη τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού, είναι

φανερή η υφαντουργία και η λάξευση λίθινων εργαλείων, ενώ στο ΜΕ ΙΙ Μενελάιο η κεραμοποιία βρίσκει την αμεσότερη απόδειξή της στους δύο κλιβάνους. Ωστόσο, η θέση και ο τρόπος οργάνωσης των προαναφερθέντων ατομικών κοινωνικών ταυτοτήτων, όπως και πολλών άλλων που δεν σχετίζονται αποκλειστικά με το επάγγελμα (φύλο, ηλικία, συγγένεια κ.ά), δεν μπορούν εύκολα να προσδιοριστούν μέσα από τα ανασκαφικά δεδομένα ως προς την κοινωνική τους αξία.

Επιπλέον, σε καμία λακωνική θέση της Εποχής του Χαλκού δεν υπάρχουν σύγχρονα ταφικά και οικιστικά κατάλοιπα σε ποσότητα τέτοια, που να είναι στατιστικώς συγκρίσιμα. Ακόμα και η περίπτωση του Αγίου Στεφάνου ^(A23) είναι προβληματική ως προς μία τέτοια ανάλυση, καθώς τα οικιστικά κατάλοιπα είναι εξαιρετικά αποσπασματικά, ενώ τα ταφικά, ουσιαστικά, αντιστοιχούν σε ένα άτομο για κάθε γενιά μιας κοινότητας με διάρκεια ζωής από την ΠΕ Ι έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ1 φάση!

Η αντιπαράθεση των ταφών με τον σύγχρονό τους οικισμό είναι απαραίτητη. Η ύπαρξη ή όχι ενός πλούσια κτερισμένου τάφου, καλά κατασκευασμένου ή χωροταξικά διακριτού δεν πρέπει να ερμηνεύεται πάντα ως άμεσο καθρέφτισμα αντίστοιχης κοινωνικής θέσης. Κάθε κοινότητα είναι αναγκαίο να εξετάζεται ως σύνολο, ξεχωριστά για κάθε χρονική/πολιτισμική περίοδο, διασαφηνίζοντας τις εκάστοτε παραμέτρους που παίζουν ρόλο στην κοινωνική οργάνωση και προσδίδουν γόητρο ή/και υψηλά ιεραρχημένη θέση. Η αξιωματική ταύτιση της τελευταίας με την οικονομική και πολιτική δύναμη πιθανότατα να μην ισχύει καθολικά και διαχρονικά. Ιδιότητες που δεν είναι απόλυτα ορατές στα αρχαιολογικά κατάλοιπα, όπως ενός αρχιτεχνίτη ή γιατρού, ιερέα ή άλλο, είναι δυνατόν να προσέδιδαν μεγάλο κοινωνικό γόητρο, ανεξαρτήτως του ιδιωτικού υλικού πλούτου. Η πλούσια ταφή ενός ατόμου ίσως είναι απόρροια της τιμητικής εναπόθεσης αντικειμένων από το σύνολο της κοινότητας.

Εν κατακλείδι, η Λακωνία αποτελεί ένα σημαντικό κομμάτι των πολιτισμικών μορφωμάτων της Εποχής του Χαλκού, παρουσιάζοντας μία πορεία μάλλον γνώριμη σε γενικές γραμμές με τις περιοχές της Αργολίδας και Μεσσηνίας, έχοντας κοινά στοιχεία αλλά και διαφορές στα οικιστικά και ταφικά κατάλοιπα, βάσει της τοπικής παράδοσης. Η εξέλιξη της κοινωνικής οργάνωσης δείχνει να ακολουθεί παρόμοιες πρακτικές στην ανάδυση και εδραίωση κοινωνικών ελίτ, από την εποχή της πρώιμης αστικοποίησης έως και το τέλος της μυκηναϊκής περιόδου. Ωστόσο, πιο ειδικά ερωτήματα που άπτονται αυτής δεν μπορούν να απαντηθούν απολύτως τεκμηριωμένα.

Σχεδόν τέσσερις δεκαετίες μετά, η άποψη του Ο. Dickinson ότι η αρχαιολογική εικόνα της Λακωνίας μπορεί να αλλάξει με μόλις ένα εύρημα (Dickinson, 1977: 91)

φαίνεται ότι ισχύει ακόμα, αν κρίνουμε από την περίπτωση του σημαντικού ΠΕ οικισμού στο Γεράκι ^(A13) ή του πρώιμου μυκηναϊκού συνόλου ξιφών στο Κτίριο Α του Αγίου Βασιλείου ^(A14) ή των μεταγενέστερων πινακίδων Γραμμικής Β' από αποθέτη στον ίδιο οικισμό. Ωστόσο, η κοινωνική διάσταση των ευρημάτων απαιτεί συγκεκριμένη μεθοδολογική ανασκαφική έρευνα και μελέτη, η οποία θα προσβλέπει στο σύνολο μιας εγκατάστασης, στο χώρο των καθημερινών δραστηριοτήτων (οικισμός) και των ταφικών πρακτικών (νεκροταφείο), θέτοντας τη διεπιστημονικότητα ως βασικό εργαλείο για την κατανόηση της ανθρώπινης σκέψης και κοινωνίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανώνυμη Βιβλιογραφία

- Υπουργείο Πολιτισμού. Διεύθυνση Αρχείου Μνημείων και Δημοσιευμάτων. 2003. *Διαρκής Κατάλογος των Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων της Ελλάδος*. Νομός Λακωνίας, τόμος 30. Αθήνα.
- Ελευθεροτυπία. 2004. «Ασύλητος Μυκηναϊκός τάφος» 23/11/2004: 27.
- Έργον. 2010. *Άγιος Βασίλειος Λακωνίας*. 33-40.
- Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. 1999. “Ε’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων” Τεύχος 2. (1998). Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων: 82-85.
- Το Έργο του Υπουργείου Πολιτισμού στον τομέα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς. 2000. “Ε’ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων” Τεύχος 3. (1999). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού: 92-95.

Γενική Βιβλιογραφία

- Acheson, P. E. 1999. “The role of force in the development of Early Mycenaean polities”. Στο Laffineur, R. (ed.). *Polemos. Le Contexte Guerrier en Égée à l’Âge du Bronze*. Aegaeum 19. Université de Liège: 97-104.
- Alberti, M. E. 2003. “Weighting and dying between east and west. Weighting materials from LBA Aegean funerary contexts”. Στο Foster, K. P. and R. Laffineur (eds.). *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 13th International Aegean Conference New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*. Aegaeum 24. Université de Liège: 277-284.
- Αποστολοπούλου-Κακαβόγιαννη, Ο. 2001. «Η Πρώιμη Εποχή Χαλκού (3000-2000B.C.). Στο Τσουνή, Κ. και Γ. Αικατερινίδης (επιμ.). *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*. Αθήνα: Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών Α.Ε. «Ελευθέριος Βενιζέλος»: 35-42.
- Angel, M. 1971. *The people of Lerna. Analysis of a prehistoric Aegean population*. Princeton-Washington.
- Angel, M. 1973. “The skeletons”. Στο Μυλωνάς, Γ. (επιμ.). *Ο Ταφικός Κύκλος Β των Μυκηνών*. Αθήνα.

-
- Ασουχίδου, Σ., Μαντάζη, Δ. και Σ. Τσολάκης. 1998. «Ταφικός τύμβος ΠΙΕΧ στο Κριαρίτσι Συκιάς, Ν. Χαλκιδικής». *Το Αρχαιολογικό Έργο στην Μακεδονία και Θράκη* 12: 269-282.
- Banks, E. C. and R. Janko. 2008. "The Middle Helladic small finds, including the Linear A inscription". Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 417-444.
- Banks, E. C., French, E. B. and R. Janko. 2008. "The Early Helladic small finds". Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 411-416.
- Banou, E. 1996. *Beitrag zum Studium Lakoniens in der mykenischen Zeit* (diss.). Quellen und Forschungen zur antiken Welt 20, Tuduv: Munich.
- Banou, E. 1999. "New evidence on Early Helladic Laconia". *BSA* 94: 69-70.
- Banou, E. 2000. "Middle Helladic Laconia: new evidence". *SMEA* 42 (2): 175-199.
- Banou, E. 2009. "The Mycenaean presence in the southeastern Eurotas Valley: Vouno Panagias and Ayios Georgios." Στο *Sparta and Laconia*: 77-84.
- Barber, R. 1992. "The Origins of the Mycenaean palace". Στο Sanders, J. M. (ed.) *Φιλολόγων. Lakonian studies in honour of Hector Catling*. London: The British School at Athens: 11-23.
- Bennet, J. 1995. "Space through time: diachronic perspectives on the spatial organization of the Pylian state". Στο Laffineur, R. and W.-D., Niemeier (eds.). *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference 10-13 April 1994*. Vol. II. Aegaeum 12. University of Liège: 587-602.
- Bennet, J. and C. W., Shelmerdine. 2001. "Not the Palace of Nestor: The Development of the "Lower Town" and Other Non-Palatial Settlements in LBA Messenia". Στο Branigan, K. (ed.). *Urbanism in the Aegean Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press: 135-140.
- Bennet, J. and I., Galanakis. 2005. "Parallels and contrasts: Early Mycenaean mortuary traditions in Messenia and Laconia". Στο A. Dakouri-Hild and S. Sherratt (eds.). *AUTOCHTHON: Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*. BAR IS 1432. Oxford: 144-156.

-
- Bintliff, J. 1976. "Sediments and settlement in southern Greece" Στο Davidson, D. A. and M. L. Shackley (eds.) *Geoarchaeology. Earth Science and the Past*. Duckworth: 267-275.
- Bintliff, J. L. 2008. "The regional geology and early settlement of the Helos plain" Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 527-550.
- Βασιλογράμβρου, Αδ. 2010. «Άγιος Βασίλειος». *Έργον*: 33-40.
- Blackman, D. 2001-2002. "Kouphovouno" *AR* 48: 31-33.
- Boyd, M. J. 2002. *Middle Helladic and early Mycenaean mortuary practices in the southern and western Peloponnese*. Oxford: Archaeopress.
- Burns, B. E. 1998. "Power, ideology and the use of imported goods in the Late Bronze Age Argolid". *AJA* 102: 145.
- Bursial, C., 1872. *Geographie von Griechenland*, Bde. 2. Leipzig.
- Buschor, E. 1927. "Vom Amyklaion (Übersicht). *AM* 52: 1-23.
- Catling, H. W. (1973-74) "Excavations at the Menelaion Sparta". *ΑΔ* 29 Χρονικά Β2': 302-312.
- Catling, H. W. (1975)α. "Sparta. Excavations at the Menelaion". *ΑΔ* 30 Χρονικά Β1': 80-85.
- Catling, H. W. 1975β. "Excavations of the BSA at the Menelaion, Sparta 1973-1975". *Λακωνικάί Σπουδαί* τ. Β'. Εν Αθήναις: 258-269.
- Catling, H. W. (1976). "Sparta, Manelaion". *ΑΔ* 31 Β1' Χρονικά: 79-80.
- Catling, H. W. (1977)α. "Sparta, Menelaion". *ΑΔ* 32 Β1' Χρονικά: 63-65.
- Catling, H. W. 1977β. "Excavations at the Menelaion 1976-1977". *Λακωνικάί Σπουδαί* τ. Γ'. Εν Αθήναις: 408-416.
- Catling, H. W. (1978) "Sparta". *ΑΔ* 33 Β1' Χρονικά: 75-76.
- Catling, H. W. (1980) "Sparta: Menelaion". *ΑΔ* 35 Β1' Χρονικά: 153-157.
- Catling, H. W. 1982. "Excavations and study at the Menelaion, Sparta 1978-1981". *Λακωνικάί Σπουδαί* τ. ΣΤ'. Εν Αθήναις: 28-43.
- Catling, H. W. 1983. "Study at the Menelaion, 1982-1983". *Λακωνικάί Σπουδαί* τ. Ζ'. Εν Αθήναις: 23-31.
- Catling, H. W. 1986α. «Η Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών στην Σπάρτη». *Λακωνικάί Σπουδαί* τ. Η' Εν Αθήναις: 189-203.

-
- Catling, H. W. 1986β. "Excavations at the Menelaion, 1985". *Λακωνικά Σπουδαί τ. Θ'*. Ev Αθήναις; 203-216.
- Catling, H. W. (1989). "A late bronze age house –or sanctuary- model from the Menelaion, Sparta". *BSA* 84: 171-175.
- Calting, H. W. 1996. "Minoan and "Minoan" pottery at the Menelaion, Sparta". Στο Evely, D., Lemos, I. S. and S., Sherratt (eds.). *Minotaur and Centaur: studies in the archeology of Crete and Euboa presented to Mervyn Poham*. BAR Int S. 638. Oxford. Tempus Reparatum: 70-78.
- Calting, H. W. 2009. *Sparta: Menelaion I: The Bronze Age*. BSA Suppl. Vol. 45. London.
- Catling, H. W. and E. A., Catling. (1981). "Barbarian pottery from the Mycenaean settlement at the Menelaion, Sparta". *BSA* 76: 71-82.
- Cavanagh, W. and Ch. Mee. 1998. *A Private Place: Death in Prehistoric Greece*. SIMA Vol. 125. Göteborg: Paul Åströms Förlag.
- Cavanagh, W. G. and J. H., Crouwel. (1987). «Λακωνία». *ΑΔ* 42 Β1' Χρονικά: 130-131.
- Cavanagh, W. G. and J., Crouwel. 1992. "Melathria: A small Mycenaean rural settlement in Laconia". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*. Athens: 77-86.
- Cavanagh, W. G. and J., Crouwel. 2002. "The Survey Area in the Prehistoric Periods". Στο Cavanagh, W. G. J., Crouwel, R. W. V., Catling and Gr. Shipley (eds.). *The Laconia Survey. Continuity and Change in a Greek rural landscape*. Vol. I. Methodology and interpretation. BSA. Suppl. Vol. 26. London: 121-150.
- Cavanagh, W., Crouwel, J., Catling, R.W.V. and Gr., Shipley. 2002. *The Laconia Survey. Continuity and Change in a greek rural Landscape. Vol. I. Methodology and Interpretation*. Annual of the BSA. Suppl. Vol. 26. London.
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J. Renard. 2004. "Sparta before Sparta: Report on the intensive survey at Kouphovouno 1999-2000". *BSA* 99: 49-128.
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and P. James. 2005. *The Laconia Rural Sites Project*. Suppl. Vol. no. 36. British School at Athens. London.
- Cherry, J. F. and J. L. Davis. 2001. "Under the Sceptre of Agamemnon: the view from the hinterlands of Mycenae". Στο Branigan, K. (ed.). *Urbanism in the Aegean Bronze Age*. Sheffield: Sheffield Academic Press: 141-154.

-
- Cosmopoulos, M. B. 1995. "Social and political organization in the Early Bronze 2 Aegean". Στο Laffineur, R. and W.-D., Niemeier (eds.). *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference 10-13 April 1994*. Vol. I. Aegaeum 12. University of Liège: 23-32.
- Crouwel, J. 1999. "A recently discovered early Helladic pendant from Geraki, Laconia". Στο Betancourt, P., Karageorghis, V., Laffineur, R., and W., D., Niemeier (eds.). *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*. Vol. I. Aegaeum 20. University of Liège: 149-154.
- Crouwel, J. 2010. "Middle Helladic Occupation at Geraki, Lakonia". *Mesoelladika*: 77-86.
- Crouwel, J. H., Prent, M. and S. MacV., Thorne. 2006. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Twelfth Season (2006)". *Pharos* 14: 1-14.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Cappers, R. and T., Carter. 1998. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Fourth Season (1998)". *Pharos* 6: 93-118.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Fiselier, J. and J.A.K.E. de Waele. 1997. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Third Season (1997)". *Pharos* 5: 48-83.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Landgridge-Noti, E. and J., Van der Vin. 2004. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Tenth Season (2004)". *Pharos* 12: 1-30.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. M., van Wijngaarden, G-J. and C. Sueur. 1995. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the 1995 Season". *Pharos* 3: 41-65.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. M., van Wijngaarden, G-J., Brodie, N. and J.A.K.E. de Waele. 1996. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Second Season (1996)". *Pharos* 4: 89-120.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. MacV. and J. Van der Vin. 2000. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Sixth Season (2000)". *Pharos* 8: 41-76.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. MacV. and J. Van der Vin. 2001. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Seventh Season (2001)". *Pharos* 9: 1-32.

-
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. MacV., Cappers, R. T. J., Mulder, S. A., Carter, T., Landgridge-Noti, E. and L. van Dijk-Schram. 2002. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Eighth Season (2002)". *Pharos* 10: 1-81.
- Crouwel, J. H., Prent, M., Thorne, S. MacV., van der Vin, J. and L. Smith. 2005. "Geraki, an Acropolis Site in Lakonia: Preliminary Report on the Eleventh Season (2005)". *Pharos* 13: 3-28.
- Coulson, W. D. E. 1992. "Mycenaean pottery from Laconia in the collection of the American School of Classical Studies at Athens" Στο Sanders, J. (eds.) *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*. Athens: 87-94.
- Curtius, E., 1851/2. Peloponnes, 2Bde., Gotha.
- Γεωργουλάκη, Ε. 1988. «Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμύκλαιο. Επανεξέταση». *Λακωνικά Σπουδαί* 9: 376-409.
- Dabney, M. K. 1997. "Craft product consumption as an economic indicator of site status in regional studies". Στο Laffineur, R. and Ph., Betancourt (eds.). *Τέχνη. Craftsmen, craftswomen and craftsmanship in the Aegean Bronze Age / Artisan et artisans en Égée à l' âge du Bronze. Proceedings of the 6th International Aegean Conference / 6e Rencontre égéenne internationale, Philadelphia, Temple University 18-21 April 1996*. Aegaeum 16. University of Liège: 467-471.
- Dabney, M. K. 1999. "Locating Mycenaean cemeteries" Στο *Meletemata* I: 171-175.
- Dakoronia, Ph. 2007. "Rare Burial Gifts from Mycenaean Chamber Tombs in North-East Lokris". Στο Alram-Stern, E. und G. Nightngale (eds.) *Keimelion. Elitenbildung und Elitärer Konsum von der Mykenischen Palastzeit bis zur Homerischen epoche. The Formation of Elites and Elitist lifestyles from Mycenaean palatial times to the Homeric period. Akten des internationale Kongresses vom 3 bis 5 Februar 2005 in Salzburg*. Wien: OAM: 59-64.
- Darcque, P. 2005. *L'habitat mycénien: formes et fonctions de l'espace bâti en Grèce continentale à la fin du IIe millénaire avant J.-C.* Bibliotheque des Ecoles Francaises d'Athenes et de Rome, 319. Athenes: Ecole Francaise d'Athenes.
- Deger-Jalkotzy, S. 1999. "Military prowess and social status in Mycenaean Greece". Στο Laffineur, R. (ed.). *Polemos. Le Contexte Guerrier en Égée à l' Âge du Bronze*. Aegaeum 19. University of Liège: 121-131.

-
- Demakopoulou, K. 1990. "The burial ritual in the tholos tomb at Kokla, Argolis". Στο Hägg, R. and G., Nordquist (eds.). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1998* (ActaAth-4°, 40) Stockholm: 113-123.
- Demakopoulou, K. 1992. "Some early Mycenaean vases from Asopos Laconia". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόγων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 95-107.
- Demakopoulou, K. 2009α. "Laconia in LH III C Late and submycenaean: evidence from Epidauros Limera, Pellana, the Amyklaion and other sites". Στο Deger-Jalkotzy, S. and A-E. Bächle (eds.). *LH IIIC chronology and synchronisms III. LH IIIC Late and the transition to the Early Iron Age. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna. February 23rd and 24th, 2007*. OAW: Wien: 117-132.
- Demakopoulou, K. 2009β. «Το μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο: μία νέα προσέγγιση». Στο *Sparta and Laconia*: 95-104.
- Δεληβοριάς, Αγγ. Σπ. (1968). «Έρευνα εις περιοχήν Μάνης. Ανασκαφικά έρευνα εις Κότρωνα. Νήσις Σκόπα». *ΑΔ 23 Β1'* Χρονικά: 154-155.
- Δεληβοριάς, Αγγ. Σπ. (1969). «Φοινίκιον». *ΑΔ 24 Β1'* Χρονικά: 138-139.
- Δημακοπούλου, Αικ. (1966). «Περιοδείαι και περισυλλογή Αρχαίων – Τυχαίων ευρημάτων. Κουφόβουνο». *ΑΔ 21 Β1'* Χρονικά: 158-159.
- Δημακοπούλου, Κ. (1967). «Ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων Μελαθρίας». *ΑΔ 22 Β1'* Χρονικά: 197-199.
- Δημακοπούλου, Κ. (1968)α. «Μυκηναϊκά αγγεία εκ θαλαμοειδών τάφων περιοχής Αγ. Ιωάννου Μονεμβασίας». *ΑΔ 23 (1968) Α'* Μελέται: 144-194.
- Δημακοπούλου, Αικ. 1968β. «Ανασκαφή μυκηναϊκών τάφων Μελαθρίας Λακωνίας». *ΑΑΑ 1*: 37-41.
- Δημακοπούλου-Παπαϊωάννου, Κ. 1977. «Μυκηναϊκό νεκροταφείον Μαλεθρίας Λακωνίας». *ΑΕ*: 29-60.
- Δημακοπούλου, Κ. 1982. *Το Μυκηναϊκό ιερό στο Αμυκλαίο και η ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδος στη Λακωνία*. Αθήνα.
- Dickinson, O. T. P. K. 1977. *The origins of Mycenaean civilization*. SIMA 49. Åström: Göteborg.

-
- Dickinson, O. T. P. K. 1982. "Parallels and Contrasts in the Bronze Age of the Peloponnese". *OJA* 1(2): 125-138.
- Dickinson, O. T. P. K. 1983. "Cist graves and chamber tombs". *BSA* 78: 55-67.
- Dickinson, O. T. P. K. 1992. "Reflections on Bronze Age Laconia". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 109-114.
- Duhig, C., Jones, G., Mourer-Chauviré, C., Nicodemus, A., Reese, D. S. and M. J. Rose. 2008. "The human and other organic remains" Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 485-526.
- Efstathiou-Manolakou, I. 2009. "Archaeological investigations in the caves of Laconia". Στο *Sparta and Laconia*: 5-20.
- Ευσταθίου, Ι. (1997). «Επίδαυρος Λιμηρά. Συκιά». *ΑΔ* 52 Β1' Χρονικά: 197-199.
- Ευσταθίου, Ι. (1998). «Συκιά Μολάων». *ΑΔ* 53 Β1' Χρονικά: 174-176.
- Θέμος, Αθ. και Ελ. Ζαββού. (1998)α. «Εντοπισμοί Αρχαίων - Περιοδείες - Περισυλλογές. Νομός Λακωνίας. Άγιος Νικόλαος Βοιών, περιοχή Αγίας Μαρίας». *ΑΔ* 53 Β1' Χρονικά: 182.
- Θέμος, Αθ. και Ελ. Ζαββού. (1998)β. «Εντοπισμοί Αρχαίων - Περιοδείες - Περισυλλογές. Νομός Λακωνίας. Ακρόπολη Ζάρακος». *ΑΔ* 53 Β1' Χρονικά: 182.
- Θέμος, Αθ. Α. (1996). «Εντοπισμοί αρχαιοτήτων. Νομός Λακωνίας. Μποζά-Κρυανί Ασωπού». *ΑΔ* 51 Β1' Χρονικά: 148-149.
- Θέμος, Αθ. Α. (1997). «Οδός Γιτιάδα (Ο.Τ. 97, οικόπεδο Π. Ντάρμου)». *ΑΔ* 52 Β1' Χρονικά: 176-169.
- Θέμος, Αθ. Α. 2007. «Αναζητώντας το αρχαίο έλος». Στο *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πύργος-Γαστούνη-Αμαλίαδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*. Τόμος Β'. Αρχαιότης. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 27. Αθήνα: 452-480.
- Forsén, J. 1992. *The Twilight of the Early Helladics: A Study of the Disturbances in East-Central and Southern Greece towards the End of the Early Bronze Age*. SIMA Pocket-book 116. Jonsered.
- French, E. B. and R. Janko. 2008. "The Late Helladic small finds". Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 445-470.

-
- Gallou, Chr. 2005. *The Mycenaen Cult of the Dead*. BAR International Series 1372.
- Gallou, Chr. 2009. "Epidauros Limera: the tale of a Laconian site in Mycenaean times". Στο *Sparta and Laconia*: 85-93.
- Goldstein, L. G. 1981. "One-dimensional archaeology and multi-dimensional people: spatial organization and mortuary analysis". Στο Chapman, R. Kinnes, I. and Kl. Randsborg (eds.). *The Archaeology of Death*. Cambridge: Cambridge University Press: 53-69.
- Graziadio, G. 1991. "The process of social stratification at Mycenae in the Shaft Grave period: a comparative examination of the evidence". *AJA* 95:403-440.
- Harding, A., Cadogan, G. and R., Howell. 1969. "Pavlopetri, an Underwater Bronze Age Town in Laconia". *BSA* 64: 112-142.
- Harrison, St. 1995. "Domestic architecture in Early Helladic II: some observations on the form of non-monumental houses" *BSA* 90: 23-40.
- Hiesel, G. 1990. *Spathelladische Hausarchitektur: Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit*.
- Hood, M. S. F. 1992. "Cretans in Laconia?". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 135-139.
- Hope Simpson, R. and O.T.P.K. Dickinson. 1979. *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age. Vol.I: The Mainland and Islands*. SIMA Vol. LII. Göteborg.
- Hope Simpson, R. and D. K. Hagel. 2006. *Mycenaean fortifications, highways, dams and canals*. SIMA CXXXIII. Sävedalen: Paul Åströms Förlag.
- Howell, R. J. 1992. "Middle Helladic settlement: stratigraphy and architecture". Στο McDonald, W. A. and N. C. Wilkie (eds). *Excavations at Nichoria in Southwest Greece. II. The Bronze Age Occupation*. Minneapolis: 15-42.
- Janko, R. 2008. "Summary and historical conclusions". Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44: 551-610.
- Kalligas, P. 1992. "From the Amyklaion". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*. Athens: 31-48.
- Καλογεράκου, Π. Π. 1996-1997. «Τύποι οικισμών της Πρώιμης Εποχής Χαλκού στην Πελοπόννησο». Στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος – Ναύπλιον 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*. Τόμος Δεύτερος.

-
- Μυκηναϊκός – Αρχαίος - Μεσαιωνικός Ελληνισμός. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 22. Αθήναι: 116-128.
- Καλογεράκου, Π. Π. 1999. «Τα Πρωτοελλαδικά ΙΙ οικοδομήματα με διαδρόμους: Προτάσεις για τη λειτουργία και τη σημασία τους». Στο Kilian, I. (ed.). *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse Zweier kolloquien in Mainz und Athen.* Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 43. Mainz: 87-101.
- Καλογεροπούλου, Α. Γ. 1962. «Ανασκαφές και ευρήματα του 1962 στην Πελοπόννησο». *Πελοποννησιακά*. τ. Ε'. Αθήναι: 349-363.
- Καρατζαφέρης, Αντ. 2003. «Ανακαλύψεις για την αρχαία Λακεδαίμονα». *Ελεύθερος Τύπος*, Παρασκευή 17 Οκτωβρίου 2003: 51.
- Καραχάλιος, Θεμ. (1926). «Θολωτός τάφος εν Καλυβίσις (Πελλάνης)» *ΑΔ* 10 Παράρτημα: 41-44.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1987-1988. «Κοσμήματα σε αντρικές ταφές της Μυκηναϊκής εποχής». Στο *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985*. Δεύτερος τόμος. Αρχαιότητες και Βυζάντιον. Μνημείον της Ορθίας Καλαμάτας. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 15. Αθήναι: 1987-1988.
- Kilian-Dirlmeier, I. 1997. *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ägina*. Von Zabern: Mainz am Rhein.
- Kilian-Dirlmeier, I. 2008. «Βασιλείς της Λευκάδας; W. Dörpfeld και οι ταφικοί τύμβοι του Νυδρίου». Στο Παπαδάτου-Γιαννοπούλου, Χ. (επιμ.). *Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο στον Wilhelm Dörpfeld. Πρακτικά Συνεδρίου, Λευκάδα 6-11 Αυγούστου 2006*. Πάτρα: Περίτεχνον: 151-166.
- Κισκύρας, Δ. Α. 1983. «Τα χαλκούχα μεταλλεύματα Απιδέας και Κροκέων Λακωνίας» *Λακωνικά Σπουδαί*, 7: 203-215.
- Κόνσολα, Ν. 1984. *Η πρόιμη αστικοποίηση στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς: συστηματική ανάλυση των χαρακτηριστικών της*. Αθήνα.
- Konsola, D. 1986. "Stages of urban transformation in the Early Helladic period". Στο Hägg, R. and D. Konsola (eds.). *Early Helladic architecture and urbanization: proceedings of seminar held at the Swedish Institute in Athens June 8, 1985*. SIMA Vol. LXXVI. Jonsered: Paul Astroms Forlag: 9-19.
- Kontroli-Papadopoulou, L. 1987. "Some aspects concerning local peculiarities of the Mycenaean chamber tombs". Στο R. Laffineur (éd.). *Thanatos. Les coutumes*

-
- funéraires en Egée à l'âge du Bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 Avril 1986.* Aegaeum 1. University of Liège: 145-160.
- Κορρές, Γ. Στ. 1979. «Σκέψεις περί τον θολωτόν τάφον του Βαφειού και τα εν αυτώ σημειωθέντα ευρήματα». *Λακωνικά Σπουδαί* 4: 20-32.
- Κουκά, Ο. 1999. «Έκφραση πολιτικής εξουσίας, οικονομικής οργάνωσης και κοινωνικής διαφοροποίησης στη νησιωτική κοινωνία της Πολιόχνης κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού». Στο Kilian, I. (ed.). *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse Zweier kolloquien in Mainz und Athen.* Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 43. Mainz: 59-78.
- Κουντούρη, Ελ. 1996-'97. «Ένα σύνολο μυκηναϊκών αγγείων από την Επίδαυρο Λιμηρά Λακωνίας». Στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995.* Πρώτος τόμος. Ολομέλεια. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 22. Αθήναι: 491-513.
- Laffineur, R. 1979. "Propos sur l'orfèvrerie mycénienne de Laconie". *Λακωνικά Σπουδαί* 4: 46-52.
- Laffineur, R. 1992. "Iconography as evidence of social and political status in Mycenaean Greece" Στο Laffineur, R. and J. L., Crowley (eds.). *Εικόν. Aegean Bronze Age Iconography: Shaping a methodology. Proceedings of the 4th International Aegean Conference / 4e Rencontre égéenne internationale. University of Tasmania, Hobart, Australia, 6-9 April 1992.* Aegaeum 8. University of Liège and Austin: 105-112.
- Lagia, A., Petrousa, E. and S. Manolis. 2007. "Health and diet during the Middle Bronze Age in the Peloponnese: The site of Kouphovouno". Στο Mee, C. and J. Renard (eds.). *Cooking up the past. Food and culinary practices in the Neolithic and Bronze Age Aegean.* London: Oxbow Books: 313-328.
- Lagia, A., and W., Cavanagh. 2010. "Burials from Kouphovouno, Sparta, Lakonia". *Mesohelladika*: 333-346.
- Lambeck, K. 1996. "Sea-level change and shore-line evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic time". *Antiquity* 70: 588-611.
- Lewartovski, K. 2000. *Late Helladic Simple Graves: a study of Mycenaean burial customs.* BAR IS 878. Oxford: Archaeopress.
- Lupack, S. 2008. *The Role of the Religious Sector in the Economy of Late Bronze Age Mycenaean Greece.* BAR IS 1858. Oxford: Archaeopress.

-
- MacVeagh-Thorne, S. and M., Prent. 2009. "The walls of Geraki". Στο *Sparta and Laconia*: 235-242.
- Maran, J. 1995. "Structural changes in the pattern of settlement during the Shaft Grave period on the Greek mainland". Στο Laffineur, R. and W.-D., Niemeier (eds.). *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference 10-13 April 1994*. Vol. I. Aegaeum 12. University of Liège: 67-72.
- Mee, C. 2001. "Nucleation and dispersal in Neolithic and Early Helladic Laconia". Στο Branigan, K. (ed.). *Urbanism in the Aegean Bronze Age*. Sheffield Studies in Archaeology. Sheffield, Sheffield Academic Press: 1-14.
- Mee, C. 2009. "Interconnectivity in Early Helladic Laconia" Στο *Sparta and Laconia*: 43-53.
- Mee, C. and W., Cavanagh. 2000. "The Hidden Landscape of Prehistoric Greece: A view from Laconia and Methana". *JMA* 13(1): 102-107.
- Mee, C. and H., Forbes. 1997. *A rough and rocky place: the landscape and settlement history of the Methana Peninsula, Greece*. Liverpool.
- Mee, C. and P. James. 2000. "Soils and site function: The Laconia Rural Sites Project" Στο Halstead, P. and C. Frederick (eds.) *Landscape and land use in postglacial Greece*. Sheffield Studies in Aegean Archaeology. Sheffield: Sheffield Academic Press: 162-175.
- Morgan, C. 2008. "Archaeology in Greece 2007-2008". *AR* (54): 1-114.
- Morris, I. 1994. *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην Κλασική Αρχαιότητα*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Mountjoy, P. A. 1992. "The origin of the LH III whorl-shell motif". Στο Sanders, J. (eds.) *Φιλολάκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 165-169.
- Mountjoy, P. A. 1999. *Regional Decorated Mycenaean Pottery*. Deutsches Archäologisches Institut. Rahden/Westf.: Leidorf.
- Μπάνου, Αιμ. 1996-1997. «Η κοιλάδα του Ευρώτα: Το κέντρο της Μυκηναϊκής Λακωνίας». Στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*. Δεύτερος τόμος. Μυκηναϊκός - Αρχαίος - Μεσαιωνικός ελληνισμός. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 22. Αθήνα: 17-32.

-
- Nordquist, G. C. 1987. *A Middle Helladic village. Asine in the Argolid*. Acta Universitatis Upsaliensis. Boreas 16.
- Nordquist, G. C. 1990. "Middle Helladic burial rites: some speculations". Στο Hägg, R. and G., Nordquist (eds.). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1998* (ActaAth-4°, 40) Stockholm: 35-41.
- Nordquist, G. C. 1995. "Who made the pots? Production in the Middle Helladic Society". Στο Laffineur, R. and W.-D., Niemeier (eds.). *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference 10-13 April 1994*. Vol. I. Aegaeum 12. University of Liège: 201-211.
- Nordquist, G. 1999. "Pairing of Pots in the Middle Helladic Period". Στο Betancourt, P., Karageorghis, V., Laffineur, R., and W., D., Niemeier (eds.). *Meletemata. Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*. Vol. II. Aegaeum 20. University of Liège: 569-573.
- Nordquist, G. C. 2002 α . "Pots, Prestige and People. Symbolic Action in Middle Helladic Burials". *OpAth* 27: 119-135.
- Nordquist, G. C. 2002 β . "Intra- and extramural single and collective, burials in the Middle and Late Helladic periods". Στο Wells, B. (ed.). *New research on old material from Asine and Berbati in celebration of the fiftieth anniversary of the Swedish Institute at Athens* (ActaAth-8°, 17). Stockholm: 23-29.
- Nordquist, G. and A. Ingvarsson-Sundström. 2005. "Live Hard, Die Young: mortuary remains of Middle and Early Late Helladic children from the Argolid in social context". Στο A. Dakouri-Hild and S. Sherratt (eds.), *AUTOCHTHON: Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*. BAR IS 1432. Oxford: 156-167.
- Orgeolet, R. 2006. "Stony Kouphovouno: The Early Helladic pits. Some remarks on their function". Στο *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πύργος – Γαστούνη – Αμαλιάδα. 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*. Τόμος Α' Ολομέλεια. Τμήμα Α' Αρχαιολογικών. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 27. Αθήναι: 269-282.
- Παναγιωτοπούλου, Α. 2009. «Η πορεία της έρευνας μέσα από το έργο των Ελλήνων Αρχαιολόγων». Στο *Sparta and Laconia*: 397-410.

-
- Παπαθανασίου, Α. (1999). «Οστεολογική μελέτη. Νομός Λακωνίας. Συκιά Μολάων». *ΑΔ Β2' Χρονικά*, 54: 1009-1011.
- Pahmstorf, L. 2003. "The identification of Early Helladic weights and their wider implications". Στο Foster, K. P. and R. Laffineur (eds.). *Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 14th International Aegean Conference New Haven, Yale University, 18-21 April 2002*. Aegaeum 24. Université de Liège: 293-299.
- Papadimitriou, N. 2001. *Built chamber tombs of Middle and Late Bronze Age date in the Mainland Greece and the islands*. BAR-IS 925. Oxford J. and E. Hedges: Hadrian Books.
- Pelon, O. 1976. *Tholoi, Tumuli et Cercles Funeraires. Recherches sur les monuments funéraires de plan circulaire dans l' Egee de l'age du Bronze*. Athenes: Ecole Francaise d' Athenes.
- Philippa-Touchais, A. 2010. "Settlement planning and social organization in Middle Helladic Greece". *Mesohelladika*: 781-801.
- Πετράκης, Β. 2006. «Εισαγωγή στα ζητήματα πολιτισμικής ομοιομορφίας και ετερομορφίας στην μυκηναϊκή (ΥΕ Ι-ΥΕ ΙΙΒ) Πελοπόννησο: Το ερώτημα της Κοινής». Στο *Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πύργος - Γαστούνη – Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*. Τόμος Α'. Ολομέλεια, Τμήμα Α' Αρχαιολογικών. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 27. Αθήναι: 113-128.
- Πλάτων, Ελ. 1981-1982. «Οι σφραγιδολίθοι του Βαφειού Λακωνικής». Στο *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Πάτρα 25-23 Μαΐου 1980*. Δεύτερος τόμος. Αρχαιότητες και Βυζάντιον. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 8. Εν Αθήναις: 287-295.
- Pullen, D. J. 1985. *Social organization in Early Bronze Age Greece: a multi-dimensional approach*. Ph. D. diss. Indiana University.
- Pullen, D. J. 1992. "Ox and plow in the Early Bronze Age Aegean" *AJA* 96: 45-54.
- Pullen, D. J. 1994. "Modeling mortuary behavior on a regional scale: A case study from mainland Greece in the Early Bronze Age". Στο Kardulias, N. (ed.). *Beyond the Site: Regional Studies in the Aegean*. Lanham MD: University Press of America: 113-136.
- Pullen, D. J. 2003. "Site size, territory, and hierarchy: Measuring levels of integration and social change in Neolithic and Bronze Age Aegean societies". Στο Polinger-Forster, K. and R., Laffineur (eds.). *Metron. Measuring the Aegean*

-
- Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference/ New Haven, Yale University 18-210 April 2002.* Aegaeum 24. University of Liège: 29-36.
- Rackham, O. 2002. "Observations on the historical ecology of Laconia" Στο Cavanagh, W. G. J., Crouwel, R. W. V., Catling and Gr., Shipley (eds.). *The Laconia Survey. Continuity and Chance in a greek rural landscape. Vol. I. Methodology and interpretation.* BSA. Suppl. Vol. 26. London: 73-119.
- Renard, J. 1989. *Le site Neolithique et Helladique Ancien de Kouphovouno (Laconie): Fouilles de O.-W. von Vacano (1941).* Aegaeum 4. University of Liège.
- Renard, J. 1995. *Le Peloponnese au bronze ancien.* Aegaeum 13. University of Liège and Austin.
- Runnels, C.N. and T. H. Van Andel. 1987. "The Evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece: an Economic Explanation". *Hesperia* 56: 303-334.
- Rutter, J. B. 1979. "Stone Vases and Minyan Ware: A Facet of Minoan Influence on Middle Helladic Laconia". *AJA* 83: 464-469.
- Rutter, J. B. 1993. "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland". *AJA*, 97(1): 745-797.
- Rutter, J. B. 2001. "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland". Στο T. Cullen (ed.), *Aegean Prehistory: A Review.* *AJA*, Suppl. 1. Boston: 95-155.
- Rutter, J. B. and S. H., Rutter. 1976. *The Transition to Mycenaean: A stratified Middle Helladic II to Late Helladic IIA pottery sequence from Ayios Stefanos on Laconia.* Los Angeles. Monumenta Archaeologica. v. 4.
- Ρωμαίος, Κ. Α. (1954.) "Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν". *ΠΑΕ*: 270-286.
- Ρωμαίος, Κ. Α. (1956). "Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν της Κυνουρίας". *ΠΑΕ*: 185-186.
- Ρωμαίος, Κ. Α. (1957). "Ανασκαφική έρευνα κατά την Ανάληψιν της Κυνουρίας". *ΠΑΕ*: 110-111.
- Σακελλαράκης, Γ. 1976-1978. «Τα Μυκηναϊκά λίθινα αγγεία της Πελοποννήσου». Στο *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών Σπάρτη 7-14 Σεπτεμβρίου 1975.* Δεύτερος τόμος. Αρχαιότης και Βυζάντιον. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 6. Εν Αθήναις: 257-265.
- Schon, R. 2007. "Chariots, industry, and elite power at Pylos". Στο Galaty, M. and W. A., Parkinson (eds.). *Rethinking Mycenaean Palaces II. Revised and*

-
- Expanded. Second Edition. Monograph 60. The Cotsen Institute of Archaeology. Los Angeles: University of California: 133-145.*
- Sjöberg, B. L. 2004. *Asine and the Argolid in the Late Helladic III period. A socio-economic study.* BAR IS 1225. Oxford.
- Shipley, G. 1996. "Site Catalogue of the Survey". Στο Cavanagh, W., Crowell, J., Catling, R. W. V. and G., Shipley (eds.). *The Laconia Survey II.* BSA Suppl. Vol. no. 27, Athens: 315-438.
- Σκορδά, Δ. 2010. «Κίρρα: οι κεραμεικοί κλίβανοι του προϊστορικού οικισμού στη μετάβαση από τη μεσοελλαδική στην υστεροελλαδική εποχή». *Mesohelladika:* 652-668.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. 1972. *Υστερομυκηναϊκοί Ελλαδικοί Θησαυροί.* Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 72. Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Σπυρόπουλος, Θ. (1981)α. «Αμύκλες». *ΑΔ 36 Β1' Χρονικά:* 126-129.
- Σπυρόπουλος, Θ. (1981)β. «Περιστέρι (Λακωνίας)». *ΑΔ 36 Β1' Χρονικά:* 129.
- Σπυρόπουλος, Θ. (1981)γ. «Αγγελώνα (Λακωνίας)». *ΑΔ 36 Β1' Χρονικά:* 129-131.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. (1982)α. «Σπαρτιά (Άρνα)». *ΑΔ 37 Β1' Χρονικά:* 111-112.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. (1982)β. «Παλαιοπυργί-Βαφείο». *ΑΔ 37 Β1' Χρονικά:* 112.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. (1982)γ. «Πελλάνα». *ΑΔ 37 Β1' Χρονικά:* 112-113.
- Σπυρόπουλος, Θ. Γ. 1982-1983. «Τοπογραφικά Μυκηναϊκής Πελλάνας». Στο *Πρακτικά του Α' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Μελετών. Μολάοι 5-7 Ιουνίου 1982.* Πελοποννησιακά. Παράρτημα 9. Αθήνα: 113-128.
- Σπυρόπουλος, Θ. 2002. «Το μυκηναϊκό ανάκτορο του Μενελάου και της Ελένης στην ομηρική Λακεδαίμονα (Πελλάνα). *Corpus 40:* 20-31.
- Spyropoulos, Th. G. 1998. "Pellana, the administrative center of prehistoric Laconia". Στο Cavanagh, W. G. and S. E. C., Walker (eds.). *Sparta in Laconia. Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995, legal, ethical and conservations issues.* Studies 4. London: British School at Athens: 28-38.
- Σταϊνχάουερ, Γ. (1973). «Κυπαρίσσι Λακεδαίμονος». *ΑΔ 28 Β1' Χρονικά:* 175.
- Σταϊνχάουερ, Γ. (1973-74). «Συκέα. Ανασκαφή μυκηναϊκού τάφου». *ΑΔ 29 Β2' Χρονικά:* 294-295.

-
- Σταϊνχάουερ, Γ. 2001. «Δύο οικισμοί στα Μεσόγεια». Στο Τσουνή, Κ. και Γ. Αικατερινίδης (επιμ.). *Μεσογαία. Ιστορία και πολιτισμός των Μεσογείων Αττικής*. Αθήνα: Διεθνής Αερολιμένας Αθηνών Α.Ε. «Ελευθέριος Βενιζέλος»: 28-34.
- Σωτηριάδης, Γ. 1910. “Ανασκαφαί εν τη Λακωνική”. *ΠΑΕ*: 277-278.
- Taylor, W. D. 1972. “Excavations at Agios Stefanos”. *BSA* 67: 205-270.
- Taylor, W. D. and R. Janko. 2008. “The Bronze Age burials”. Στο Taylor, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. *BSA Suppl. Vol. 44*: 121-144.
- Τουρναβίτου, Ι. 1996. «Ιδιωτικός και κρατικός τομέας στο τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού στις Μυκήνες – Η άποψη της Αρχιτεκτονικής». *Αριάδνη* 8: 31-64.
- Τσαρτσίδου, Γ. 2002. «Γεωαρχειολογική μελέτη των ακτών του βόρειου λακωνικού κόλπου». Μεταπτυχιακή εργασία του τμήματος Γεωλογίας, τομέας Γεωγραφίας-Κλιματολογίας. Αθήνα: Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Τσουντας, Χρ. 1888. «Περί του εν Βαφειώ τάφου». *ΑΕ* 27: 198-199.
- Τσουντας, Χρ. 1889. «Ερευναι εν τη Λακωνική και ο τάφος του Βαφειού». *ΑΕ* 28: 129-172.
- Ucko, P. J. 1969. “Ehtnography and archaeological interpretation of funerary remains”. *World Archaeology* 1(2): 262-280.
- Van Andel, T. H., Zangger, E. and A. Demitrack. 1990. “Land use and soil erosion in prehistoric and historical Greece”. *JFA* 17: 379-396.
- Van Andel, T. H. and J. C. Shackleton. 1982. “Late Paleolithic and Mesolithic Coastline of Greece and the Aegean”. *JFA* 9 (4): 445-454.
- Varoufakis, G. 1981. “Investigation of some Minoan and Mycenaean iron objects”. Στο Haefner, H. (ed.), *Frübes Eisen in Europa. Acta des 3 Symposiums des “Comité pour la sidérurgie ancienne de l’ USIPP”, Schaffhausen und Zurich 24-26 Oktober 1979*. Schaffhausen, Verlag Peter Meili: 25-32.
- Varoufakis, G. 1982. “The origin of Mycenaean and Geometric iron on the Greek mainland and in the Aegean islands”. Στο Muhly, R., Maddin and V. Karageorghis (eds.) *Early metallurgy in Cyprus, 4000-500 B.C.* Nicosia: 315-324.
- Voutsaki, S. 1995. “Social and political processes in the Mycenaean Argolid: the evidence from the mortuary practices”. Στο Laffineur, R. and W.-D., Niemeier

-
- (eds.). *Politeia: Society and state in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference 10-13 April 1994*. Vol. I. Aegaeum 12. University of Liège: 55-66.
- Voutsaki, S. 1998. "Mortuary evidence, symbolic meanings and social change: a comparison between Messenia and the Argolid in the Mycenaean period". Στο Branigan, K. (ed.). *Cemetery and society in the Aegean Bronze Age*. Sheffield studies in Aegean Archaeology v.1. Sheffield Academic Press: 41-58.
- Voutsaki, S. 1999. "Mortuary display, prestige and identity in the Shaft Grave Era". Στο Kilian, I. (ed.). *Eliten in der Bronzezeit. Ergebnisse Zweier kolloquien in Mainz und Athen*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 43. Mainz: 103-117.
- Voutsaki, S. 2001. "Economic control, power and prestige in the Mycenaean world: the archaeological evidence" Στο Voutsaki, S. and J. Killen (eds.). *Economy and politics in the Mycenaean palace states. Proceedings of a conference held on 1-3 July 1999 in the Faculty of Classics, Cambridge*. Cambridge Philological Society. Suppl. V. 27: 195-213.
- Voutsaki, S. 2004α. "Social change and cultural interaction in the Middle Helladic Argolid: A new project based at the GIA". *TMA* 31: 37-41.
- Voutsaki, S. 2004β. "Age and gender in the southern Greek mainland, 2000-1500 BC". *EAZ* 45: 339-363.
- Voutsaki, S. 2005. "Social and Cultural Change in the Middle Helladic Period: Presentation of a New Project". Στο A. Dakouri-Hild and S. Sherratt (eds.), *AUTOCHTHON: Papers Presented to O. T. P. K. Dickinson on the Occasion of His Retirement*. BAR IS 1432. Oxford: 134-143.
- Wace, A. J. B. 1909-1910. "Laconia. III-Early Pottery from Geraki". *BSA* 16: 72-75.
- Warren, P. 1992. "Lapis Lacedaemonius". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 285-296.
- Wason, R. W. 1994. *The Archaeology of rank*. Cambridge University Press.
- Waterhouse, H. and R. H., Simpson. (1960). "Prehistoric Laconia: Part I". *BSA* 55: 67-107.
- Waterhouse, H. and R. H., Simpson. (1961). "Prehistoric Laconia: Part II". *BSA* 56: 116-175.
- Weingarten, J., Crouwel, J. H., Prent, M. and G., Vogelsang-Eastwood. 1999. "Early Helladic Sealings from Geraki in Laconia, Greece". *BSA* 18(4): 357-376.

-
- Whitbread, I. K. 1992. "Petrographic analysis of barbarian ware from the Menelaion, Sparta". Στο Sanders, J. (eds.). *Φιλολόκων, Lakonian studies in honour of Hector Catling*, Athens: 297-306.
- Whitbread, I. K. and R. E., Jones. 2008. "Petrographic and chemical analysis of Middle Helladic and Late Helladic I-II pottery". Στο Taylour, W. D. and R. Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44. Appedix 2. cd : 89-117.
- Whitley, J, 2002-2003. "Environs of Sparta" *AR* 49: 30-32.
- Whitley, J, 2003-2004. "Kouphovouno" *AR* 50: 27-28.
- Whitley, J. 2004. "Cycles of collapse in Greek prehistory: the House of the Tiles at Lerna and the Heroon at Lefkandi". Στο Cherry, J., Scarre, Ch. And S., Shennan (eds.). *Explaining the social change: studies in honour of Colin Renfrew*. Macdonald Institute Mongraphs: 193-201.
- Whitley, J. 2004-2005. "Archaeology in Greece 2004-2005. Laconia". *AR* (51): 27-31.
- Whitley, J., Germanidou, S., Urem-Kotsou, D., Dimoula. A., Nikolakopoulou, I., Karnava, A. and El., Hatzaki. 2005-2006. "Environs of Sparta (W of Sparta)". *AR* 52: 39.
- Whittaker, H. 2002. "Religion and power the nature of minoan influence on Early Mycenaean Religion". *OpAth* 27: 151-157.
- Whittaker, H. 2010. "Some thoughts on Middle Helladic religious beliefs and ritual and their significance in relation to social structure". *Mesohelladika*: 535-543.
- Wiencke, M. H. 1989. "Change in Early Helladic II". *AJA* 93: 495-509.
- Wilkinson, K. 1998. "Geoarchaeological studies of the Spartan acropolis and Eurotas valley: Some preliminary conclusions." Στο Cavanagh, W. G. and S. E. C., Walker (eds.). *Sparta in Laconia: Proceedings of the 19th British Museum Classical Colloquium held with the British School at Athens and King's and University Colleges, London 6-8 December 1995: legal, ethical and conservations issues*. Studies 4. London: British School at Athens: 149-159.
- Wright, J. C. 1987. "Death and power at Mycenae: Changing symbols in mortuary practice". Στο R. Laffineur (éd.). *Thanatos. Les coutumes funéraires en Egée à l'âge du Bronze. Actes du colloque de Liège, 21-23 Avril 1986*. Aegaeum 1. University of Liège: 171-184.

-
- Wright, J. C. 1995. "From chief to king in Mycenaean society". Στο Rehak, P. (ed.). *The Role of the Ruler in the Prehistoric Aegean. Proceedings of a Panel Discussion presented at the Annual Meeting of the Archaeological Institute of America, New Orleans, Louisiana, 28 December 1992*. Aegaeum 11. University of Liège: 63-80.
- Wright, J. C. 2004. "A survey of Evidence for feasting in Mycenaean society". *Hesperia* 73(2): 133-178.
- Φιλίππα-Touchais, A, 2006. «Η Μεσοελλαδική Εύτρωση. Επανεξέταση των αρχιτεκτονικών δεδομένων». Στο *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης Βόλος 27.2-2.3.2003*. II. Βόλος. Υπουργείο Πολιτισμού, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας: 698-703.
- Χρήστου, Χρ. (1956). «Ανασκαφή εν Μονεμβασιά. Νεκροταφείο Αγίου Ιωάννου». *ΠΑΕ*: 207-210.
- Χρήστου, Χρ. (1962). «Ανασκαφαί Σπάρτης». *ΠΑΕ*: 113-115.
- Χρήστου, Χρ. (1963). «Ανθοχώριον». *ΑΔ 18 Χρονικά*: 86.
- Ψάλτη, Αθ. 1996-1997. «Θρησκευτικές αλληλεπιδράσεις στο νότιο ελληνικό χώρο κατά την Μέση και Ύστερη Εποχή του Χαλκού». Στο *Πρακτικά του Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Άργος - Ναύπλιον, 6-10 Σεπτεμβρίου 1995*. Πρώτος τόμος. Ολομέλεια. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 22. Αθήναι: 287-320.
- Yiannouli, Evy. 2010. "Middle Helladic between Minoan and Mycenaean: on the Symbolic meaning of Offensive Instruments". *Mesohelladica*: 497-507.
- Younger, J. G. 2000. "The Spectacle-eye group: continuity and innovation for the first Mycenaean administration at Knossos" Στο Pini, I. (ed.). *Minoisch-mykenische glyptic: Stil, ikonographie, function*. Berlin: 347-360.
- Ζαββού, Ελ. (1998)α. «Ελαία Μολάων. Οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου». *ΑΔ 53 Β1' Χρονικά*: 174.
- Ζαββού, Ελ. (1998)β. «Θέση Σπηλάκτια». *ΑΔ 53 Β1' Χρονικά*: 173.
- Ζαββού, Ελ. (1998)γ. «Συμβολή των οδών Κύπρου 19, Βρασίδα και Βορείου Ηπείρου (Ο. Τ. 148, οικόπεδο Γ. Δημητρακόπουλου και Δ. Ζαχαριάδη)». *ΑΔ 53 Β1' Χρονικά*: 154.
- Ζαββού, Ελ. (1999)α. «Αμύκλες. Αγία Κυριακή (αγρός Σ. Παντέρου)». *ΑΔ 54 Β1' Χρονικά*: 176.

-
- Ζαββού, Ελ. (1999)β. «Ανατολική κλιτύς του λόφου του Μενελάιου». *ΑΔ 54 Β1' Χρονικά*: 176.
- Ζαββού, Ελ. (1999)γ. «Οδός Κύπρου 55 (Ο. Τ. οικόπεδο Παν. και Περ. Κουτσοβίτη)». *ΑΔ 54 Β1' Χρονικά* : 160-163.
- Ζαββού, Ελ. (1999)δ. «Ψυχικό Σπάρτης-αγρός Σπαρτιατικού Γυμναστικού Συλλόγου (πρώην ιδιοκτησία Μανουσάκη)». *ΑΔ 54 Β1' Χρονικά*: 165-166.
- Ζαββού, Ελ. 2002. «Η περιοχή των Αρχαίων Βοιών: Τα πρώτα αποτελέσματα της έρευνας». *Λακωνικά Σπουδαί* Ις: 209-227.
- Ζαββού, Ελ. 2007. «Νέα στοιχεία για τις Λακωνικές πόλεις της δυτικής ακτής της χερσονήσου του Μαλέα». Στο *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών. Πύργος-Γαστούνη-Αμαλίαδα 11-17 Σεπτεμβρίου 2005*. Τόμος Β'. Αρχαιότης. Πελοποννησιακά. Παράρτημα 27. Αθήναι: 413-451.
- Ζαννου, ΕΙ. 2009. "Archaeological finds from the area of Anthochori". Στο *Sparta and Laconia*: 29-42.
- Ζαββού, Ελ. 2010. «Ευρήματα της μεσοελλαδικής και της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής από τη Σπάρτη και την Λακωνία». *Mesohelladika*: 87-99.
- Ζαννου, ΕΙ. and Ath. Themis. 2009. "Sparta from the prehistoric to Early Christian times: observations from the excavations of 1994-2005". Στο *Sparta and Laconia*: 106-122.
- Zerner, C. 1990. "Ceramics and ceremony: Pottery and burials from Lerna in the Middle and early Late Bronze ages" Στο Hägg, R. and G., Nordquist (eds.). *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish institute at Athens, 11-13 June 1998* (ActaAth-4°, 40) Stockholm: 23-24.
- Zerner, C. W. 1993. "New perspectives on trade in the Middle and Early Late Helladic periods on the mainland". Στο Zerner, C. W., Zerner, P. and J. Winder (eds.). *Wace and Blegen. Pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age, 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, December 2-3, 1989*. Amsterdam: J.C. Gieben: 39-56.
- Zerner, C. 2008. "The Middle Helladic pottery, with the Middle Helladic wares from the Late Helladic deposits and the potters' marks". Στο Tylour, W. D. and R.

Janko (eds.). *Ayios Stephanos. Excavations at a Bronze Age and Medieval Settlement in Southern Laconia*. BSA Suppl. Vol. 44:177-298.

ΔΙΚΤΥΟΓΡΑΦΙΑ

- Cavanagh, B. *Kouphovouno Neolithic project (Greece). Yearly reports 1999-2007*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/current/kouphovouno.aspx> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J. Renard. 2000, *Kouphovouno 2000*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2000.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J., Renard. 2001. *The Kouphovouno Project, 2001 Season. Trial Excavations*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2001.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J., Renard. 2002. *The Kouphovouno Project, 2002 Season. Excavation season 2*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2002.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J., Renard. 2003. *The Kouphovouno Project, 2003 Season. Excavation season 3*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2003.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J., Renard. 2004. “The Kouphovouno Project, 2004 Season. Study season”. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2004.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Cavanagh, W. G., Mee, C. and J., Renard. 2005, *The Kouphovouno Project, 2005 Excavation season*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/documents/research/kouphovouno-2005.pdf> (22 Μαΐου 2009).
- Θερμού, Μ. 2009, 24 Μαΐου. *Για ένα ανάκτορο μυθικό, για μιαν Ελένη*. <http://www.tovima.gr/default.asp?pid=2&ct=34&artid=269680&dt=24/05/2009> (24 Μαΐου 2009).
- Henderson, J. 2009, 19 Οκτωβρίου. *Pavlopetri- The world's oldest submerged town*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/current/pavlopetri.aspx> (10 Νοεμβρίου 2009).

-
- Κοσμόπουλος, Μ. 2011, 7 Απριλίου. «Οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στην Ίκλαινα». http://www.iklaina.gr/iklaina/images/stories/Iklaina_excavation.pdf (8 Απριλίου 2011).
- School of Historical Studies-Centre for Classics & Archaeology. 2009, 27 Ιανουαρίου. *Dr Louise Hitchcock*. <http://www.cca.unimelb.edu.au/about/staff/hitchcock.html> (19 Φεβρουαρίου 2010).
- Shelby White-Leon Levy. 2010, 11 Φεβρουαρίου. *Epidaurus Limera Overview*. <http://www.fas.harvard.edu/~semitic/wl/digsites/Aegean/Epidaurus07/index.htm> (19 Φεβρουαρίου 2010).
- Ταράντου, Σ. 2009, 28 Απριλίου. «Βρήκαν μυκηναϊκό ανάκτορο». *Έθνος*. <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&tag=8777&pubid=3320805> (22 Μαΐου 2009).
- Voutsaki, S. 2007, 7 Δεκεμβρίου. *Shifting Identities. Social change and Cultural Interaction in the Middle Helladic Argolid 2000-1500 BC*. <http://www.mhargolid.nl/> (22 Μαΐου 2009).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑ ΟΝΟΜΑΣΙΑ

- Αγία Μαρίνα (E153) 248
 Αγία Τριάδα (A33) 225
 Άγιοι Ανάργυροι (σπήλαιο) (E139) 245
 Άγιος Αντρέας (E146) 246
 Άγιος Βασίλειος (A14) 21, 46, 58, 76, 82-83, 85-86, 91, 109-110, 125, 137-138, 141-142, 144-145, 147, 151, 158-161, 211-212
 Άγιος Βασίλειος - ΝΔ λόφος (A15) 107
 Άγιος Βασίλειος - Ν λόφος (E79) 107, 228
 Άγιος Γεώργιος (E145) 246
 Άγιος Ευστράτιος (E108) 25, 130, 238
 Άγιος Ευστράτιος - Α λόφος (E109) 238
 Άγιος Ευστράτιος: Ελίτσα (E107) 130, 238
 Άγιος Ιωάννης (E104) 237
 Άγιος Στέφανος (A23) 21, 25, 26, 30, 31, 32, 34, 39, 41, 45-46, 48, 51-53, 55-57, 61-62, 72, 74-76, 78, 80, 82-85, 87, 91, 94, 110-113, 116, 128, 136, 140-141, 144, 146-147, 152, 154, 156-158, 162, 216
 Άγιος Στέφανος - ΝΔ έξαρμα (E101) 144, 237
 Αγγελώνα: Κολλύρι (E123) 241
 Αγγελώνα: Μπάστιτσα (A29) 31, 223
 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή (A8) 22, 29, 30, 31, 34, 41, 47, 48, 53, 59, 60, 61, 68, 70, 76, 91, 122, 125-126, 138, 147, 151-154, 162, 203, 211, 231
 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή - ΒΔ λόφος (E70) 231
 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή - ΝΑ λόφος (E71) 30, 231
 Αμυκλαίο: Σπηλιάκια (A9) 31, 34, 53, 132-134, 149
 Ανθοχώρι (A16) 32, 34, 36, 47, 49, 53-55, 86, 91, 92, 110, 113, 138, 212
 Απίδια (E84) 152, 233
 Άρμακας (σπήλαιο) (A25) 220
 Άρνα: Αρκίνα (A18) 31, 128, 130, 139, 145-146, 148, 212
 Άρνα: Γέρακας (E82) 130, 139, 146, 148, 233
 Άρνα: Παιζούλια (E83) 129, 139, 233
 Αστέρι - Β λόφος (E103) 237
 Αστέρι: Δραγατσούλα (E106) 238
 Αστέρι: Καραούσι (A22) 26, 34, 58, 110, 140, 151-152, 215
 Αστέρι: Καραούσι - Α λόφος (E105) 238
 Ασωπός: Μποζιά (E133) 30, 41, 48, 49, 52, 55, 243
- Βασάρας: Καμάρι (E4) 226
 Βαφειό (A11) 31, 88, 79, 91, 93, 96, 98, 99, 104-109, 113-117, 123, 126, 128-130, 134, 146, 159, 160, 161, 206
 Βαφειό - ΒΔ λόφος (E73) 232
 Βέλμινα: Γιάννακας (E1) 226
 Βέλμινα: Καναλάκι (E2) 226
 Βλαχιώτης (E93) 235
 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια (E90) 235
 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια - Β λόφος (E89) 234
 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια - Δ έξαρμα (E91) 235
 Βλαχιώτης: Λάκκα (E92) 235
 Βουνό Παναγιάς (E77) 46, 48, 77, 110, 113, 151, 232
 Βούρβουρα: Ανάληψη (A1) 68, 70, 192
 Βούρβουρα: Ανάληψη - Α λόφος (A2) 31, 88, 91, 97-99, 101, 105, 107-109, 115-117, 128, 130, 131, 148, 159, 160, 161, 192
 Βρι (σπήλαιο) (E126) 242
 Βρονταμάς: Άγιος Γεώργιος (E80) 233
- B111 (Άγιος Κωνσταντίνος) (E6) 227
 B123 (Πετράλωνα) (E7) 81, 227
- C126 (Λίμνες) (E8) 227
 C128 (E5) 227
 C131 (E9) 227
- Γεράκι (A13) 29, 30, 31, 34, 37, 38, 41, 46, 48-57, 60, 70, 71, 81, 113, 138, 156, 164, 208
 Γεράκι: Λεοδακιανάκη (σπήλαιο) (E78) 233
 Γκαγκάνια (E85) 234
 Γκοριτσά: Λαϊνά (E68) 138, 151, 231
 Γλυφάδα (σπήλαιο) (E114) 240
 Γουλάς (E134) 244
 Γούναροι (E69) 230
- Δαιμόνια: Καστέλλι (E137) 48, 81, 244
- Ελαία (A27) 223
 Ελαία: Αμερίτα (A28) 223
 Ελαία: Πύργος (E124) 242
 Επίδαυρος Λιμηρά (E132) 32, 140, 243

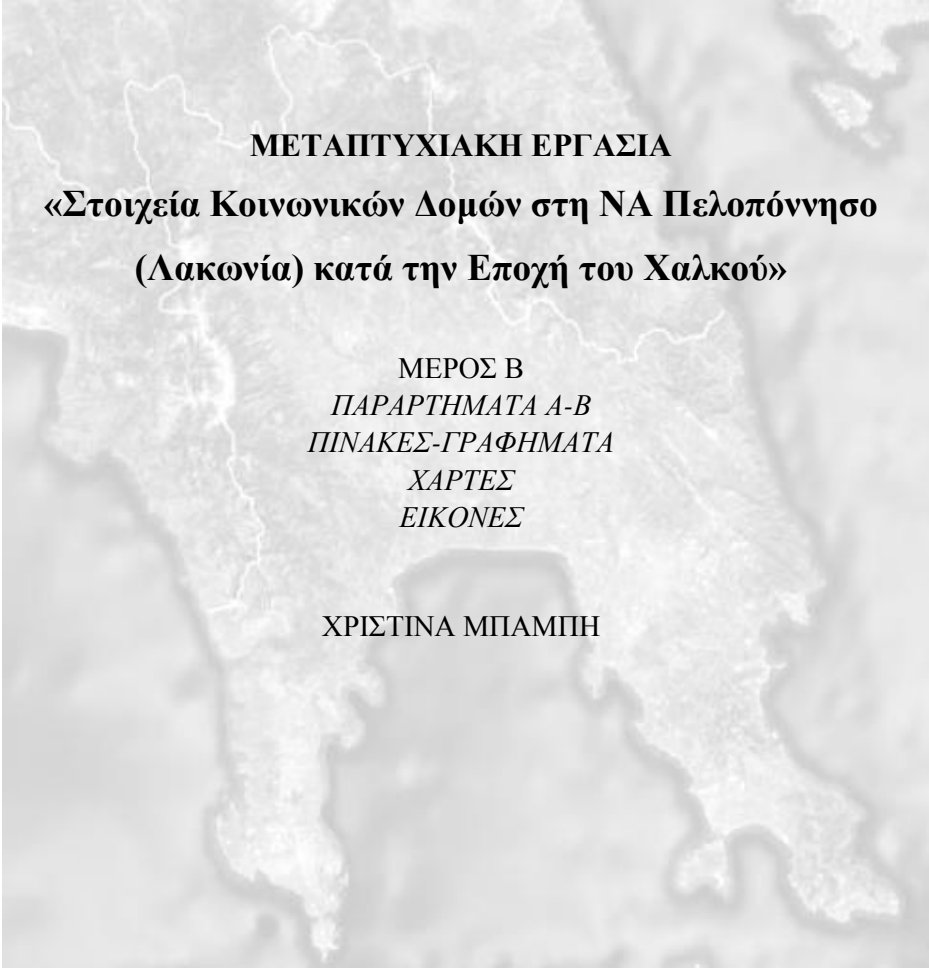
- Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα (A31) 31, 97, 107, 11, 135, 224
- Επίδαυρος Λιμηρά: Βαμβακιά (A30) 31, 89, 95, 223
- Επίδαυρος Λιμηρά: Παλαιόκαστρο (A32) 31, 91, 97, 99, 107, 108, 110-112, 116,135, 149, 151, 153, 223
- H45 (Γελαδάρι) (E11) 227
- Ζάρακας (E120) 241
- G154 (E10) 227
- Καλύβια (E161) 250
- Κάμπος (E144) 246
- Καταβόθρα (E119) 241
- Καστέλλι Λας (E152) 248
- Κηπούλα (E117) 240
- Κλεφταύλακο (E154) 248
- Κλισίζες (E125) 242
- Κουβελείκη Α' (σπήλαιο) (A17) 213
- Κουκουρότρυπα (σπήλαιο) (E116) 240
- Κουφόβουνο (A7) 21, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 41, 44, 46, 47, 49, 53, 54, 61, 68-70, 76, 81, 201
- Κρανές (E111) 239
- Κροκεές: Καρνέας (A19) 31, 112, 138, 149, 214
- K249 (E12) 227
- K414 (E13) 227
- K515 (E14) 227
- Λάγιον (E102) 237
- Λατομείο (E148) 247
- Λέκας (E100) 237
- Λέκας: Παναγιώτης (E97) 236
- Λέκας: Στεφάνια (E98) 236
- Λευκή (E164) 250
- Λευκή – Δ (σπήλαιο) (E165) 250
- Λιμανάκι Αυλόσπηλου (E150) 247
- L400 (Άγιοι Πάντες) (E15) 227
- Μαύρη Σπηλιά (σπήλαιο) (E151) 248
- Μαυροβούνι (E113) 48, 81, 147, 239
- Μαυροβούνι -BA λόφος (E112) 239
- Μαυροβούνι - Ν λόφος (A24) 128, 130, 220
- Μαυροίδι (E159) 250
- Μεγάλη Βίγλα (E160) 250
- Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας (A10) 31, 132, 139, 143, 145, 154, 204
- Μενελάιο (A6) 22, 30, 31, 32, 47, 55, 57, 58, 63, 66, 67, 77, 78, 81-86, 89, 91, 92, 97, 109-111, 113, 114, 116, 117, 119, 122, 128, 135-139, 141-147, 151, 152, 154, 157-163, 204
- Μενελάιο - Ν λόφος (E64) 47, 230
- Μενελάιο - ΝΑ λόφος (E63) 135, 230
- Μπούζος (E135) 244
- M322 (E30) 228
- M349 (E36) 228
- M357 (Αφησιού) (E29) 228
- N191 (E35) 228
- N312 (E20) 227
- N333 (Ράχη Γεωργάκη) (E24) 228
- N413 (Τσάκωνα) (E21) 78, 110, 227
- Ξερονήσι (E99) 236
- Παλαιοπυργί (A12) 31, 32, 34, 46, 47, 53, 57, 76, 81, 86, 109, 110, 138, 145, 146, 160, 161, 207
- Παναγιά (E162) 251
- Παναγιά: Πελακίδι (E163) 251
- Παραλία Πούντα (E149) 41, 54, 112, 159, 247
- Παύλε (σπήλαιο) (E127) 242
- Παυλοπέτρι (E155) 21, 27, 30, 34, 36, 40, 41, 46, 51, 53, 55, 58, 62, 80, 110, 112, 140, 156, 157, 248
- Παιζούλια (E110) 81, 239
- Πελλάνα: Παλαιόκαστρο (A4) 21, 30, 34, 35, 41-43, 53, 54, 56, 57, 65-67, 83, 85, 91, 112, 118, 119, 138, 145, 147, 148, 151, 154, 156-158, 160, 195
- Πελλάνα: Σπηλιές (A3) 31, 88, 91, 99, 102, 107-109, 115, 116, 117, 131, 132, 145, 148, 151-154, 159-162, 193
- Πελλάνα: Τρυπόρραχη (E3) 102, 103, 226
- Περιστέρι - Α λόφος (A21) 134, 215
- Περιστέρι - Ν λόφοι (E88) 76, 234

Περιστερί: Σόλακοι (A20) 21, 91, 108, 114, 149, 152, 153, 214	Στέρνες (E130) 111, 140, 243
Περιστερί: Σόλακοι - Δ λόφοι (E87) 234	Συκιά (A26) 31, 32, 134, 149, 220
Πούντα (E136) 244	Συκιά: Ανεμόμυλο (E121) 241
	Συκιά: Σφύζες (E122) 241
P261 (E50) 229	S434 (Φουρνάρα) (E26) 228
P262 (E17) 229	S448 (E32) 228
P263 (E18) 229	S459 (E34) 228
P267 (E19) 229	S474 (Άγιος Θεόδωρος) (E28) 228
P269 (Σαρί Καταράχι) (E25) 228	S478 (E27) 228
P284 (Άγιος Σωτήρας) (E22) 47, 228	
P285 (Πανιά) (E16) 227	Τρυπαλιά (σπήλαιο) (E138) 245
P405 (Σωτήρας) (E23) 228	Τσαρκαλέικα (E74) 232
	Τσεγκιάνικα: Κύλα (E142) 246
Q3009 (Μελαθρία) (E65) 139, 230	Τσεγκιάνικα: Μανδρίτσα (E143) 246
Ραϊσι (E147) 246	U490 (Παναγιά Χρυσοφιώτισσα) (E56) 230
Ράχες (E72) 231	U492 (E33) 228
	U500 (Αϊ Λιάς) (E52) 229
R280 (Λυκοκέφαλα) (E39) 229	U501 (E54) 230
R287 (E40) 229	U502 (E53) 229
R289 (E31) 228	U504 (E59) 230
R291 (E41) 78, 229	U514 (Μέγα Πηγάδι) (E58) 230
R292 (E42) 229	U520 (E55) 230
R424 (E38) 229	U532 (E57) 230
R425 (E43) 229	U3000 (E51) 229
R428 (E44) 229	U3001 (Παλαίικαστρο) (E60) 230
R457 (E48) 229	U3002 (E62) 230
R462 (E46) 229	U3005 (E67) 230
R529 (E45) 229	U3006 (E66) 230
R3012 (Αφάνες) (E47) 229	U3022 (E61) 230
R3025 (Τσιλιώτου) (E49) 229	
	Φλομός (E129) 140, 243
Σκάλα: Άγιος Ιωάννης (E96) 236	Φίλησι (E86) 29, 41, 234
Σκάλα: Άγιος Νικόλαος (E95) 235	Φοινίκι: Ντούκα (E128) 29, 247
Σκάλα: Ανεμόμυλος (E94) 235	
Σκοπά (E115) 65, 240	Χράναπα (E131) 140, 234
Σκούρα: Άγιος Γεώργιος (E75) 48, 77, 151, 232	Χώρα Ελαφοννήσου – N (E158) 250
Σκούρα: Άγιος Γεώργιος – Δ (E76) 232	Χώρα Ελαφοννήσου - NA λόφος (E157) 250
Σπάρτη (A5) 34, 35, 37, 53, 59, 67, 68, 71, 76, 81, 91, 96, 97, 99, 116, 117, 146, 156, 159, 160, 196	Χώρα Ελαφοννήσου (E156) 250
Σπήλαιο Αλεποχωρίου (E81) 233	
Σπίρα (E118) 240	
Στενά (E140) 245	
Στενά – NA (E141) 245	

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΥ ΚΟΣΜΟΥ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ»
ΤΟΜΕΑΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
«Στοιχεία Κοινωνικών Δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο
(Λακωνία) κατά την Εποχή του Χαλκού»

ΜΕΡΟΣ Β
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ Α-Β
ΠΙΝΑΚΕΣ-ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ
ΧΑΡΤΕΣ
ΕΙΚΟΝΕΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΜΠΗ

ΤΡΙΜΕΡΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
Δρ. ΤΡΙΣ ΤΣΑΧΙΛΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Δρ. ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
Δρ. ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΟΠΑΚΑ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2011

**«Στοιχεία Κοινωνικών Δομών στη ΝΑ Πελοπόννησο
(Λακωνία) κατά την Εποχή του Χαλκού»**

Μέρος Β

Παραρτήματα:

A) Ανεσκαμμένες θέσεις

B) Επιφανειακές θέσεις

Πίνακες-Γραφήματα

Χάρτες

Εικόνες

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ Α και Β

Το Παράρτημα Α περιλαμβάνει αρχαιολογικές θέσεις της Εποχής Χαλκού στη Λακωνία, οι οποίες έχουν ανασκαφεί, έστω και τμηματικά, και υπάρχει για αυτές τουλάχιστον αναφορά στη βιβλιογραφία. Το Παράρτημα Β αφορά θέσεις με επιφανειακά μόνο κατάλοιπα, τα οποία έχουν εντοπιστεί είτε μέσω ερευνητικής δράσης είτε τυχαία από ιδιώτες και παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Υπηρεσία. Επίσης στον κατάλογο των επιφανειακών θέσεων εντάσσονται δύο περιπτώσεις όπου η αποκάλυψη των αρχαιοτήτων συνέβη έπειτα από φυσική διάβρωση του εδάφους και ακολούθησε περισυλλογή των ευρημάτων και όχι ανασκαφή. Τέλος όσον αφορά την καταβυθισμένη θέση *Παυλοπέτρι*, αυτή περιλαμβάνεται στο Παράρτημα Β, παρόλο που στην ομώνυμη νησίδα έχει διεξαχθεί μικρή ανασκαφή.

Η παράθεση των θέσεων και στα δύο παραρτήματα γίνεται βάσει της γεωγραφικής τους θέσης, ξεκινώντας από τα Β προς τα Ν και από τα Δ προς τα Α, *Ευρύτερη περιοχή κοιλάδας Ευρώτα* (Β σύνορο νομού έως τον μυλό του Λακωνικού κόλπου και της εφαπτόμενης νοητής γραμμής του προς Δ και Α), *Χερσόνησος Ταινάρου, Χερσόνησος Μαλέα, Ελαφόννησος*. Κάθε αρχαιολογική θέση (ανεσκαμμένη και επιφανειακή) έχει τα ακόλουθα πεδία πληροφοριών:

«Κωδικός χάρτη» Αναγράφεται πριν από την ονομασία με τη μορφή: Α1, Α2 κ.ο.κ. (Ανεσκαμμένες) ή Ε1, Ε2 κ.ο.κ. (Επιφανειακές).

«Ονομασία» Η ονομασία μπορεί να αποτελείται από:

- Ένα ή δύο τοπωνύμια. Στις περιπτώσεις, των περισσότερων του ενός τοπωνυμίων, το πρώτο είναι της περιοχής στην οποία βρίσκεται η θέση και το δεύτερο (μετά το σημείο στίξης «:») της ίδιας της θέσης, όπου αυτό διευκρινίζεται στη βιβλιογραφία που έχει μελετηθεί.
- Ένα ή δύο τοπωνύμια και γεωγραφικό προσδιορισμό. Αφορά θέσεις οι οποίες στη βιβλιογραφία δεν έχουν ονομασία και εντοπίζονται κοντά σε άλλες γνωστές, όπως για παράδειγμα *Περιστέρι - Α λόφος* ή *Βούρβουρα: Ανάλυση - Α λόφος*.
- Ένα λατινικό γράμμα και τριψήφιο ή τετραψήφιο αριθμό (π.χ. C128, U3000). Πρόκειται για τις ονομασίες θέσεων του επιφανειακού προγράμματος *Laconia Survey Project*.

«Συντ.:» Καθώς δεν ήταν δυνατή η χρήση GPS για την επιτόπια εξακρίβωση των συντεταγμένων των αρχαιολογικών θέσεων, το πεδίο αυτό συμπληρώνεται μόνο στις περιπτώσεις όπου η βιβλιογραφία παραθέτει ανάλογες πληροφορίες, σύμφωνα με το εκάστοτε προβολικό σύστημα που είχε χρησιμοποιηθεί. Οι συντεταγμένες *εντός παρενθέσεων* υποδεικνύουν χρήση προβολικού συστήματος άλλου από το ΕΓΣΑ '87.¹

«Γεωγραφία» Σύντομη περιγραφή της τοπογραφίας και γεωγραφίας.

«Έρευνα» Το πεδίο αυτό αφορά μόνο τις ανεσκαμμένες θέσεις όπου έχουν και επιφανειακά ευρήματα.

«Βιβλιογραφία» Βιβλιογραφικές παραπομπές με χρονολογική σειρά δημοσίευσης.

«Εικόνες» Παραπομπή στην αρίθμηση των εικόνων που αντιστοιχούν στη θέση.

¹ α) (197E/808N) Hope Simpson and Dickinson, 1979: 7, β) (0927/2300) Shipley, 2002: 264-265, 316 και γ) 388.306/4.090.188 ΕΓΣΑ '87.

«Υπαρξη ΝΛ» Το πεδίο υπάρχει σε όσες θέσεις έχουν εντοπιστεί κατάλοιπα της Νεολιθικής περιόδου.

«ΠΕΧ», «ΜΕΧ», «ΥΕΧ», «ΕΠΧ» Συνοπτική αναφορά των αρχαιολογικών ευρημάτων της θέσης ανά περίοδο της Εποχής του Χαλκού, πρώτα των κτιριακών κατάλοιπων και ακολούθως των ταφικών.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α: ΑΝΕΣΚΑΜΜΕΝΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Ευρύτερη περιοχή κοιλάδας Ευρώτα

A1 Βούρβουρα: Ανάλυση

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, 4 χλμ. Δ του χωριού Βούρβουρα και 2 χλμ. Α του δρόμου Σπάρτης-Τρίπολης. Στα Β οριοθετείται από το φαράγγι του Σαρανταπόταμου. Η θέση εντοπίζεται στο Β σύνορο των νομών Αρκαδίας και Λακωνίας.

Βιβλιογραφία: Ρωμάιος, 1956: 185. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 130. Dickinson, 1977: 89. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 123.

ΜΕΧ: Κιβωτιόσχημος τάφος με παιδική ταφή στην κορυφή του λόφου σε υποκείμενες επιχώσεις κτιρίου κλασικών χρόνων. Κτερισμένος με άγνωστο αριθμό αγγείων.

Σχόλιο: Από τον ανασκαφέα ο τάφος είχε χρονολογηθεί στην Μυκηναϊκή εποχή, μεταγενέστερη, όμως, μελέτη τον εντάσσει ως πιο πιθανό στην ΜΕ ΙΙΙ φάση.

ΥΕΧ: Στρώμα καταστροφής μόνο με κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙ φάσης.

A2 Βούρβουρα: Ανάλυση - Α λόφος

Συντ.: (197Ε / 808Ν)

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος στα Α της θέσης Βούρβουρα: Ανάλυση. Οι δύο λόφοι ενώνονται στον άξονα Δ-Α. Στα Β οριοθετείται από το φαράγγι του Σαρανταπόταμου.

Βιβλιογραφία: Ρωμάιος, 1954. 1956. 1957. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 130. Pelon, 1976: 484-485. Dickinson, 1977: 89. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 123-124. Cavanagh and Mee, 1998: 45. Boyd, 2002, 194-195.

Εικόνες: 11-18.

ΥΕΧ:

Πρώιμος μυκηναϊκός τάφος: Πολύ μικρών διαστάσεων, χαμηλότερα στους πρόποδες του λόφου.

Κτερίσματα: κεραμική του τέλους της ΜΕ ή της πρώιμης ΥΕ. Δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία.

Θολωτός Α: Διάμ. 8,65μ. Το κατώτερο τμήμα της θόλου είχε κατασκευαστεί από μεγάλους πλακοειδείς λίθους ενώ το ανώτερο από μικρότερους αργούς. Δρόμος δεν εντοπίστηκε. Δύο λάκκοι άδειοι εντός της θόλου.

Κτερίσματα: της ΥΕ ΙΙΑ-Β φάσης, διάσπαρτα στο δάπεδο, 7 αγγεία (τέσσερις πιθαμφορείς Ανακτορικού ρυθμού, μία κύλικα, ένα αλάβαστρο, μία πρόχους), θραύσμα από μικρό διάτρητο αργυρό αγγείο, ένα ελαφρώς κυρτό αργυρό δισκάριο με σπές συρραφής ή ανάρτησης, τεμάχια χαλκού, χρυσά ελάσματα, ένα χρυσό περιδέραιο με λίθινες χάντρες, τρεις ψήφοι από ήλεκτρο, μία από στεατίτη, χαύλια οδοντόφρακτου κράνους, δεκαεφτά αιχμές βελών (δέκα χάλκινες και επτά λίθινες), δύο χάλκيني ήλοι με πεπλατυσμένα άκρα, ένα χτένι από ελεφαντοστό.

Μικρότεροι θολωτοί: Διάμ. κατά μέσο όρο 3-3,5μ. Όλοι διέθεταν στόμιο. Μόνο ένας είχε δρόμο.

Σχόλιο: Ο χαρακτηρισμός τους ως θολωτοί δεν τεκμηριώνεται από τα ίδια τα κατάλοιπα, καθώς σώζονται σε πολύ χαμηλό ύψος. Θεωρήθηκε όμως η πιθανότερη εκδοχή, όπως επίσης και ότι καλύ-

---

πτονταν από τύμβους (Ρωμαιοί, 1956: 185. Boyd, 2002: 194). Έχουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχους τάφους στην Α όχθη του Σαρανταπόταμου βορειότερα, σχεδόν 10 χλμ., στη θέση Αλέα Αρκαδίας (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 130, υποσ. 119. Papadimitriou, 2001: 29). Οι Cavanagh and Mee τους εντάσσουν στους κτιστούς τάφους, οι οποίοι αντιγραφούν τους θολωτούς, λαμβάνοντας υπόψη την μικρή διάμετρο, τον μικρότερο πλούτο κτερισμάτων και την παρουσία τους σε συστάδες, έναντι των μεμονωμένων, μεγαλύτερων και πλουσιότερων θολωτών (Cavanagh and Mee, 1998: 46, υποσ. 67). Νεώτερες μελέτες τους αναφέρουν ως μικρούς θολωτούς (Papadimitriou, 2001: 29. Boyd, 2002: 194).

Κτερίσματα: της ΥΕ I-IIIΒ φάσης, 6 αγγεία (τρία της πρώιμης Μυκηναϊκής εποχής: ένα κύπελλο τύπου Βαφειού, μία τρίωτη πυξίδα και ένα αγγείο ανοιχτού τύπου, πιθανόν από παιδική ταφή, και τρία της ΥΕ IIIΑ2 φάσης), μικρά χάλκινα εγχειρίδια τύπου Β, μαχαίρια, χάλκινες αιχμές βελών, ένας σφραγιδόλιθος από ίασπη με παράσταση ταύρου και φυλλωσιές, σφονδύλια από στεατίτη και τέσσερα πήλινα ειδώλια.

Σχόλιο: Για τα παραπάνω κτερίσματα δεν υπάρχουν στοιχεία από ποιο τάφο προέρχονται το καθένα, καθώς δεν έχουν δημοσιευτεί.

A3 Πελλάνα: Σπηλιές

Συντ.: (076E / 686N)

Γεωγραφία: Λόφος 700μ. περίπου ΒΔ της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου. Άλλη ονομασία «Πελεκητή».

Βιβλιογραφία: Καραχάλιος, 1926: 42-44. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 125-127. Δημακοπούλου, 1982: 114-117. Σπυρόπουλος, 1982γ: 112-113. Σπυρόπουλος, 1982-1983: 120, 125. Spyropoulos, 1998: 30, 33. Boyd, 2002: 195-196. Demakopoulou, 2009: 118-119.

Εικόνες: 41-50.

ΥΕΧ: Έξι θαλαμοειδείς τάφοι² και ένας λακκοειδής: Μία συστάδα τεσσάρων τάφων στη Β πλευρά και από ένας στη Δ και Ν. Ακολουθείται η αρίθμηση των τάφων που δίνεται στο ΑΔ. Μεταγενέστερα ο ίδιος ο Σπυρόπουλος σε άρθρο του, το 1998, αλλάζει την αρίθμηση όπως και ο Boyd, 2002.

Τάφος 2: Θαλαμοειδής, ΥΕ II, μέγ. διάμ. 10,05μ. Δρόμος: μεγάλος, σχεδόν κάθετα τοιχώματα. Είσοδος: αναφέρεται μνημειώδης. Στόμιο: ορθογώνιο τραπεζίσχημο με εκατέρωθεν αυτού ισοδιάστατες παραστάδες επιμελώς κατασκευασμένες, με τριγωνική απόληξη.³

Σχόλιο: Ο τάφος έχει κατασκευαστεί με τέτοιο τρόπο που τυπολογικά η αρχιτεκτονική του μοιάζει με εκείνη των θολωτών. Το στόμιο εσωτερικά έχει παραστάδες που εισχωρούν στον θάλαμο κατά 0,40-0,50μ. Το κατασκευαστικό αυτό στοιχείο έχει ερμηνευτεί ως προσπάθεια “αντιγραφής” της αδυναμίας που παρουσιάζει το τόξο στους θολωτούς να ξεκινάει ακριβώς στο τέλος των βραχιόνων του στομίου. Επιπλέον, παρατηρείται διαφορά μεταξύ των τόξων της θόλου πάνω από το στόμιο και εκείνου στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα της οροφής, συμπεραίνοντας ότι το κέντρο της τελευταίας δεν συνέπιπτε με εκείνο του δαπέδου αλλά βρισκονταν κοντά στην εί-

---

² Οι Καραχάλιος (Καραχάλιος, 1926: 42-44), Σπυρόπουλος (Σπυρόπουλος, 1982γ: 112. Spyropoulos, 1998: 30) και Rutter (Rutter, 1993: 788) τους αναφέρουν ως θολωτούς. Αντίθετα, οι Cavanagh and Mee τους εντάσσουν στους θαλαμοειδείς τάφους, όπου μαζί με άλλους κτιστούς κυκλικής ή ελλειπτικής κάτοψης από τη Β Λακωνία και τη γειτονική Αρκαδία διατηρούν αυτήν την παράδοση από την πρώιμη έως και την ώριμη Μυκηναϊκή περίοδο (Cavanagh and Mee, 1998: 49, 59, 65-66). Στην παρούσα εργασία εντάσσονται στους θαλαμοειδείς, καθώς είναι λαξευτοί και όχι κτιστοί όπως οι τυπικοί θολωτοί τάφοι.

³ Ο Σπυρόπουλος θεώρησε ότι πρόκειται για ανακουφιστικό τρίγωνο κατά αναλογία των θολωτών (Σπυρόπουλος, 1982γ: 112. Spyropoulos, 1998: 30).

σοδο του τάφου (Σπυρόπουλος, 1982γ: 112-113. Σπυρόπουλος 1982-1983: 123. Kontorli-Papadopoulou, 1987: 146. Boyd, 2002: 197).

Κτερίσματα: Μερικώς συλημένος. Μικρή συσσώρευση στα ΒΔ του θαλάμου: δύο μεγάλοι πιθαμοφορείς Ανακτορικού Ρυθμού με θαλάσσια και φυτικά μοτίβα αντίστοιχα, δύο αλάβαστρα της ΥΕ ΙΙ φάσης, ένα τεμάχιο από μετεωρικό σίδηρο, τμήμα χάλκινης αιχμής βέλους και θραύσματα χρυσών ελασμάτων διάσπαρτων στο θάλαμο.⁴ Στις επιχώσεις του δρόμου: όστρακα από αγγεία των πρώιμων Μυκηναϊκών χρόνων, ίσως της ΥΕ Ι φάσης, και μία χάντρα από ήλεκτρο. Η πρώτη χρήση του τάφου εντάσσεται στην ΥΕ ΙΙΑ φάση.

Τάφος 3: Θαλαμοειδής, στα δεξιά του τφ.2 (οι τφ 3 - 4 βρίσκονταν σε ίση απόσταση από τον τφ. 2), μικρότερων διαστάσεων, ανάλογα μορφολογικά και κατασκευαστικά γνωρίσματα με αυτόν. Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία.

Τάφος 4: Θαλαμοειδής, στα αριστερά του τφ.2, μικρότερων διαστάσεων, ανάλογα μορφολογικά και κατασκευαστικά γνωρίσματα με αυτόν.

Στο δάπεδο του θαλάμου πέντε λαξευτοί λάκκοι με οστά και αγγεία της ΥΕ ΙΙΒ φάσης.⁵

Σχόλιο: Άγνωστο εάν πρόκειται για ταφές ή ανακομιδές, εξαιτίας διατάραξης των επιχώσεων από μεταγενέστερη χρήση στους ιστορικούς χρόνους (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113. Boyd, 2002: 195).⁶

Τάφος στο νοτιότερο σημείο: Δεν υπάρχουν πληροφορίες.⁷

Τάφος Καραχάλιου: Στη Δ πλευρά του λόφου.⁸ Διάμ. 6μ. Είσοδος: παραστάδες, φραγμένη από μεγάλους λίθους, τριγωνικό άνοιγμα πάνω από αυτήν. Δρόμος: κατηφορικός,⁹ μήκ. 4,50μ., μέγ. πλ. 2,50μ. Εντός θαλάμου: τέσσερις κάθετοι λάκκοι κοντά στην είσοδο. Ο καθένας περιείχε οστά από περισσότερα του ενός άτομου.

Κτερίσματα: Διάσπαρτα στο δάπεδο, αγγεία κυρίως της ΥΕ ΙΙΑ-Β και αρκετά της ΥΕ ΙΙΓ φάσης (ορισμένα χειροποίητα στιλβωμένα), ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο τύπου Φ, ένας σφραγιδόλιθος από ήλεκτρο με ανάγλυφη παράσταση, ένα χάλκινο δαχτυλίδι με ακόσμητο λίθο στη σφενδόνη, αρκετές μικρές χάντρες από υαλώδη μάζα και άλλα υλικά που δεν προσδιορίζονται, λίθινα κομβία.

Τάφος Ρωμαίου: 20μ. χαμηλότερα από τον τφ. Καραχάλιου.¹⁰ Διάμ. 4μ. Στο δάπεδο του θαλάμου: Δύο λαξευμένοι λάκκοι και μία κόγχη.

Κτερίσματα: Μυκηναϊκή κεραμική στον κάθετο λάκκο κοντά στην είσοδο.

Λακκοειδής-τάφος 1: Ορθογώνιο λαξευτό όρυγμα με χαμηλό θρανίο στη μία από τις μακριές πλευρές του.

Κτερίσματα: Στο τέλος του όρυγματος, λίγα οστά και μικρά αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ-Β φάσης.

---

⁴ Στις επιχώσεις του θαλάμου εντοπίστηκαν αγγεία, λύχνοι, ειδώλια και κεραμίδες των ύστερων ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων μαζί με οστά ζώων (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113).

⁵ Ο Σπυρόπουλος αρχικά τους αναφέρει ως λάκκους (Σπυρόπουλος, 1982γ: 113), ενώ σε νεώτερο άρθρο του ως κιβωτιόσημους (Spyropoulos, 1998: 31). Ο Boyd τους χαρακτηρίζει ως λάκκους (Boyd, 2002: 195).

⁶ Στο δάπεδο του θαλάμου υπάρχουν οπές στρογγυλής διατομής, καταδεικνύοντας ένα είδος στέγασης του χώρου, αφότου κατέπεσε η οροφή του, ενώ στην είσοδο του τάφου αποκαλύφθηκε μικρός θησαυρός βυζαντινών νομισμάτων.

⁷ Τάφος υπ' αριθμόν 6 κατά Boyd, 2002.

⁸ Τάφος υπ' αριθμόν 1 κατά Waterhouse and Simpson, 1961: 126 και υπ' αριθμόν 4 κατά Boyd, 2002.

⁹ Ο Boyd αναφέρει ότι ο δρόμος ήταν βαθμιδωτός (Boyd, 2002: 196).

¹⁰ Τάφος υπ' αριθμόν 5 κατά Boyd, 2002.

Σχόλιο: Η θέση του τφ. 1 δεν είναι ξεκάθαρη σε σχέση με τους θαλαμοειδείς. Ένδειξη για έναν ακόμα τάφο αποτελεί κατεστραμμένο κυκλικό λάξευμα στα Α του λόφου, το οποίο εντοπίστηκε από τον Σταϊνχάουερ (Σπυρόπουλος, 1982-1983: 116).

A4 Πελλάνα: Παλαιόκαστρο

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος κοντά και Β του χωριού Πελλάνα, στο Β τμήμα της κοιλάδας του ποταμού Ευρώτα, στη Δ όχθη του. Άλλες ονομασίες του χωριού «Καλύβια», «Γεωργίτσι».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 125-127. Σπυρόπουλος, 1982γ: 113. Δημακοπούλου, 1982: 113. Βανου, 1996: 42-43. Spyropoulos, 1998: 35-37. Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83-84. Το Έργο του ΥΠΠΟ, 2000: 93-94. Boyd, 2002: 195. Σπυρόπουλος, 2002: 22.

Εικόνες: 19-24, 28-41.

ΠΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Λείψανα ενός ευρύχωρου, όπως αναφέρεται, κτιρίου κάτω από μεσαιωνικά κτίσματα στην κορυφή. Καταστράφηκε από πυρκαγιά κατά την ΠΕ II φάση. Κτιριακά κατάλοιπα και στη Ν πλαγιά. Δεν δίνονται άλλα στοιχεία.

Τάφοι: Έξι λίθινοι περίβολοι της ΠΕ II φάσης, σε αναβαθμό, χαμηλότερα της κορυφής.

Σχόλιο: Δεν έχουν δημοσιευτεί. Από προκαταρκτικά άρθρα αντλούνται τα ακόλουθα: Δύο τουλάχιστον από τους περιβόλους έχουν διάμετρο περίπου 4μ., λίθινα θεμέλια που σώζονται έως 0,50μ. Ένας περιείχε ακτέριστες ταφές σε πίθους, ενώ μία ταφή αποκαλύφθηκε στην εξωτερική πλευρά του περιβόλου. Δίπλα και σε επαφή με αυτόν υπήρχε βόθρος με στάχτες και όστρακα από ΠΕ II φιάλες, ενώ μία αύλακα ένωσε δύο αντιδιαμετρικές οπές στο έρκος του περιβόλου, η οποία σύμφωνα με τον ανασκαφέα χρησιμοποιούνταν πιθανόν για τέλεση χών ή άλλων θυσιών σχετιζόμενων με τις ταφικές πρακτικές. Στο εσωτερικό άλλου περιβόλου αποκαλύφθηκε κυκλικός βόθρος, βάθους 0,60μ. γεμάτος στάχτες και όστρακα κυρίως ΠΕ II φιαλών. Το ότι δεν εντοπίστηκε ταφή στο εσωτερικό του οδήγησε στην άποψη ότι ο συγκεκριμένος περίβολος είχε τελετουργικό χαρακτήρα.

ΜΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Τμήματα τοίχων στη Ν πλαγιά. Δεν δίνονται άλλα στοιχεία.

Σχόλιο: Στο ίδιο σημείο οικιστικά κατάλοιπα της ΠΕΧ και κυρίως της ΥΕΧ.

Τάφοι: Άγνωστος αριθμός κιβωτιόσχημων της μεταβατικής μάλλον φάσης ΜΕ III/ΥΕ I. Αναφέρεται ότι περιείχαν ταφές σε συνεσταλμένη στάση.

Κτερίσματα: Κεραμική και ένα χρυσό έλασμα με έκτυπη διακόσμηση στιγμών και σπειροειδών γραμμών και κύκλων

Σχόλιο: Δεν είναι δημοσιευμένοι και δεν είναι σαφές ποιοι ήταν κτερισμένοι και τι περιείχαν. Ένας σφραγιδόλιθος με παράσταση λιονταριού επιτιθέμενου σε ελάφι θεωρείται πιθανό ότι προέρχεται από έναν από τους τάφους (Το Έργο του ΥΠΠΟ, 1999: 83. Boyd, 2002: 196).

ΥΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Κατάλοιπα κτιριακού συγκροτήματος στη Ν πλευρά λόφου. ΥΕ IIIA2 έως IIIB2/Γ1 φάση.¹¹

Σχόλιο: Αναφέρονται τρεις οικοδομικές φάσεις από τα τέλη της ΜΕ έως και την ΥΕ III, με τουλάχιστον ένα στρώμα καταστροφής κατά την ΥΕ IIIB2 φάση. Γίνεται λόγος για ανακτορικό κτίσμα με κεντρικό μέγαρο μεγάλων διαστάσεων (35×13,6μ.) με ανατολική πτέρυγα δωματίων, ιερό και

---

¹¹ Η κατοίκηση του λόφου συνεχίζεται κατά τους υπομηκοναϊκούς και πρωτογεωμετρικούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα, σύμφωνα με κτιριακά λείψανα και αντίστοιχη κεραμική (Σπυρόπουλος, 2002: 24-31).

αποθηκευτικούς χώρους στα δυτικά, βοηθητικά κτίρια στα βόρεια, ενώ στα νότια ανοίγονταν μεγάλη αυλή.

Κινητά ευρήματα: Τμήματα γυναικείων ειδωλίων τύπου Φ και αγγεία (σκύφοι, κύλικες, πιθαμοφορείς Ανακτορικού ρυθμού).

Δρόμος: Αναφορά για λιθόστρωτο δρόμο.

Τείχος: Αναφορά «κυκλώπειου» τείχους. Ορατά τμήματα στη Ν πλευρά του λόφου, όπου αναγνωρίζονται κατάλοιπα πύλης.

Σχόλιο: Ο ανασκαφέας υποστηρίζει ότι το τείχος συνεχίζει στα Δ, περικλείοντας την πηγή Πελλανίδα, καταλήγοντας στα Α του λόφου (Σπυρόπουλος, 2002: 24). Δεν είναι ξεκάθαρο εάν πρόκειται για διαφορετική κατασκευή από εκείνη που ο Σπυρόπουλος κατονομάζει δρόμο. Επίσης, στο *Το Έργο του ΥΠΠΟ, 2000: 93* αναφέρεται ότι ο δρόμος χρονολογείται στην ΠΕ II.

Τάφοι: Κάθετος λακκοειδής (4×5×3μ.), της ΥΕ I-II, πλήρως συλημένος, μεταξύ των πρωιμότερων κιβωτιόσχημων τάφων.

A5 Σπάρτη

Συντ.: (157E / 531N)

Γεωγραφία: Εντός της σύγχρονης πόλης, στις παρυφές και εντός της κλασικής ακρόπολης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 70. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 108. Banou, 1996: 23-25. Θέμος, 1997: 169. Ζαββού, 1998γ: 154. Ζαββού, 1999δ: 165-166. Papadimitriou, 2001: 29. Zavanou and Themis, 2009: 106-109, 111-112. Ζαββού, 2010: 87-99.

Εικόνες: 51-53.

ΠΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα:

- Οικ. Λαφογιάννη: Τμήματα τοίχων ΠΕ κτισμάτων, εντός του οικιστικού ιστού της Σπάρτης.
- Οικ. Σόκος-Κουτάκου, περιοχή Αγία Ειρήνη: Τμήματα τοίχων ΠΕ II κτισμάτων και πιθανή εστία.

Κινητά ευρήματα: Άφθονη κεραμική (φιάλες, ραμφόστομες φιάλες, λεκανίδες), λίθινα εργαλεία (μυλόλιθος, λεπίδες οψιανού και φολίδες πυριτόλιθου).¹²

ΜΕΧ: Περιοχή Ψυχικό, αγρός ΝΑ της πόλης (Ο.Τ 79) κοντά στο “βωμό του Ψυχικού”:

Στρώμα από λίθους, πλιθρες και μεγάλη ποσότητα οστράκων, κυρίως χειροποίητης κεραμικής (διακρίνονται όστρακα με μαστοειδείς αποφύσεις, με εμπίεστη ή εγγάρακτη διακόσμηση, ορισμένα «Αδριατικού» τύπου και όστρακα με στίλβωση (dark burnished)). Επίσης, λίθινος πέλεκυς, λίθινο διάτρητο δισκάριο και απολεπίσματα οψιανού.

Τάφοι: Εφτά τάφοι, υπερκείμενοι του προαναφερθέντος στρώματος καταστροφής.

- **Τάφος 2:** Ορθογώνιος λάκκος με λεπτές ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες, προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ, διαστ. 2×0,90μ. Ένας ενήλικας σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα Α. Ακτέριστος. Στη ΒΔ γωνία τμήμα οστού κάτω άκρου προγενέστερης ταφής. Στο γέμισμα του τάφου εντοπίστηκαν πολλά οστά, δόντια ζώων και όστρακα.
- **Τάφος 4:** Ορθογώνιος λάκκος με λεπτές ορθογώνιες καλυπτήριες πλάκες, προσανατολισμός ΒΔ-ΝΑ, διαστ. 1,24×0,36μ. Ένα παιδί με τα γόνατα ελαφρώς λυγισμένα και το κεφάλι στα Α.

Κτερίσματα: Δίπλα στο κεφάλι ένα χειροποίητο, μόνωτο κύπελλο, κοντά στο δεξί χέρι λίθινος δακτύλιος και τεμάχιο χαλκού κυκλικής διατομής (ίσως τμήμα περόνης).

¹² Στο ρέμα Μαγουλίτσα εντοπίστηκαν τουλάχιστον δύο περιπτώσεις ΠΕ υλικού σε δευτερογενή απόθεση, εκατέρωθεν αυτού. Η κοίτη του ρέματος πιθανόν διαμορφώθηκε μεταγενέστερα του ΠΕ οικισμού, ίσως στους ιστορικούς χρόνους. Μένει να διαπιστωθεί μέσω γεωμορφολογικών ερευνών (Zavanou and Themis, 2009: 109).

- **Τάφος 5:** Ταφή νηπίου κάτω από θραύσματα πίθων και καλυμμένη από λίθινες πλάκες. Σε συνεσταλμένη στάση και το κεφάλι στο Β.
- **Τάφος 6:** Ταφή νηπίου κάτω από θραύσματα πίθων και καλυμμένη από λίθινες πλάκες.
- **Τάφος 7:** Ταφή νηπίου κάτω από θραύσματα πίθων και καλυμμένη από λίθινες πλάκες.
- **Τάφος 8:** Κτιστός κιβωτιόσχημος με λίθινες καλυπτήριες πλάκες, προσανατολισμός Β-Ν, διαστ. 0,94×0,40μ. ένα βρέφος σε συνεσταλμένη στάση, με το κεφάλι στα Ν.

Κτερίσματα: Ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων και μία χάλκινη ψήφος.

Σχόλιο: Στην περιοχή της ανασκαφής βρέθηκαν και διάφοροι λάκκοι με οστά από κατεστραμμένους τάφους μαζί με κτηριακά κατάλοιπα. Δεν προέκυψαν όμως στοιχεία για την ύπαρξη τύμβου.

ΥΕΧ:

ΥΕ I:

- **Τάφος:** Ορθογώνιος κτιστός τάφος της ΥΕ I φάσης, μεταξύ των προαναφερθέντων ΜΕ. Προσανατολισμός Δ/ΒΔ-Α/ΝΑ. Είσοδος στην Α στενή πλευρά, φραγμένη με ξερολιθιά. Κτισμένος από μικρούς πλακοειδείς λίθους, με το Β και Ν τοίχωμα κατά τον εκφορικό τρόπο δόμησης και είχε καλυφθεί από μεγάλους πλακοειδείς λίθους. Μόνο ανακομιδές παλαιότερων ταφών και κτερισμάτων στη Ν και Δ πλευρά. Δεν εντοπίστηκε πρωτογενής ταφή.

Κτερίσματα: Δύο οπισθότητες πρόχοι, ένα προχοΐδιο μία πρόχους με υπερυψωμένη λαβή, όστρακα κυπέλλου τύπου Βαφειού, ένας ζωόμορφος άβαφος ασκός, τροχήλατος άβαφος κύαθος, πήλινο ομοίωμα πλοιαρίου, κατεργασμένα χαύλια από επένδυση οδοντόφρακτου κράνους, μία χάλκινη ψήφος από ταινιωτό έλασμα και δύο από αμέθυστο και κορναλίνη, αντίστοιχα.

ΥΕ III: Μικρή ποσότητα οστράκων α) στην αρχαία ακρόπολη Σπάρτης, μεταξύ του ναού της Αθηνάς Χαλκιοίκου και του κοίλου του αρχαίου θεάτρου (διαταραγμένες επιχώσεις), β) στα ΝΑ της ακρόπολης, όχι μακριά από τα τείχη, γ) σύνολο μυκηναϊκών σφραγιδολίθων κοντά στο ναό της Αθηνάς Ορθίας, δ) όστρακα σε διάφορα σημεία του οικιστικού ιστού της Σπάρτης.

Σχόλιο: Όστρακα υπομυκηναϊκών σκύφων σε μικρό αποθέτη εντός οικόπεδου με οικιστικά κατάλοιπα της ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής εποχής (Θέμος, 1997: 169).

A6 Μενελάιο¹³

Συντ.: (182Ε / 510Ν)

Γεωγραφία: Κορυφογραμμή λοφώδους εξάρματος, κατά μήκος της Α όχθης του ποταμού Ευρώτα, ΝΑ της Σπάρτης, με τρεις κορυφές, από Β προς Ν: Βόρειος λόφος, πλάτωμα με το αρχαϊκό ιερό Μενελάου και Ελένης,¹⁴ Προφήτης Ηλίας και λόφος Αετού. Χαρακτηριστικό της γεωμορφολογίας το εύθρυπτο πέτρωμα, η διάβρωση του οποίου έχει επιφέρει την απώλεια σημαντικού πάχους επιχώσεων.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 72. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 107-108. Catling, 1973-1974. 1975α. 1975β. 1976. 1977α. 1977β. 1978. 1980. 1982. 1983. 1986. 1989. Banou, 1996: 26-31. Ζαββού, 1999α: 176. Papadimitriou, 2001: 29. Boyd, 2002: 200. Cavanagh and Crouwel, 2002: 149. Hope Simpson and Hagel, 2006: 46-47. Catling, 2009.

Εικόνες: 54-75.

Ύπαρξη Τελικής ΝΑ.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής στο Βόρειο λόφο.

ΜΕΧ:

¹³ Δεν θα γίνει λεπτομερής παράθεση των χαρακτηριστικών κάθε κτιρίου και τάφου καθώς έχουν δημοσιευτεί πλήρως στη μονογραφία Catling, 2009.

¹⁴ Από δω και πέρα θα αναφέρεται ως λόφος Μενελαίου.

Βόρειος λόφος:

Κτιριακά κατάλοιπα: Αποσπασματικά λείψανα κτιρίων, καλύτερα διατηρημένα στο Ν τμήμα.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική τοπικής παραγωγής, όστρακα αγγείων της μετάβασης ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι και των ΥΕ Ι και ΙΑ-Β φάσεων, όπως κύπελλα τύπου Βαφειού, εφουραϊκές κύλικες, πίθοι Ανακτορικού ρυθμού και όστρακα ΥΜ Ι αγγείου με φυτικό κόσμημα (grass-reed).

Λόφος Μενελαίου:

Κτιριακά κατάλοιπα: Δεν έχουν διασωθεί. Ενδείξεις για την ύπαρξη κτισμάτων αποτελούν ορισμένοι λαξευμένοι πυρόλιθοι, οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση σε κτίρια της ΥΕ ΙΙ-ΙΙΑ1 φάσης, καθώς επίσης και πασαλότρυπες σχετιζόμενες με ΜΕ κεραμική, χωρίς ξεκάθαρη κάτοψη.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική τοπικής παραγωγής (πιθανότητα της μετάβασης στην ΥΕ Ι φάση, με παράλληλα στην Ασέα και τα Νιχώρια).

Τάφοι: Απλός λάκκος με ταφή ενός ενήλικου ατόμου σε συνεσταλμένη στάση. Ακτέριστος. (Σε επιχώσεις υποκείμενες κτιρίου της ΥΕ φάσης. Χαρακτηρίζεται ως ΜΕ, αν και κρίνεται εξίσου πιθανή η χρονολόγησή του στην ΥΕ Ι ή ΥΕ ΙΑ φάση (Boyd, 2002: 200. Catling, 1975α: 80).

Λόφος Αετού:

Δύο μικροί κεραμικοί κλιβάνοι της ΜΕ ΙΙ φάσης. Κλιβανός 2: τοιχώματα κατασκευασμένα με την τεχνική πιζέ. Πήλινο διάτρητο επίπεδο για τη διέλευση του ζεστού αέρα, πάνω στο οποίο τοποθετούνταν τα κεραμικά.

Κινητά ευρήματα: Ελάχιστη τυπική ΜΕ κεραμική.

Τάφοι:

- Ένας μικρός κάθετος λακκοειδής (2×1,10μ.), της ΜΕ ΙΙΙ φάσης, με προσανατολισμένο Β-Ν. Στο βάθος του λάκκου έξι σχιστολιθικές πλάκες κάλυπταν τον τάφο ενός ενήλικου ατόμου, σε ύπτια θέση με λυγισμένα τα κάτω άκρα.

Κτερίσματα: πήλινο σφονδύλι και τμήμα χρυσού ελάσματος. Κάτω από το σκελετό υπήρχε αποτύπωμα υφάσματος (Είναι λίγο πρωιμότερος των ακόλουθων πέντε τάφων).

- Πέντε απλοί λάκκοι, της ΜΕ ΙΙΙ φάσης. Από αυτούς ένας σκάφτηκε στα κατάλοιπα του ενός κλιβάνου και ένας σε τμήμα του κάθετου λακκοειδή. Περιείχαν από μία ταφή ενήλικου ατόμου, σε ύπτια στάση με τα κάτω άκρα ελαφρώς λυγισμένα. Σε μία περίπτωση το σώμα είχε τοποθετηθεί σε στρώση βοτσάλων, ενώ σε δύο άλλες μικροί λίθοι είχαν τοποθετηθεί στα όρια του κεφαλιού και των ποδιών. Κτερίσματα δεν βρέθηκαν.

Σχόλιο: Η ένταξή τους στη ΜΕ ΙΙΙ έγινε βάσει της κεραμικής των υπερκείμενων από τους τάφους επιχώσεων (Catling, 1980: 154. 1982: 35), η οποία περιείχε χονδροειδή, μαύρη και γκρι μυνιακή, στιλβωμένη, αμαυρόχρωμη και κεραμική ανοιχτό-επί-σκοτεινού (Catling, 1983: 30).

ΥΕΧ:

ΥΕ ΙΑ:

Λόφος Μενελαίου:

Κινητά ευρήματα: Όστρακα πίθων Ανακτορικού Ρυθμού σε διαβρωμένες επιχώσεις στα Ν του λόφου.

ΥΕ ΙΙΒ: Σημαντική οικοδομική δραστηριότητα, κτιριακά κατάλοιπα σε πολλά σημεία της κορυφογραμμής. Διακρίνονται τα εξής:

Λόφος Μενελαίου:

Κτιριακά Κατάλοιπα:

- Μέγαρο 1 – Περίοδος Ι: Σύνθετο κτίριο τριών παράλληλων ορθογώνιων μονάδων στον άξονα Β-Ν. Είσοδος στα Ν. Κεντρική πτέρυγα (House Β) μεγαροειδής με πιθανό δεύτερο όροφο και ένα ακόμα δωμάτιο ίσως αποθηκευτικό στη Β πλευρά της. Δυτική πτέρυγα (House C) τέσσερων ή πέντε δωματίων και ανατολική (House Α) πέντε, πιθανόν με είσοδο στο διάδρομο και χρήση αποθηκευτική. Οι τρεις πτέρυγες χωρίζονταν από δύο διαδρόμους πλ. σχεδόν 2μ. Λιθόστρωτα δάπεδα δωματίων και διαδρόμων. Στους τοίχους ορισμένων

δωματίων γραπτή διακόσμηση. Η στέγαση του κτιρίου ήταν μάλλον ενιαία. Ίχνη ξυλοδεσιάς στην τοιχοποιία των περύγων Α και C. Συνολική κατασκευή ιδιαίτερα επιμελημένη και ογκώδης.

Σχόλιο: Λόγω της μεγάλης έκτασης του κτιρίου και της στενότητας του διαθέσιμου χώρου, απαιτήθηκε η στήριξη της ΒΑ γωνίας του σε χαμηλότερο επίπεδο, το οποίο ανυψώθηκε. Λίγο μετά την οικοδόμησή του υπέστη σοβαρές ζημιές, πιθανόν από σεισμό.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική χονδροειδής και λεπτή (*stemmed* κύπελλα με μοτίβο ναυτίλου, κρατήρας, οινόχρη, αμφορέας, αλάβαστρο και κύλικες).

Σε αποθέτη πιθανόν θεμελίωσης του Μεγάρου Ι αγγείο ΥΜ ΙΒ τύπου, ασυνήθιστου σχήματος για τον ηπειρωτικό χώρο (Catling, 1973-1974: 305, 308).

Μέγαρο 1 - Περίοδος Ια: Νέα οικοδομική φάση, μικρής διάρκειας, στην οποία ανήκουν τοίχοι πάνω από τον πρόδρομο της κεντρικής πτέρυγας, μία εστία στο βασικό δωμάτιο της δυτικής και μία μικρή μεταλλευτική κάμινος στον Α διάδρομο.

Λόφος Αετού:

Κτιριακά κατάλοιπα:

- Κτίριο Β.
- Αναλημματικός τοίχος.

ΥΕ ΙΙΑ

Βόρειος Λόφος:

Κινητά ευρήματα: Όστρακα κεραμικής.

Λόφος Μενελάϊου:

Κτιριακά κατάλοιπα:

- Μέγαρο 2 - Περίοδος ΙΙ: ΥΕ ΙΙΑ1 (ίσως τέλη ΥΕ ΙΙΒ). Απομάκρυνσή από την πλευρά του πλατώματος σχεδόν 10μ. και δημιουργία αναβαθμού, στο γέμισμα του οποίου χρησιμοποιήθηκε και προγενέστερο κατεστραμμένο οικοδομικό υλικό. Εντός αυτού θραύσματα από δύο ειδώλια τύπου Ψ, ενός γυναικείου ΥΜ τύπου και ενός πλήινου ομοιώματος κτιρίου με μινωικά στοιχεία (ίσως και κέρατα καθοσιώσεως). Προσανατολισμός κτιρίου ΒΑ-ΝΔ. Είσοδος στα ΝΔ. Συνολική έκταση 54×40μ., σε δύο επίπεδα, ένα χαμηλό στα Δ και ένα υψηλότερο στα Α. Το ανώτερο επίπεδο αποτελούνταν από ένα μεγαροειδές κτίσμα, με πιθανό δεύτερο όροφο και γραπτά κονιάματα, συγκρότημα δωματίων (σώζονται αποσπασματικά) κοντά στη ΒΔ άκρη του πλατώματος αποθηκευτικού ή αμυντικού χαρακτήρα (Θέση στην άκρη του πλατώματος και ογκώδης θεμελίωση). Μεταξύ των επιπέδων ένας μεγάλος χώρος, ίσως υπαίθριος. Το χαμηλότερο επίπεδο αποτελούνταν από μία πτέρυγα με δύο άξονες δωματίων εκατέρωθεν ενός διαδρόμου και πιθανό δεύτερο όροφο. Εγκαταλείπεται πριν την ΥΕ ΙΙΑ2 φάση.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική (χαρακτηριστικότερα δείγματα ένα όστρακο από πίθο Ανακτορικού ρυθμού με μοτίβο διπλό πέλεκυ και τμήμα ΥΕ ΙΙΑ1 οινόχρης μίμησης του αντίστοιχου μεταλλικού τύπου), θραύσματα γραπτού κονιάματος, ειδώλια.

Τάφοι: Απλός λάκκος μικρών διαστάσεων της ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΑ1 φάσης, στα ΒΔ του Μεγάρου 1, ένα βρέφους με ένα θήλαστρο. Πάνω από το κεφάλι και τα κάτω άκρα είχαν τοποθετηθεί μικρές λίθινες πλάκες.

Λόφος Προφήτη Ηλία:

Κτιριακά κατάλοιπα: Μεγάλο κτίριο της ΥΕ ΙΙΑ2 φάσης στη Ν πλαγιά.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική.

Στον αυχένα μεταξύ των λόφων Προφήτη Ηλία και Αετού σε επιχώσεις ξεροπόταμου δευτερογενείς αποθέσεις οικοδομικού υλικού, άφθονης κεραμικής ΥΕ ΙΙΒ2 (παράλληλα με αργολική κεραμική)¹⁵ και ΙΙΙΓ1 φάσης (άφθονα όστρακα χειροποίητης «βαρβαρικής» κεραμικής), θραυσμάτων μυκηναϊκών ειδωλίων,

---

¹⁵ Σκύφοι της ομάδας Β και σκύφοι με ρόδακες στις εξωτερικές πλευρές (Δημακοπούλου, 1982: 106).

χάλκινων αντικείμενων και οστών ζώων, προερχόμενα κατά πάσα πιθανότητα από τις ΝΔ πλαγιές του Προφήτη Ηλία.

ΥΕ ΙΙΒ

Βόρειος Λόφος:

Κτιριακά κατάλοιπα: Δεν διατηρούνται σε καλή κατάσταση εξαιτίας της διάβρωσης.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική, κυρίως ΥΕ ΙΙΒ2 φάσης, θραύσματα ειδωλίων, θραύσμα από χάλκινο μαχαίρι και ένα μικρό αγγείο από ορεία κρύσταλλο.

Λόφος Μενελαίου:

- Μέγαρο 3 – Περίοδος ΙΙΙ: Επισκευή και χρήση του κατώτερου επίπεδου του Μεγάρου 2.¹⁶ Διατήρηση της ίδιας περίπου κάτοψης, με διακριτό στοιχείο την χρήση ερυθρού χρώματος συνδετικού υλικού αντί του προγενέστερου κιτρινωπού. Καταστράφηκε από φωτιά στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ φάσης.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική (κυρίως βαθείς και ρηχοί σκύφοι, μόνωτα κύπελλα, μία λεκάνη, μεγάλοι αποθηκευτικοί πίθοι με πήλινα σφραγίσματα), ένα θραύσμα πήλινου ειδωλίου τύπου Ψ, χάλκινες αιχμές βελών, μικρά θραύσματα από αδιάγνωστα χάλκινα αντικείμενα, τμήμα χρυσού σύρματος, ένα ακροφύσιο φουσερού και ένα χάλκινο σύρμα για τη σύνδεση των μερών μίας μήτρας.

- Αποσπασματικοί τοίχοι κτιρίων, πάχ. 0.60μ, στα ΝΔ του Μεγάρου 3.
Κινητά ευρήματα: Κεραμική της ΥΕ ΙΙΒ2 και λίγη της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης.
- Τμήμα μυκηναϊκού κτιρίου με τοίχους κατασκευασμένους από αργούς λίθους μεσαίου μεγέθους στην Α πλαγιά του Μενελαίου.

Κινητά ευρήματα: Θραύσματα κυλίκων.

- Μεγάλος σωρός απορριμμάτων: ΥΕ ΙΙΙ φάση, στη ΒΑ γωνία του Μεγάρου 2. Αρχικά στο σημείο, μετά την καταστροφή του Μεγάρου 1, κατασκευάστηκε μία εστία-φούρνος, η οποία κάποια στιγμή καταργήθηκε όταν πολύ κοντά σε αυτήν, περίπου στο 2ο μισό του 13ου αι π.Χ. ενταφιάστηκε ένα παιδί κάτω από έναν μικρό λίθινο τύμβο. Στη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ2 φάσης στην ίδια περιοχή εναποτέθηκαν μεγάλου πάχους στρώσεις απορριμμάτων, στο ανώτερο τμήμα των οποίων αποκαλύφθηκαν τρεις ανθρώπινοι σκελετοί, δύο ενηλίκων και ενός ακόμα παιδιού, οι οποίοι μάλλον είχαν απορριφθεί και όχι ενταφιαστεί.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική καλής ποιότητας της ΥΕ ΙΙΒ, ΙΙΙΑ1 (χαρακτηριστικό όστρακο κύλικας με διπλό πέλεκυ και κέρατα καθιερώσεως) και κυρίως της ΥΕ ΙΙΒ2 φάσης (κύλικες, λεκανίδια, βαθείς και αβαθείς λεκάνες), ένας φακοειδής σφραγιδόλιθος από ιάσπη με παράσταση αρσενικού προβάτου, θραύσμα μήτρας πιθανόν για κατασκευή χάλκινου πινακίου διακοσμημένου με ανάγλυφες τεθλασμένες γραμμές, τμήμα χάλκινου πιάτου και διάφορα θραύσματα πήλινων ειδωλίων γνωστών μυκηναϊκών τύπων.

Λόφος Αετού:

- Κτίριο Β: Μεγάλο μεγαροειδές κτίριο με τοιχοποιία από ασβεστόλιθους, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ φάση, στα Ν της κορυφής. Σωζ. διαστ. 18×8μ., προσανατολισμός Α-Δ κατά τον μακρύ άξονα. Επιμελημένα βοτσαλωτά δάπεδα. Ύπαρξη δεύτερου ορόφου. Τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, οι δύο στην ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1.

Κινητά ευρήματα: Ελάχιστη κεραμική και ένα θραύσμα σφραγιδόλιθου από σάρδιο με παράσταση ταύρου από την τάφρο θεμελίωσης του κτιρίου.

- Αναλημματικός τοίχος: ΥΕ ΙΙΒ φάση, στη Ν πλαγιά, ογκώδους τοιχοποιίας (πλ.1,20μ. ύψος 2μ. τουλάχιστον) με μεγάλους ακατέργαστους ασβεστόλιθους μη τοπικής προέλευσης και ογκόλιθους από την κοίτη του ποταμού Ευρώτα. Ίχνη ξύλινων δοκαριών στη λίθινη τοιχοποιία. Η ανώτερη οριζόντια επιφάνεια, κατά πάσα πιθανότητα, πλακόστρωτη με κοκκινωπό και κυανό σχιστόλιθο. Ίχνη πήλινων υδρορροών για την αποστράγγιση των όμβριων υδάτων.

---

¹⁶ Πρόκειται για το κτίριο που ανέσκαψε το 1910 ο R. M. Dawkins.

- Κτίριο Α: Τμήμα κτιρίου ορθογώνιας κάτοψης, ΥΕ ΙΙΒ φάση, μεγάλων διαστάσεων, στον χαμηλότερο αναβαθμό, κοντά στον αναλημματικό τοίχο. Θραύσματα γραπτού ασβεστοκονιάματος, μονολιθικό κατώφλι εισόδου από μπλε ασβεστόλιθο. Καταστράφηκε από σεισμό στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ2 φάσης.
- Δρόμος: Μεταξύ αναλημματικού τοίχου και κτιρίου Α, αρκετά φαρδύς. Πιθανόν εξυπηρετούσε την επικοινωνία μεταξύ των δύο αναβαθμών στην πλαγιά.

ΥΕ ΙΙΓ

Λόφος Αετού:

- Αναλημματικός τοίχος: μικρές επισκευές.
- Ένα ή δύο κτίσματα επισκευάζονται εν μέρει και χρησιμοποιούνται για μικρό χρονικό διάστημα, κοντά στον αναλημματικό τοίχο.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική κυρίως ΥΕ ΙΙΓ1 χειροποίητη «βαρβαρική».

- Λίθινος σωρός οικοδομικού υλικού, στην κορυφή του λόφου. Μάλλον φροντισμένη κατασκευή και όχι απλή συσσώρευση, ως απόπειρα καθαρισμού των κατεστραμμένων κτιριακών καταλοίπων, αν και το σημείο δεν πρέπει να κατοικήθηκε ξανά.

Κινητά ευρήματα: Μικρή ποσότητα όστρακων των ΥΕ ΙΙΒ2 και ΙΙΓ1 φάσεων, ορισμένα εικονιστικά και ελάχιστα της ΥΕ ΙΙΑ.

Γενικό Σχόλιο: Η συνολική έκταση της θέσης του Μενελαίου ξεπερνάει τα 15 εκτ. Επιφανειακά ευρήματα, τουλάχιστον της ΥΕ ΙΙΒ φάσης, υποδεικνύουν εγκατάσταση στις Α και Ν πλαγιές του Βόρειο λόφου, γύρω από το Β τμήμα του λόφου Μενελαίου, στα Ν του Προφήτη Ηλία και στην Ν/ΝΔ πλαγιά του λόφου Αετού. Στην τελευταία περιοχή επιφανειακές ενδείξεις υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός ακόμα μεγάλου κτιρίου πιθανόν με γραπτά κονιάματα και κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ1 έως ΥΕ ΙΙΒ φάσης. Συνολικά πρόκειται για μία περιοχή 1100μ. από το Βόρειο λόφο προς τα Ν και πάνω από 200μ. στον άξονα Δ-Α (Catling, 1983: 23, 25).

A7 Κουφόβουνο

Συντ.: (150E / 495N)

Γεωγραφία: Λόφος, 2 γλμ. ΝΔ της Σπάρτης, κοντά στις υπώρειες του Ταυγέτου. Στα Β αυτού ρέει ο μικρός ποταμός Παρόρη. Διάβρωση των επιχώσεων στην κορυφή του λόφου και εναπόθεση άλλων κολουβιακών και αλλουβιακών στις υπώρειες του.

Έρευνα: Ανασκαφή το 1941, δημοσίευση μέρους αυτού του υλικού το 1989.¹⁷ Διεπιστημονικό ερευνητικό πρόγραμμα το 1999 (επιφανειακή, γεωαρχαιολογική έρευνα και δύο ανασκαφικές περιόδους, 2001-2003 και 2005-2006. Η μελέτη του υλικού είναι σε εξέλιξη).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 72-74. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 110. Renard, 1989. Forsén, 1992: 105. Renard, 1995: 80-81. Banou, 1996: 25-26. Cananagh and Mee, 1998: 15, 20. Blackman, 2001-2002. Whitley, 2002-2003. 2003-2004. Whitley et al., 2005-2006. Orgeolet, 2006: 271-274, 276. Lagia et al., 2007. Mee, 2009: 43-53. Lagia and Cavanagh, 2010: 333-346. Cavanagh, B. *Kouphovouno Neolithic project (Greece)*. <http://www.nottingham.ac.uk/archaeology/research/projects/current/kouphovouno.aspx> Yearly reports 1999-2007.

Εικόνες: 76-83.

Ύπαρξη Μέσης, Ύστερης και Τελικής ΝΑ.

¹⁷ Αναφέρεται ότι οι πρώτες έρευνες ανάσκαψαν σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα μεγάλο όγκο επιχώσεων χωρίς την ανάλογη προσοχή και λεπτομερή περιγραφή της στρωματογραφίας (Orgeolet, 2006: 267), καθώς και ότι μεταγενέστερα δημοσιεύτηκαν μόνο όσο ευρήματα είχαν αποθηκευτεί στο Μουσείο Σπάρτης (Mee, 2001: 1).

ΠΕΧ:

Λάκκοι: Διαφόρων μεγεθών, σχήματος στρογγυλού, οβάλ ή ακανόνιστου, οι οποίοι “έκοβαν” τις ΝΛ επιχώσεις και κτιριακές κατασκευές. Οι περισσότεροι λάκκοι καλύπτονταν από λίθινη πλατφόρμα.¹⁸ Εντοπίζονται σε διάφορα σημεία του λόφου, υποδηλώνοντας ένα ΠΕ οικισμό έκτασης περίπου 4 εκτ. όσο και ο νεολιθικός.¹⁹ Οι λάκκοι δεν μπορούν να συσχετιστούν στρωματογραφικά με ακρίβεια. Η εκσκαφή και πλήρωσή τους χρονολογείται πιθανόν στην ΠΕ II φάση. Η λειτουργία τους δεν είναι απολύτως ξεκάθαρη. Σύμφωνα με το υλικό στο εσωτερικό τους (λίθοι, χώμα, όστρακα αγγείων, οστά ζώων και λίθινα εργαλεία) και τη σύσταση των επιχώσεων όπου οι λάκκοι είχαν σκαφτεί, ερμηνεύονται κυρίως ως απορριμματικοί, το γέμισμα των οποίων στη συνέχεια εξομάλυνε το επίπεδο του οικισμού (Orgeolet, 2006: 271-274, 276).

Κεραμική λάκκων: ΠΕ I (όστρακα *red-slipped* και *burnished*), ΠΕ II (τυπικά σχήματα όπως φιάλες και ραμφόστομες φιάλες με *urfirnis* διακόσμηση και σχετικά συχνά αγγεία με εμπέστη σχοινοειδή διακόσμηση), μαζί με Μέση ΝΛ κεραμική και ελάχιστη ΜΕ και ΥΕ.

Τάφοι: 3 *intra muros* απλοί λάκκοι, πιθανόν της ΠΕ II, με έναν ενταφιασμό ο καθένας. Δύο ενήλικες και ένα παιδί. Οι ενήλικες ταφές ήταν κτερισμένες με ένα κύπελλο η κάθε μία.

ΜΕΧ:

Κινητά ευρήματα: Όστρακα (περιοχή C) μινυακής αργιακής, αμαυρόχρωμης και ένα “Αδριατικής” κεραμικής.

Τάφοι: 14 τάφοι. 13 απλοί λάκκοι, 1 κιβωτιόσχημος, στις ανασκαφικές περιοχές A, B, C, D και H. Περιείχαν συνολικά τουλάχιστον 27 ταφές διαφόρων ηλικιών και των δύο φύλων. Ηλικίες: πέντε βρέφη, τέσσερα παιδιά, πέντε έφηβοι και δεκατρία ενήλικα άτομα. Τοποθέτηση κυρίως σε συνεσταλμένη στάση.

Σχόλιο: Σε ταφή της περιοχής C ο νεκρός είχε τοποθετηθεί εκτάδην έχοντας βότσαλα και όστρακα μόνο κάτω από το κρανίο του (Cavanagh et al., *Yearly reports 2001*). Σε ταφή της περιοχής H αποσαθρωμένα σκελετικά κατάλοιπα βρέθηκαν πάνω σε στρώση μικρών στρογγυλών βοτσάλων (Cavanagh et al., *Yearly reports 2003*).

Κτερίσματα: (όσοι είχαν) ένα ή δύο αντικείμενα, αγγείο (κύπελλο, πρόχους, κάνθαρος) ή πήλινο σφονδύλι (B0105, C0926).

Σχόλιο: Σε ταφή της περιοχής B πιθανό κτέρισμα, εκτός από ένα πήλινο σφονδύλι, και ένας λίθινος πέλεκυς. Σε δύο μόνο ταφές εντοπίστηκαν μετάλλια κτερίσματα: Στον τάφο C0213, ένα κύπελλο και μία χάλκινη αιχμή δόρατος τύπου Σέσκλου. Σε τάφο της περιοχής A, η οποία χρονολογείται γενικά στην ΕΠΧ, ένα ζεύγος χάλκινων τριχολαβίδων. Η ταφή στον μοναδικό κιβωτιόσχημο B0108 ήταν ακτέριστη (Cavanagh et al., *Yearly reports 2001*).

ΥΕΧ:

Κινητά ευρήματα: Στην περιοχή C λίγα όστρακα ίσως πρώιμα μυκηναϊκά και στις περιοχές E και F όστρακα σε διαταραγμένες επιχώσεις.

Επιφανειακά ευρήματα: Κυρίως στις A, N και Δ υπόγειες.

---

¹⁸ Η δημοσίευση της ανασκαφής του 1941 αναφέρει ένα αψιδωτό κτίριο της ΠΕ φάσης και ένα ακόμα ορθογώνιας κάτοψης τα οποία ήταν επιφανειακά ορατά (Renard, 1989: 35). Οι νεώτερες έρευνες υποδεικνύουν ότι λανθασμένα είχαν ερμηνευτεί ως κτίρια και ότι πρόκειται λίθινες πλατφόρμες που καλύπτουν ΠΕ λάκκους (Orgeolet, 2006: 273).

¹⁹ Στις υπόγειες του λόφου δεν εντοπίστηκαν ΠΕ κατάλοιπα, τουλάχιστον στα A, όπου στην περιοχή E αμέσως πάνω από επιχώσεις της Μέσης ΝΛ αποκαλύφθηκαν ρωμαϊκά κτιριακά λείψανα. Η απουσία αυτή ίσως αιτιολογείται από την εξομάλυνση του χώρου κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (Cavanagh et al., *Yearly reports 2002*). Κεραμική ΠΕ III φάσης δεν έχει εντοπιστεί στη θέση (Cavanagh et al., 2004: 93, Cavanagh et al., 2007).

ΠΕΧ: 16 ζωόμορφα ειδώλια ίσως της ΠΕΧ .

ΜΕΧ: Όστρακα μινυακά αργιακά, στιλβωμένα και λίγα αμαυρόχρωμα.

ΥΕΧ: ΥΕ I-II όστρακα με λευκό επίχρισμα και ΥΕ IIIA-B (κύλικες, κρατήρες, βαθείς σκύφοι και λεκάνες), διάφορα ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα ΥΕ ειδώλια (ένα τύπου Ψ).

A8 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή

Συντ.: (177E / 479N)

Γεωγραφία: Λόφος, 5-6 χλμ. ΝΑ της Σπάρτης.

Έρευνα: Επιφανειακή και ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Buschor, E. 1927: 1-23. Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 74-76. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 108-109. Σπυρόπουλος, 1981α: 128-129. Δημακοπούλου, 1982. Γεωργουλάκη, 1988: 377, 379. Calligas, 1992: 36. Coulson, 1992: 92, 94. Forsén, 1992: 106. Renard, 1995: 81. Banou, 1996: 31-32. Ψάλλη, 1996-1997: 293. Ζαββού, 1999α: 176. Cavanagh and Crouwel, 2002: 130. Demakouroulou, 2009α: 119-121. Demakouroulou, 2009β: 95-104. Ζαββού, 2010: 95.

Εικόνες: 84-91.

ΠΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Αναφέρονται κτιριακά λείψανα σε διαταραγμένες επιχώσεις με ΠΕ και ΜΕ όστρακα.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική της ΠΕ II φάσης, ίσως και ΠΕ I, ΠΕ III.

ΜΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Αναφέρονται κτιριακά λείψανα σε διαταραγμένες επιχώσεις με ΠΕ και ΜΕ όστρακα.

Κινητά ευρήματα: Μαύρη, γκρι μινυακή, αμαυρόχρωμη και κεραμική *λευκό-επι-σκοτεινό*.

Τάφοι:

- Δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι από μικρούς λίθους και καλυπτήριες πλάκες στην κορυφή του λόφου. ΜΕ III φάση. Ο ένας ήταν ασύλητος και περιείχε μικρό κάλαθο με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και ένα ακόμα αγγείο παρόμοιου σχήματος.
- Ένας κιβωτιόσχημος τάφος με κάθετες πλάκες και τέσσερις μεγάλες ασβεστολιθικές καλυπτήριες στα Ν του λόφου (αγρός Σ. Παυλέρου). Ένας νεκρός, ύπτια θέση, κεφάλι προς Ν (σκελετικά κατάλοιπα διαταραγμένα). Κτερίσματα: Μία χειροποίητη οπισθότιμητη πρόχους, ένας κάρθαρος και ένα χάλκινο αντικείμενο, πιθανόν περόνη.

ΥΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: ΝΔ υπόγειες, 500μ. περίπου από την κορυφή, κτιριακά λείψανα δύο οικιστικών φάσεων, της ΥΕ IIIA2 και της ΥΕ IIIB1-2, αντίστοιχα. Πάχος τοίχων περίπου 0,60μ. και σώζ. ύψος έως 0,60μ.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική (της ΥΕ IIIB φάσης άφθονη και γενικά καλής ποιότητας. Πίθιοι, κύλικες, σκύφοι και άλλα που δεν αναφέρονται), ειδώλια (όμοια με εκείνα του μυκηναϊκού ιερού στην κορυφή του λόφου).

Σχόλιο: Επιφανειακή κεραμική ΥΕ II (ορισμένα όστρακα Ανακτορικού Ρυθμού), ΥΕ IIIB και ΥΕ IIIG.

Ιερό: Πιθανό Μυκηναϊκό ιερό στην κορυφή. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δεν έχουν εντοπιστεί, ενώ όλα τα ευρήματα προέρχονται από διαταραγμένες επιχώσεις και διασκορπισμένες επιφανειακές συγκεντρώσεις στο λόφο, ανάμεικτα με αναθήματα του μετέπειτα ιερού του Απόλλωνα.

Κινητά ευρήματα: 145 πήλινα ειδώλια σε έξι κατηγορίες: 74 ανθρωπόμορφα τύπου Ψ, 2 ιππέων, 32 μεγάλα ζωόμορφα τροχήλατα (ταύροι ή βοοειδή και 2 άλογα), 32 μικρά ζωόμορφα χειροποίητα (βοοειδή, ίπποι, σκύλοι, πρόβατα, ελάφια), 4 πτηνά, το επάνω τμήμα γυναικείας κεφαλής με πόλο και ένα χέρι που κρα-

---

τάει κύλικα (τα δύο τελευταία ανήκαν σε μεγάλα είδωλα), ελάχιστα όστρακα (κρατήρας, κύλικα, αρύταινα, σκύφος Πυκνού ρυθμού και ένα πιθανώς ρυτό Εικονιστικού ρυθμού).²⁰

Σχόλιο: Ο Καλλιγιάς αναγνωρίζει ως πιθανά μεταλλικά αντικείμενα της ΥΕ περιόδου δύο χάλκινες αιχμές δόρατος, που μέχρι πρότινος θεωρούνταν πρωτογεωμετρικές. Όλα τα πήλινα ευρήματα ανήκουν από την ΥΕ ΙΙΒ φάση (ίδρυση ιερού) έως και την ΥΕ ΙΙΙΓ (τα περισσότερα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα είδωλα).

Τάφοι: Απλός λάκκος, πρώιμος Μυκηναϊκός, στην κορυφή (10μ. Α της παλιάς εκκλησίας της Αγίας Κυριακής), προσανατολισμός Α-Δ. Διαταραγμένος εσωτερικά κατά τους ιστορικούς χρόνους. Πιθανά κτερίσματα: στο Α άκρο του ένα μικρό χάλκινο μαχαίρι, τύπου Ια (N. Sanders) της ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι φάσης και στο Δ άβαφος σκύφος και άβαφο μόνωτο κύπελλο.

A9 Αμυκλαίο: Σπηλάκια

Συντ: -

Γεωγραφία: Λόφος περίπου 500μ. ΝΑ από την θέση Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 76. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 108. Σπυρόπουλος, 1981α: 126, 127-128. Δημακοπούλου, 1982: 79. Γεωργουλάκη, 1988: 377-379. Forsén, 1992: 106. Calligas, 1992: 44. Banou, 1996: 32. Ζαββού, 1998β: 173.

Εικόνες: 84, 92.

ΠΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Λείψανα της ΠΕ ΙΙ φάσης. Δεν έχουν δημοσιευτεί περαιτέρω πληροφορίες.

ΥΕΧ:

Τάφοι: Έξι θαλαμοειδείς τάφοι, σχήματος ελλειψοειδούς, κυκλικού ή ακανόνιστου τετραπλεύρου. Παραμένουν αδημοσίευτοι.

Σχόλιο: Δεν υπάρχουν στοιχεία για τον κάθε τάφο ξεχωριστά. Αναφέρεται ότι χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΒ, ότι περιείχαν πλούσια κεραμικά κτερίσματα και ότι παρατηρήθηκαν οι συνήθειες ταφικές πρακτικές της περιόδου (Σπυρόπουλος, 1981α: 127-128). Στην ανασκαφική έκθεση στο ΑΔ υπάρχουν σχέδια κατόψεων μόνο για τους τφ. 1, 2 και 3. Σε μεταγενέστερο καθαρισμό στον θαλαμοειδή 5 αποκαλύφθηκε μία λήκυθος της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης με ταινιωτή διακόσμηση (Ζαββού, 1998β: 173).

A10 Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας

Συντ.: (217E / 471N)

Γεωγραφία: Λόφος, 2 χλμ. περίπου Β του χωριού Σκούρα ή Κεφάλα, 4 χλμ. από την θέση Βαφειό. Στα Α ορίζεται από βαθιά χαράδρα του ρέματος Ξεριάς. Πρόκειται για την θέση Q3008 του Laconia Survey. Σε απέναντι λόφο από το ρέμα συγκέντρωση επιφανειακής κεραμικής (Q3009).

Έρευνα: Παράδοση ευρημάτων στο Μουσείο Σπάρτης το 1967. Ακολούθησε ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Δημακοπούλου, 1967: 197. Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 109. Banou, 1996: 36-37. Shipley, 2002: 407.

Εικόνες: 94-101.

ΥΕΧ: Έξι τουλάχιστον θαλαμοειδείς τάφοι των ΥΕ ΙΙΑ1-2 και ΙΙΒ1 φάσεων.

---

²⁰ Από τα τέσσερα είδωλα πτηνών μόνο το ένα υπάρχει σήμερα. Διάφορα όστρακα του Ανακτορικού ρυθμού που περιγράφει ο Wace ως προερχόμενα από το χώρο του μυκηναϊκού ιερού, έχουν θεωρηθεί ότι μάλλον προέρχονται από τον τάφο του Βαφειού και ότι κατά λάθος βρέθηκαν χωρίς ένδειξη ανάμεσα στα ευρήματα από το Αμυκλαίο (Δημακοπούλου, 1982: 40-42, 66).

Σχόλιο: Ο βράχος στον οποίο λαξεύτηκαν ήταν ιδιαίτερα εύθρυπτος και σημαντικό τμήμα των θαλάμων και των τοιχωμάτων των δρόμων τους κατέρρευσαν. Εντοπίζονται στην Α πλευρά του λόφου και έχουν προσανατολισμό Δ-Α. Όλοι τους, από τα στοιχεία της κάτοψης που διατηρήθηκαν, έχουν θάλαμο ακανόνιστο κυκλικό ή ελλειψοειδή και δρόμους (δύο σώζονται) σχετικά βραχείς και πλατύτερους κοντά στο στόμιο.

- **Τάφος Α1:** Ασύλητος, εν μέρει κατεστραμμένος. Θάλαμος: σωζ. διαστ. 3,20×2,50×2,60μ.
Δύο σωροί ανακομιδής οστών, κοντά στο Β τοίχωμα του θαλάμου, μαζί με όστρακα. Στο έναν αρκετά όστρακα κάλυπταν μία ακέραιη πρόχου, ενώ στο κέντρο του άλλου υπήρχαν τέσσερα όστρακα ενός μόνωτου αβαθούς κυπέλλου.
Ένας σωρός ανακομιδής οστών κοντά στο Ν τοίχωμα του θαλάμου, μαζί με δύο κύπελλα, δύο μόνωτες κύλικες, όστρακα από ψευδόστομο αμφορέα και μία πρόχου και τρία κομβία (ένα πήλινο και δύο από στεατίτη).
Πρώτος λάκκος στα δεξιά της εισόδου, κοντά στη Β πλευρά του θαλάμου, προσανατολισμός ΒΑ-ΝΔ, επιμήκης. Σκελετικά κατάλοιπα από δύο τουλάχιστον άτομα, μία ακέραιη πρόχου και όστρακα άλλων, κομβίο από στεατίτη και ένα σιδερένιο δακτύλιο. Ορισμένα από τα όστρακα των πρόχων του λάκκου συνανήκαν με άλλα από τους δύο σωρούς στο δάπεδο.
Δεύτερος λάκκος στα δεξιά της εισόδου, παράλληλος με τον προηγούμενο, μικρότερων διαστάσεων, κανονικού τετράπλευρου σχήματος. Οστά από τρεις τουλάχιστον σκελετούς με λίγα κτερίσματα σε τέσσερις διαφορετικές στρώσεις: στην ανώτερη μικρά θραύσματα οστών, μικρό κομμάτι άνθρακα, ένα κομβίο από στεατίτη και όστρακο κύλικας. Στη δεύτερη περισσότερα οστά και μία προχοΐσκη. Στην τρίτη τρία κρανία και όστρακο κύλικας (συνανήκον με άλλο από τις ανώτερες στρώσεις και από τις σωρούς στο δάπεδο του θαλάμου). Στην τέταρτη πολλά οστά, ένα ειδώλιο τύπου Φ, 34 ψήφοι από σάρδιο, 256 ψήφοι από φαγεντιανή (οι 250 μικροσκοπικών διαστάσεων).
Διασκορπισμένα στο δάπεδο του θαλάμου οστά, όστρακα από πρόχους, ένα πήλινο κομβίο και ένα λίθινο από στεατίτη.
- **Τάφος Σ1:** Συλημένος, σε καλύτερη κατάσταση διατηρημένος από τους άλλους. Είσοδος (2,60×3,60×2,70μ.). Στόμιο με δύο παραστάδες.
Ένας σωρός οστών στο βάθος του θαλάμου κοντά στο τοίχωμα.
Ένας ορθογώνιος λάκκος, λαξευμένος σε μικρό βάθος μεταξύ στομίου και θαλάμου, μάλλον συλημένος, περιείχε θραυσμένα οστά κρανίου και ενός μηριαίου.
Διασκορπισμένα στο δάπεδο λίγα οστά μαζί με όστρακα κυπέλλου, κύλικας, ψευδόστομου αμφορέα, πυξίδα, πρόχους, τρίωτου μεγάλου αμφορέα, κρατήρα και ένα πήλινο κομβίο.
Σχόλιο: Στα απορριφθέντα, κατά την σύληση, χρώματα από το εσωτερικό του θαλάμου μπροστά στο στόμιο βρέθηκαν αρκετά όστρακα μεγάλων κλειστών αγγείων, ενός μόνωτου κυπέλλου και ένα χάλκινο αντικείμενο το οποίο θεωρήθηκε πιθανό κύμβαλο (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 31-32, 59-60).
- **Τάφος Σ2:** Συλημένος, μεγάλων διαστάσεων (σωζ. διαστ. 2,40×3,15μ.) με τις επιχώσεις του θαλάμου διαταραγμένες από την λαθρανασκαφή και απορριφθέντες κοντά στην είσοδο.
Ένα λαξευμένο τετράπλευρο μεγάλο όρυγμα (2,30×0,80×1,30μ.) με προσανατολισμό Δ-Α, στο κεντρικό τμήμα του θαλάμου. Θραυσμένα οστά, μικρό τμήμα οδοντοστοιχίας ζώου, όστρακα ψευδόστομων αμφορέων, δύο κυλικών, αλάβαστρου και ένα κομβίο από τεφρό στεατίτη.
Σχόλιο: Η χρήση του ορύγματος δεν είναι ξεκάθαρη. Η ανασκαφείας θεωρεί εξίσου πιθανή την χρήση του για ανακομιδές όσο και για νέες ταφές (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 33).
Διάσπαρτα στο δάπεδο του θαλάμου λίγα όστρακα.
- **Τάφος Σ3:** Συλημένος, μικρών διαστάσεων, θάλαμος ακανόνιστος κυκλικός, κανένα εύρημα.

- **Τάφος Σ4:** Συλημένος, μικρών διαστάσεων, θάλαμος ακανόνιστος κυκλικός.
Κινητά ευρήματα: Θραυσμένα οστά και λίγα όστρακα από αμφορίσκο, πρόχου, κύπελλα και ψευδόστομους αμφορείς.
- **Τάφος Σ5:** Συλημένος, μικρών διαστάσεων, θάλαμος ακανόνιστος κυκλικός.
Κινητά ευρήματα: (παραδοθέντα από ιδιώτη) ένα ειδώλιο τύπου Φ, μία πρόχους, μία προχοϊσκη, δύο κυλινδρικές πυξίδες και μία μικκύλη, τα οποία σύμφωνα με πληροφορίες του ιδιώτη ήταν συγκεντρωμένα μαζί με λίγα οστά στο μέσο περίπου του θαλάμου.

Γενικό Σχόλιο: Από τα απορριφθέντα χρώματα της λαθρανασκαφής, μπροστά από τους τάφους, συλλέχθηκαν ένα δόντι ζώου, τμήμα ενός ειδωλίου τύπου Φ, τέσσερα κομβία, δύο από στεατίτη και δύο από πηλό, μικρό κομμάτι άνθρακα²¹ και αρκετά όστρακα αγγείων (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 34-36, 37).

Συνολικά από τα αγγεία των τάφων, επικρατούν οι πρόχοι. Ακολουθούν πυξίδες, ψευδόστομοι αμφορείς, κύλικες, κύπελλα, ένας κρατήρας και ένα αλάβαστρο. Τα περισσότερα χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ2 φάση, ενώ όλα φαίνονται τοπικής παραγωγής. Χαρακτηριστική είναι μία εικονογραφημένη πρόχους με τυπολογικά στοιχεία μεταλλικών αγγείων και παράσταση ανδρικής μορφής σε κεντρική μετόπη. Το σώμα απεικονίζεται κατ' ενώπιον, το κεφάλι και τα πόδια κατατομή. Φοράει κοντό ένδυμα και θώρακα, στο αριστερό χέρι κρατάει επίμηκες αντικείμενο, πιθανώς όπως αναφέρεται όπλο. Από τα τρία ειδώλια τύπου Φ της ΥΕ ΙΙΑ2, ένα ανήκει στον τύπο Α με στιγμωτή διακόσμηση, αντί της συνηθέστερης των κυματοειδών γραμμών και τα άλλα δύο στον τύπο Β της French (Δημακοπούλου, 1967: 199. Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 37, 47-59).

A11 Βαφειό

Συντ.: (193E / 464N)

Γεωγραφία: Λόφος, περίπου 270μ. ΒΔ της θέσης Παλαιοपुरγί.

Βιβλιογραφία: Τσουντας, 1889: 136-143, 148-149. Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 76-78. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 109. Κορρές, 1979: 22. Πλάτων, 1981-1982: 289-290. Βανου, 1996: 32-34.

Εικόνες: 84, 102-105.

YEX:

Τάφος Θολωτός της ΥΕ ΙΙΑ/ΙΙΑ φάσης.

Θόλος: διάμ. 10,15-10,35μ., ισοδομική τοιχοποιία με επιμήκεις επεξεργασμένους λίθους.

Στόμιο: Σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένο (4,56×1,93μ. με 1,80μ.-1,83μ. στο άνω τμήμα), επιμελημένη κατασκευή από κατεργασμένους λίθους με ασβεστοκονίαμα, επιδιορθώσεις ρηγμάτων σε λίθους με νέα στρώση κονιάματος. Στο δάπεδο του στομίου, στο μισό εσωτερικό του τμήμα ακανόνιστος κωνοειδής λάκκος βάθους 1,90μ., στον πυθμένα του στρώμα τέφρας πάχ. 0,10μ. και το υπόλοιπο με πεσμένους λίθους πιθανόν από το κατεστραμμένο υπέρθυρο. Η χρήση του λάκκου δεν έχει διαγνωσθεί. Ο Τσουντας θεώρησε, καθώς δεν βρήκε εντός αυτού κτερίσματα, ότι ίσως λειτουργούσε ως βόθρος εναγισμών.

Είσοδος: Ο τρόπος σφραγίσματος δεν είναι σαφής. Ο ανασκαφέας παρατηρεί ότι δεν υπήρχαν ενδείξεις ύπαρξης θύρας ή χτισμένου τοίχου, παρά μόνο ότι οι κατώτερες επιχώσεις του δρόμου κοντά στο στόμιο ήταν τόσο καλά πακτωμένες ώστε δεν ήταν δυνατή η εισχώρησή τους σε αυτό.

Δρόμος: Κατά μήκος της πλαγιάς του λόφου και όχι εγκάρσια σε αυτήν όπως ήταν ο κανόνας. Ιδιαίτερα μακρής (μέγ. σωζ. μήκ. 29.80μ., πλ. στο στόμιο 3,45μ. ενώ σταδιακά στενεύει), έχει καταφέ-

²¹ Τα μικρά κομμάτια άνθρακα που βρέθηκαν εντός των τφ.Α1 και Σ5 ερμηνεύτηκαν σε συνδυασμό με την απουσία ιχνών πυράς ως κατάλοιπα πρακτικών καύσης αρωματικών ουσιών για την απολύμανση των ταφικών θαλάμων (Δημακοπούλου-Παπαντωνίου, 1977: 47).

ρεια και δάπεδο από ποτάμια βότσαλα. Ευρήματα: Κοντά στο στόμιο ίχνη ανθράκων, δύο μικρά φύλλα χρυσού, ψήφος από ήλεκτρο και όστρακα λίγων αγγείων με ή χωρίς γραπτή κόσμιση, ορισμένα από πιθανοφορείς Ανακτορικού Ρυθμού.

Ευρήματα εντός της θόλου: Στο κέντρο κιβωτιόσχημος τάφος, με επεξεργασμένες πλάκες στο δάπεδο και στην κάλυψή του. Στα Α και Ν αυτού δύο μικρές κοιλότητες, χωρίς κτερίσματα ή στάχτες, πιθανόν για τέλεση πρακτικών προς τιμήν του νεκρού. Στο δάπεδο της θόλου: σχεδόν παντού στάχτες και λίγα απανθρακωμένα οστά όχι όμως χαρακτηριστικά ανατομίας. Θεωρητικά ο τάφος χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές.

Κιβωτιόσχημος τάφος: δεν εντοπίστηκαν οστά. Με βάση τις διαστάσεις του τάφου και της θέσης των κτερισμάτων που περιείχε υποστηρίχθηκε ο ενταφιασμός ενός ενήλικου αρσενικού ατόμου.²² Ένα κρανίο ζώου, χωρίς ίχνη πυρράς, σχεδόν πάνω από τον τάφο ανήκει στο είδος *vinetta civetta*, ζώου “ικτιδοειδές της Αφρικής”.²³ Κατά πόσο το ζώο βρέθηκε τυχαία στο τάφο ή όχι, δεν σχολιάζεται από τον ανασκαφέα και δεν αναφέρει περισσότερα στοιχεία.

Κτερίσματα κιβωτιόσχημου: Στο Δ στενό άκρο, κοντά στην πιθανή θέση του κρανίου: δύο χάλκινα σκεύη, ένας χάλκινος και ένας αργυρός αρυτήρας, τμήμα μικρού αργυρού αγγείου, δύο λίθινοι λύχνοι (ένας από *Rosso Antico*), δύο αλαβάστρινα αγγεία, επτά πήλινα αγγεία (τα τρία λιχνοειδή), ένα ξίφος, δύο χάλκινες αιχμές δοράτων, δύο χάλκινα μαχαίρια (το ένα ίσως εργαλείο), χάλκινος σωλήνας, χάλκινος δίσκος ίσως κατόπτρου και δέκα χάλκινοι κυρτοκόιλοι δίσκοι διαφόρων μεγεθών. Κοντά στην πιθανή θέση του λαιμού: περίπου 80 ψήφοι από αμέθυστο, μεταξύ αυτών και δύο σφραγιδόλιθοι, χρυσόδετο εγχειρίδιο και λεπίδα, χρυσό έλασμα επίθετο σε χαλκό, τρία μικρά χρυσά αντικείμενα πιθανόν προσαρτήματα άλλων, χρυσοί ήλοι και μία αργυρή φιάλη. Στα δεξιά του υποτιθέμενου σώματος: ένα χρυσό και ένα αργυρό κύπελλο, ίδιου σχήματος και μεγέθους, και ένας μικρός σωρός σφραγιδόλιθων. Στα αριστερά του υποτιθέμενου σώματος: εννέα χρυσά και δύο αργυρά κύπελλα, σωρός λίγων σφραγιδόλιθων, τρία δαχτυλίδια τα δύο σφραγιστικά, ένα χρυσό ένα αργυρό και ένα με σιδερένια σφενδόνη, πιθανόν ένα ξύλινο αντικείμενο από ανάλογα ίχνη στο χώμα. Στο Α στενό άκρο: ένα χάλκινο μαχαίρι, δύο πελέκεις, ο ένας συριακού τύπου και τέσσερις μολύβδινοι δίσκοι.

Κτερίσματα κοντά στον κιβωτιόσχημο: χάλκινη βελόνα, τρεις σφραγιδόλιθοι, δύο χρυσά δαχτυλίδια.

Κτερίσματα διάσπαρτα στη θόλο: ένα εγχειρίδιο με χρυσά ελάσματα σχήματος ιχθύων, 11 σφραγιδόλιθοι, δύο αργυροί ήλοι, ψήφοι από αμέθυστο, ορεία κρύσταλλο και ήλεκτρο, διάφορα χρυσά ελάσματα, δύο χρυσά κομβία, ένα χρυσό δισκίο, θραύσματα από ελεφαντόδοντο, τμήματα λίθινων αγγείων και μερικών πήλινων άβαφων.

A12 Παλαιοपुरगी

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, σε κοντινή απόσταση προς τα ΝΑ από την θέση Βαφειό (A11).

Έρευνα: Επιφανειακή και ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Τσουντας, 1889: 131. Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 78-80. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 109. Σπυρόπουλος, 1982β: 112. Coulson, 1992: 91-94. Renard, 1995: 82. Banou, 1996: 34-36. Boyd, 2002: 201.

²² Σύμφωνα με τον Γ. Κορρέ δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί εάν πρόκειται για ένα ή περισσότερα άτομα, ανδρών ή και γυναικών, με βάση τα κτερίσματα (Κορρές, 1979: 31).

²³ Ενδεχομένως πρόκειται για το είδος *Civet cat* με προέλευση από Αφρική και Ασία (<http://onlinedictionary.datasegment.com/word/civet+cat>).

Εικόνες: 84.

Επιφανειακά ευρήματα:

ΠΕΧ: Όστρακα, (ραμφόστομες και μη φιάλες, πίθου), θραύσμα ζωόμορφου ειδωλίου.

ΜΕΧ: Λίγα όστρακα.

ΥΕΧ: Όστρακα ΥΕ I-II και ΥΕ IIIA-B φάσης (άφθονη στις ΝΑ πλαγιές), ενδείξεις κτιριακών καταλοίπων.

ΕΠΧ: Επιφανειακά εργαλεία οψιανού και χειρόμυλοι.

Σχόλιο: Η διασπορά των επιφανειακών ευρημάτων αναφέρεται ότι καλύπτει συνολική έκταση 200.000μ.²

Ανασκαφή:

Ελάχιστα κτιριακά λείψανα ΜΕ III ή πρώιμων ΥΕ χρόνων σε διαταραγμένες επιχώσεις στην κορυφή.

Κινητά ευρήματα: Τρία όστρακα της ΥΕ II και αρκετά της ΥΕ IIIA-B φάσης.

A13 Γεράκι

Συντ.: (400E / 420N)

Γεωγραφία: Ακρόπολη στο χωριό Γεράκι, ημιορεινή περιοχή στους πρόποδες του Πάρνωνα. Πρόκειται για την ακρόπολη της αρχαίας πόλης των Γερονθρών, η οποία δεσπόζει στην εύφορη πεδιάδα στα Α της κοιλάδας του Ευρώτα.

Έρευνα: 1905-1910 δοκιμαστικές τομές, 1995 έως και σήμερα, επιφανειακή έρευνα και ανασκαφή (Τμήμα Μεσογειακής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου του Άμστερνταμ).

Βιβλιογραφία: Wace, 1909-1910: 75. Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 85-86. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 111. Δημακοπούλου, 1982: 111. Renard, 1995: 83. Crouwel et al., 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. Crouwel, 1999: 149. Weingarten, et al., 1999. Boyd, 2002: 204. Hope Simpson and Hagel, 2006: 48-49. Zαννου, 2009: 39. MacVeagh-Thorne and Prent, 2009. Crouwel, 2010.

Υπαρξη Τελικής ΝΑ.

Εικόνες: 107-124.

ΠΕΧ:

- Περιοχή I: Δωμάτιο κτιρίου (τομή 17/11i.), καλής τοιχοποιίας από ευμεγέθεις πλίνθους. Καταστρέφεται από πυρκαγιά. Ευρήματα: ένας μεγάλος αποθηκευτικός πίθος “εντοιχισμένος” σε πλήρη υποδοχή μικρής λίθινης κυκλικής πλατφόρμας, θραύσματα μερικών ακόμα και άλλα μικρότερων αγγείων.

Σχόλιο: Η παρουσία των τουλάχιστον πέντε αποθηκευτικών πύθων και το πλήθος πήλινων ταινιών με σφραγίσματα που αποκαλύφθηκαν στο συγκεκριμένο χώρο υποδηλώνουν κατά τους ανασκαφείς την πιθανή διοικητική λειτουργία του κτιρίου στο οποίο εντάσσεται το μικρό αυτό δωμάτιο. Το μικρότερο αγγεία πιθανόν να ήταν τοποθετημένα σε ψηλότερο σημείο, σε ράφι ή σε όροφο του δωματίου ή και ολόκληρου του κτιρίου (Crouwel et al., 1997: 68).

- Κεντρική Περιοχή: ένα κτίριο μεγάλων διαστάσεων ΠΕ II φάσης και ογκώδους κατασκευής, παρόμοιας με του τείχους.
- Περιοχή II: Τείχος: Α της Κεντρικής Περιοχής, Β πλευρά της ακρόπολης, τμήμα λίθινου οχρωματικού τείχους, διπλής όψεως, γεμισμένο με αμμοχάλικο, πάχ. σχεδόν 1,80-2μ. σωζ. μήκ. τουλάχιστον 13μ., χρήση ορθοστατών και πιθανή πλίνθινη ανωδομή της ΠΕ II ύστερης φάσης. Στο εσωτερικό του τείχους εντοπίστηκε ενσωματωμένο δωμάτιο.

Ενσωματωμένο δωμάτιο: αποθηκευτικού μάλλον χαρακτήρα. Καταστρέφεται από πυρκαγιά. Ευρήματα: τρεις πίθου, μία πρόχους, ένας μεγάλος πτηνόσχημος ασκός, δύο καρποδόχες, άλλα μικρά αγγεία και σημαντική ποσότητα πήλινων ταινιών με σφραγίσματα.

Σχόλιο: Κάτω από την οικοδομική φάση της ύστερης ΠΕ II, αναγνωρίστηκε μία πρωιμότερη, τμήμα τοίχου κτισμένου με μικρότερους λίθους, της ΠΕ I ή πρώιμης ΠΕ II (Crouwel et al., 1997: 68. Crouwel et al., 2000: 60-61, 64, 67. Crouwel et al., 2001: 14-16. Crouwel et al., 2002: 5-10).

- Τέσσερα τμήματα δαπέδων ή / και τοίχων από κτίρια κοντά στο τείχος.
- Νοτιότερα: ένα κτίριο (δύο τοίχοι μνημειώδους κατασκευής), αποσπασματικοί τοίχοι (v. 26 και 141) παρόμοιας τοιχοποιίας, ίσως από οικίες. Δεν δίνονται περισσότερα στοιχεία.

Κινητά ευρήματα: κεραμική (κυρίως της ύστερης ΠΕ II φάσης, λίγη της ΠΕ I ή ΠΕ I/II. *Light Painted, Urfirnis/Dark Painted* κεραμική. Κυρίως οικιακά και χρηστικά σκεύη, προετοιμασίας και κατανάλωσης φαγητού και ποτού, αποθήκευσης και μετάγγισης στερεών και υγρών ουσιών), λίθινο αγγείο, λίθινα εργαλεία, λίθινες αιχμές, πήλινα σφραγίσματα, ειδώλια. Ξεχωρίζουν: κεραμική «Γεράκι», λίθινο αγγείο, λίθινο περίαπτο, λίθινα πηνιόσχημα αντικείμενα, λίθινα εργαλεία και πήλινα σφραγίσματα.

Κεραμική Γερακίου: μοναδική ως προς την τεχνοτροπία, τοπικής παραγωγής, έχει εντοπιστεί στην περιοχή του Ασωπού: Μποζιά, πιθανόν και στο Ανθοχώρι (Zavvou, 2009: 39). Διακρίνεται για την ανάγλυφη εξωτερική επιφάνεια του αγγείου με κυλιδωτά σημάδια (plastic smear marks), συχνά συνδυασμένα με πλαστικές λεπτές ταινίες που έχουν είτε δακτυλικά αποτυπώματα είτε κάθετες εγχαράξεις. Η χαρακτηριστική αυτή πλαστική διακόσμηση, με διάφορους συνδυασμούς των στοιχείων της, παρατηρείται κατά κύριο λόγο στους πίθους. Το υπόλοιπο σχηματολόγιο αποτελείται από ρηχές ή ραμφόστομες φιάλες, πινάκια, πρόχους και μαγειρικά σκεύη. Με ένα ή δύο δείγματα αντιπροσωπεύονται σχήματα όπως ασκός, κρατήρας, καρποδόχη, μαγειρικό πινάκιο (“baking dish”) και το λεγόμενο “cheese pot” (Crouwel et al. 1998: 100-101, 104-105. Crouwel et al., 2002: 10-24. Crouwel et al., 2006: 6-10, 10-12).

Λίθινο Αγγείο: Εντοπίστηκε στην Κεντρική Περιοχή, μέσα σε απόθεση πεσμένων πλίνθων από την ανωδομή του τχ 30, τμήμα του τείχους της ύστερης ΠΕ II φάσης (Crouwel et al., 2005: 9). Είναι εξαιρετικά κατασκευασμένο από σερπατινήτη, χωρίς ορατά ίχνη τρυπανιού, μικροσκοπικό, ανοιχτού σχήματος, με χαμηλή βάση, στρογγυλό σώμα και έσω νεύον χείλος, κάτω από το οποίο υπάρχουν τέσσερις συμπαγείς οριζόντιες προεξέχουσες λαβές.

Λίθινο περίαπτο: Εντοπίστηκε στο στρώμα καταστροφής της ύστερης ΠΕ II φάσης στο αποθηκευτικό δωμάτιο του τείχους. Είναι επίπεδο πλακίδιο ορθογώνιου σχήματος, μικρών διαστάσεων, με αποστρογγυλεμένες γωνίες στη μία στενή πλευρά και ολόκληρη την άλλη, στο κέντρο της οποίας έχει διαμερή οπή. Είναι από μαύρο στεατίτη, με εγχάρακτη διακόσμηση. Στη μία όψη υπάρχει συνεχόμενο μοτίβο σπείρας με κάθετη φορά, ένα μικρό τρίγωνο και ένα ημιτελές σωζόμενο γωνιώδες μοτίβο στα διάκενα, ενώ στη άλλη συνδυασμός γραμμικών και καμπύλων μοτίβων. Μαζί με αυτό αποκαλύφθηκε κεραμική “Γεράκι” και μικρή ποσότητα οψιανού και πυριτόλιθου (Crouwel et al. 1997: 57. Crouwel, 1999).

Λίθινα πηνιόσχημα: Τέσσερα αντικείμενα της ύστερης ΠΕ II φάσης. Εντοπίστηκαν σε διαφορετικά σημεία, δύο κοντά στο τείχος στη Β πλευρά της ακρόπολης (το ένα στο αποθηκευτικό δωμάτιο του τείχους) και τα άλλα δύο σε δευτερογενείς επιχώσεις με υλικό προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Αν και όλα είναι του ίδιου σχήματος, το καθένα έχει διαφορετικές διαστάσεις, βάρος και υλικό κατασκευής. Ένα είναι από *Lapis Lacedaemoniouis*, δείγμα της πρωιμότερης γνωστής χρήσης του πετρώματος. Ως προς την χρήση τους έχουν χαρακτηριστεί μεταξύ άλλων και βαρίδια. (Crouwel et al., 2005: 16-19).

Λίθινα εργαλεία: εργαλεία και απορρίμματα της λάξευσης. Έχουν εντοπιστεί κυρίως επιφανειακά και σε μικρότερο ποσοστό σε ανεσκαμμένες επιχώσεις. Πρώτες ύλες: οψιανός (το μεγαλύτερο ποσοστό), διάφορες ποικιλίες πυριτόλιθου (με χαρακτηριστικότερο τον μελί πυριτόλιθο), ίασις, ραδιολαρίτης και λευκός χαλαζίας (Crouwel et al., 2002: 33-37).

Παρατηρείται σχεδόν παντελής απουσία θραυσμάτων με φλοιό, εξάντληση των πυρήνων και επανεπεξεργασία των στομωμένων εργαλείων (Crouwel et al., 1998: 111-115). Από τις ασφαλείς στρωματογραφημένες επιχώσεις (στρώμα καταστροφής ύστερης ΠΕ II φάσης δωμάτιο (17/11i), Περιοχή I) προέρχονται λίγα τέχνηρα με κυρίαρχη πρώτη ύλη τον οψιανό. Επικρατούν οι λεπίδες με παράλληλες πλευρές και τραπεζοειδή τομή (τεχνική έμμεσης πίεσης). Σε πολλές είναι εμφανή ίχνη χρήσης. Διαπιστώθηκαν θραύσματα από όλα σχεδόν τα στάδια της παραγωγικής αλυσίδας. Ξεχωρίζουν δύο εργαλεία από πυριτόλιθο πολύ καλής ποιότητας (Crouwel et al., 1998: 115).

Δύο μικρά σύνολα προέρχονται από το αποθηκευτικό δωμάτιο του τείχους και ένα ακόμη στα Α αυτού. Το πρώτο σύνολο αποτελείται μόνο από εργαλεία πυριτόλιθου και λιγότερο οψιανού, με ίχνη χρήσης. Διακρίνονται δύο εργαλεία μελί πυριτόλιθου. Το δεύτερο αποτελείται μόνο από τέχνηρα οψιανού, μεταξύ των οποίων εργαλεία με ίχνη χρήσης και θραύσματα της εγχειρηματικής αλυσίδας (Crouwel et al., 2002: 37-39).

Σφραγίσματα: εντοπίστηκαν σε τρεις χώρους, διαφορετικών μάλλον κτισμάτων, μαζί με αποθηκευτικά αγγεία. Στο δωμάτιο (17/11i) της Περιοχής I εντοπίστηκε ένα σύνολο πενήντα σχεδόν πλήινων σφραγισμάτων. Όλα έχουν τον ίδιο πυλό, με μία μόνο εξαίρεση το σφράγισμα ενός αγγείου μεσαίου μεγέθους, ενδεχομένως εισηγμένου. Παρατηρήθηκαν ποικίλες πρακτικές σφραγίσματος σε τουλάχιστον πέντε πίθους, πιθανόν και σε μικρότερα αγγεία, παρόμοιες με εκείνες από την Λέρνα της αντίστοιχης χρονικής περιόδου (Weingarten, et al., 1999: 358-360, 361, 363).

Συνολικά σαράντα οχτώ σφραγίσματα είχαν αποτυπώματα σφραγίδων, από τα οποία ορισμένα είχαν μέχρι και τέσσερα όμοια. Σε έξι περιπτώσεις έχουν αναγνωριστεί παράλληλα με σφραγίσματα από την Λέρνα και σε μία (μερικώς σωζόμενο, μοτίβο «ήλιου») από την Πολιόχνη Λήμνου της Μπλε Περιόδου. Σημαντικό είναι το σφράγισμα με αποτύπωμα στο κεντρικό τετράγωνο μίας δεξιόστροφης σβάστικας, το οποίο συναντάται τις περισσότερες φορές. Το μοτίβο βρίσκεται παράλληλα στην Ανατολία και στην Οικία των Κεράμων της Λέρνας (Weingarten, et al., 1999: 365-368).

Σε τρία σφραγίσματα, του προαναφερθέντος συνόλου, αναγνωρίστηκαν αποτυπώματα υφάσματος. Δεν είναι σαφές εάν το ύφασμα αποτελούσε μέρος του τρόπου σφράγισης ή το ίδιο το σφραγισμένο προϊόν. Σε ένα από αυτά ίσως καταδεικνύει το ίδιο το αντικείμενο, πιθανόν λινό ύφασμα πολύ καλής ποιότητας. Το στοιχείο αυτό θεωρείται έμμεση ένδειξη παραγωγής υφαντών σε βιοτεχνικό ίσως επίπεδο στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη ΠΕ II φάση, πολύ πρωιμότερα της Μυκηναϊκής περιόδου (Weingarten, et al., 1999: 363-365, 317-374).

MEX:

Κτιριακά κατάλοιπα: Περιοχές I και II, ελάχιστοι αποσπασματικοί τοίχοι, χωρίς ξεκάθαρη κάτοψη δωματίου ή κτιρίου. Επισκευές στο αποθηκευτικό δωμάτιο του τείχους και στο ίδιο.

Τείχος: Μελέτη της τοιχοποιίας του τείχους και των κοντινών σε αυτό επιχώσεων, περιμετρικά της ακρόπολης, κατέδειξε ότι ο οικισμός συνέχισε να είναι τειχισμένος και στην MEX (Crouwel et al., 2000: 58).

Κινητά ευρήματα: Κεραμική της ME I-III (οικιακή και χρηστική, λίγα όστρακα καλής ποιότητας γκρι μινυακής, στυλβωμένης και ελάχιστα αμαυρόχρωμης κεραμικής. Μεγάλος αριθμός χονδροειδών αγγείων με εγγάρια διακόσμηση Αδριατικού τύπου, κυρίως ευρύστομων πρόχων της ME I φάσης²⁴), λίθινα εργαλεία, περισσότερες από είκοσι σχεδόν ακέραιες αιχμές βελών από οψιανό, με χαμηλό στέλεχος (από επιφανειακή έρευνα).

Από την κεραμική ξεχωρίζουν ορισμένα γραπτά όστρακα “μινωίζοντα” τοπικής παραγωγής ή πιθανόν εισαγωγές, όπως ένα όστρακο με μοτίβο Πτυχωτού Ρυθμού του Χελωνίου, διακριτικό της MM

²⁴ Στη Λέρνα τέτοιοι ευρύστομοι πίθοι συναντώνται πρώτη φορά στην ΠΕ III φάση (Crouwel et al., 1997: 68-69. Crouwel et al., 2001: 26-28).

III και YM I κεραμικής. Επίσης, ένα θραύσμα βάσης χειροποίητου κυλινδρικού κύπελλο (Περιοχή II) από διαταραγμένο σύνολο με κυρίως ME κεραμική. Είναι καλά στιλβωμένο, με εγχάρακτη διακόσμηση και εντάσσεται πιθανόν στην γκρι μινυακή.²⁵ Θεωρείται ότι αποτελεί επιρροή δια μέσου ίσως των Κυθήρων και της νότιας Λακωνίας. Ως προς το σχήμα και τα μοτίβα έχει ομοιότητες με κυλινδρικό κύπελλο από ME κιβωτιόσχημο τάφο του Άγιου Στέφανου. Το τελευταίο θεωρείται αντιγραφή λίθινου πρότυπου της Δεύτερης Μινωικής Ανακτορικής Περιόδου (Rutter, 1979: 464-465. Crouwel et al., 1997: 68-69. Crouwel et al., 2004: 15-17).

Τάφοι: Τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι.

- Ανασκαφή του 1905: τρεις κιβωτιόσχημοι. Ελάχιστες πληροφορίες υπάρχουν. Η ακριβής θέση τους στην ακρόπολη σήμερα είναι άγνωστη. Καθένας από τους τάφους περιείχε μία ταφή, οι δύο παιδικές.
Κτερίσματα: Ο ένας μόνο περιείχε δύο μικρά ME III αγγεία και μία χάλκινη διακοσμημένη περόνη.
- Ανασκαφή του 2004: ένας κιβωτιόσχημος τάφος, στην Κεντρική Περιοχή κοντά στο τείχος, με ενταφιασμό ενός άντρα, ηλικίας 53-55, σε συνεσταλμένη στάση στην αριστερή πλευρά του.
Κτερίσματα: μία οστέινη περόνη ή τρυπάνι.²⁶

YEX:

Κτιριακά κατάλοιπα: Δεν έχουν εντοπιστεί. Έως και το 2006 από τις προκαταρκτικές αναφορές τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ΠΕΧ και ΜΕΧ αποκαλύπτονται αμέσως κάτω από άλλα των ελληνιστικών χρόνων. Το τείχος, το οποίο είχε χαρακτηριστεί ΥΕ λόγω της κυκλώπειας τοιχοποιίας, δεν έχει αποδώσει ευρήματα αντίστοιχης εποχής, οπότε η παραπάνω χρονολόγηση ίσως δεν ευσταθεί. (Crouwel et al., 1997: 71-72).

Κινητά ευρήματα: Όστρακα που παλαιότερα είχαν αναγνωριστεί ως πιθανές τοπικές αντιγραφές Μυκηναϊκής τεχνολογίας, μεταγενέστερα χαρακτηρίστηκαν ως ME αμαυρόχρωμα. Από την ίδια αρχική επιφανειακή έρευνα προέρχονται τρία θραύσματα ειδωλίων τύπου Ψ και D. Σε μεταγενέστερη επιφανειακή έρευνα εντοπίστηκαν μόνο ΠΕ II και ΜΕ III αμαυρόχρωμα όστρακα (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 85-86. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 111. Δημακοπούλου, 1982: 111).

A14 Άγιος Βασίλειος

Συντ.: (197E / 412N)

Γεωγραφία: Λόφος με παρεκκλήσι του Αγίου Βασιλείου στην κορυφή, ΝΑ της διασταύρωσης της εθνικής οδού Σπάρτης-Γυθείου και του δρόμου προς το χωριό Ξηροκάμπι. Ο λόφος ξεχωρίζει στα ΝΔ της Σπαρτιατικής πεδιάδας, 10 χλμ. περίπου από την Σπάρτη.

Έρευνα: Επιφανειακή, σωστική ανασκαφή (ΒΔ πλαγιά του λόφου) και συστηματική από το 2010.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 80-81. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 110. Renard, 1995: 82. Βανου, 1996: 37-39. 1996-1997: 19-20. Hope Simpson and Hagel, 2006: 47. Θερμού, 2009, 24 Μαΐου. Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου. Έργον, 2010: 33-40.

Εικόνες: 125α-β -130, 132-134.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ:

ΠΕΧ: Στην κορυφή του λόφου όστρακα από ΠΕ I-II φιάλες, ΠΕ II στιλβωμένα αγγεία χονδρόκοκκης κεραμικής, θραύσμα ζωόμορφου ειδωλίου.

ΜΕΧ: Στην κορυφή του λόφου γκρι και κίτρινη μινυακή κεραμική.

---

²⁵ Η γκρι μινυακή κεραμική θεωρείται σπάνια στο Γεράκι και τον Άγιο Στέφανο και εμφανίζεται στα τέλη της ΜΕ με αρχές της ΥΕ περιόδου (Crouwel et al., 2004: 17).

²⁶ Ο συγκεκριμένος τάφος είχε σκαφτεί εν μέρει πάνω από τμήμα ενός απλού λάκκου με μία ταφή σκύλου, θηλυκού γένους και εγκύου (Crouwel et al., 2004: 7).

YEX: α) Στην κορυφή του λόφου: Μεγάλη ποσότητα κεραμικής κυρίως των YE IIIA-B φάσεων (κύλικες, σκύφοι, κρατήρες, πρόχοι και πιθαμοφορείς), β) στις πλαγιές: άφθονη κεραμική των φάσεων YE IIIA-Γ (κυρίαρχος τύπος η υψίποδη ή μη κύλικα), τρία θραύσματα ειδωλίων τύπου Ψ και Φ (το ένα από τα δύο τύπου Ψ είναι μεγαλύτερο από τα αντίστοιχα του μυκηναϊκού ιερού στη θέση Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή).

- Τμήματα λίθινων τοίχων και οχύρωσης του λόφου της YE, κυρίως στη Β και ΒΔ πλευρά (σε συνάφεια με YE IIIA-B κεραμική).

ΣΩΣΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ 2009:

YEX: YE αποθέτης: μικρά θραύσματα εξαιρετικής ποιότητας και σημαντικού πάχους γραπτού κονιάματος, άφθονη κεραμική της YE IIIA, IIIB και IIIΓ1 φάσης, ψήφοι, τεμάχια ορείας κρυστάλλου, θραύσματα ειδωλίων (τύπου Φ, γυναικείου φυσιοκρατικού και ζώομορφου), θραύσμα πήλινης πινακίδας με Γραμμική Β' γραφή (φυλλοειδής, αμφίγραφη και αναφέρεται σε μεγάλο αριθμό επίζωστου οπλισμού).

Σχόλιο: Επιφανειακά κοντά στον αποθέτη εντοπίστηκαν δύο ακόμα θραύσματα πήλινων πινακίδων Γραμμικής Β' γραφής, η μία φυλλόσχημη με αναφορά στο εθνικό όνομα Ίσθμια (wí-ti-mi-ja), η άλλη σελιδόσχημη, η οποία αφορά υφαντά και αναγνωρίστηκε το όνομα ti-jo-ko.

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ 2010:

ME III - YE I/II: Κτίριο Α: 7 δωμάτια, πλίνθινη ανωδομή. Συγκέντρωση οπλισμού σε ένα δωμάτιο (16 χάλκινα ξίφοι, ένα εγχειρίδιο, ένα μαχαίρι, αιχμές δοράτων, ένα χάλκινο κράνος και κατάλοιπα ενός οδοντόφρακτου). Άλλα ευρήματα, πέραν της κεραμικής: τμήμα λίθινου αγγείου, ταυρόμορφο ρυτό, αιγυπτιακός σκαραβαίος μικρά χρυσά κοσμήματα και ένα επίμηλο ξίφος.

Σχόλιο: Κτίριο Β. Στις επιχώσεις του θραύσματα τοιχογραφιών. Δεν χρονολογείται με ακρίβεια σε φάση της YEX.

ME III -YE I: Νεκροταφείο από 10 κιβωτιόσχημους τάφους. Διάφοροι προσανατολισμοί τάφων. Μία έως τρεις ταφές, ενήλικες και παιδιά. Κτερίσματα: ένα έως τρία αγγεία.

A15 Άγιος Βασίλειος – ΝΔ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, στα ΝΔ και πολύ κοντά στο λόφο με το παρεκκλήσι του Αγίου Βασιλείου (A14).

Έρευνα: Επιφανειακή και συστηματική ανασκαφή από το 2010.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 80-81. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 110. Έργον, 2010: 33-40.

Εικόνες: 125α-β, 131α-β.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ:

YEX: Στις πλαγιές του λόφου όστρακα της YE III.

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ:

YEX: Συστάδα θαλαμοειδών τάφων με διάρκεια χρήσης YE I/II - YE IIIA1. ένας από τους τάφους έπειτα από κατάρρευση της οροφής του μετατρέπεται σε απορριμματικό αποθέτη (κεραμική, θραύσματα τοιχογραφιών, ειδώλια). Κτερίσματα: Αναφέρεται μόνο κεραμική. Δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες.

A16 Ανθοχώρι

Συντ.: (177E / 377N)

Γεωγραφία: Χωριό Ανθοχώρι, περίπου 2 χλμ. N/NA του Ξηροκαμπίου, χαμηλός λόφος στους πρόποδες του Ταΰγετου μεταξύ δύο ρεμάτων, στη Δ πλευρά της κοιλάδας του Ευρώτα.

Έρευνα: Δοκιμαστικές τομές στην αυλή του ναού της Μεταμόρφωσης τη δεκαετία 1960, ανασκαφή 1970, μελέτη παλιού υλικού το 2004 και σωστική ανασκαφή το 2003-2004.

Βιβλιογραφία: Καλογεροπούλου, 1962: 357. Χρήστου, 1962: 114. Χρήστου, 1963: 86. Simpson and Dickinson, 1979: 110. Banou, 1996: 39. Zαννου, 2009. Ζαββού, 2010: 96.

Εικόνες: 135-136.

ΠΕΧ:

- Αυλή εκκλησίας Μεταμόρφωσης: Όστρακα ΠΕ ΙΙ φάσης.
- Οικ. Δ. Κατσουλάκος: Β της εκκλησίας της Μεταμόρφωσης. Κτιριακά κατάλοιπα ευθύγραμμης κάτοησης με προσκτίσματα τυπικά των ΠΕ οικισμών. Πρώιμη ΠΕ ΙΙ φάση. Τουλάχιστον δύο με τρεις οικοδομικές φάσεις. Μικρή διαφοροποίηση προσανατολισμού μεταξύ των οικοδομικών φάσεων. Κατασκευαστικά χαρακτηριστικά: σύστημα ιχθυάκανθας στο λίθινο κατώτερο τμήμα των τοίχων, πλίνθων στην ανωδομή και μικρών σχιστολιθικών πλακών μάλλον για τη στέγαση. Τμήματα από δύο λιθόστρωτα μάλλον δάπεδα (δεν είναι σαφές αν πρόκειται για εξωτερικούς ή εσωτερικούς χώρους).

Κινητά ευρήματα: Λεπτή (φιάλες και ορισμένες πυξίδες), χονδροειδής και ημιχονδροειδής κεραμική (βαθείς φιάλες, λεκανίδες διαφόρων μεγεθών, μαγειρικά σκεύη-«baking pan», πώματα με έκτυπη διακόσμηση-«τηγανόσχημα Κυκλαδικού τύπου», πιθαμοφορείς με εμπίεστη διακόσμηση στο χείλος, μεγάλοι πήθι ορισμένοι ίσως του τύπου «Γεράκι»), μία φορητή πήλινη εστία, πήλινα κωνικά σφονδύλια, πλήθος λίθινων εργαλείων (μυλόλιθοι, γουδιά, τέχνηρα από πυριτόλιθο και οψιανό), θραύσμα ειδωλίου.

Σχόλιο: Η κεραμική είναι κυρίως της πρώιμης ΠΕ ΙΙ φάσης. Απουσιάζουν οι ραμφόστομες φιάλες, ενώ ορισμένα όστρακα πιθανόν ανήκουν στην ΠΕ Ι. Τα τέχνηρα οψιανού κατέχουν το συντριπτικό ποσοστό, με παραγωγή κυρίως λεπίδων, από το αρχικό στάδιο της εγχειριματικής αλυσίδας. Μοναδικό, μέχρι στιγμής, για την κατηγορία του είναι το θραύσμα κατώτερου τμήματος πήλινου ειδωλίου (Ζαννου, 2009: 33-40).

ΜΕΧ:

Κινητά ευρήματα: Όστρακα αμαυρόχρωμης, μαύρης μινιακής (dark burnished ware) και στιλβωμένης κεραμικής (lustrous decoration).

ΥΕΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Λείψανα ίσως της ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ φάσης.

Κινητά ευρήματα: Όστρακα πρώιμης Μυκηναϊκής περιόδου με μινωικές επιρροές και όστρακα ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΓ φάσης, στην αυλή του ναού της Μεταμόρφωσης.

Τάφοι: Ένας τάφος (ανασκαφή το 1970), αδιευκρίνιστου τύπου, οικ. Β. Ν. Μπουραζέλη. Κτερίσματα: Όστρακα δύο σφαιρικών πεπιεσμένων πρόχων της ΥΕ ΙΙΑ φάσης. Δεν αναφέρονται άλλες πληροφορίες για την ταφή και τα υπόλοιπα κτερίσματα.

A17 Κουβελείκη Α'

Συντ.: 388.306/4.090.188

Γεωγραφία: Σπήλαιο, 5 χλμ. περίπου Ν του χωριού Αλεποχώρι σε ημιορεινή περιοχή, δίπλα στο σπήλαιο Κουβελείκη Β'.

Έρευνα: Επιφανειακή και ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolaku, 2009: 15.

ΥΕΧ: Περιορισμένη χρήση κατά την Μυκηναϊκή εποχή.

A18 Άρνα: Αρκίνα

Συντ.: (129E / 342N)

Γεωγραφία: Στην ορεινή περιοχή του Ταύγετου, ΝΔ της Σπάρτης, μεταξύ του χωριού Άρνας και της μονής Γολά, στα Δ του χωριού των Γουράνων, στην πηγή του ομώνυμου ποταμού. Άλλη ονομασία «Αρκίνες».

Βιβλιογραφία: Τσουντας, 1889: 132-133. Σωτηριάδης, 1910: 277. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 110-111. Σπυρόπουλος, 1982α: 111-112. Banou, 1996: 39-41.

Εικόνες: 137-139.

YEX: Τρεις θολωτοί τάφοι.

- **Τάφος Τσούντα:** Θόλος: διάμ. 4,70μ. τοιχοποιία όχι ιδιαίτερα επιμελημένη από μικρούς ακατέργαστους λίθους με ενδιάμεσα κενά. Καλύπτονταν από χωμάτινο τύμβο που συγκρατούσε λίθινος περίβολος. Στόμιο: φραγμένο και υπέρθυρο από τρεις πλάκες. Δρόμος: μήκ. 2,65μ.
Μικρός σωρός από οστά στα αριστερά της εισόδου.
Κτερίσματα: Εντός της θόλου πέντε ψηφίδες όρμου από λευκό λίθο, ένας διάτρητος ελλειψοειδής λίθος χωρίς κόσμηση, μικρό χάλκινο καρφί, ένα χρυσό κόσμημα σε σχήμα οινόχους «όμοιον περίπου τω εκ Μενιδίου» και λίγα όστρακα αγγείων πιθανόν από σκύφους ή κύλικες της YE IIIA φάσης.
- **Τάφος Σωτηριάδη:** Σε μικρή απόσταση ΝΔ του τφ. Τσούντα. Θόλος: μικρών διαστάσεων, όχι εξαιρετικής κατασκευής, σώζεται μόνο το κατώτερο τμήμα της και ο δρόμος.
Λίγα οστά.
Κτερίσματα: Ελάχιστα όστρακα αγγείων.
Σχόλιο: Γύρω από αυτόν εντοπίστηκαν λίγα όστρακα της YEX η κατάσταση των οποίων δεν επέτρεψε καλύτερη χρονολόγηση (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128).
- **Τρίτος τάφος:** Θολωτός της ύστερης Μυκηναϊκής εποχής. Θόλος: διάμ. 6μ. Δεν γίνεται αναφορά στην γεωγραφική θέση του σε σχέση με τους άλλους δύο.
Πολλές ανακομιδές.
Κτερίσματα: Κεραμική, χάλκινα μαχαίρια, ξυρός, και άλλα που δεν αναφέρονται.²⁷

A19 Κροκεές: Καρνέας

Συντ.: (255E / 294N)

Γεωγραφία: Λόφος, 300μ. ΝΑ του χωριού Κροκεές.

Έρευνα: Επιφανειακή και ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 103-105. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 112. Δημακοπούλου, 1982: 108. Banou, 1996:47-48. Cavanagh and Mee, 1998: 47. Boyd, 2002: 209.

YEX:

Τάφοι: άγνωστος ο ακριβής αριθμός τους.

- **Πρώμος μυκηναϊκός τάφος**, στη ΝΔ πλευρά, (3×1,50×2μ), με λίθινες καλυπτήριες πλάκες. Κτερίσματα: κεραμική της YE II-III φάσης.
Σχόλιο: Αρχικά αναφέρεται ως κάθετος λακκοειδής με κατασκευαστικές ομοιότητες με αντίστοιχο τάφο από την Ελευσίνα. Ωστόσο, σε σύγχρονη μελέτη χαρακτηρίζεται κιβωτιόσχημος αμφισβητώντας το ότι φέρει αρχιτεκτονικά στοιχεία του γνωστού τύπου από τις Μυκήνες ή την Λέρνα (Boyd, 2002: 209).
- **Θαλαμοειδείς** μυκηναϊκοί τάφοι στην ΒΑ παρυφή, κατεστραμμένοι και συλημένοι.
Σχόλιο: Κατά τον καθαρισμό ενός από αυτών εντοπίστηκε ένα μικρό σύνθετο αγγείο της YE IIIΓ φάσης, που αποτελείται από μικρή, στρογγυλή σχεδόν, προχοΐσκη με κατακόρυφη καλαθόσχημη λαβή και δύο κλειστά σφαιρικά σχεδόν, χωρίς στόμιο, αγγεία που συγκοινωνούν με την προχοΐσκη. Η διακόσμηση του θεωρείται τυπική της φάσης (Δημακοπούλου, 1982: 108-109).

Επιφανειακά ευρήματα: Αφθονη κεραμική της YE III φάσης και αρκετά απολείψματα οψιανού.

A20 Περιστέρι: Σόλακοι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, 200μ. περίπου ΒΔ του χωριού Περιστέρι (πρώην Τσάσι).

²⁷ Ανάμεσα στα αντικείμενα που αναφέρονται είναι και δύο περόνες των γεωμετρικών χρόνων (Σπιυρόπουλος, 1982α: 111-112).

Έρευνα: 1976-77 σωστική ανασκαφή, 1980 αυτοψία, 2004 σωστική ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Σπυρόπουλος, 1981β: 129. Βανου, 1996: 54-55. Ελευθεροτυπία, 2004: 27. Θέμος, 2007: 460-461 και υποσ. 27-28. Morgan, 2008: 36. Demakoroulou, 2009: 121-122.

Εικόνες: 140-144.

YEX:

Τάφοι: Τέσσερις τουλάχιστον θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

- **Τάφοι του 1976-77:** Αναφέρονται τουλάχιστον δύο θαλαμοειδείς οι οποίοι καταστράφηκαν κατά την εκσκαφή του δημοσίου δρόμου. Ο ένας ανασκάφτηκε. Τέσσερα αγγεία από την κτέριση του (Μουσείο Σπάρτης), YE II έως YE IIIΓ και υπομυκηναϊκή εποχή.
- **Τάφος του 1980:** Θαλαμοειδής. Κατεστραμμένος εν μέρει. Διατηρούνταν τμήμα του θαλάμου και του δρόμου.
- **Τάφος του 2004:** Θαλαμοειδής, ασύλητος. Θάλαμος: ελλειψοειδής. Είσοδος: φραγμένη με ξερολιθιά. Δρόμος: βραχύς. Πολλαπλές ταφές των τελευταίων χρόνων της μυκηναϊκής περιόδου. Δύο ταφές και οχτώ ανακομιδές, συμπεριλαμβανομένης και μίας παιδικής.

Κτερίσματα: Πήλινα αγγεία, ένας σφραγιδόλιθος από στεατίτη με παράσταση ζώου, κομβία από στεατίτη, ψήφοι από σάρδιο, ήλεκτρο και ύαλο, χάλκινα αντικείμενα όπως περόνες, μαχαίριδιο, τριχολαβίδα και άλλα τα οποία δεν αναφέρονται. YE II φάση έως υποΜυκ-III εποχή.

Σχόλιο: Ανεστραμμένη τοποθέτηση των πήλινων αγγείων-κτερισμάτων γύρω από το κρανίο και τα μακρά οστά σε ανακομιδή της αρχαιότερης ταφής ενός νεαρού ατόμου. Στα κτερίσματα της ανακομιδής υπήρχαν κύπελλα που ήταν είτε μινωικές εισαγωγές είτε μιμήσεις αυτών (Θέμος, 2007: 460-461).

A21 Περιστέρι - Α λόφος

Συντ.: (373E / 277N)

Γεωγραφία: Λόφος, 500μ. Α από το χωριό Περιστέρι (πρώην Τσάσι).

Έρευνα: Ανασκαφή και επιφανειακή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92-93. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114. Renard, 1995: 85. Βανου, 1996: 54. Θέμος, 2007: 460-463. Morgan, 2008: 36.

ΠΕΧ: Επιφανειακά άφθονα όστρακα κυρίως της ΠΕ II φάσης, στην κορυφή του λόφου.

YEX: Ένας θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος.

- **Τάφος Καραγάλιου:** Ν πλαγιά λόφου. Θάλαμος: σχεδόν κυκλικός, διάμ. περίπου 4μ. Δρόμος: σώζ. μήκ. 3μ. και πιθανόν πλευρικά τοιχώματα συγκλίνοντα στο άνω τμήμα τους (το ένα τοίχωμα διατηρείται σε ύψος που δείχνει να συγκλίνει).

Κτερίσματα: Δύο πρόχοι της YE IIIA2 ή IIIB φάσης. Δεν αναφέρονται άλλα στοιχεία.

Επιφανειακά λίγα όστρακα της YE III φάσης, στην κορυφή του λόφου.

A22 Αστέρι: Καραούσι

Συντ.: (408E / 238N)

Γεωγραφία: Επίπεδος λόφος, περίπου 200μ. Β σχεδόν από το χωριό Αστέρι, δεξιά του δρόμου Αστέρι-Βλαχιώτη, στην άκρη της πεδιάδας του Έλους.

Έρευνα: Επιφανειακή και ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 89-92. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114-115. Taylor, 1972: 262-263. Forsén, 1992: 107. Renard, 1995: 85. Βανου, 1996: 56. French and Janko, 2008: 457.

Επιφανειακά ευρήματα:

ΠΕΧ: Όστρακα ΠΕ II φάσης, κυρίως μικρές φιάλες και ραμφόστομες, ένα σφονδύλι και λίγα λίθινα αντικείμενα (στην κορυφή, κυρίως στο Β τμήμα).

ΜΕΧ: Άφθονα όστρακα γκρι μινυακής και απομιμήσεων μαύρης μινυακής, αμαυρόχρωμης και χονδροειδούς κεραμικής, ένα σφονδύλι.

ΥΕΧ: Πολλά όστρακα της ΥΕ I-II, IIIA-B φάσης ίσως και της ΥΕ IIIΓ πρώιμης και ένα θραύσμα ειδωλίου τύπου Ψ (στην κορυφή και στις Ν πλαγιές).

Δοκιμαστικές τομές:

ΕΠΧ:

Κτιριακά κατάλοιπα: Τμήματα τοίχων ασαφούς κάτοψης σε επιχώσεις εξαιρετικά διαταραγμένες.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική (λίγη ΠΕ και ΜΕ, άφθονη ΥΕ από όλες τις φάσεις, με λιγότερα της ΥΕ IIIA και ΥΕ IIIΓ), δύο ειδώλια (κυλινδρικό σώμα ΥΕ III γυναικείου ειδωλίου και ένα ζώομορφο το οποίο δεν χρονολογείται με ακρίβεια σε φάση της ΥΕΧ).

A23 Άγιος Στέφανος²⁸

Συντ.: (320E / 234N)

Γεωγραφία: Βραχόδης ασβεστολιθικός λόφος στο Α άκρο πλατώματος το οποίο προβάλλει εντός της πεδινής περιοχής του Έλους, 45 χλμ. Ν/ΝΑ της Σπάρτης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 97-100. Taylor, 1972. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 112-113. Coulson, 1992: 89-91, 93. Forsén, 1992: 106-107. Renard, 1995: 84. Hope Simpson and Hagel, 2006: 49-50. Taylor and Janko, 2008.

Εικόνες: 146-164.

ΠΕΧ

Κτιριακά κατάλοιπα:

- ΠΕ I: Περιοχή Α: Ελάχιστα αποσπασματικά κτιριακά κατάλοιπα της ΠΕ I ή πρώιμης ΠΕ II φάσης (κτίρια της ΠΕ I θεωρείται ότι μάλλον βρίσκονταν και στο κέντρο του πλατώματος).
- ΠΕ II: Δύο οικοδομικές φάσεις με κτίρια κατά κύριο λόγο ορθογώνιας κάτοψης ενσωματώνοντας σε αυτά τις πρωιμότερες φάσεις και το φυσικό βράχο. Περιοχή Α: πρώιμη ΠΕ II φάση: ορθογώνιο δωμάτιο (alpha I) (5×3,5μ), ύστερη ΠΕ II φάση: ορθογώνιο κτίσμα με δύο μεγάλα δωμάτια (alpha II) (7,3×5,3μ) με ελάχιστα διαφοροποιημένο άξονα, αποσπασματικοί τοίχοι γωνίας δωματίου ενός ακόμα πιθανού κτιρίου (alpha III). Περιοχή Δ: ελάχιστα τμήματα τοίχων (delta I). Περιοχή Η: κτίριο με τουλάχιστον ένα μικρό δωμάτιο και δύο οικοδομικές φάσεις, πρώιμη και ύστερη ΠΕ II.

Σχόλιο: Αποσπασματικά κτιριακά κατάλοιπα ή επιχώσεις με κεραμική της ΠΕ II φάσης παρατηρούνται και στις άλλες ανασκαφικές περιοχές της θέσης. Στο τέλος της ΠΕ II ο οικισμός πιθανότατα εγκαταλείπεται, ενώ σχεδόν σε όλα τα κτιριακά κατάλοιπα παρατηρούνται ίχνη καταστροφής και πυρκαγιάς.

- ΠΕ III: Μόνο ελάχιστα όστρακα (ο οικισμός επανακατοικήθηκε μάλλον στα τέλη της περιόδου).

Κινητά ευρήματα: πολυπληθής κεραμική,²⁹ πήλινα σφονδύλια (δύο της ΠΕ II φάσης και τρία ακόμα πιθανά), ειδώλια, λίθινα εργαλεία και απορρίμματα λάξευσης οψιανού. Διακρίνονται τα εξής:

Ειδώλια: παρουσία ειδωλίων σε χρονολογημένες επιχώσεις της ΠΕΧ ή της μετάβασης προς την ΜΕΧ, με τύπους οι οποίοι δεν είχαν διαπιστωθεί τόσο πρώιμα, όπως γυναικείου σχήματος Φ, ειδωλίου με πόλο και ζώομορφου πτηνόσχημου (Banks et al., 2008: 412).

²⁸ Δεν θα γίνει λεπτομερής παράθεση των χαρακτηριστικών κάθε κτιρίου και τάφου καθώς έχουν δημοσιευτεί πλήρως σε άρθρο Taylour, 1972 και μονογραφία Taylour and Janko, 2008.

²⁹ Για πρώτη φορά στη Λακωνία μπορεί να γίνει ο διαχωρισμός σε *yellow mottled* για την πρώιμη ΠΕ II και *cream slipped* για την ύστερη ΠΕ II (Janko, 2008: 558).

Τάφοι: 17 *intra muros* τάφοι (λαμβάνοντας υπόψη και τους πιθανούς ΠΕ ή ΜΕ) στην Περιοχή Α. Κυριαρχεί ο απλός λάκκος και ακολουθούν ο κιβωτιόσχημος και ο λάκκος με λίθινο περίβολο (η χρονολόγηση τους δεν είναι ξεκάθαρη). Όλοι περιλαμβάνουν από μία ταφή, κυρίως σε συνεσταλμένη ή ελαφρά συνεσταλμένη στάση (σε μία μόνο ο νεκρός ήταν εκτάδην, ανήκει στις μη χρονολογικά βέβαιες ταφές). Προσανατολισμός σώματος: μάλλον τυχαίος. Δεν διαπιστώθηκε καύση νεκρού και ανακομιδή. Ηλικίες: 11 νήπια, 8 ενήλικες.

Κτερίσματα: Μόνο 8 ταφές διέθεταν (δύο νηπίων και πέντε ενηλίκων). Ένα ή δύο πήλινα αγγεία κυρίως ανοιχτού σχήματος (τρεις ταφές, μία με λίθινα εργαλεία, μία με ένα ζεύγος χάλκινων ενωτίων και η τρίτη με δύο αγγεία, χάλκινη τριχολαβίδα και όστρεα εντάσσονται στους πιθανούς ΠΕΧ τάφους).

MEX

Κτιριακά κατάλοιπα:

- ME I: υπολογιζόμενη έκταση οικισμού σχεδόν ίδια με της ΠΕ II φάσης. Κατά τόπους τρεις οικοδομικές φάσεις, με εναλλαγή κτιρίων ορθογώνιας και αψιδωτής κάτοψης. Περιοχή Η: δύο κτίρια, το πρωιμότερο ήταν μάλλον στενόμακρο αψιδωτό, το οποίο μετά την καταστροφή του από άγνωστες αιτίες αντικαταστάθηκε από άλλο ορθογώνιο. Περιοχή Νu I: κτίριο αψιδωτό της ύστερης ME I φάσης, αρκετά μεγάλων διαστάσεων (μήκ. 14μ. περίπου), με ξύλινα στοιχεία στην κατασκευή της ανωδομής και ξύλινο κατώφλι στην αψίδα. Η τελευταία είχε αποθηκευτικό χαρακτήρα καθώς ορισμένα από τα αγγεία είχαν τοποθετηθεί σε λίθινες βάσεις. Καταστράφηκε από πυρκαγιά στην ίδια φάση. Στην κορυφή του πλατώματος: αψιδωτό κτίριο, μέγ. σωζ. διαστάσεις 3,4×11,25μ., με δύο οικοδομικές φάσεις, στη δεύτερη από τις οποίες επανακατασκευάστηκε η αρχική αψίδα. (Janko, 2008: 568-569).
- ME II: Ελάχιστα κτιριακά κατάλοιπα, ορθογώνιας κάτοψης με συσσωμάτωση ορθογώνιων κτιρίων 6 ή 10 δωματίων και ανοιχτούς χώρους εν είδει αυλής. Πιθανή χρήση λιγότερο εύφλεκτων υλικών στην κατασκευή (ενδείξεις για επίπεδες χωμάτινες στέγες). Η υπολογιζόμενη έκταση του οικισμού παραμένει ίδια με της ME I (Janko, 2008: 571-572).
- ME III: Περισσότερα κτιριακά κατάλοιπα, σχεδόν σε όλες τις ανασκαφικές περιοχές και δοκιμαστικές τομές, με κατά τόπους τρεις οικοδομικές φάσεις, ορθογώνιας πιθανότατα κάτοψης και με παρόμοιο προσανατολισμό, Β/ΒΔ-Ν/ΝΑ.

Περιοχή Ν: ένα μεγάλο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα της ME III φάσης, τμήμα του οποίου αποτελείται από ένα μικρών διαστάσεων δίχωρο οίκημα ορθογώνιας κάτοψης. Στο Ν δωμάτιο, χωροθετημένο κατά παράταξη με το δεύτερο δωμάτιο στον άξονα των θυρών, φέρει θρανίο κατά μήκος του Δ τοίχου και μία εστία στην ΒΑ γωνία του. Το Β δωμάτιο δεν διέθετε ανάλογες κατασκευές.

Περιοχή Λ: σε κτίριο με διάρκεια χρήσης ME III έως ΥΕ ΙΙΑ, διαπιστώθηκαν επισκευές (νέο δάπεδο) και εντοπίστηκαν στο εσωτερικό του ενδείξεις κατασκευής λίθινων πελέκεων.

Δρόμος: Φαρδύς δρόμος, τέλη ME II ή αρχή ME III, κατεύθυνση Β-Ν, προστατευτικός τοίχος στην Α του πλευρά.

Στα τέλη της MEX η επιφάνεια του δρόμου επανακατασκευάστηκε με βότσαλα. Στο Β τμήμα του αποκαλύφθηκε τμήμα αποχετευτικού αγωγού με πήλινες πλάκες μινωικού τύπου και ένα σπάνιο καθήμενο ιθυφαλλικό ειδώλιο MM III. Σε δάπεδο της ύστερης ME III φάσης στα Α του δρόμου αποκαλύφθηκαν ενδείξεις για κατεργασία μετάλλου.

Κινητά ευρήματα: Κεραμική, ένας μολύβδινο σύνδεσμος επιδιόρθωσης αγγείων, ένα μολύβδινο καρφί πιθανό τμήμα μήτρας-καλουπιού, μία χάλκινη περόνη, τμήμα σύρματος, τρεις μόλις σκοφίες, αρκετά σφονδύλια, πηνία, λίγες αγνύθες, ειδώλια, λίγες χάντρες (λίθινες, πήλινες και οστέινες), αιχμές οψιανού με κοντό μίσχο, λίθινα εργαλεία και απορρίμματα λάξευσης (πρώτες ύλες οψιανός, πυριτόλιθος και Lapis Lacedaemonius - σε μικρό ποσοστό τα δύο τελευταία), μυλόπετρες, γουδιά, τμήμα οπής στειλέωσης πέ-

λεκυ, πήλινα δισκάρια, οστέινα αντικείμενα, ένας μη επεξεργασμένος χαυλιόδοντας χοίρου, πλακίδιο με Γραμμική Γραφή Α'. Διακρίνονται τα εξής:

Μινωικά ειδώλια: δύο ανθρωπόμορφα της MM III φάσης, τοπικής παραγωγής, πιθανόν και ένα τρίτο μίμησης των άλλων δύο (στον μινωικό οικισμό των Κυθήρων δεν έχει βρεθεί κανένα) και μία προτομή βοοειδούς κατά πάσα πιθανότητα της ME περιόδου (French and Janko, 2008: 452, 455).

Αξιοσημείωτα πήλινα αντικείμενα: αντικείμενο σχήματος «σομπρέρου» μικρών διαστάσεων και πιθανή χρήση ως «οδηγός» δημιουργίας κεραμικών στο τροχό, θραύσματα από στενόμακρα σκεύη (:) πιθανά ομοιώματα πλοιαρίων ή κάποιο είδος μήτρας ή λυχναριών και δύο μικροί πήλινοι σβώλοι με εγγάριατο σημάδι τα οποία δεν έχουν ερμηνευτεί ικανοποιητικά (Banks and Janko, 2008: 432-433).

Πλακίδιο με Γραμμική Γραφή Α': μικρό λίθινο ορθογώνιου σχήματος πλακίδιο με δύο σημεία της Γραμμικής Α γραφής, σε οικιστικές επιχώσεις της ME III/YE I φάσης. Το πρώτο σημείο είναι ο διπλός πέλεκυς και το δεύτερο το λεγόμενο «κεφάλι γάτας». Παράλληλα ως προς το σχήμα και το μέγεθος εντοπίζονται μόνο στην Αγία Τριάδα Κρήτης. Από τα δύο γνωστά ιδεογράμματα της Γραμμικής Γραφής Α', το τελευταίο έχει αποδοθεί πιο σχηματοποιημένα από τον συνήθη τρόπο που συναντάται στην Αγία Τριάδα, στην Φαιστό και στα Γουρνιά Κρήτης (Banks and Janko, 2008: 441-443).

Τάφοι: Ελάχιστες ταφές της ME I και II, κυρίως ταφές νηπίων σε πίθους. Περισσότερες ταφές ανήκουν στην ME III/ YE IA φάση, οι οποίες μαζί με τις πιθανές της MEX αριθμούν 74, 47% επί του συνολικού ποσοστού των τάφων της θέσης (Taylour and Janko, 2008: 142). Είναι πιο πλούσιες συγκριτικά με της ME II φάσης (Janko, 2008: 575-576). Απλός λάκκος, κιβωτιόσχημος, εγχυτρισμοί, ενταφιασμοί καλυμμένοι από λίθινους σωρούς (τρία ορύγματα καλυμμένα με λίθους ανήκουν στους πιθανούς MEX τάφους). Προτίμηση κιβωτιόσχημο για τους ενήλικες και απλού λάκκου για παιδιά, χωρίς όμως να είναι ο κανόνας. Απαντώνται και πολλαπλές ταφές (κυρίως νηπίων και βρεφών), ανακομιδές οστών. Κυρίως συνεσταλμένη στάση και αύξηση της εκτάδην στάσης για τους ενήλικες. Σε μία ταφή ME III ώριμη πάνω σε στρώση βότσαλων.

Κτερίσματα: σε 16 τάφους (μικρότερο ποσοστό από της PEX). Το 22% μοιράζεται σε τέσσερις από τις 16 εκτάδην ταφές, καταδεικνύοντας ότι η κτέριση μάλλον ήταν συνηθέστερη σε τέτοιου τύπου ενταφιασμούς. Ως προς την ηλικία δεν φαίνεται να υπάρχει διαχωρισμός με το ποσοστό των κτερισμένων παιδικών ταφών να είναι αρκετά μεγαλύτερο από της προηγούμενης περιόδου. Κυρίως ένα ή δύο αγγεία ανοιχτού ή κλειστού σχήματος, πήλινα σφονδύλια και δισκάρια από φυλλίτη. Διακρίνεται ο τφ.Α23: MEIII/YE, κιβωτιόσχημος, γυναικεία ταφή. Κτερίσματα: πυξίδα, κάρθαρος, μόνωτο κύπελλο, αμφικωνική πρόχους ή αμφορέας, πήλινο σφονδύλι, οστέινη βελόνα, περιδέραιο με 14 χάντρες από σάρδιο, χάλκινη περόνη, χάλκινα ενώτια, χάλκινο βραχιόλι και χάλκινο δαχτυλίδι.

Δευτερεύουσες ταφικές πρακτικές: Πιθανή τέλεση θυσίας ή «νεκρόδειπνου» στον κιβωτιόσχημο τάφο Α31. Ήταν σκαμμένος σε μεγαλύτερο βάθος συγκριτικά με τους υπόλοιπους και από τους λίγους κιβωτιόσχημους με καλυπτήριες πλάκες. Στο χωμάτινο γέμισμά του έφερε ίχνη πυρράς, υπολείμματα καμένων πλίνθων και απανθρακωμένων οστών. Ο τάφος περιείχε δύο ενταφιασμούς και κτερίσματα, κεραμική, οστέινα αντικείμενα και λεπίδες οψιανού (Taylour, 1972: 219-220).

MEX/YEX (μετάβαση)

Κτιριακά κατάλοιπα: Λίγα αποσπασματικά λείψανα σε ορισμένα σημεία, ξεχωρίζουν από την οικοδομική φάση της YE I φάσης. Δεν παρατηρείται αλλαγή στην κάτοψη από προγενέστερες φάσεις.

Κινητά ευρήματα: Άφθονη κεραμική.

YEX

Κτιριακά κατάλοιπα:

- YE I: Λίγα αποσπασματικά μόνο στο Ν τμήμα του οικισμού (στο υπόλοιπο ταφές, αν και είναι πιθανό τα κτιριακά κατάλοιπα μεταξύ αυτών διαβρώθηκαν, σύμφωνα με δευτερογενείς επιχώσεις και ευρήματα σε χαμηλότερα επίπεδα του λόφου).
- YE IIΑ: Αρκετά από τα κτίρια της ΝΔ πλευράς παύουν να χρησιμοποιούνται (σημειώθηκαν καταρρεύσεις κτιρίων ή τμημάτων τους πιθανόν εξαιτίας καθίζησης του εδάφους στο συγκεκριμένο τμήμα του οικισμού).³⁰ Μικρή οικοδομική δραστηριότητα (κατασκευές όπως μία εστία, ένα θρανίο και τμήμα αποχετευτικού αγωγού). Επεξεργασία κασσίτερου-χαλκού με βάση μία χοάνη τήξης μεταλλεύματος.
- YE IIIΑ: οικιστικά κατάλοιπα ορθογώνιας κάτοψης μόνο στο Ν τμήμα του λόφου, (πιθανή εγκατάλειψη και περιοχών που χρησιμοποιούνταν μόνο για ταφές), κατά περιπτώσεις δύο οικοδομικές φάσεις και αρκετές επιδιορθώσεις δαπέδων. Κατά την YE IIIΑ2 πρώιμη τμήμα του οικισμού καταστρέφεται από πυρκαγιά.
- YE IIIΒ: Δεν εντοπίζονται νέες οικιστικές κατασκευές πέραν ίσως από κάποιους αναβαθμούς. Σε διάφορα σημεία της Ν πλαγιάς εντοπίστηκαν κατάλοιπα οχύρωσης, σχετιζόμενα με YE IIIΒ κεραμική. Η ύπαρξη του τείχους δεν είναι πλήρως επιβεβαιωμένη.
- YE IIIΓ: Επανεγκατάσταση σχεδόν σε όλη την έκταση του πλατώματος με κτίρια ορθογώνιας κάτοψης, κατάλοιπα πιθανής οχύρωσης και πύλης στην Α πλευρά του λόφου. Τελική εγκατάλειψη του οικισμού στην μέση YE IIIΓ φάση.

Κινητά ευρήματα:

Κεραμική (αρκετά αγγεία πόσεως κυρίως κατά την YE IIIΑ2), τρία οστέινα εργαλεία, μία οστέινη αιχμή, ένα θραύσμα από κέλυφος αυγού στρουθοκαμήλου, δύο δαχτυλίδια από χαλκό ή κασσίτερο (ένα πρώιμης Μυκηναϊκής φάσης και ένα της YE IIIΑ), τριχολαβίδα (YE IIIΑ1), τρία θραύσματα από χωνευτήρι και τμήμα σκωρίας, πέντε μολύβδινοι σύνδεσμοι (ένας της YE I-II, οι υπόλοιποι της YE IIΑ-IIIΓ πρώιμη φάσης), ένα θραύσμα από χωνί φουσερού και πήλινα θραύσματα από χωνευτήρι, λίγα σφονδύλια (κυρίως κωνικά και αμφικωνικά, πρώιμη Μυκηναϊκή περίοδο έως και YE IIIΓ πρώιμη), λίγα κωνικά *conuli* (πηνία:), αρκετά όστρακα σε δεύτερη χρήση (πολύ συχνά διάτρητα από YE II αγγεία και επαναχρησιμοποιήματα μεταγενέστερα έως και την YE IIIΓ πρώιμη), λίθινα εργαλεία (πρώτες ύλες: οψιανός, σχιστόλιθος, πυριτόλιθος, αιματίτης, ορεία κρύσταλλος και lapis lacedaemonius), πήλινα ανθρωπόμορφα, ζωόμορφα και σύνθετα ειδώλια (κυρίως της YE IIIΑ1), δύο χάντρες.

Πήλινα ειδώλια της YE IIIΑ φάσης: δύο θραύσματα γυναικείων μορφών μεγάλων ειδωλίων, τέσσερα του τύπου πρωτό-Φ, δύο του Ψ, και αρκετά περισσότερα που σώζεται μόνο το κεφάλι ή και μικρό τμήμα του σώματος. Τα ζωόμορφα αναπαριστούν κυρίως βοοειδή, λίγα αρσενικά ελάφια και ένα πτηνό, ενώ δύο ζωόμορφα θα μπορούσαν να είναι και ρυτά. Στα σύνθετα ανήκουν δύο θραύσματα από αντίστοιχο αριθμό ειδωλίων με άλογο, από τα οποία το ένα με άρμα ως κτέρισμα παιδικής ταφής,³¹ και ένα θραύσμα ποδιού θρόνου ή τραπεζιού.

Τάφοι:

- YE I: 1 τάφος αδιάγνωστου τύπου και 9 ακόμη ως πιθανοί YE I.
- YE II: 9 τάφοι. Πέντε κιβωτιόσχημοι, ένας λάκκος, ένας εγχυτρισμός και δύο αδιάγνωστου τύπου.
- YE III: 3 τάφοι. Ένας κιβωτιόσχημος με παιδική κτερισμένη ταφή, ένας λάκκος με δύο ακτέριστες παιδικές ταφές και ένας αδιάγνωστου τύπου με παιδική κτερισμένη ταφή.

³⁰ Οι τόσες πολυάριθμες καταρρεύσεις από την YE I έως και την YE IIΑ έχουν συνδεθεί και με διάφορα επεισόδια σεισμών, ενδεχομένως συσχετιζόμενων και με σεισμική και ηφαιστειακή δραστηριότητα της Σαντορίνης (Janko, 2008: 592).

³¹ Σχετικά βλ. παρακάτω.

- ΥΕ ΙΙΑ: 25 τάφοι. Δέκα κιβωτιόσχημοι, εννέα λάκκοι, ένας λακκοειδής, ένας με τα οστά πάνω σε λίθους, ένας με το κρανίο πάνω σε λίθινη πλάκα και τρεις αδιάγνωστου τύπου. Οχτώ κτερισμένοι (παιδικές ταφές) και έξι πιθανόν κτερισμένοι (παιδικές ταφές).

Τάφος Nu II: Κιβωτιόσχημος, καλής κατασκευής, ΥΕ ΙΙΑ1. Κτερίσματα: δύο αγγεία και πήλινο ομοίωμα τροχού, πιθανόν τμήμα μικρού σύνθετου ειδώλιου με άρμα, που έχει μεγάλες ομοιότητες με αντίστοιχο εύρημα από πιθανή παιδική ταφή στο μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών Μεγάλο Μοναστήρι Λάρισας (French and Janko, 2008: 137, 453).

Τάφος Nu 4: Κιβωτιόσχημος τάφος, ΥΕ ΙΙΑ1, παιδική ταφή. Κτερίσματα: χάντρες φαγιεντιανής στο στήθος. Στο γέμισμα του τάφου εντοπίστηκε πήλινο σφονδύλι και γυναικείο ειδώλιο. Το τελευταίο θεωρείται πιθανό να είχε τοποθετηθεί στην κορυφή του τάφου. (Taylour and Janko, 2008: 144).

Τάφος B25: Κιβωτιόσχημος τάφος, ΥΕ ΙΙΑ1, αντρική ακτέριστη ταφή. Στο γέμισμα του τάφου εντοπίστηκαν λίγα όστρεα και κομμάτια άνθρακα.

Τάφος A1: Λακκοειδής τάφος, ΥΕ ΙΙΑ1, παιδική ταφή. Κτερίσματα: Τέσσερα αγγεία και λίθινα αγγεία.

- ΥΕ ΙΙΒ: καμία ταφή.
- ΥΕ ΙΙΓ1: 5 τάφοι. Τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με παιδικές κτερισμένες ταφές (στο έναν δύο βρέφη), ένας λάκκος με τέσσερις ενταφιασμούς ενηλίκων, ίσως κτερισμένοι, και ένας αδιάγνωστου τύπου με παιδική ακτέριστη ταφή.

Κτερίσματα: Συνολικά διακρίνονται δύο σφραγιδόλιθοι σε ταφές της ΥΕ Ι-ΙΙ και ΥΕ ΙΙΓ φάσης, αντίστοιχα, αν και η κατασκευή τους χρονολογείται πολύ νωρίτερα. Ο σφραγιδόλιθος της πρωιμότερης ταφής θεωρείται εισηγμένο προϊόν της ΜΜ ΙΙ/ΙΙΙ φάσης. Ο άλλος είναι από μαύρο στεατίτη, με ανάγλυφη παράσταση πιθανόν ταύρου που τρέχει προς τα δεξιά. Εντάσσεται στη λεγόμενη ομάδα «Mainland Popular Group» και είναι η πρώτη τέτοιου τύπου που εντοπίζεται στη Λακωνία. Θεωρείται τοπικής παραγωγής της ΥΕ ΙΙΑ-Β περιόδου.

Χερσόνησος Ταινάρου

A24 Μαυροβούνι - Ν Λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος, Ν της θέσης Μαυροβούνι (E113) και Ν του δρόμου Αερόπολης-Γυθείου. Στην κορυφή υπάρχει σύγχρονη κατοικία.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 118. Banou, 2000: 184.

ΠΕΧ: Όστρακα ΠΕ ΙΙ κεραμικής (μαζί με την μυκηναϊκή κεραμική).

ΥΕΧ: Πιθανά κατάλοιπα θολωτού τάφου (σε πηγάδι, 30μ. περίπου Α του σύγχρονου κτίσματος, εντοπίστηκαν τμήματα τοίχων από μικρούς λίθους σε βάθος 2-3μ., ΠΕ και μυκηναϊκή κεραμική, κυρίως μονόχρωμοι ΥΕ ΙΙΑ-Β σκύφοι).

Χερσόνησος Μαλέα

A25 Άρμακας

Συντ.: 416.870/4.071.520

Γεωγραφία: Σπήλαιο, κοντά στο λιμάνι του Ιέρακος στη ΒΑ ακτογραμμή της χερσονήσου.

Έρευνα: Δοκιμαστική τομή κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 11-12.

ΠΕΧ: Ένα όστρακο της μετάβασης ΠΕ ΙΙΙ-ΜΕ πρώιμη.

ΜΕΧ: Όστρακα κυρίως μαύρης μινυακής (dark Burnished ware) και λιγότερο αμαυρόχρωμης ή «αδριατικής» κεραμικής. Επίσης, κατάλοιπα εστιών, εργαλεία οψιανού, οστά αιγοπροβάτων και θαλάσσια όστρεα ως διατροφικές ενδείξεις.

YEX: Λίγα μυκηναϊκά όστρακα από κύλικες και φιάλες και ένα όστρακο της YE IIIΓ πρώιμης φάσης (παράλληλο του τελευταίου στην θέση Κανάκια Σαλαμίνας).

A26 Συκιά

Συντ.: -

Γεωγραφία: Δίπλα από το σύγχρονο νεκροταφείο του χωριού Συκιά Μολάων.

Βιβλιογραφία: Σταϊνχάουερ, 1973-74. Ευσταθίου, 1997. 1998. Βανου, 1996: 64-65. Μουντζίου, 1999: 259. Boyd, 2002: 209. Παπαθανασίου, 1999: 1009-1011.

Εικόνες: 168-173.

YEX: Τέσσερις τουλάχιστον θαλαμοειδείς τάφοι.

- **Τάφος 1:** Θάλαμος: ορθογώνιου σχήματος (3,76×2,75×2,64μ.) Δρόμος: σώζ. μήκ. 2μ. περίπου, ενώ φαίνεται να συνεχίζεται εντός του σύγχρονου νεκροταφείου. Είσοδος: είχε φραχτεί με λιθοδομή. Στο δάπεδο του θαλάμου οκτώ λακκοειδείς τάφοι με καλυπτήριες πλάκες. Χρήση YE IIIΑ-Γ.

Λάκκος I: Παράλληλα με τη Δ πλευρά, προσανατολισμός Β-Ν, μόνο ανακομιδές, ξίφος με κεντρική νεύρωση τύπου D1α της YE IIB φάσης, ξυρός, μαχαίριδιο και δύο λαβίδες.

Λάκκος II: Προσανατολισμός Β-Ν, κοντά στην είσοδο, μία ταφή και ανακομιδή οστών κοντά στα κάτω άκρα, ύπτια στάση, ακτέριστη.

Λάκκος III: Προσανατολισμός Α-Δ, παράλληλα στη Β πλευρά, μόνο ανακομιδές, τρία κομβία και μερικά όστρακα.

Λάκκος IV: Προσανατολισμός Β-Ν, κοντά στην είσοδο, δύο νεκροί ένας δίπλα στον άλλο, ακτέριστοι.

Λάκκος V: Προσανατολισμός Α-Δ, κοντά στην ΒΔ γωνία, ένας νεκρός, ύπτια στάση, ακτέριστος.

Λάκκος VI: Προσανατολισμός Α-Δ, στη δεξιά πλευρά της εισόδου, ένας νεκρός, ύπτια στάση, ακτέριστος.

Λάκκος VII: Προσανατολισμός Α-Δ, παράλληλα στη Β πλευρά, εντός κόγχης λαξευμένης στο τοίχωμα του θαλάμου και φραγμένη με όρθιες πλάκες, ένας νεκρός, ύπτια στάση, ακτέριστος.

Λάκκος VIII: Προσανατολισμός Β-Ν, κοντά στην είσοδο, μόνο ανακομιδές, ένα μόνωτο κύπελλο.

Στο δάπεδο του θαλάμου κοντά στα τοιχώματα πέντε συγκεντρώσεις αγγείων μαζί με οστά, κυρίως θραύσματα κρανίων και λίγα λίθινα κομβία. Συνολικά 24 αγγεία της YE IIIΑ-IIIΓ φάσης, πέντε στη ΒΔ γωνία και δώδεκα στη ΒΑ. Διακρίνεται ο μοναδικός ψευδόστομος αμφορέας και μία πρόχους με κατακόρυφες ταινίες της YE IIB φάσης.

- **Τάφος 2:** 55μ. Α του τφ. 1, με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ. Θάλαμος: σωζ. διαστ. 4,20×6×3,45μ., σχήμα ακανόνιστου τετραπλευρού με καμπύλωση στο Α τοίχωμα και οδόντωση στο Β. Δρόμος: μακρύς, κατηφορικός, ελαφρώς πλαταίνει στην είσοδο του στομίου, με συγκλίνοντα τοιχώματα στο άνω τμήμα τους. Στις επιχώσεις του δρόμου: όστρακα της μυκηναϊκής εποχής. Στόμιο: δύο παραστάδες. Είσοδος: είχε κλειστεί με ξερολιθιά.

Μία ταφή «κατά χώραν» στα αριστερά της εισόδου, κατά μήκος της Δ πλευράς του θαλάμου με προσανατολισμό Δ-ΒΔ. Κτερίσματα: τρία χάλκινα όπλα (βραχύ ξίφος τύπου D1, σταυρόσχημο εγχειρίδιο τύπου Eii και ένας ξυρός), πλακοειδείς χάντρες υαλόμαζας με έκτυπη καμπυλόγραμμη κόσμηση, και άλλες διαφόρων μεγεθών και σχημάτων από ποικίλες ύλες.

Τρεις λάκκοι τετράπλευροι, ένας στα δεξιά της εισόδου και δύο στη Β-κεντρική και Β-Δ πλευρά του θαλάμου αντίστοιχα, καλυμμένοι με πλάκες που πατούσαν σε μικρή βαθμίδα. Περιείχαν μόνο ανακομιδές οστών.

Ανακομιδές στη Β/ΒΔ γωνία του θαλάμου: οστά, ένα ειδώλιο τύπου Φ, μικροσκοπικές χάντρες διαφόρων σχημάτων από φαγεντιανή, υαλόμαζα και στεατίτη και ένας σφραγιδόλιθος από αχάτη με έγλυφη παράσταση ελαφιού, το οποίο στρέφει το σώμα προς τα πίσω.

Λίγα διασκορπισμένα οστά εντοπίστηκαν στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του θαλάμου.

Κτερίσματα: Συνολικά 36 αγγεία, ΥΕ ΙΙΑΑ-Γ φάσης, τα περισσότερα συγκεντρωμένα στο Α-ΒΑ τμήμα του θαλάμου (πιθαμοφορείς, ψευδόστομοι αμφορίσκοι, κυλινδρικά αλάβαστρα, ένας κρατήρας, σκύφοι, αρύταινες, κύαθοι, κύλικες, υδρίες, πρόχοι και μία λήκυθος), ένα χάλκινο μαχαίρι³² και οχτώ λίθινα κωνικά σφονδύλια.

- **Τάφος 3:** Δ των τφ.1 και τφ.2. Εν μέρει συλημένος. Θάλαμος: τετράπλευρος (3,60×3,35μ.), δεν σώζεται η οροφή του και τμήμα της πρόσοψης, ενώ αδιατάρακτο παρέμεινε το Δ του τμήμα. Δρόμος: κατηφορικός, μήκ. 8,05μ., πλ. περίπου 1,18μ. και πλευρικά τοιχώματα συγκλίνοντα στο άνω τμήμα τους. Στην επίχωση του δρόμου: όστρακα μυκηναϊκών αγγείων. Διαπιστώθηκαν τουλάχιστον 14 άτομα, τα οστά των οποίων εντοπίστηκαν σε πέντε λάκκους λαξευμένους στο δάπεδο του θαλάμου, κατά κύριο λόγο, ανακομιδές. Η χρήση του τάφου τοποθετείται στην ΥΕ ΙΙΑΑ2-Γ1 φάση.

Λάκκος 1: Κατά μήκος του Δ τοιχώματος, επιμήκης, με καλυπτήριες πλάκες, οστά ενός παιδιού και τριών τουλάχιστον ενηλίκων μαζί με πέντε θραυσμένα αγγεία (δύο κύλικες, δύο πρόχους, ένα στάμνο), ένα πήλινο κωνικό σφονδύλι και δύο χάντρες από υαλόμαζα.

Λάκκος 2: Επιμήκης, με καλυπτήριες πλάκες, θραύσματα κρανίων και μακρών οστών δύο παιδιών και δύο ενηλίκων,

Λάκκος στο κέντρο του θαλάμου, δεν έχει αρίθμηση, μικρότερων διαστάσεων από τους λ.1 και λ.2, κυκλικός, σχεδόν όλα τα οστά μίας γυναικείας ταφής.

Λάκκος 4: Στο Β τοίχωμα, προσανατολισμός Β-Ν, διαταραγμένος, λίγα κατακερματισμένα οστά, ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι.

Λάκκος 5: Μπροστά στην είσοδο, προσανατολισμός Β-Ν, διαταραγμένος, λίγα κατακερματισμένα οστά, ένα χάλκινο μαχαίρι.

ΝΔ γωνία: Ένας άβαφος αμφορέας, τρεις χάντρες από υαλόμαζα και τρία κωνικά σφονδύλια, ένα πήλινο και δύο λίθινα.

- **Τάφος 4:** Δ του τφ.2, ασύλητος, ΥΕ ΙΙΑΑ-Γ1 φάση. Προσανατολισμός: ΒΑ-ΝΔ, Θάλαμος: τετράπλευρος (4,50×3,70×2μ. σωζ. ύψος). Δρόμος: μακρύς, κατηφορικός, μήκ. 7μ. και πλ. 1,05-1,39μ. μπροστά στο στόμιο, και πλευρικά τοιχώματα συγκλίνοντα στο άνω τμήμα τους. Στόμιο: επιμελώς κατασκευασμένο. Είσοδος: είχε φραχτεί με ξερολιθιά. Στις επιχώσεις του δρόμου: όστρακα από μυκηναϊκά αγγεία, χωρίς να αναφέρεται, ωστόσο, η τυπολογία τους. Συνολικά περιείχε 15 ταφές.

Μία γυναικεία ταφή κατά χώραν, στο δάπεδο του θαλάμου, κατά μήκος του Α τοιχώματος.

Συσσωρεύσεις θρυμματισμένων αποσπασμένων οστών στο ΒΒΔ τμήμα του.

Κτερίσματα στο δάπεδο του θαλάμου: αμφορίσκος, τριφυλλόσχημη οινόχνη, τρίωτος πιθαμοφόρας, ψευδόστομος αμφορέας, τρία κυλινδρικά αλάβαστρα, διάφορα όστρακα, δέκα λίθινα και δύο πήλινα κωνικά σφονδύλια, πλήθος μικροσκοπικών χαντρών και τρία χάλκινα καρφιά.

Λάκκος 1: Απέναντι από την είσοδο, στο δάπεδο, με μεγάλες ακατέργαστες καλυπτήριες πλάκες καλυμμένες με πηλό και μικρότερους λίθους στους αρμούς, οστά δύο παιδιών και τουλάχιστον επτά ενηλίκων, ένα κυλινδρικό αλάβαστρο και ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι.

Λάκκος 2: Κοντά στο Β τοίχωμα του θαλάμου, στο δάπεδο, με μεγάλες ακατέργαστες καλυπτήριες πλάκες καλυμμένες με πηλό και μικρότερους λίθους στους αρμούς, αποσπασμένα οστά νηπιακής ταφής, ένα αρτόσχημο αλάβαστρο και αρκετά όστρεα.

Λάκκος 3: Αριστερά της εισόδου, προσανατολισμός Β-Ν, στο δάπεδο, με μεγάλες ακατέργαστες καλυπτήριες πλάκες καλυμμένες με πηλό και μικρότερους λίθους στους αρμούς, μία κατά χώραν γυναικεία ταφή, ένα κρανίο ενήλικου άντρα, δύο χάντρες από υαλόμαζα και κορναλίνη.

³² Μεταξύ των τφ.1 και 2, εγγύτερα στον πρώτο, εντοπίστηκε επιφανειακά, στον αγροτικό δρόμο, μπροστά από τους θαλαμοειδείς, ένα ακόμα χάλκινο μαχαίρι (Ευσταθίου, 1997: 199).

Λάκκος 4: Αριστερά της εισόδου, προσανατολισμός Α-Δ, στο δάπεδο, με μεγάλες ακατέργαστες καλυπτήριες πλάκες καλυμμένες με πηλό και μικρότερους λίθους στους αρμούς, οστά ενός νεαρού ατόμου και ένα λίθινο κωνικό σφονδύλι.

A27 Ελαία

Συντ.: -

Γεωγραφία: Κοντά στο σύγχρονο νεκροταφείο του χωριού Ελαία και σε κοντινό λόφο στα Ν.

Έρευνα: Επιφανειακή και σωστική ανασκαφή.

Βιβλιογραφία: Hope Simpson and Dickinson, 1979: 116. Ζαββού, 2007: 416.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής (επιφανειακά στο λόφο).

ΥΕΧ: Όστρακα της ΥΕ ΙΙΑ-Β (σε σωστική ανασκαφή στο οικ. Κρυπωτού-Χατζημιχαήλ, Β του σύγχρονου νεκροταφείου, και επιφανειακά στο λόφο).

A28 Ελαία: Αμερίτα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Οικ. Γ. Δημητρακοπούλου, 1 χλμ. Ν της Ελαίας, σε πολύ μικρή απόσταση Ν του Πύργου.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 1998α: 174. Ζαββού, 2007: 416.

ΠΕΧ: Όστρακα χειροποίητα ορισμένα με σχοινοειδή διακόσμηση στο χείλος.

ΥΕΧ: Όστρακα από κύλικες και άλλα άβαφα και γραπτά αγγεία, τμήμα ειδωλίου ζώου.

Σχόλιο: Λιθοσωρός αρχιτεκτονικών λειψάνων που δεν μπορεί να χρονολογηθεί στην ΠΕΧ ή ΥΕΧ, λόγω διατάραξης των επιχώσεων (Ζαββού, 2007: 416).

A29 Αγγελώνα: Μπάστιζα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στη θέση Μπάστιζα, στον αγρό του Ιω. Λεκάκη, κοντά στο χωριό Αγγελώνα.

Βιβλιογραφία: Σπυρόπουλος, 1981β: 129-131. Σπυρόπουλος, 1981γ: 129. Βαπου, 1996: 73-74.

Εικόνες: 174.

ΥΕΧ: Νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων. Αναφέρεται ότι ερευνήθηκε ένας.

- **Τάφος:** Θάλαμος: τραπεζιόσχημος, μάλλον μεγάλων διαστάσεων. Διατηρείται η οροφή του σε πολύ καλή κατάσταση.

Δύο σκελετοί κατά χώραν δεξιά της εισόδου, παραπλεύρως, σε ύπτια θέση, ανάμεσά τους στο ύψος των κάτω άκρων μία άβαφη ακέραιη πρόχους (οι ταφές θεωρούνται σύγχρονες και μάλλον οι τελευταίες που έγιναν).

Δύο ανακομιδές με ελάχιστα κεραμικά κτερίσματα στη ΝΔ γωνία και ΝΑ πλευρά θαλάμου αντίστοιχα.

Κιβωτιόσχημος λαξευτός αποθέτης σκεπασμένος με πλάκες, στο κέντρο του θαλάμου. Δεν αναφέρεται αν περιείχε ευρήματα.

Δεύτερος κιβωτιόσχημος λαξευτός αποθέτης, στη Ν πλευρά θαλάμου, με έναν ενταφιασμό σε ύπτια θέση και τρία αγγεία της ΥΕ ΙΙΒ φάσης (αλάβαστρο κοντά στο κεφάλι, πρόχου στη λεκάνη και πυξίδα κοντά στη δεξιά κνήμη).

A30 Επίδαυρος Λιμηρά: Βαμβακιά

Συντ.: -

Γεωγραφία: ΒΑ του χωριού Άγιος Ιωάννης.

Βιβλιογραφία: Χρήστου, 1956: 207. Δημακοπούλου, 1968α. Boyd, 2002: 207. Demakopoulou, 2009: 117-118.

Εικόνες: 175.

YEX: Θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι. Άγνωστος ο ακριβής αριθμός τους. Ανασκάφηκε μόνο ένας.

- **Τάφος:** Ελλειψοειδής θάλαμος. Είσοδος φραγμένη με πρόχειρη λιθοδομή. Δρόμος βραχύς, κατωφερής με τρεις τουλάχιστον βαθμίδες στην αρχή του και δεύτερο θάλαμο στην Α πλευρά του. Προσανατολισμός N-B. Στον κυρίως θάλαμο εντοπίστηκαν μόνο λάκκοι, δεν αναφέρονται άλλες πληροφορίες.

A31 Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα

Συντ.: (652E / 118N)

Γεωγραφία: Πλαγιά ρεματιάς, κοντά σε παρεκκλήσι της Αγίας Τριάδας, Α του χωριού Άγιος Ιωάννης, 2 χλμ. περίπου N/ΝΔ της κλασικής ακρόπολης της Επιδαύρου Λιμηράς.

Βιβλιογραφία: Χρήστου, 1956: 207-209. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 136. Δημακοπούλου, 1968a. Dickinson, 1977: 63-74. Coulson, 1992: 87-89, 92-93. Banou, 1996: 71-72. Boyd, 2002: 207. Demakopoulou, 2009: 117-118.

Εικόνες: 175-178β.

YEX: Τρεις θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι. Οι δύο συλημένοι. Κοινά χαρακτηριστικά: Ελλειψοειδής κυρίως θάλαμος μικρών διαστάσεων. Είσοδος στα Β, φραγμένη με λιθοδομή πρόχειρης κατασκευής. Δρόμος βραχύς κατωφερής ίσως και βαθμιδωτός. Στην Α πλευρά του δρόμου ανοίγεται δεύτερος θάλαμος, η είσοδος των οποίων σφραγίζονταν με λιθοδομή. Λάκκοι γεμάτοι με οστά εντοπίστηκαν μόνο στους κυρίως θαλάμους (αρχικά ερμηνεύτηκαν ως λακκοειδείς ταφές αργότερα, όμως, ως λάκκοι ανακομιδών ως το πιο πιθανό.

- **Τάφος Α:** σχεδόν όμοιος με τον τφ.Β, με τη διαφοροποίηση ότι στον κεντρικό θάλαμο η πλευρά της εισόδου είναι ευθύγραμμη. Διατηρείται ο δεύτερος θάλαμος σχήματος ακανόνιστου κυκλικού. Κυρίως θάλαμος: τρεις λάκκοι, ένας στα Α, ένας στα Δ και ο τρίτος σχεδόν μπροστά στην είσοδο του θαλάμου. Δ λάκκος: τέσσερα αγγεία, τα δύο ψευδόστομοι αμφορείς.
- **Τάφος Β:** ασύλητος, ο δεύτερος θάλαμος είχε καταστραφεί από την πτώση της οροφής του. Κυρίως θάλαμος: τέσσερις λάκκοι με καλυπτήριες πλάκες, σε μία περίπτωση πατούσαν σε ένα είδος βαθμίδας. Μία μικρή κοιλότητα, χωρίς να παρέχονται περισσότερα στοιχεία για την πιθανή λειτουργία ή το περιεχόμενο της. Ίσως να πρόκειται για την κόγχη που αναφέρει ο Boyd (Boyd, 2002: 207).

Κτερίσματα: 30 αγγεία, τα περισσότερα στο δάπεδο του θαλάμου. Από τους λάκκους: δύο μικροί ψευδόστομοι αμφορείς, δύο όπλα από ορείχαλκο, μαχαίρι και αιχμή δόρατος, δύο ψήφοι από σάρδιο, έντεκα κομβία εννέα λίθινα και δύο πήλινα, και οστά. Από τον δεύτερο θάλαμο: πλήθος οστράκων και μερικά οστά (Boyd, 2002: 207).

A32 Επίδαυρος Λιμηρά: Παλαιόκαστρο

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, στον μυχώ του κόλπου του Διός Σωτήρος, ΒΑ του χωριού Άγιος Ιωάννης. Στην θέση εντοπίζεται η κλασική ακρόπολη της Επιδαύρου Λιμηράς.

Έρευνα: Ανασκαφή (1936) και επιφανειακή.

Βιβλιογραφία: Χρήστου, 1956: 209. Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 136. Δημακοπούλου, 1968a. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 117. Banou, 1996: 71-72. Κουντούρη, 1996-1997: 493. Boyd, 2002: 207. Demakopoulou, 2009: 117-118.

Εικόνες: 175, 178γ.

YEX:

Επιφανειακά ευρήματα: Όστρακα YE IIIA-B στην κορυφή και πλαγιές του λόφου.

Θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι. Δεν διευκρινίζεται ο ακριβής αριθμός τους. Δεν διέθεταν δεύτερο πλευρικό θάλαμο. Ανασκάφηκε μόνο ένας, μερικώς καθώς είχε καταπέσει η οροφή του.

- **Τάφος Καραχάλιου:** Θάλαμος σχεδόν κυκλικός (4,27×4,40μ.). Ταφές σε λάκκους στο δάπεδο του θαλάμου. Κτερίσματα: δύο τρίωτα αρτόσχημα αλάβαστρα και δύο μικρές πρόχοι με ρακετοειδές μοτίβο της ΥΕ ΙΙΒ.

Γενικό Σχόλιο για τις θέσεις Α30-Α32:

Ανασκάφηκε για πρώτη το 1936 από τον Θ. Καραχάλιο και στη συνέχεια το 1953 από τον Ν. Δρανδάκη χωρίς όμως να υπάρξει δημοσίευση. Το 1956 στο πλαίσιο καθαρισμού και αποφυγής περαιτέρω λεηλασίας από λαθρανασκαφείς διενεργήθηκε η τελευταία ανασκαφή από τον Χρ. Χρήστου (Κουντούρη, 1996-1997: 491-492). Το 1968 δημοσιεύτηκαν ορισμένα επιπλέον αγγεία της θέσης από την Αικ. Δημακοπούλου και ένα ακόμα μικρό σύνολο αγγείων προερχόμενο μάλλον από τις πρώιμες ανασκαφές, από την Ε. Κουντούρη μεταγενέστερα.

Η αρχιτεκτονική ιδιαιτερότητα του δεύτερου θαλάμου στην Α πλευρά του δρόμου δεν τεκμηριώνεται επαρκώς εάν προορίζονταν για ανακομιδές ή / και για ταφές (Cavanagh and Mee, 1998: 49), καθώς δεν διευκρινίζεται τι ευρήματα περιείχαν. Όλοι οι «επικουρικοί» αυτοί θάλαμοι ήταν μικρότερων διαστάσεων από τους κυρίως ταφικούς, με μία μόνο εξαίρεση εκείνου από την Βαμβακιά.

Η μελέτη του μεγαλύτερου τμήματος των αγγείων συνολικά κατέδειξε ότι τα χονδροειδή οικιστικά σκεύη ήταν τα λιγότερα ενώ τα περισσότερα αγγεία ήταν από καλής έως εξαιρετικής ποιότητας πηλού. Στην τελευταία ανήκουν μόλις τρία αγγεία, πιθανόν εισηγμένα αργολικά. Η πλειονότητα των αγγείων ήταν πολύ καλής ποιότητας. Υπερτερούν τα κλειστά σχήματα κατά 70% επί του συνόλου. Τυπολογικά κυριαρχεί ο ψευδόστομος αμφορέας και ακολουθούν το αλάβαστρο, η πυξίδα, η πρόχους, το κύπελλο και ο αμφορέας. Με ελάχιστα δείγματα απαντούν οι τύποι του θηλάστρου, τρίωτου αλάβαστρου, ασκού, λεκάνης, ληκύθου και κυλινδρικού κυπέλλου με ή χωρίς προχρή (Δημακοπούλου, 1968: 187-189).

Τρία αγγεία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ, (δύο πιθανόν εισηγμένα αργολικά), 14 στην ΥΕ ΙΙΒ, 14 στην ΥΕ ΙΙΑ1, 14 στην ΥΕ ΙΙΑ2, 18 στην ΥΕ ΙΙΒ (νέα σχήματα ο ασκός και η λεκάνη) και 25 στην ΥΕ ΙΙΓ1-2 (νέα σχήματα η λήκυθος και η οινοχόη) (Δημακοπούλου, 1968: 193). Μεταγενέστερη ταύτιση και μελέτη δώδεκα ακόμα αγγείων, προερχόμενα πιθανότατα από τις πρώτες ανασκαφές του νεκροταφείου, πρόσθεσαν ορισμένα νέα σχήματα και γραμμικά κοσμήματα. Δύο αγγεία ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ (το ένα μάλλον εισηγμένο αργολικό: κύλικα με υπερυψωμένη λαβή), ενώ τα υπόλοιπα 10 χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ/Β και ΙΙΓ φάση (νέα σχήματα ο σκυφοειδής κρατήρας, η ηθωπή πρόχους και ο σταμνίσκος) (Κουντούρη, 1996-1997: 506-508). Ωστόσο, περαιτέρω μελέτη της παραπάνω κεραμικής και ορισμένων αδημοσίετων ακόμα οστράκων αναγνωρίζει αρκετά της ΥΕ Ι φάσης (Boyd, 2002: 207).

Η χρήση των ανωτέρων συστάδων ξεκινάει τουλάχιστον από την ΥΕ ΙΙΑ φάση έως και την ΥΕ ΙΙΓ2. Η ακριβέστερη χρονολόγηση των τάφων είναι αδύνατη καθώς οι περισσότεροι από αυτούς ήταν συλημένοι (Δημακοπούλου, 1968: 192-193). Επιπλέον, η δημοσίευση του μεγαλύτερου μέρους των αγγείων από την Δημακοπούλου (Δημακοπούλου, 1968) αντιμετωπίζει την κεραμική στο σύνολο της, ανεξαρτήτως αρχαιολογικού *context*, ακόμα και για τα 30 αγγεία του ασύλητου τφΒ της Αγίας Τριάδας, που δεν είναι σαφές ποια ακριβώς είναι (βάσει της αριθμησης ευρητηρίου με τον οποίο εκτίθενται στο Μουσείο Σπάρτης).

A33 Αγία Τριάδα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χωριό Αγίας Τριάδας, 500μ. Ν της Μεγάλης Σπηλιάς και ΒΑ του παρεκκλησιού του Αγίου Αντρέα, στο Δ άκρο της πεδιάδας Βάτικα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 145.

ΥΕΧ: Πιθανός θαλαμοειδής τάφος: Σπηλαιώδες άνοιγμα με είσοδο φραγμένη από λίθους. Κεραμική (από τις ανεσκαμμένες επιχώσεις) όμοια με άλλων ΥΕ θέσεων της Λακωνίας.

Σχόλιο: Η σωστική ανασκαφή (αναφέρεται ως εκσκαφή πηγαδιού) δεν ολοκληρώθηκε λόγω επικινδυνότητας κατάπτωσης των τοιχωμάτων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β: ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Ευρύτερη περιοχή κοιλάδας Ευρώτα

E1 Βέλμινα: Γιάννακας

Συντ.: (028E / 751N)

Γεωγραφία: Δ της θέσης Βέλμινα: Καναλάκι, σε χαμηλότερο υψόμετρο. Άλλες ονομασίες «Γιαννόλακκα», «Άγιος Ιωάννης».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 125. Σταϊνχάουερ, 1973: 175. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 123. Cavanagh and Mee, 1998: 38.

MEX: Ταφές σε πύλους. Αποκαλύφθηκαν έπειτα από διάβρωση του εδάφους. Αρχικά είχαν χαρακτηριστεί ως μυκηναϊκές. Σωστική ανασκαφή στη θέση το 1973 κατέδειξε ότι αποτελούσαν τμήμα γεωμετρικού νεκροταφείου, όμως οι Hope Simpson and Dickinson 1979 και Cavanagh and Mee 1998 τις εντάσσουν στην MEX.

YEX: Όστρακα από κύλικες και σκύφους.

E2 Βέλμινα: Καναλάκι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ύψωμα στα όρια των νόμων Λακωνίας και Αρκαδίας, στο Β άκρο της κοιλάδας του Ευρώτα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 125. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 123.

YEX: Όστρακα ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμικής και ποσότητα οψιανού.

Σχόλιο: Στη Ν και ΝΔ πλαγιά λίγα απολεπίσματα οψιανού μαζί με πρώιμης χρονολογίας, όπως αναφέρεται, όστρακα. Ορατά λείψανα τείχους ελληνοιστικών και μεσαιωνικών χρόνων.

E3 Πελλάνα: Τρυπόρραχη

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρός λόφος, 400μ. Α από τη θέση Πελλάνα: Σπηλιές.

Βιβλιογραφία: Σπυρόπουλος, 1982-1983: 115. Boyd, 2002: 195. Catling, 2009: 455.

Εικόνες: 41.

YEX: Λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι, άγνωστος ο ακριβής αριθμός τους.

E4 Βασάρας: Καμάρι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Α όχθη ρέματος Καμάρι, Ν της εκκλησίας της Ζωοδόχου Πηγής, στην περιοχή Βασάρας του Δ Πάρωνα.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2010: 94-95.

MEX: Κιβωτιόσχημος τάφος, υπενδεδυμένος με κάθετα τοποθετημένες λίθινες πλάκες.

Σχόλιο: Εντοπίστηκε κατεστραμμένος έπειτα από κατολίθιση, από τα χώματα της οποίας συλλέχθηκε ΜΕ όστρακα αμαυρόχρωμης, μιμήσης γκρίζας μινυειακής και χονδροειδούς κεραμικής με μαστοειδείς αποφύσεις.

E5-E67: The Laconia Rural Project: Πρόκειται για επιφανειακό πρόγραμμα, της περιόδου 1983-1989, με στόχο τη μελέτη της διαχρονικής εξέλιξης των αγροτικών οικισμών στη Λακωνία, από την προϊστορική έως και την οθωμανική περίοδο. Σε συνολική έκταση περίπου 70 χλμ.² εντοπίστηκαν 420 θέσεις από την ΝΑ έως και την Οθωμανική περίοδο.

Γεωγραφία: Στα Α/ΒΑ της Σπάρτης, από την Α όχθη του Ευρώτα έως την ημιορεινή περιοχή του Πάρωνα.

E5 C128

Συντ.: (0927/2300)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 331.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E6 B111 (Άγιος Κωνσταντίνος)

Συντ.: (0775/2255)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 325.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E7 B123 (Πετράλωνα)

Συντ.: (0717/2175)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 329.

ΜΕΧ: Κεραμική (όστρακα oatmeal μινωίζοντα).

E8 C126 (Λίμνες)

Συντ.: (0892/2206)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 331.

Ύπαρξη ύστερης ΝΛ.

ΠΕΧ: ΠΕ I-II κεραμική.

E9 C131

Συντ.: (0975/2219)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 331.

ΠΕΧ: Κεραμική (εντοπίστηκε και τεμάχιο χαλκού, δεν είναι σαφές εάν χρονολογείται στην ΠΕΧ).

E10 G154

Συντ.: (0905/2005)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 350.

ΠΕΧ: ΠΕ II κεραμική, οψιανός.

E11 H45 (Γελαδάρι)

Συντ.: (0589/1716)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 355-356.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική και θραύσμα γυναικείου ΥΕ ειδωλίου.

E12 K249

Συντ.: (0940/1782)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 370.

ΜΕ III/ΥΕ: Κεραμική.

E13 K414

Συντ.: (1025/1715)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 374.

ΠΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική.

E14 K515

Συντ.: (0930/1683)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 375-377.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική.

E15 L400 (Άγιοι Πάντες)

Συντ.: (1162/1705)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 379.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E16 P285 (Πανιά)

Συντ.: (1259/1688)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 397.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E17 P262

Συντ.: (1226/1660)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 399.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E18 P263

Συντ.: (1222/1655)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 398.

ΠΕΧ: ΠΕ II κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E19 P267

Συντ.: (1208/1633)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 400.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E20 N312

Συντ.: (1131/1638)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 393.

ΠΕΧ: ΠΕ II κεραμική.

E21 N413 (Τσάκωνα)

Συντ.: (0938/1600)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 391.

MEX: ME II-III κεραμική.

YEX: YE I-II κεραμική.

EPIX: Οψιανός.

E22 P284 (Άγιος Σωτήρας)

Συντ.: (1223/1632)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 399.

PEX: ΠΕ II κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E23 P405 (Σωτήρας)

Συντ.: (1236/1608)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 399.

PEX: Κεραμική.

E24 N333 (Ράχη Γεωργάκη)

Συντ.: (1112/1555)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 394.

PEX: ΠΕ II κεραμική.

E25 P269 (Σαρι Καταράχι)

Συντ.: (1235/1558)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 400.

PEX: Κεραμική, οψιανός.

E26 S434 (Φουρνάρα)

Συντ.: (1469/1489)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 418.

MEX: Κεραμική.

YEX: Κεραμική.

E27 S478

Συντ.: (1466/1458)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 418.

PEX: ΠΕ II κεραμική.

MEX: ME III κεραμική.

YEX: Κεραμική.

E28 S474 (Άγιος Θεόδωρος)

Συντ.: (1467/1451)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 418.

PEX: Κεραμική.

YEX: Κεραμική.

E29 M357 (Αφησιού)

Συντ.: (0893/1416)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 383.

PEX: Κεραμική.

E30 M322

Συντ.: (0933/1421)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 382.

MEX: ME II-III κεραμική.

YEX: Κεραμική.

E31 R289

Συντ.: (1270/1473)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 407.

PEX: ΠΕ II κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E32 S448

Συντ.: (1365/1474)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 416.

PEX: ΠΕ κεραμική, πυριτόλιθος, οψιανός.

E33 U492

Συντ.: (1650/1365)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 426.

PEX: ΠΕ; κεραμική.

MEX: Κεραμική.

EPIX: Οψιανός.

E34 S459

Συντ.: (1387/1449)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 417.

PEX: Κεραμική, οψιανός.

E35 N191

Συντ.: (1147/1384)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 397.

PEX: ΠΕ II κεραμική.

MEX: ME III κεραμική.

YEX: Κεραμική.

EPIX: Οψιανός.

E36 M349

Συντ.: (0920/1290)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 388.

MEX: ME III κεραμική.

YEX: YE III κεραμική.

E37 R426

Συντ.: (1282/1350)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 409.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E38 R424

Συντ.: (1378/1391)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 412.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμική.

E39 R280 (Λυκοκέφαλα)

Συντ.: (1327/1359)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 411.

ΠΕΧ: ΠΕ ΙΙ κεραμική.

E40 R287

Συντ.: (1291/1345)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 409.

ΠΕΧ: ΠΕ κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E41 R291

Συντ.: (1370/1369)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 413.

ΜΕΧ: ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ κεραμική.

ΥΕΧ: ΥΕ ΙΙΙ κεραμική.

E42 R292

Συντ.: (1367/1362)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 413.

ΜΕΧ: Κεραμική.

E43 R425

Συντ.: (1364/1378)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 412.

ΥΕΧ: Κεραμική.

E44 R428

Συντ.: (1307/1322)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 410.

ΠΕΧ: Κεραμική, μυλόλιθοι, σφονδύλια, αγνύθες, γουδιά, οψιανός.

E45 R529

Συντ.: (1321/1301)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 410.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E46 R462

Συντ.: (1417/1302)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 414.

ΠΕΧ: ΠΕ ΙΙ κεραμική, καφέ πυριτόλιθος.

E47 R3012 (Αφάνες)

Συντ.: (1212/1296)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 409.

ΠΕΧ: ΠΕ Ι,-ΙΙ κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E48 R457

Συντ.: (1385/1335)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 413-414.

ΜΕΧ: ΜΕ ΙΙ-ΙΙΙ κεραμική.

E49 R3025 (Τσιλιώτου)

Συντ.: (1328/1085)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 415.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική.

E50 P261

Συντ.: (1228/1650)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 398.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E51 U3000

Συντ.: (1634/1333)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 426.

ΠΕΧ: ΠΕ; κεραμική, οψιανός.

E52 U500 (Αϊ Λιάς)

Συντ.: (1531/1284)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 435-436.

ΠΕΧ: Κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E53 U502

Συντ.: (1514/1276)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 436.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E54 U501

Συντ.: (1536/1262)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 436.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E55 U520

Συντ.: (1535/1238)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 436-437.

ΠΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική.

ΕΠΧ: Μυλόλιθος, οψιανός.

E56 U490 (Παναγιά Χρυσαιφιώτισσα)

Συντ.: (1578/1261)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 428-429.

ΠΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: ΥΕ ΙΙΙ κεραμική.

E57 U532

Συντ.: (1609/1257)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 432.

ΠΕΧ: Κεραμική, οψιανός.

E58 U514 (Μέγα Πηγάδι)

Συντ.: (1594/1234)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 432.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: ΥΕ ΙΙΙ κεραμική.

E59 U504

Συντ.: (1534/1279)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 437.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E60 U3001 (Παλαίκαστρο)

Συντ.: (249E / 519N), (1655/1210)

Γεωγραφία: Λόφος, περίπου 2,5χλμ. Ν του χωριού Χρύσαφα. Άλλη ονομασία «Άγιος Νικόλαος».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 82-83. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 111. Renard, 1995: 82. Banou, 1996: 44. Shipley, 2002: 432.

ΠΕΧ: Άφθονη ΠΕ ΙΙ κεραμική, οψιανός.

E61 U3022

Συντ.: (1647/1129)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 435.

ΠΕΧ: ΠΕ; κεραμική, μυλόλιθος, οψιανός.

E62 U3002

Συντ.: (1434/1122)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 437.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E63 Μενελάιο - ΝΑ λόφος

Συντ.: (0937/1090)

Γεωγραφία: Λόφος, ΝΑ της θέσης Μενελάιο (περιοχή Ε, Laconia Rural Project).

Βιβλιογραφία: Banou, 1996: 76. Cavanagh and Crouwel, 2002: 145. Shipley, 2002: 404.

ΜΕΧ: Κεραμική.

ΥΕΧ: Πιθανοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

E64 Μενελάιο - Ν λόφος

Συντ.: (0922/1061)

Γεωγραφία: Λόφος, Ν της θέσης Μενελάιο (περιοχή Κ, Laconia Rural Project).

Βιβλιογραφία: Shipley, 1996: 404.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E65 Q3009 (Μελαθρία)

Συντ.: (1330/0866)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 406-407.

ΥΕΧ: ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμική.

E66 U3006

Συντ.: (2033/0863)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 438.

ΠΕΧ: Κεραμική.

ΜΕΧ: ΜΕ; κεραμική.

ΥΕΧ: Κεραμική.

E67 U3005

Συντ.: (2033/0844)

Βιβλιογραφία: Shipley, 2002: 439.

ΠΕΧ: Κεραμική.

E68 Γκοριτσά: Λαινά

Συντ.: (300E / 450N)

Γεωγραφία: Μικρός λόφος στην περιοχή Λαινά, 1-2χλμ. περίπου ΝΑ της Γκοριτσάς.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 83. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 111. Δημακοπούλου, 1982: 113. Renard, 1995: 82-83. Βαπου, 1996: 45.

ΠΕΧ: ΠΕ II κεραμική, ένα θραύσμα ζωόμορφου ειδωλίου.

ΜΕΧ: Όστρακα μιμήσεων γκρι και κίτρινης μινυακής κεραμικής.

ΥΕΧ: Άφθονα όστρακα ΥΕ I-III, κυρίως της IIIB και ίσως ορισμένα της IIIΓ πρώιμης.

ΕΠΧ: Απολεπίσματα οψιανού.

Σχόλιο: Αναφέρονται πληροφορίες από ντόπιους για την ύπαρξη θαλαμοειδών τάφων σε γειτονική περιοχή (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 83).

E69 Γούναροι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ν του χωριού Γούναροι, πλησίον της Σπάρτης. Άλλη ονομασία του χωριού «Γούναρης».

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2010: 95.

ΜΕΧ: ΜΕ III/ΥΕ I κάρθαρος από εσωτερικό κιβωτιόσχημο τάφου με μία ταφή ενήλικα. Το αγγείο παραδόθηκε κατά τη διάρκεια κατασκευής υδραγωγείου το 1966.

E70 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή - ΒΔ λόφος³³

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος στα ΒΔ της θέσης Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή.

Βιβλιογραφία: Βαπου, 1996: 76-77. 1996-1997: 19.

Εικόνες: 84.

ΥΕΧ: Πιθανοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

E71 Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή - ΝΑ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λοφίσκος, 150μ. Ν/ΝΑ της θέσης Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή και 100μ. Δ του αγροτικού δρόμου προς το χωριό Βαφειό, στις Α υπώρειες.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 76. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 108.

ΜΕΧ: Όστρακα πίθου και ανθρώπινα σκελετικά κατάλοιπα που ερμηνεύτηκαν ως ΜΕ εγχυτρισμός.

E72 Ράχες

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος στα ΒΔ της θέσης Βαφειό.

Βιβλιογραφία: Βαπου, 1996: 77. 1996-1997: 19.

Εικόνες: 84.

ΥΕΧ: Πιθανοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

³³ Οι θέσεις E70-E74 αφορούν λαξεύματα σε πλαγιές λόφων ή οπές στο έδαφος που αποκαλύπτουν λίθους και υπόγεια χάσματα, πιθανόν ενδείξεις από στόμια και δρόμους τάφων (Βαπου, 1996-1997: 19).

E73 Βαφειό - ΒΔ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: 300μ. ΒΔ της θέσης Βαφειό.

Βιβλιογραφία: Βαπου, 1996-1997: 19.

Εικόνες: 84.

YEX: Πιθανοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

E74 Τσαρκαλέικα

Συντ.: -

Γεωγραφία: 500μ. στα Δ της θέσης Βαφειό.

Βιβλιογραφία: Βαπου, 1996: 77-78. 1996-1997: 19.

Εικόνες: 84.

YEX: Πιθανοί θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι.

E75 Σκούρα: Άγιος Γεώργιος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ψηλός λόφος στο μέσο μικρής πεδιάδας, περίπου 500μ. από την Α όχθη του Ευρώτα, στα Ν/ΝΑ του σύγχρονου χωριού Σκούρα.

Βιβλιογραφία: Μπάνου, 1996-1997: 25. Βαπου, 1996: 78-79. 1999: 63, 70-71. 2000: 179. 2009: 77-84.

Εικόνες: 106.

PEX: Άφθονα όστρακα από φιάλες κυρίως των ΠΕ I-II, II φάσεων και ένα από ΠΕ III πρόχου, *light-on-dark*.

MEX: Δύο όστρακα μινυακής κεραμικής.

YEX: Άφθονα όστρακα ΥΕ II-IIIΒ/IIIΓ πρώιμης κεραμικής.

E76 Σκούρα: Άγιος Γεώργιος - Δ

Συντ.: -

Γεωγραφία: 200μ. Δ της θέσης Σκούρα: Άγιος Γεώργιος (E75).

Βιβλιογραφία: Μπάνου, 1996-1997: 25.

YEX: Ενδείξεις πιθανών θαλαμοειδών τάφων (ΥΕ IIIΑ-Β όστρακα κοντά ή και πάνω σε πρόχειρα καλυμμένους λάκκους).

E77 Βουνό Παναγιάς

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος με τρεις κορυφές, 400μ. περίπου από την Α όχθη του Ευρώτα, περίπου 2χλμ. Α/ΝΑ του σύγχρονου χωριού Σκούρα και 300μ. Ν της θέσης Σκούρα: Άγιος Γεώργιος (E75).

Βιβλιογραφία: Μπάνου, 1996-1997: 24. Βαπου, 1996: 79-80. 1999: 65, 72-73. 2000: 181. 2009: 77-84.

Εικόνες: 106.

Ύπαρξη ΝΑ.

PEX: Πολλά όστρακα των ΠΕ I-II, II φάσεων (όπως φιάλες, μικρός πιθαμοφρέας κ.ά κλειστά αγγεία) καθώς και ένα *light-on-dark* της ΠΕ III. Το μεγαλύτερο ποσοστό εντοπίζεται κυρίως στη δεύτερη κορυφή.

MEX: Όστρακα μινυακής και αμαυρόχρωμης κεραμικής, ένα «μινωίζον», κυρίως στη δεύτερη κορυφή.

YEX: Όστρακα ΥΕ I-IIΑ (ένα όστρακο "Oatmeal Minoanising" με παράλληλα στον Άγιο Στέφανο και στην επιφανειακή θέση U3001 (Παλαιόκαστρο)) έως ΥΕ IIIΓ πρώιμη. Τα περισσότερα ανήκουν στην ΥΕ IIIΑ-Β φάση.

E78 Γεράκι: Λεωδακιανάκη

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σπήλαιο στο οικ. Π. Λεωδακιανάκη εντός του οικισμού Γερακίου, στις Δ υπώρειες του Πάρνωνα.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 15.

Εικόνες: 1.

YEX: Μυκηναϊκά όστρακα και ένα ακέραιο τρίωτο αλάβαστρο της YE ΠΙΒ-Γ πρώιμης (παράλληλο του αλάβαστρου στην Σκύρο).

E79 Άγιος Βασίλειος - Ν λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλό έξαρμα, 1 χλμ. Ν της θέσης Άγιος Βασίλειος (A14).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope-Hope Simpson, 1960: 81.

YEX: Δύο κυκλικά λαξεύματα, διάμ. περίπου 2,50μ., πιθανά κατάλοιπα θαλαμοειδών τάφων.

E80 Βρονταμάς: Αγ. Γεώργιος

Συντ.: (335E / 367N)

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος στην άκρη μικρής πεδιάδας στα Α του Ευρώτα, λιγότερο από 2χλμ. Δ του χωριού Βρονταμάς.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 83-85. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 111-112. Βανου, 1996: 45.

YEX: Όστρακα από πίθους και κύλικες της YE ΠΙΑ-B φάσης.

E81 Σπήλαιο Αλεποχωριού

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σπήλαιο, κοντά στα σπηλαία Κουβελεϊϊκή Α' και Β'. Δεν έχει ονομασία.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 15.

Εικόνες: 1.

YEX: Λίγα όστρακα της YE ΠΙΒ φάσης.

E82 Άρνα: Γέρακας

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σε πολύ κοντινή απόσταση, στα Β/ΒΑ, από την θέση Άρνα: Αρκίνα (A18).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128-129.

YEX: Ίχνη δύο θολωτών ίσως τάφων, μικρότερων διαστάσεων από εκείνων της θέσης Άρνα: Αρκίνα (A18).

E83 Άρνα: Παιζούλια

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, στα Α του τφ. Τσουντα της θέσης Άρνα: Αρκίνα (A18).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 128-129.

YEX: Όστρακα από κύλικες της YE ΠΙ φάσης και άφθονων χονδροειδών αγγείων (πίθοι και μεγάλοι σκύφοι), στη Δ πλαγιά.

E84 Απίδια

Συντ.: (469E / 286N)

Γεωγραφία: Λόφος στα ΝΔ του χωριού Απίδια.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 86-87. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 116. Δημακοπούλου, 1982: 109. Renard, 1995: 83. Βανου, 1996:46-47.

Υπαρξη ΝΑ.

ΠΕΧ: Ελάχιστα ΠΕ II όστρακα.

ΜΕΧ: Όστρακα γκρι μινυακής, χονδρόκοκκης κίτρινης μινυακής και αμαυρόχρωμης κεραμικής.

ΥΕΧ: Δύο όστρακα της ΥΕ II φάσης, αρκετά της ΥΕ ΙΙΒ2 και μερικά της πρώιμης ΥΕ ΙΙΓ.

E85 Γκαγκάνια

Συντ.: (518E / 228N)

Γεωγραφία: Λόφος κάτω από το μοναστήρι Γκαγκάνια, Β των Μολάων στο δρόμο προς τα Απίδια.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 139. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 116. Renard, 1995: 88. Βανου, 1996: 63-64.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΜΕΧ: Όστρακα κεραμικής (διακρίνεται ένα *ερυθρό-επί-σκοτεινού*).

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής (διακρίνεται ένα θραύσμα ΥΕ ΙΙΒ σκύφου), θραύσμα από λίθινο πέλεκου πιθανόν της ΥΕ ΙΙΙ φάσης.

Σχόλιο: Στα υψηλότερα τμήματα του λόφου υπάρχουν ίχνη λίθινης κατασκευής ίσως από τείχος. Στο μέσον περιπου της Δ πλαγιάς ίχνη από δύο κατεστραμμένους και συλημένους θαλαμοειδείς τάφους.

E86 Φίλησι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Περιοχή Φιλησιού στην πεδιάδα του Έλους.

Βιβλιογραφία: Θέμος, 2007: 462 και υποσ. 34.

ΠΕΧ: Μία τρίωτη πυξίδα (παράδοση πιθανόν από ΠΕ τάφο).

E87 Περιστέρι: Σόλακοι - Δ λόφοι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφοι Δ της θέσης Περιστέρι: Σόλακοι (Α20).

Βιβλιογραφία: Θέμος, 2007: 462. Morgan, 2008: 36.

ΥΕΧ: Μυκηναϊκά όστρακα.

E88 Περιστέρι - Ν λόφοι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Δύο χαμηλοί λόφοι Ν της θέσης Περιστέρι: Σόλακοι (Α20).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92-93.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής, κυρίως της ΠΕ II φάσης.

E89 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια -Β λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, περίπου 200μ. Β της θέσης Βλαχιώτη: Κοκκινάδια (Ε90).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114. Renard, 1995: 85.

ΠΕΧ: Όστρακα ΠΕ II κεραμικής.

E90 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια

Συντ.: (383E / 274N)

Γεωγραφία: Μεγάλος λόφος με ερυθρή γη, 1 χλμ. ΒΔ του χωριού Βλαχιώτη, στα δεξιά του δρόμου προς το χωριό Μυρτιά.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114.

YEX: Κεραμική της YE III φάσης.

E91 Βλαχιώτης: Κοκκινάδια - Δ έξαμμα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλό έξαμμα, Δ της θέσης Βλαχιώτη: Κοκκινάδια (E90).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114. Banou, 1996: 55.

YEX: Δύο μεγάλοι λάκκοι οι οποίοι ερμηνεύτηκαν ως απομεινάρια θαλαμοειδών τάφων.

E92 Βλαχιώτης: Λάκκα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στη Β πλευρά του χωριού Βλαχιώτη.

Βιβλιογραφία: Θέμος, 2007: 457.

ΠΕΧ: Όστρακα από φιάλες και σαλτσιέρες τύπου Light Painted της ΠΕ II φάσης.

E93 Βλαχιώτης

Συντ.: -

Γεωγραφία: Θέση κοντά σε σύγχρονη αγροικία, ΝΑ από το χωριό Βλαχιώτη, στα αριστερά του δρόμου προς το χωριό Αστέρι.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92.

YEX: Όστρακα της YE III φάσης.

E94 Σκάλα: Ανεμόμυλος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, Ν του χωριού Περιστέρι, στην Α όχθη του Ευρώτα. Στους πρόποδες του λόφου υπάρχει βυζαντινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου ή Πανηγυρίστρα.

Βιβλιογραφία: Θέμος, 2007: 463.

ΠΕΧ: Όστρακα από φιάλες.

YEX: Μυκηναϊκά όστρακα (ένα από υψίποδη κύλικα).

E95 Σκάλα: Άγιος Νικόλαος

Συντ.: (344E / 259N)

Γεωγραφία: Μικρός λόφος με ερείπια παρεκκλησιού του Αγίου Νικόλαου, Δ του χωριού Σκάλα, κοντά στις πηγές του Βασιλοπόταμου. Άλλη ονομασία «Σουρούκλα».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 94-95. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 114. Banou, 1996: 53-54. Θέμος, 2007: 456-457.

ΜΕΧ: Ένα όστρακο *ερυθρό-επί-σκοτεινού* ίσως της ΜΕ III φάσης.

YEX: Κεραμική κυρίως της YE IIIB φάσης.

E96 Σκάλα: Άγιος Ιωάννης

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρό επίπεδο έξαρμα σε λοφώδη περιοχή, κοντά στο παρεκκλήσι του Αγίου Ιωάννη, στο δρόμο Σπάρτης-Σκάλας, Δ της γέφυρας του Βασιλοπόταμου.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 95. Banou, 1996:53.

YEX: Λίγη κεραμική της YE IIIA-B.

E97 Λέκας: Παναγιώτης

Συντ.: (316E / 256N)

Γεωγραφία: Λόφος στην περιοχή Λέκας, με ερείπια αγροικίας νεότερων χρόνων στην κορυφή του, 3 χλμ. Δ από το χωριό Σκάλα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 95-97. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 113. Renard, 1995: 84. Banou, 1996: 51-53. Hope Simpson and Hagel, 2006: 49.

Εικόνες: 139.

PEX: Όστρακα ΠΕ II τύπων, λίγα με εγχάρακτη διακόσμηση.

MEX: Τέσσερα όστρακα (τρία απομμήση γκρι μινυακής και ένα αμαυρόχρωμης).

YEX: Άφθονα όστρακα YE III κεραμικής (κυρίως YE IIIB), ένα ειδώλιο γυναικείας μορφής πιθανόν πρώιμου YE IIIA1 τύπου.

Σχόλιο: Σε ορισμένα σημεία του λόφου είναι ορατά ίχνη δύο περιμετρικών τειχών, πάχ. έως και 3μ. με πιθανή χρονολόγηση την Μυκηναϊκή εποχή.

EPIX: Θραύσματα μυλόλιθων, απολείψματα οψιανού, οχτώ τεμάχια Lapis Lacedaemonius.

E98 Λέκας: Στεφάνια

Συντ.: (318E / 247N)

Γεωγραφία: Χαμηλό ύψωμα, 200μ. περίπου από την θέση Λέκας: Παναγιώτης (E98), ΝΔ του δρόμου από το χωριό Στεφάνια προς την πεδιάδα του Έλους.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 97.

Εικόνες: 139.

MEX: Όστρακα κεραμικής.

YEX: Όστρακα YE III κεραμικής.

EPIX: Τρεις μεγάλοι λάκκοι στις πλευρές των οποίων ήταν εμφανείς τοίχοι από λίθους και πλίνθους.

E99 Ξερονήσι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλό ύψωμα 2 χλμ. Δ/ΝΔ της Σκάλας, στα αριστερά του δρόμου Σκάλας-Σπάρτης. Άλλη ονομασία «Μαραθονήσι».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 95. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 113-114. Δημακοπούλου, 1982: 111. Renard, 1995: 84-85. Banou, 1996:53. Θέμος, 2007: 456.

PEX: Όστρακα από ΠΕ II σαλτσιέρες και φιάλες, ορισμένες κεραμικής Urfinis.

MEX: Δύο όστρακα γκρι μινυακής κεραμικής.

YEX: Μονόχρωμες κύλικες, σκύφοι υψίποδοι και μη, των YE IIIA-B φάσεων, ορισμένοι ίσως της YE IIIΓ.

E100 Λέκας

Συντ.: (318E / 247N)

Γεωγραφία: Ο νοτιότερος λόφος της περιοχής στα Δ όρια της πεδιάδας του Έλους. Η επιφανειακή κεραμική συνεχίζει στη λοφώδη περιοχή, Ν από τον λόφο Λέκα: Παναγιώτη (E97).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 97. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 113/

Εικόνες: 139.

Υπαρξη ίσως ΝΑ.

ΠΕΧ: ΠΕ II όστρακα (ορισμένα Urfinis και κίτρινης κυλιωτής κεραμικής).

ΜΕΧ: Όστρακα γκρι μινυακής κεραμικής και απομιμήσεων της.

ΥΕΧ: Δύο όστρακα υψίποδων σκύφων της ΥΕ ΙΙΒ φάσης.

ΕΠΧ: Τεμάχια οψιανού, έντεκα από Lapis Lacedaemonius, θραύσματα μυλόλιθων και γουδιών.

E101 Άγιος Στέφανος - ΝΑ έξαρμα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Βραχώδες έξαρμα, στα ΝΔ της θέσης Άγιος Στέφανος (A23), κοντά στη σημερινή ακτογραμμή.

Βιβλιογραφία: Taylour and Janko, 2008: 143-144.

ΥΕΧ: Πιθανό νεκροταφείο θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων.

E102 Λάγιον

Συντ.: (281E / 225N)

Γεωγραφία: Μικρός λόφος, περίπου 1χλμ. Ν/ΝΑ του χωριού Λάγιου.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 105. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 112. Renard, 1995: 86. Banou, 1996: 48.

Εικόνες: 139.

ΠΕΧ: Ελάχιστα όστρακα από σαλτσιέρες και φιάλες με πόδι της ΠΕ II φάσης.

ΥΕΧ: Δύο όστρακα ΥΕ ΙΙΑ-Β, από κύλικα και μεγάλο πιθαμοφόρα, αντίστοιχα.

E103 Αστέρι - Β λόφος

Συντ.: (409E / 254N)

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος 2 χλμ. Β από τη θέση Αστέρι: Καραούσι (A22).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 92. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 115. Banou, 1996: 55-56. Θέμος, 2007: 458.

Υπαρξη ΝΑ.

ΥΕΧ: Μυκηναϊκά όστρακα. Ορισμένα της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης.

Σχόλιο: Στην κορυφή του λόφου εμφανή ίχνη κτιρίου, ίσως της αντίστοιχης περιόδου.

E104 Άγιος Ιωάννης

Συντ.: (450E / 242N)

Γεωγραφία: Λόφος, μεταξύ των δύο διασταυρώσεων του δρόμου Μολάων-Βεζάνι. Στον λόφο βρίσκεται το χωριό Άγιος Ιωάννης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 87. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 115-116. Banou, 1996: 57.

ΜΕΧ: Όστρακα, ορισμένα γκρι μινυακής κεραμικής.

ΥΕΧ: Λίγα πιθανά όστρακα κεραμικής.

ΕΠΧ: Άφθονα κατάλοιπα οψιανού.

E105 Αστέρι: Καραούσι - Α λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος στα Α της θέσης Αστέρι: Καραούσι (Α22).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 91-92.

YEX: ΥΕ II-III όστρακα στις Δ και Β υπώρειες.

Σχόλιο: Στις πλαγιές εντοπίζονται λαξεύματα, πιθανά κατάλοιπα θαλαμοειδών τάφων.

E106 Αστέρι: Δραγατσούλα

Συντ.: (413E / 232N)

Γεωγραφία: Λοφίσκος, 500μ. Α/ΝΑ του χωριού Αστέρι, στο Β άκρο της πεδιάδας του Έλους.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 89. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 115. Renard, 1995: 85. Βανου, 1996: 56-57.

ΠΕΧ: Άφθονα όστρακα της ΠΕ II φάσης.

ΜΕΧ: Δύο γκρι μυνιακά όστρακα.

ΥΕΧ: Δύο από μυκηναϊκές κύλικες.

Σχόλιο: Στην θέση Κεραμιδόνα, 600μ. ΝΑ της θέσης Αστέρι: Δραγατσούλα αναφέρονται οστά μέσα σε πίθους, χωρίς άλλες πληροφορίες (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 89).

E107 Άγιος Ευστράτιος: Ελίτσα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ελάχιστα Β του λοφίσκου, στην περιοχή Ελίτσα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 87-89.

Εικόνες: 159.

ΥΕΧ: Κτιστός θολωτός τάφος, μικρών διαστάσεων, όχι καλής τοιχοποιίας. Επιφανειακά ευρήματα: δύο πρόχοι της ΥΕ III φάσης.

E108 Άγιος Ευστράτιος

Συντ.: (423E / 217N)

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος, στην άκρη της πεδιάδας του Έλους, Ν από τον λοφίσκο με παρεκκλήσι του Αγίου Ευστρατίου, 2 χλμ. περίπου ΝΔ του χωριού Βεζάνι. Λανθασμένα η θέση αναφέρεται στη βιβλιογραφία και ως Άγιος Στρατηγός.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 87-89. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 115. Renard, 1995: 86. Βανου, 1996: 57-58. Cavanagh and Crouwel, 2002: 130.

Εικόνες: 159.

Ύπαρξη ΝΑ.

ΠΕΧ: Όστρακα της ΠΕ I (red slipped), της ΠΕ II φάσης (Urfirnis), οψιανοί, αρκετοί πελέκεις, γουδιά και ένας χειρόμυλος από πορώδη λίθο.

E109 Άγιος Ευστράτιος - Α λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λοφίσκος 1 χλμ. Α από τη θέση Άγιος Ευστράτιος (E108).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 87-89. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 115. Renard, 1995: 86.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

MEX: Όστρακα κεραμικής.

YEX: Όστρακα της ΥΕ II-III φάσης.

Χερσόνησος Ταινάρου

E110 Παιζούλια

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, στην ενδότερη περιοχή της παραλίας Γλυφάδια και αμέσως Β του δρόμου Γυθείου-Σκάλας, στην επονομαζόμενη περιοχή Βαλτάκη.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 105. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 112. Renard, 1995: 86. Banou, 1996: 49.

Εικόνες: 139.

ΠΕΧ: Χειροποίητη χονδροειδής κεραμική.

MEX: Δύο όστρακα, το ένα μίμηση μινυακής κεραμικής.

YEX: Άφθονα όστρακα, κυρίως από κύλικες και σκύφους της ΥΕ II, IIIA-B φάσης.

E111 Κρανές

Συντ.: (266E / 158N)

Γεωγραφία: Το μικρό νησί των Κρανών, κοντά στην παραλία της πόλης του Γυθείου.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 114. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 120. Δημακοπούλου, 1982: 111-112. Renard, 1995: 86. Banou, 1996: 58-59.

Εικόνες: 139.

YEX: Άφθονη κεραμική της ΥΕ IIIA-B φάσης (κυρίως ΥΕ IIIB), σχετικά φτωχής ποιότητας. Ορισμένα όστρακα ίσως της ΥΕ IIIG φάσης.

ΕΠΧ: Θραύσματα οψιανού (ΠΕΧ;).

E112 Μαυροβούνι - ΒΑ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος 300μ. ΒΑ της θέσης Μαυροβούνι (E112).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 117. Δημακοπούλου, 1982: 112.

ΠΕΧ: Λίγα όστρακα κεραμικής.

YEX: Αρκετά μυκηναϊκά όστρακα.

E113 Μαυροβούνι

Συντ.: (234E / 135N)

Γεωγραφία: Λόφος, 1 χλμ. Α του ποταμού Βαρδούνια, Β του 5^{ου} χλμ. του εθνικού δρόμου Γυθείου-Αρεόπολης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 117. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 120. Δημακοπούλου, 1982: 112. Renard, 1995: 86-87. Banou, 1996: 59-60. 2000: 184-185.

Εικόνες: 160-161.

ΠΕΧ: Λίγα όστρακα (φιάλη, λεκάνη, θραύσμα από ΠΕ II τηγανόσχημο σκεύος, πίθος και πρόχους).

MEX: Αμαυρόχρωμα όστρακα, «μινωίζοντα» (παράλληλα με τον Άγιο Στέφανο).

YEX: Εφτά μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι, τέσσερις στη Β/ΒΔ πλευρά του λόφου, δύο στη ΝΑ και ένας στη ΝΔ σε χαμηλότερο υψόμετρο από τους προηγούμενους. Κοντά στους τάφους 4 και 6 βρέθηκαν όστρακα από κύλικες και σκύφους της ΥΕ IIIB και πιθανόν της πρώιμης ΥΕ IIIG φάσης.

ΕΠΧ: Δύο λίθινα εργαλεία από οψιανό και ένα από πυριτόλιθο.

E114 Γλυφάδα

Συντ.: 355.090/4.055.665

Γεωγραφία: Σπήλαιο στον Πύργο Δυρού.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 5-7.

Εικόνες: 1.

MEX: Έξι όστρακα κεραμικής (στο χερσαίο τμήμα του σπηλαίου).

E115 Σκοπά

Συντ.: (177E / 008N)

Γεωγραφία: Το ακρωτήριο Σκοπά, κοντά στον Κότρωνα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 119. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 120. Renard, 1995: 87. Banou, 1996: 60-61.

ΠΕΧ: ΠΕ II όστρακα και πλήθος τεμαχίων οψιανού.

MEX: Κεραμική.

Τάφοι: Δύο ταφές σε πίθους στα ΝΑ του ακρωτηρίου, που αποκαλύφθηκαν έπειτα από διάβρωση, δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια στην ΜΕ ή στην ΥΕ. Στην παρούσα εργασία οι δύο αυτές πιθοταφές εντάσσονται στην ΜΕΧ καθώς στο νησάκι δεν εντοπίστηκαν μυκηναϊκά ευρήματα.

E116 Κουκουρότρυπα

Συντ.: 355.950/4.048.500

Γεωγραφία: Σπήλαιο κοντά στον κόλπο Κουκούρι.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 8.

Εικόνες: 1.

ΠΕΧ: Λίγα όστρακα κλειστών άβαφων αγγείων (παράλληλα από την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες).

MEX: Λίγα όστρακα κεραμικής.

E117 Κηπούλα

Συντ.: (054E / 881N)

Γεωγραφία: Πλάτωμα της Άνω Πούλας στο ΝΔ άκρο της χερσονήσου του Ταινάρου. Στη θέση εντοπίζεται η ακρόπολη της αρχαίας Ιππόλας.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 123. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 121. Banou, 1996: 61-62.

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής (ορισμένα όστρακα ίσως να είναι πρωιμότερα της ΥΕΧ).

E118 Σπίρα

Συντ.: (168E / 890N)

Γεωγραφία: Λόφος Β του χωριού Αγ. Κυπριανού, κοντά στην περιοχή όπου πριν τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο δραστηριοποιούνταν ιταλική εταιρία λατόμησης του ερυθρού Ταινάρειου λίθου ή αλλιώς Antico Rosso.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 119-121. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 120. Renard, 1995: 87. Banou, 1996: 61.

Εικόνες: 10.

ΠΕΧ: Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής στη Δ πλαγιά.

ΥΕΧ: Ορισμένα όστρακα ενδεχομένως της ΥΕΧ.

Σχόλιο: Σύμφωνα με το Διαρκή Κατάλογο Κηρυγμένων Αρχαιολογικών Χώρων και Μνημείων Ελλάδος, ο χώρος των αρχαίων Λατομείων εντοπίζεται στη θέση του Προφήτη Ηλία Δημαρίστικων, του δήμου Ανατολικής Μάνης και επαρχίας Γυθείου (Δ.Κ.Κ.Α.Χ.Μ.Ε. τόμος 30: 89,01).

Χερσόνησος Μαλέα

E119 Καταβόθρα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σύγχρονο νεκροταφείο του χωριού Καταβόθρα, (το χωριό έχει μετονομαστεί Μεταμόρφωση).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 138.

YEX: Μυκηναϊκή κεραμική.

Σχόλιο: Η κεραμική εντοπίστηκε μαζί με άγαλμα ελληνιστικών μάλλον χρόνων. Ακόλουθη επιφανειακή έρευνα δεν επέδωσε κάτι περισσότερο, ενώ η αναφερόμενη κεραμική φαίνεται πως χάθηκε.

E120 Ζάρακας

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρό πλάτωμα Δ της ακρόπολης του Ζάρακα και Β του σύγχρονου οικισμού του λιμένα Ιέρακος.

Βιβλιογραφία: Θέμος και Ζαββού, 1998β: 182. Whitley, 2005: 30.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής και Μεγάλη ποσότητα απολεπισμάτων οψιανού.

E121 Συκιά: Ανεμόμυλος

Συντ.: (582E / 158N)

Γεωγραφία: Χαμηλό ύψωμα με ερείπια παλιού ανεμόμυλου, 1,5 χλμ. από την Συκιά, περίπου 300μ. ΒΑ από τον δρόμο Συκιάς-Μολάων.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 138, Hope Simpson and Dickinson, 1979: 116-117. Δημακοπούλου, 1982: 107. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 64.

ΠΕΧ: ΠΕ II όστρακα.

YEX: ΥΕ IIIA-B όστρακα.

ΕΠΧ: Λίγα θραύσματα οψιανού.

E122 Συκιά: Σφύζες

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σε κοντινή απόσταση από τη θέση Συκιά (Α26).

Βιβλιογραφία: Στάινχάουερ, 1973-1974: 294, υποσ. 6.

YEX: Συστάδα θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων. Κατεστραμμένοι.

E123 Αγγελώνα: Κολλύρι

Συντ.: (636E / 128N)

Γεωγραφία: Μικρός βραχώδης λόφος, ο οποίος συνδέεται μέσω ομαλής πλαγιάς με το ΒΑ άκρο του πλατώματος Κολλύρι, κοντά στο χωριό Αγγελώνα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 138. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 117. Renard, 1995: 89. Banou, 1996: 73-74.

ΠΕΧ: Όστρακα της ΠΕ II φάσης.

YEX: Λίγα πιθανά όστρακα της YEX.

ΕΠΧ: Θραύσματα οψιανού.

E124 Ελαία: Πύργος

Συντ.: (466E / 138N)

Γεωγραφία: Βραχώδης λόφος, Ν από την Ελαία.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 139. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 116. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 63.

ΠΕΧ: Όστρακα από φιάλες.

ΥΕΧ: Όστρακα από κύλικες και σκύφους, κυρίως της ΥΕ ΠΙΒ φάσης.

ΕΠΧ: Αρκετά θραύσματα οψιανού.

Σχόλιο: Πρόκειται για την θέση Πλίτρα: Γουλάς C 32 των Hope Simpson and Dickinson, 1979.

E125 Κλισίζες

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος, κοντά στον κόλπο Κρεμμύδι της Επιδαύρου Λιμηράς στη Β πλευρά του οποίου εντοπίζεται το σπήλαιο Βρι (E126).

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolaku, 2009: 13.

Εικόνες: 1.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής (όπως πίθοι με στρογγυλεμένο χείλος και φιάλες με οριζόντιες λαβές) και απολεπίσματα οψιανού.

E126 Βρι

Συντ.: 416.537/4.066.561

Γεωγραφία: Σπήλαιο στη Β πλευρά του λόφου Κλισίζες στην περιοχή Θίνι, στον κόλπο Κρεμμύδι της Επιδαύρου Λιμηράς.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolaku, 2009: 12-13.

Εικόνες: 1.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής (και γύρω από το σπήλαιο).

ΜΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

E127 Παύλε

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σπήλαιο, στην Α πλευρά του κόλπου Κρεμμύδι κοντά στον οικισμό Αριάνα, όπου και τα ερείπια βασιλικής του Αγίου Παύλου. Στο εσωτερικό του υπάρχει μικρή λίμνη. Στο δάπεδο του σπηλαίου και στον πάτο της λίμνης κεραμική των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Άλλη ονομασία «Κύκλωπας».

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolaku, 2009: 13.

Εικόνες: 1.

ΠΕΧ: Λίγα όστρακα από φιάλες με ερυθρό αλείφωμα (*red slip*).

ΜΕΧ: Λίγα όστρακα άβαφης κεραμικής.

E128 Φοινίκι: Ντούκα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ιδιόκτητο αγροτεμάχιο στην περιοχή Ράχη Φοινικίου.

Έρευνα: Παράδοση ευρημάτων στην Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Βιβλιογραφία: Δεληβορριάς, 1969: 139 και υποσ. 28. Δημακοπούλου, 1982: 110. Banou, 1996: 65-66.

ΜΕΧ: Ευρήματα από τάφους. Δεν αναφέρονται περισσότερα στοιχεία.

ΥΕΧ: Όστρακα ΥΕ ΙΙΙ αγγείων (μίας υψίποδης κύλικας, δύο αρτόσχημων αλάβαστρων, ψευδόστομου αμφορέα της προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης, ίσως τοπικής υπομυκηναϊκής παραγωγής).

E129 Φλόμος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρός λόφος, 1 χλμ. περίπου ΒΑ του χωριού Άγιος Ιωάννης και 2 χλμ. Δ της θέσης Επίδαυρος Λιμηρά (E132).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 137. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 117. Renard, 1995: 90. Banou, 1996: 72-73. Gallou, 2009: 85.

Εικόνες: 169.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΥΕΧ: Όστρακα ΥΕ ΙΙΙ κεραμικής.

ΕΠΧ: Οψιανός.

Σχόλιο: Πρόκειται για την θέση Άγιος Ιωάννης C36 των Hope Simpson and Dickinson, 1979.

E130 Στέρνες

Συντ.: -

Γεωγραφία: Πλαγιά ρεματιάς, ΒΑ του χωριού Άγιος Ιωάννης και Ν/ΝΔ της θέσης Φλόμος (E129).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 137. Gallou, 2009: 85, 87.

ΥΕΧ: Συστάδα μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων. Αναφέρεται ότι έχουν δεύτερο θάλαμο με είσοδο στην Α πλευρά του δρόμου τους.

E131 Χρανάπα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Πλαγιά της ρεματιάς Χρανάπα.

Βιβλιογραφία: Gallou, 2009: 85, 87.

ΥΕΧ: Συστάδα μυκηναϊκών θαλαμοειδών τάφων. Δεν φαίνεται να έχουν δρόμο, αν και διαπιστώνεται διαμορφωμένο στόμιο, γεγονός που αποδίδεται στην ιδιαίτερα απότομη κλίση της πλαγιάς.

E132 Επίδαυρος Λιμηρά

Συντ.: -

Γεωγραφία: Πρόκειται για την ακρόπολη της αρχαίας Επιδαύρου Λιμηράς, 5 χλμ. Β της Μονεμβασιάς.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 136. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 117. Banou, 1996: 71.

ΥΕΧ: Όστρακα ΥΕ ΙΙΑ-Β κεραμικής.

E133 Ασωπός: Μποζιά

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρή χερσόνησος, στα Β του ρέματος Μποζιά, 2 χλμ. Β της θέσης Γουλά (E134), στην περιοχή του Ασωπού.

Βιβλιογραφία: Demakoroulou, 1992: 95, 106-107. Θέμος, 1996: 148-149. Banou, 1996: 74-76. 1999: 69-70, 77-78. 2000: 188. Ζαββού, 2007: 418-421 και υποσ. 28. 2009: 39. 2010: 96.

Εικόνες: 174-176.

ΠΕΧ: Άφθονη κεραμική των φάσεων ΠΕ Ι-ΙΙ, ΙΙ, ΙΙ-ΙΙΙ (ανοιχτά και κλειστά αγγεία, όπως φιάλες και πίθοι τύπου Γεράκι), δύο τέχνηρα οψιανού.

- Ευρήματα έπειτα από κατολίσθηση στη Δ πλευρά:
Λείψανα κτιρίου και ανωδομή ωμών πλίνθων. Πιθανή καταστροφή από πυρκαγιά.
Άφθονη κεραμική (όπως φιάλες, πίθοι, όστρακα με δακτυλοεμπιεστη κόσμηση ή τύπου Γεράκι), ένα σφράγισμα (με συμμετρική σύνθεση με ρομβοειδές μοτίβο και ημικυκλικά πλαίσια).
Ένας κιβωτιόσχημος τάφος, μικρών διαστάσεων, κατασκευασμένος με κάθετες πλάκες, ίσως παιδικής ακτέριστης ταφής, *intra mural*.

MEX: Ελάχιστα όστρακα κυρίως της ME III φάσης.

YEX: Μυκηναϊκά όστρακα (YE IIIA-B και ένα της YE IIIΓ), τμήμα ανθρωπόμορφου ειδωλίου.

Σχόλιο: Από την ίδια περιοχή προέρχονται έντεκα πρώιμα μυκηναϊκά αγγεία (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, με την ένδειξη Ασωπός).³⁴ Πιθανόν προέρχονται από ένα ή δύο τάφους του ίδιου ίσως νεκροταφείου, καθώς τα αγγεία παραδόθηκαν ακέραια και αντιπροσωπεύουν δύο διακριτές τυπολογικά ομάδες. Εφτά της YE I φάσης (ασκός, προχοΐσκη, κάρναρος, τρία μόνωτα κύπελλα και αρύταινα) και τέσσερα της YE IIΑ (τρεις κυαθόμορφες κύλικες και ένας πύραυλος).

EΠX: Απολεπίσματα οψιανού.

E134 Γουλάς

Συντ.: (480E / 076N)

Γεωγραφία: Μικρός λόφος, φύσει οχυρός, στα Β της χερσονήσου Ξυλί, 2 χλμ. περίπου ΒΔ της Πλύτρας (αρχαίος Ασωπός). Άλλη ονομασία «Καστέλλι».

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 139-140. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 65. Ζαββού, 2007: 424 και υποσ. 40-42.

Ύπαρξη ΝΑ.

ΠΕX: Όστρακα ΠΕ II κεραμικής (όπως φιάλες).

ΜΕX: Δύο όστρακα γκρι μινυακής κεραμικής.

YEX: Αρκετά όστρακα από κύλικες και σκύφους της YE III φάσης.

E135 Μπούζος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ύψωμα στη χερσονήσο Ξυλί, Ν της Ελαίας.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2007: 424.

EΠX: Λίγα όστρακα κεραμικής και απολεπίσματα οψιανού.

E136 Πούντα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Παράκτια θέση στο ΝΑ άκρο της χερσονήσου Ξυλί.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2007: 424.

ΠΕX: Όστρακα κεραμικής και οψιανός.

E137 Δαιμόνια: Καστέλλι

Συντ.: (540E / 018N)

Γεωγραφία: Βραχώδης λόφος, Δ του χωριού Δαιμόνια, 1 χλμ. από την ακτογραμμή.

³⁴ Ο ιδιώτης που παρέδωσε τα αγγεία ισχυρίστηκε ότι τα περισυνέλεξε από την θέση Μποζά (Demakourouli, 1992: 95).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 141. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 118. Banou, 1996: 66-67. 1999: 68-69, 76-77. 2000: 185.

ΠΕΧ: Αρκετά όστρακα και των τριών φάσεων της ΠΕΧ (φιάλες, πίθοι, πρόχοι, άλλα κλειστά αγγεία και μαγειρικά σκεύη), ένας λίθινος πέλεκυς (Μουσείο Fitzwilliam στο Κέιμπριτζ, εξίσου πιθανόν όμως να εντάσσεται και στη ΜΕΧ).

ΜΕΧ: Ελάχιστα όστρακα γκρι μινυακής, αμαυρόχρωμης και μινωίζουσας κεραμικής.

ΥΕΧ: Άφθονα όστρακα (ένα με μοτίβο ρακέτας της ΥΕ Ι φάσης και αρκετά από σκύφους της ΥΕ ΙΙΒ), ένα χάλκινο μαχαίρι.

Σχόλιο: Πληροφορίες από ντόπιους κατοίκους της περιοχής αναφέρουν την ύπαρξη ταφών σε πίθους είτε στον ίδιο τον λόφο είτε κοντά σε αυτόν.

E138 Τρυπαλιά

Συντ.: 412.605/4.048.062

Γεωγραφία: Σπηλαιώδες άνοιγμα, το μεγαλύτερο από άλλα μικρότερα, στην περιοχή Τρυπαλιά, κοντά στο σπήλαιο Αψηήφη.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 15.

Εικόνες: 1.

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής της ΥΕ ΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης φάσης (κυρίως φιάλες).

E139 Άγιοι Ανάργυροι

Συντ.: 408.606/4.047.784

Γεωγραφία: Σπήλαιο σε κωνικό λόφο στην περιοχή Παντάπασσα, απέναντι από την εκκλησία Άγιοι Ανάργυροι.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 14.

Εικόνες: 1.

ΠΕΧ: Ένα όστρακο με εγχάρακτη διακόσμηση ψαροκόκαλου.

E140 Στενά

Συντ.: (612E / 931N)

Γεωγραφία: Απότομος κωνικός λόφος, στη μέση στενού περάσματος από όπου διέρχεται ο κεντρικός δρόμος Έλικας-Νεάπολης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 141. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 118. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 67.

ΠΕΧ: Όστρακα από ΠΕ ΙΙ φιάλες.

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής (κυρίως ΥΕ ΙΙΒ σκύφοι και πίθοι. Ξεχωρίζει μία βάση ΥΕ Ι-ΙΙ ρυτού).

ΕΠΧ: Θραύσματα οψιανού.

E141 Στενά – ΝΑ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Α όχθη μικρού ποταμού, 500μ. περίπου Α/ΝΑ της θέσης Στενά (E140).

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 141-142. Banou, 1996: 67.

ΕΠΧ: Δύο συστάδες θαλαμοειδών τάφων, συλημένων, περίπου ίδιων διαστάσεων, με θάλαμο κυκλικό διάμ. 2,50μ. και στόμιο πλ. 1,20μ. Ο δρόμος αυτών, εάν διέθεταν, δεν διατηρείται. Η Ν συστάδα αποτελούνταν από δύο τάφους και η Β από τρεις. Στη ΒΑ πλαγιά του λόφου εντοπίστηκαν σπηλιές πιθανά κατάλοιπα παρόμοιων τάφων.

E142 Τσεγκιάνικα: Κύλα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ιδιόκτητο αγροτεμάχιο στην πεδιάδα Βάτικα, 900μ. περίπου ΒΑ του Αγίου Γεωργίου, Α του ρέματος Γαλανιώτικου.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2002: 212-213.

ΠΕΧ: Ορισμένα από τα όστρακα ίσως ανήκουν στην ΠΕ.

ΥΕΧ: Όστρακα μυκηναϊκής εποχής (κύλικες, πίθοι κ.ά.) και «δύο κομβία από στεατίτη».

ΕΠΧ: Αρκετά τέχνηρα οψιανού και λίθινα εργαλεία (τριπτήρες και ένας πέλεκυς).

E143 Τσεγκιάνικα: Μανδρίτσα

Συντ.: -

Γεωγραφία: 150μ. Α από την θέση Τσεγκιάνικα: Κύλα (E142).

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2002: 213.

Εικόνες: 177.

ΥΕΧ: Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος με κατωφερή, πιθανώς κλιμακωτό, δρόμο, σχήμα θαλάμου σχεδόν κυκλικό (μέγ. διάμ. 4,18μ.) και είσοδο στα Α.

E144 Κάμπος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στα ΒΔ της Νεάπολης κοντά στο χωριό Κάμπος (άλλη ονομασία «Δερματιάνικα»), στην πεδιάδα Βάτικα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 145. Ζαββού, 2002: 214.

ΥΕΧ: Συστάδα μυκηναϊκών τάφων. Συλημένοι.

Σχόλιο: Σε νεότερη επιφανειακή έρευνα της Ε' ΕΠΚΑ δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστούν.

E145 Άγιος Γεώργιος

Συντ.: (633E / 895N)

Γεωγραφία: Κοντά στο σχολείο του χωριού Άγιος Γεώργιος, ΒΔ της Νεάπολης, πεδιάδα Βάτικα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 145. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 119. Banou, 1996: 69-70. Gallou, 2009: 88-89.

ΥΕΧ: Μυκηναϊκό νεκροταφείο θαλαμοειδών τάφων. Συλημένοι.³⁵ Έχουν βαθμιδωτή είσοδο. Κοντά σε αυτούς όστρακα πιθανόν της ΥΕ ΙΙΙ φάσης.

E146 Άγιος Αντρέας

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στα Ν της Μεγάλης Σπηλιάς, ΝΑ από το παρεκκλήσι του Αγίου Ανδρέα, στο Δ άκρο της πεδιάδας Βάτικα. Η θέση εντοπίζεται κοντά σε σπηλιές.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 145.

ΕΠΧ: Χονδροειδής κεραμική και απολεπίσματα οψιανού.

E147 Ραίσι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Πλάτωμα, άνω του 1 χλμ. ΒΔ από τη θέση Λατομείο (E148).

³⁵ Οι τάφοι καλύφθηκαν κατά την κατασκευή της αγροτικής οδού προς τα Στενά (Ζαββού, 2002: 210-211, σημ. 6)

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146.

ΕΠΧ: Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής (ορισμένα παράλληλα από την Ελαφόννησο) και άφθονη ποσότητα οψιανού.

E148 Λατομείο

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στα ΝΑ σύγχρονου λατομείου και του οικισμού του, έως την λιμνοθάλασσα στο Δ άκρο της πεδιάδας Βάτικα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146.

ΕΠΧ: Πληθώρα οστράκων και απολείσματα οψιανού.

E149 Παραλία Πούντα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Λόφος στο Δ άκρο της παραλίας Πούντα της πεδιάδας Βάτικα, ανάμεσα από την τελευταία και μία μικρή λίμνη.

Έρευνα: 1967 εντοπισμός, 1968 αποτύπωση υποθαλάσσιων καταλοίπων.

Βιβλιογραφία: Harding et al., 1969. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 118. Renard, 1995: 89. Banou, 1996: 67-69. Boyd, 2002: 208.

Εικόνες: 179-180, 182-183.

ΠΕΧ: Νεκροταφείο 60 θαλαμοειδών μάλλον της ΠΕΧ, Οι περισσότεροι τάφοι έχουν λαξευτεί στην Α πλευρά με θέα την θάλασσα και τη νησίδα Παυλοπετρί. Οι υπόλοιποι έχουν προσανατολισμό Β, Δ ή Ν, ανάλογα με τη θέση τους στο λόφο. Είναι μικρών διαστάσεων, με θάλαμο κυρίως κυκλικό και πρόσβαση σε αυτόν είτε από βραχείς δρόμους, είτε κατευθείαν από την στενή και χαμηλή είσοδο. Ξεχωρίζει ως προς το μέγεθος ο τφ.39, με θάλαμο (5,22×2,95μ) που ξεπερνάει το μέσο όρο των υπολοίπων, δρόμο μήκ. 2,12μ., πλ. σχεδόν 1μ. και δύο βαθμίδες στην αρχή του. Ευρήματα από το χώρο του νεκροταφείου ήταν λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων δύο θραύσματα κυλίκων, δύο λεπίδες οψιανού και ελάχιστα οστά.

Η χρονολόγησή τους δεν είναι βέβαιη, όμως το μικρό στρογγυλό σχήμα του θαλάμου σε συνδυασμό με τους βραχείς και στενούς δρόμους αποτελούν χαρακτηριστικά ταφικής αρχιτεκτονικής της ΠΕΧ με παράλληλα στο νεκροταφείο της Μάνικας (Cavanagh and Mee, 1998: 17, 22).

E150 Λιμανάκι Αυλόσπηλου

Συντ.: (674E / 862N)

Γεωγραφία: Τρεις στενόμακροι σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους λόφοι και ένας λοφίσκος, εκατέρωθεν του κεντρικού δρόμου Νεάπολης-Μολάων, κοντά στα Οικονομάνικα, 1 χλμ. περίπου ΒΔ από το λιμάνι της Νεάπολης.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 142-144. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 119. Renard, 1995: 88-89. Banou, 1996: 70-71. Ζαββού, 2002: 215.

Εικόνες: 178.

ΠΕΧ: Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και απολείσματα οψιανού (στον μεσαίο λόφο).

ΥΕΧ: Τουλάχιστον 16 θαλαμοειδείς τάφοι πιθανόν Μυκηναϊκής εποχής, με θάλαμο τετράγωνο ή ορθογώνιο (μέγ. διάστ. κατά μέσο όρο 3μ.), χαμηλές εισόδους 1,50μ., ενώ οι δρόμοι δεν είναι ορατοί.

Σχόλιο: Πρόκειται για τη θέση Νεάπολη C43 των Hope Simpson and Dickinson, 1979: 119. Οι περισσότεροι τάφοι βρίσκονται στις πλαγιές των τριών λόφων ΒΑ του δρόμου, ενώ δύο στο λοφίσκο ΝΔ του δρόμου. Στον τελευταίο λοφίσκο άφθονη κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ-Β (κυρίως κύλικες και σκύφοι με χαμηλό πόδι) και αρκετά θραύσματα οψιανού.

E151 Μάυρη Σπηλιά

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σπήλαιο στην περιοχή της Νεάπολης.

Βιβλιογραφία: Efstathiou-Manolakou, 2009: 15.

Εικόνες: 1.

Ύπαρξη ΝΑ.

YEX: Μυκηναϊκά όστρακα.

E152 Καστέλλι Λας

Συντ.: -

Γεωγραφία: Παράκτιο μικρό ύψωμα, περίπου 1χλμ. Ν της χερσονήσου του Παλαιοκάστρου.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2002: 216. 2010: 96.

ΜΕΧ: Όστρακα *Dark Burnished ware*, *Matt Painted* και ένα ακόμα πιθανώς μινωικής εισαγωγής (ερυθρή ταινία σε σκοτεινό βάθος).

YEX: Όστρακο μυκηναϊκής κύλικας.

E153 Αγία Μαρίνα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Ευρύτερη περιοχή γύρω από το ναό της Αγίας Μαρίας, κοντά στο απολιθωμένο φοινικόδασος, στο Ν άκρο της χερσονήσου Μαλέα.

Βιβλιογραφία: Θέμος και Ζαββού, 1998α: 182. Ζαββού, 2002: 219.

ΠΕΧ: Χειροποίητη κεραμική με εγκλείσματα, πιθανόν της ΠΕΧ, και μεγάλος αριθμός απολεπισμάτων οψιανού μαζί με έναν πυρήνα δευτερογενούς επεξεργασίας.

E154 Κλεφταύλακο

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στα Α του φάρου του Βρομώντα, σε μικρό κλειστό όρμο και Β από κτίριο της ρωμαϊκής εποχής. Η θέση δεν είναι ορατή από την θάλασσα.

Βιβλιογραφία: Ζαββού, 2002: 218.

ΕΠΧ: Λίγα όστρακα πιθανόν προϊστορικής περιόδου και απολεπίσματα οψιανού.

Ελαφονήσος

E155 Παυλοπέτρι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Στα ΝΑ της χερσονήσου Μαλέα. Αρχαιολογικά κατάλοιπα εντοπίζονται στον υποθαλάσσιο χώρο μεταξύ της ηπειρωτικής πεδιάδας Βάτικα και της Ελαφονήσου και στη νησίδα Παυλοπέτρι (200μ. από την ακτή της πεδιάδας και 700μ. από το βορειότερο σημείο της Ελαφονήσου).

Έρευνα: 1967 εντοπισμός, 1968 αποτύπωση υποθαλάσσιων καταλοίπων και μικρή ανασκαφή στη νησίδα Παυλοπέτρι, 2009 ερευνητικό πρόγραμμα ψηφιακής αποτύπωσης και ανασκαφής από το Underwater Archaeology Research Center του Πανεπιστήμιο του Nottingham.

Βιβλιογραφία: Harding et al., 1969. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 118. Renard, 1995: 89. Banou, 1996: 67-69. Boyd, 2002: 208. Henderson, 2009, 19 Οκτωβρίου.

Εικόνες: 179-181, 184-185.

Υπαρξη Τελικής ΝΑ.

ΕΠΧ: Οικισμός:

Κτιριακά κατάλοιπα:

- Υποθαλάσσια περιοχή:

ΠΕ II έως ΥΕ IIIΒ φάση. Υπολογιζόμενη έκταση 10 ή περισσότερα εκτάρια, με εμφανή οικιστικό ιστό (ξεχωριστές οικοδομικές συστάδες, τουλάχιστον 15 κτίρια, πολλοί αποσπασματικοί τοίχοι και δρόμοι).

Σχόλιο: Στα κτιριακά κατάλοιπα επισημάνθηκαν πέντε τρόποι τοιχοποιίας, με διαφοροποίηση στο μέγεθος, το πάχος, την ύπαρξη ή όχι επεξεργασμένων λίθων και στον τρόπο διάταξης των τελευταίων. Δύο από τους πέντε τρόπους εντοπίστηκαν σε δύο διαφορετικά κτίρια ο καθένας. Στο Κτίριο IX μεγάλοι λίθοι είχαν τοποθετηθεί κατά μονάδες στις δύο όψεις του τοίχου, και στο Κτίριο VII, το οποίο είχε τοίχους πάχ. πάνω από 1μ., το μεγαλύτερο που παρατηρήθηκε συνολικά, και ευθύγραμμη μόνο την εξωτερική πλευρά.

Διακρίνονται δύο βασικοί προσανατολισμοί στα 15 διακριτά κτίρια. Τα τελευταία είναι διαφορετικών κατόψεων το καθένα, με αρκετά δωμάτια ορθογώνιας κυρίως κάτοψης. Έχουν επιμελημένη κατασκευή και μέγεθος που κυμαίνεται κατά μέσο όρο στα 160μ.². Το μεγαλύτερο από τα δωμάτια πιθανόν αποτελεί το βασικό χώρο των κτιρίων ή έναν εσωτερικό υπαίθριο. Ξεχωρίζει το Κτίριο IX, για την ανεξαρτησία του στο χώρο, τη μοναδική τοιχοποιία του και κάτοψη (μονόχωρο, με δύο στενές αμίδωτες πλευρές από μικρούς λίθους).

Έχουν εντοπιστεί πέντε δρόμοι περιμετρικά και εντός του οικισμού, με πλευρικά τοιχώματα, η τοιχοποιία των οποίων ακολουθεί εκείνη των κτιρίων. Σε μία μόνο περίπτωση παρατηρήθηκε αλλαγή δόμησης, με μεγάλους επεξεργασμένους τετράπλευρους λίθους, στο σημείο όπου ο δρόμος 1 οδηγούσε πιθανότατα σε πύλη/είσοδο του οικισμού. Πλάτος δρόμων, 1-3μ. Τμήμα του δρόμου 3 ήταν πλακοστρωμένο όπως επίσης και τα τμήματα μπροστά από τα κτίρια IV και IX. Χαρακτηριστικό στοιχείο όλων των δρόμων, που δεν έχει ερμηνευτεί, είναι το φράξιμο τους σε δύο σημεία με εγκάρσιους λοξούς τοίχους.

- Νησίδα Παυλοπέτρι:

Σε τομή λόφου στα Β της νησίδας εντοπίστηκε στρώμα με ΜΕ και ΥΕ όστρακα καθώς και τμήματα αρκετών τοίχων. Οι τελευταίοι παρουσιάζουν την ίδια τοιχοποιία που επισημάνθηκε και στα υποθαλάσσια κτίρια.

Κινητά ευρήματα:

ΠΕΧ: όστρακα της ΠΕ II (όπως φιάλες με διογκωμένο χείλος, μικρές κωνικές φιάλες χαρακτηριστικές του κυκλαδικού πολιτισμού της Σύρου. Παρατηρήθηκαν ίχνη *urfirnis* και *grey slip*).

ΜΕΧ: δύο όστρακα μαύρης μινυακής κεραμικής.

ΥΕΧ: ΥΕ I-IIIΒ όστρακα (αρκετά από κύπελλα τύπου Βαφειού και ελάχιστα όστρακα με στοιχεία από Κρήτη και Κυκλάδες), ένα τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου ίσως της ΥΕΧ.

ΕΠΧ: Πόδια μαγειρικών σκευών ή τριπόδων ερυθροκάστανου πηλού με εγκλείσματα (χαρακτηριστικό στοιχείο ΠΕΧ κεραμικής, κυρίως στην Κρήτη και στις Κυκλάδες και λιγότερο στον ηπειρωτικό ελλαδικό χώρο, τουλάχιστον έως τη Μυκηναϊκή εποχή), περίπου 20 λεπίδες και ένας πυρήνας οψιανού, μία μικρολεπίδα από μελί πυριτόλιθο και μία χάλκινη ημισφαιρική κεφαλή βελόνης, ένα υφαντικό βάρος, ένα αμφικωνικό *ored* βαρίδι, ζωικά οστά (ελάχιστα από αιγοπροβάτα, χοίρους και βοοειδή), ανθρώπινα οστά (λίγα πιθανότατα από τους τάφους).

Τάφοι:

ΕΠΧ: 37 κιβωτιόσχημοι τάφοι εντός του οικιστικού ιστού. Δεν υπάρχουν σαφείς χρονολογικές ενδείξεις. Κυρίως ορθογώνιοι ή απλώς τετράπλευροι με λεπτές ορθογώνιες πλάκες. Αρκετοί είναι κτιστοί ή έχουν κτιστή τουλάχιστον μία από τις πλευρές με μικρούς λίθους. Σε δύο τάφους η μία πλευρά ήταν τοίχος κτιρίου. Η κάλυψη γινόταν με μεγάλες και ακανόνιστου σχήματος πλάκες ή με μικρές τοποθετημένες στη σειρά. Είναι επιμελώς τοποθετημένοι κοντά σε κτίρια ή εντός δωματίων. Εξαίρούνται οι τφ.36 και 37 που εντοπίστηκαν απομονωμένοι στο Ν άκρο του οικισμού. Δεν βρέθηκαν κτερίσματα χαρακτηριστικά χρονολόγησης, με εξαίρεση δύο μεγάλους πίθους εντός των τφ.27 και τφ.29, πιθανόν της ΜΕΧ.

ΥΕΧ: Δύο θαλαμοειδείς μυκηναϊκοί τάφοι, πλησίον του Ν άκρου του οικισμού, κοντά σε δύο μικρούς υφάλους. Ο ένας έχει ορθογώνιο θάλαμο και στενόμακρο δρόμο και ο άλλος παρόμοια κάτοψη αλλά με πιο βραχύ δρόμο.

E156 Χώρα Ελαφονήσου

Συντ.: (605E / 858N)

Γεωγραφία: Εντός της Χώρας του νησιού.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 119. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 69. Cavanagh and Crouwel, 2002: 130.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΕΠΧ: Λεπίδες οψιανού.

E157 Χώρα Ελαφονήσου - ΝΑ λόφος

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος, 500μ. ΝΑ της Χώρας.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146. Renard, 1995: 88. Cavanagh and Crouwel, 2002: 130.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΥΕΧ: Όστρακα κεραμικής.

ΕΠΧ: Λεπίδες οψιανού.

E158 Χώρα Ελαφονήσου - Ν

Συντ.: -

Γεωγραφία: Θέση 1 χλμ. Ν της Χώρας και 500μ. από την Α ακτογραμμή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146. Renard, 1995: 88. Cavanagh and Crouwel, 2002: 130.

ΠΕΧ: Ένα όστρακο πιθανόν της ΠΕ Ι φάσης, τύπου Ταλιώτη.

Σχόλιο: Εμφανή τμήματα αρχαίων θεμελίων.

E159 Μαυροϊδι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Αναβαθμίδες, κοντά στις σπηλιές Μαυροϊδι, στα δεξιά μονοπατιού της περιοχής.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 147-148. Renard, 1995: 88.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής και θραύσματα οψιανού.

E160 Μεγάλη Βίγλα

Συντ.: -

Γεωγραφία: Μικρό διαβρωμένο πλάτωμα, 2 χλμ. ΝΔ από την Χώρα, μεταξύ πλατώματος με σπήλαιο (1,5 χλμ. από τη Δ ακτογραμμή) και ερειπίων ναού ιστορικών χρόνων.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 148. Renard, 1995: 88.

ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής και θραύσματα οψιανού.

E161 Καλύβια

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλό πλάτωμα, περίπου 200μ. Β από τα Καλύβια.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146. Renard, 1995: 88.

ΠΕΧ: Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και απολεπίσματα οψιανού.

E162 Παναγιά

Συντ.: -

Γεωγραφία: Χαμηλός λόφος στα ΝΔ της εκκλησίας του χωριού Παναγιά.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 147. Hope Simpson and Dickinson, 1979: 119. Renard, 1995: 88. Banou, 1996: 69.

ΠΕΧ: Όστρακα ΠΕ II κεραμικής.

ΥΕΧ: Όστρακα ΥΕ III κεραμικής. Στη Δ πλαγιά του λόφου μικρές σπηλιές, πιθανά ερείπια θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων.

ΕΠΧ: Τέχνηρα οψιανού.

E163 Παναγιά: Πελακίδι

Συντ.: -

Γεωγραφία: Πλαγιές ακρωτηρίου Πελακίδι, 200μ. Δ του λόφου της εκκλησίας του χωριού Παναγιά.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 147. Renard, 1995: 88.

ΥΕΧ: Μικρές σπηλιές, πιθανά ερείπια θαλαμοειδών μυκηναϊκών τάφων.

E164 Λευκή

Συντ.: -

Γεωγραφία: Κοντά στην ακτή στο λαμό του ακρωτηρίου Λευκή.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146. Renard, 1995: 88.

ΕΠΧ: Όστρακα χονδροειδούς κεραμικής και λίγα απολεπίσματα οψιανού.

E165 Λευκή - Δ

Συντ.: -

Γεωγραφία: Σπήλαιο, σχεδόν 600μ. Δ της θέσης Λευκή (E164), 100μ. προς την ενδοχώρα.

Βιβλιογραφία: Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 146-147. Renard, 1995: 88.

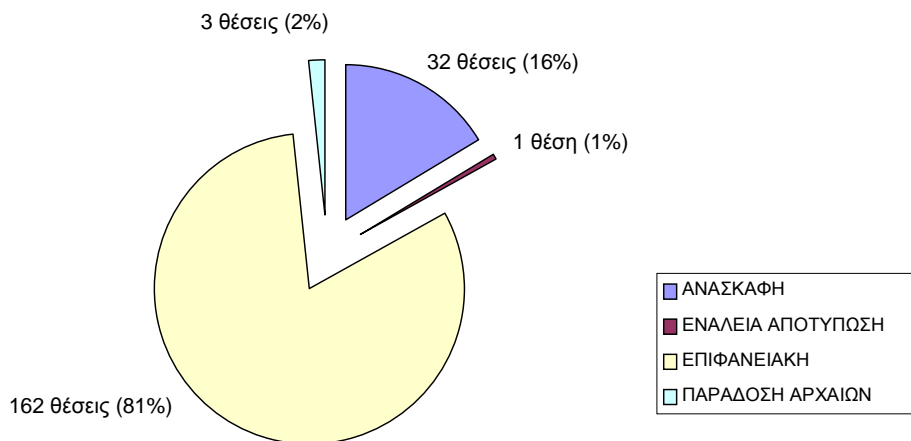
ΠΕΧ: Όστρακα κεραμικής και θραύσματα οψιανού.

ΠΙΝΑΚΕΣ – ΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

Πίνακας 1. Σύνολο θέσεων ανά περίοδο Εποχής Χαλκού και είδος έρευνας.

Περίοδος	Σύνολο Θέσεων	Είδος έρευνας
ΠΕΧ	114	
	11	Ανεσκαμμένες
	102	Επιφανειακές (1 ενάλια αποτύπωση)
	1	Παράδοση αρχαίων
ΜΕΧ	62	
	15	Ανεσκαμμένες
	45	Επιφανειακές (1 ενάλια αποτύπωση)
	2	Παράδοση αρχαίων
ΥΕΧ	126	
	29	Ανεσκαμμένες
	96	Επιφανειακές (1 ενάλια αποτύπωση)
	1	Παράδοση αρχαίων
ΕΠΧ	5	Επιφανειακές

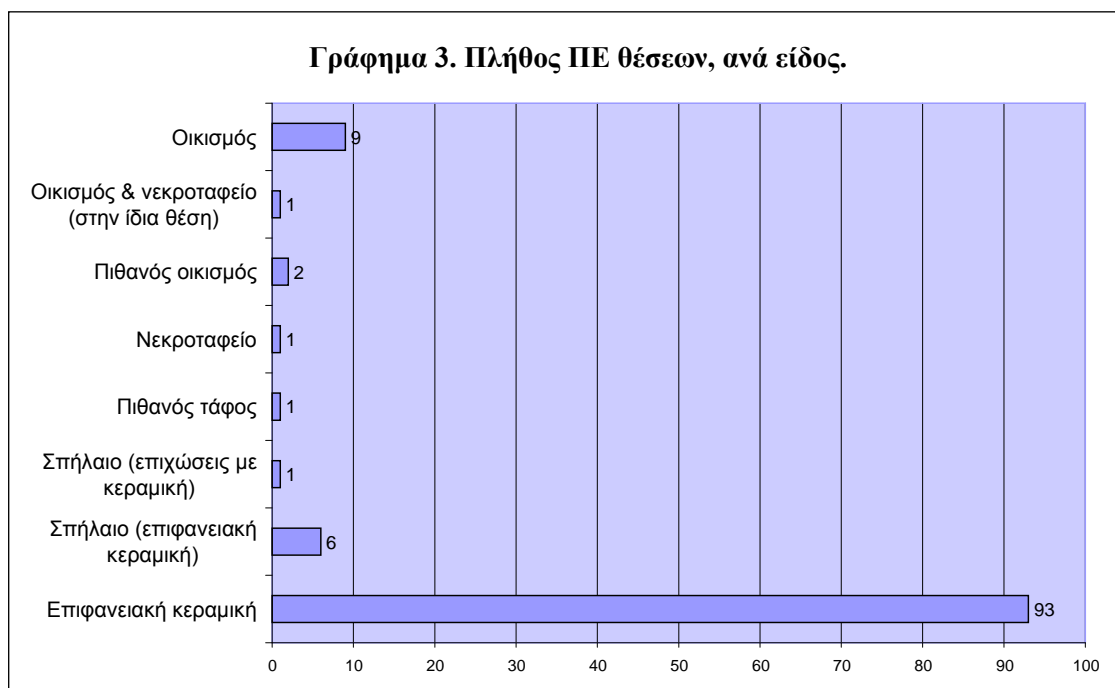
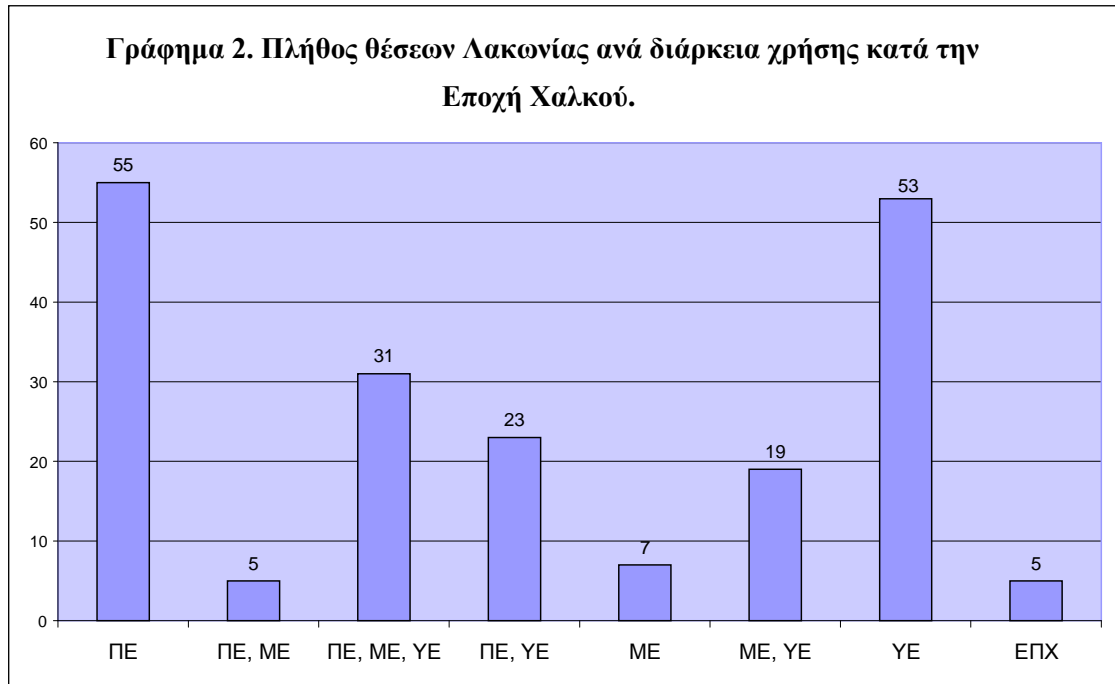
Γράφημα 1. Πλήθος θέσεων Εποχής Χαλκού στη Λακωνία ανά είδος αρχαιολογικής έρευνας.

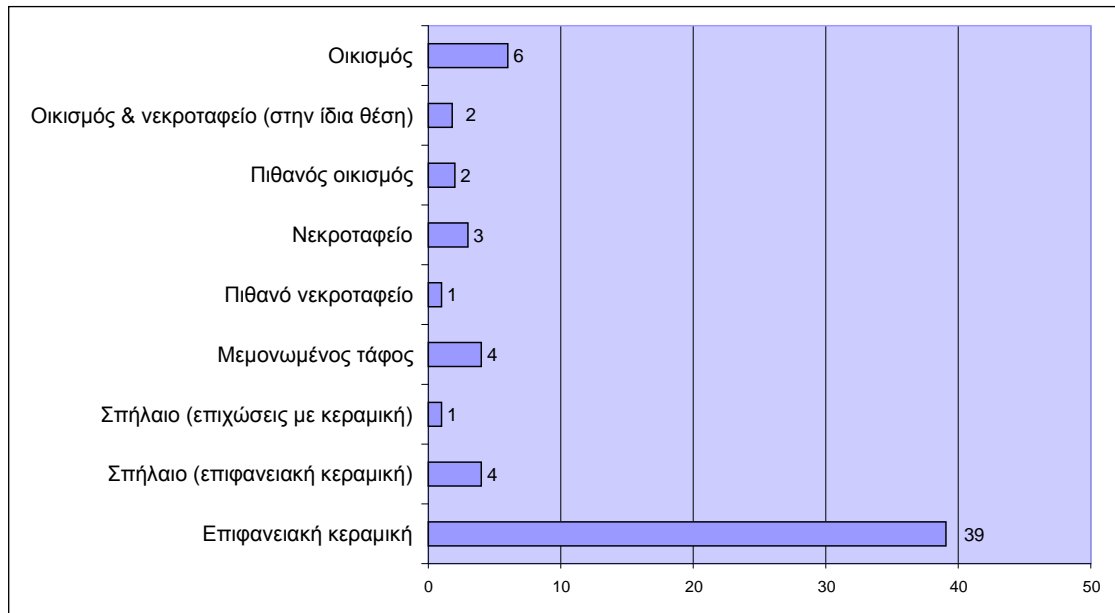

Πίνακας 2. Πλήθος θέσεων ανά είδος έρευνας, με βάση τη διάρκεια χρήσης τους στην ΕΠΧ.

Διάρκεια Χρήσης	Είδος Έρευνας
ΠΕ (μόνο)	54 επιφανειακή, 1 παράδοση αρχαίων
ΠΕ + ΜΕ	Επιφανειακή
ΠΕ + ΥΕ	18 επιφανειακή, 5 ανασκαφή
ΜΕ (μόνο)	6 επιφανειακή, 1 παράδοση αρχαίων

ΜΕ + ΥΕ	17 επιφανειακή, 1 ανασκαφή, 1 παράδοση αρχαίων
ΥΕ (μόνο)	38 επιφανειακή, 15 ανασκαφή
ΠΕ + ΜΕ + ΥΕ	18 επιφανειακή, 12 ανασκαφή, 1 ενάλεια αποτύπωση
ΕΠΧ	Επιφανειακή

Γράφημα 4. Πλήθος ΜΕ θέσεων, ανά είδος.¹**Πίνακας 3. ΜΕ τάφοι Αγίου Στεφάνου ανά χρονολογία.**

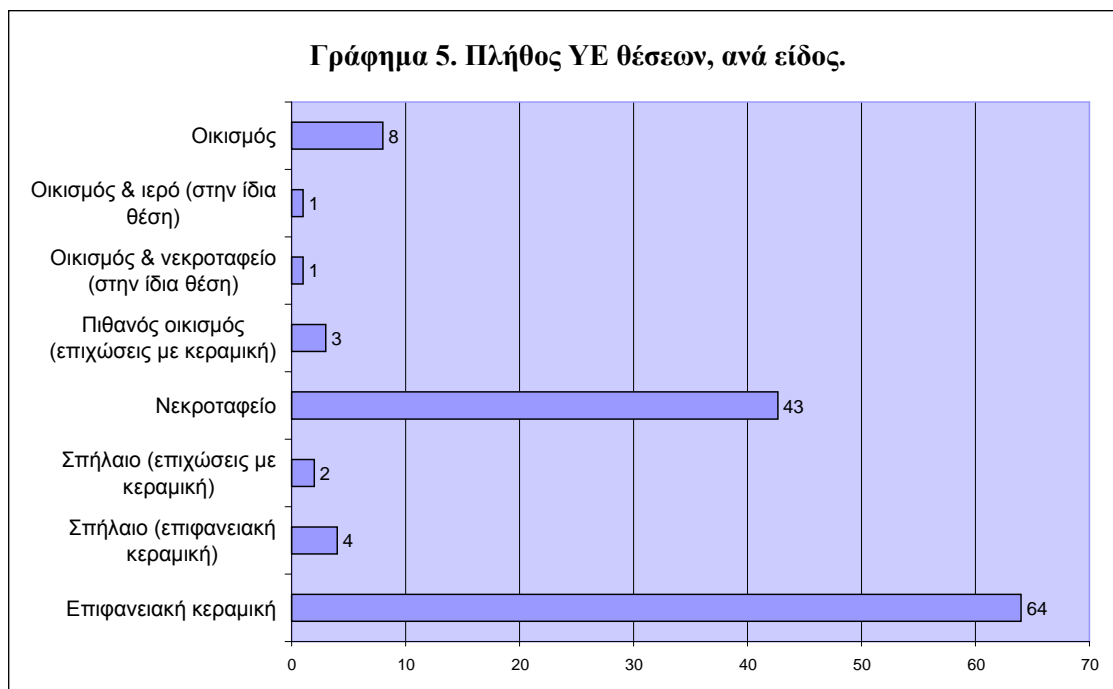
Χρονολογία	Σύνολο τάφων
ΠΕ/ΜΕ I	1
ΜΕ	19
ΜΕ I	11
ΜΕ II	1
ΜΕ II-III	1
ΜΕ III	5
ΜΕ III/ΥΕ I-II	7
ΜΕ;	25
ΠΕ ή ΜΕ	4

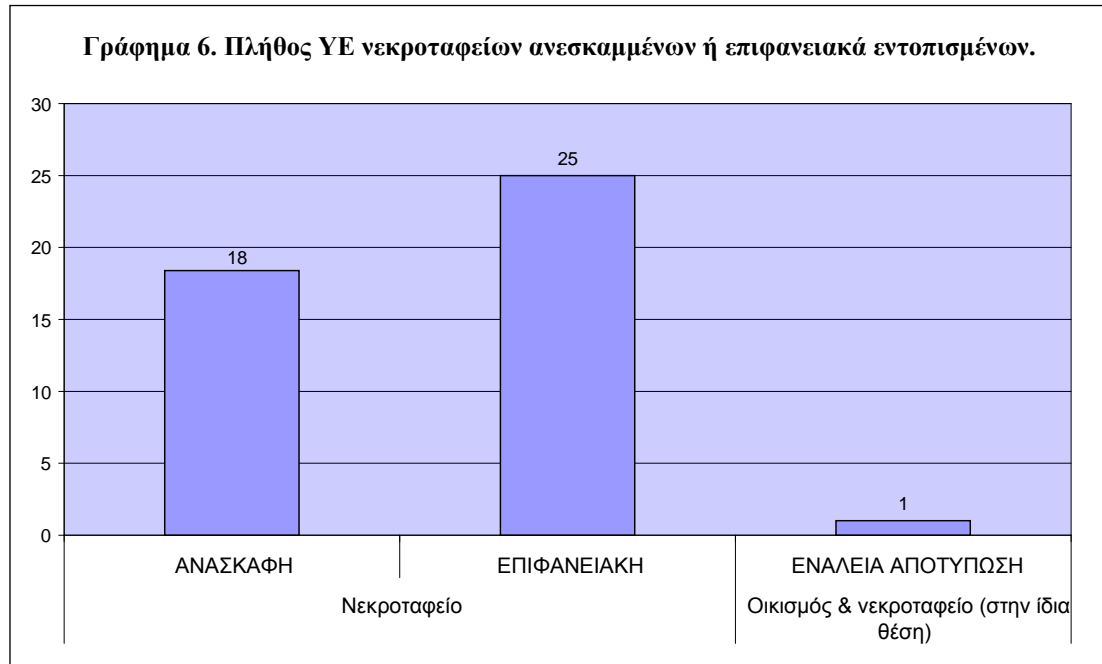
¹ Στην κατηγορία «Οικισμός και νεκροταφείο (στην ίδια θέση)» περιλαμβάνονται οι θέσεις Πελλάνα: Παλαιόκαστρο και Άγιος Βασίλειος, στις οποίες έχουν ανασκαφεί ταφικά και οικιστικά κατάλοιπα της μεταβατικής φάσης ΜΕ III/ΥΕ I.

Πίνακας 4. ΜΕ τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.

Τάφος	Χρονολογία	Χρυσός	Άργυρος	Χαλκός	Ημιπολ. Λίθοι	
Πελλάνα: Παλαιόκαστρο (κιβωτιόσχημος)	ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι	Έλασμα	-	-	-	
Μενελάιο (κάθετος λακκοειδής)	ΜΕ ΙΙ ή ΙΙΙ	Έλασμα	-	-	-	
Σπάρτη	(τφ4)	ΜΕ	-	-	Τεμάχιο κυκλικής διατομής (περόνη);	-
	(τφ8)	ΜΕ	-	-	Ζεύγος ενωτίων, ψήφος	-
Αμυκλαίο: Αγ. Κυριακή	ΜΕ ΙΙΙ	-	-	Περόνη	-	
Κουφόβουνο	ΜΕ	-	-	Αιχμή δόρατος	-	
Γεράκι	ΜΕ ΙΙΙ	-	-	Εγχάρακτη περόνη	-	
Άγ. Στέφανος (τφΑ23)	ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι	-	-	Δύο ενώτια, περόνη, δαχτυλίδι	Χάντρες	

Γράφημα 5. Πλήθος ΥΕ θέσεων, ανά είδος.

Πίνακας 5. Θέσεις με επιφανειακά εντοπισμένους μυκηναϊκούς τάφους.
(συνέχεια και στην επόμενη σελίδα).

Θέση	Χρήση	Ταφικός τύπος	Σύνολο
<i>Κοιλιάδα Ευρώτα</i>			
Πελλάνα: Τρυπορράχη	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Μενελάιο-ΝΑ λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Αμυκλαίο-Β λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Ράχες	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Τσαρκαλέικα	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Βαφειό-ΒΔ λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Σκούρα: Αγ. Γεώργιος-Δ	ΥΕ ΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	>1
Άρνα: Γέρακας	Μυκηναϊκή	Θολωτός	2
Αγ. Βασίλειος-Ν λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Βλαχιώτη: Κοκκινάδια-Δ έξαρμα	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Αστέρι: Καραούσι-Α λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Αγ. Ευστράτιος: Ελίτσα	Μυκηναϊκή	Θολωτός;	1
Αγ. Στέφανος-ΝΔ έξαρμα	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Γκαγκάνια	ΥΕ ΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	2
<i>Χερσόνησος Ταινάρου</i>			
Μαυροβούνι	ΥΕ ΙΙΒ-Γ;	Θαλαμοειδής	7
<i>Χερσόνησος Μαλέα</i>			
Αγ. Γεώργιος	Μυκηναϊκοί	Θαλαμοειδής	>1

Συκιά: Σφύζες	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Στέρνες	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδείς	>2
Χρανάπα	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδείς	>2
Τσεγκιάνιακα: Μανδρίτσα	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Κάμπος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Στενά-ΝΑ λόφος	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Λιμανάκι Αυλόσπηλου	ΥΕ IIIA-B	Θαλαμοειδής	16;
Παυλοπετρί	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	2
Παναγιά	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1
Παναγιά: Πελακίδι	Μυκηναϊκή	Θαλαμοειδής	>1

Πίνακας 6. Πιθανή σύνδεση ΥΕ νεκροταφείων με ανεσκαμμένους ΥΕ οικισμούς.²

ΥΕ Νεκροταφείο	ΥΕ Οικισμός
<i>Πελλάνα: Σπηλιές, Πελλάνα: Τρυπορράχη</i>	Πελλάνα: Παλαιόκαστρο
Μενελάιο - ΝΑ λόφος	Μενελάιο
<i>Αμυκλαίο: Σπηλάκια, Αμυκλαίο: Αγ. Κυριακή - Β λόφος, Ράχες</i>	Αμυκλαίο: Αγ. Κυριακή
<i>Βαφειό, Βαφειό - ΒΔ λόφος, Τσαρκαλέικα</i>	Παλαιοπυργί
<i>Αγ. Βασίλειος-ΝΔ λόφος, Αγ. Βασίλειος-Ν λόφος</i>	Αγιος Βασίλειος
Αστέρι: Καραούζι - Α λόφος	Αστέρι: Καραούζι
Αγ. Στέφανος - ΝΔ έξαρμα	Αγ. Στέφανος

Πίνακας 7. Πιθανή σύνδεση ΥΕ νεκροταφείων με επιφανειακές θέσεις ΥΕ εγκαταστάσεων.

ΥΕ Νεκροταφείο	Πιθανή ΥΕ εγκατάσταση (επιφανειακές θέσεις)
<i>Άρνα: Αρκίνα, Άρνα: Γέρακας</i>	Άρνα: Παιζούλια
Σκούρα: Αγ. Γεώργιος - Δ	Σκούρα: Αγ. Γεώργιος
Αγ. Ευστράτιος: Ελίτσα	Αγ. Ευστράτιος
Βλαχιώτη: Κοκκινάδια - Δ έξαρμα	Βλαχιώτη: Κοκκινάδια
Μαυροβούνι-ΒΑ λόφος, <i>Μαυροβούνι - Ν λόφος</i>	Μαυροβούνι
Συκιά, Συκιά: Σφύζες	Συκιά: Ανεμόμυλος
Στενά - ΝΑ λόφος	Στενά
Τσεγκιάνιακα: Μανδρίτσα	Τσεγκιάνιακα: Κύλα

² Με πλάγια γράμματα νεκροταφεία τα οποία έχουν έως ένα τουλάχιστον βαθμό ανασκαφεί.

Πίνακας 8. ΥΕ I-II τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και άλλες ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.³

Τάφος	Χρυσός	Άργυρος	Χαλκός	Σίδηρος	Μόλυβδος	Ελεφαντόδοντο / χαύλια κράνους	Ημιπολ. Λίθοι
Πελλάνα: Σπηλιές (θαλαμοειδής 2)	Ελάσματα	-	Αιχμή βέλους	Τεμάχιο μετεωριτικού σιδήρου	-	-	Χάντρα
Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος (θολωτός Α)	Περιδέραιο, ελάσματα	Διάτρητο αγγείο, δισκάριο	Αιχμές βέλους, ήλοι, ελάσματα	-	-	Χτένι, χαύλια κράνους	Χάντρες
Σπάρτη (κτιστός ορθογώνιος θαλαμοειδής)	-	-	Ψήφος	-	-	Χαύλια κράνους	Χάντρες
Θολωτός Βαφειού	Αγγεία, δακτυλίδια, ελάσματα, κομβία	Αγγεία, δακτυλίδι, ήλοι	Αγγεία, εργαλεία, εγχειρίδια, ξίφος, αιχμές δοράτων, συριακός πέλεκυς	Δακτυλίδι	Δίσκοι	Χτένι και άλλα θραύσματα	Σφραγιδόλιθοι, ψήφοι, αιγυπτιακό αλάβαστρο
Αμυκλαίο: Αγ. Κυριακή (κιβωτιόσημος)	-	-	Περόνη	-	-	-	-
Αγ. Στέφανος	Δ4	-	-	Μαχαίρι	-	-	-
	Δ12	-	-	Σμίλη	-	-	-
	Α28α,β	-	-	Ενώτια, εγχειρίδιο	-	-	-

³ Στους πίνακες 8, 10 και 11 δεν περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις των κτερισμάτων από μέταλλο ή άλλες πολύτιμες ύλες τα οποία ανήκουν σε ταφές που δεν χρονολογούνται με ακρίβεια στις φάσεις της ΥΕ περιόδου. Πρόκειται για χάλκινο οπλισμό που βρέθηκε στους 8 μικρούς τάφους της Βούρβουρας: Ανάληψη (ΥΕ I-IIIΓ) και στον ασύλητο τφ Β της Επιδαύρου Λιμηράς: Αγία Τριάδα (ΥΕ II; - IIIΓ) (στον τφΒ υπάρχει και ένας σφραγιδόλιθος από ιάσπη).

Πίνακας 9. Θέσεις με ΥΕ ΙΙΙ τάφους (ανά διάρκεια χρήσης και ταφικό τύπο).

Θέση	Διάρκεια Χρήσης	Τύπος Τάφου	Σύνολο
Άγ. Στέφανος	ΥΕ ΙΙΙ	Κιβωτιόσχημος	1
		Λάκκος	1
		Αδιάγνωστου τύπου	1
	ΥΕ ΙΙΙΑ	Κιβωτιόσχημος	2
		Λάκκος	1 ή 2
	ΥΕ ΙΙΙΑ1	Κιβωτιόσχημος	4
		Λάκκος	7
		Κρανίο σε λίθινη πλάκα	1
		Αδιάγνωστου τύπου	3
	ΥΕ ΙΙΙΑ2	Κιβωτιόσχημος	3
Λακκοειδής		1	
ΥΕ ΙΙΙΑ2;	Οστά σε λίθους	1	
Άγ. Βασίλειος-ΝΔ λόφος	ΥΕ Ι-ΙΙΙΑ1	Θαλαμοειδείς	>1
Αγγελώνα: Μπάστιζα	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδείς	>1
Αμυκλαίο: Σπηλάκια	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	5
	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	1
Άρνα: Αρκίνα	ΥΕ ΙΙΙ	Θολωτός	1
	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θολωτός	1
Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος	ΥΕ Ι-ΙΙΙΒ	Θολωτός	7
Επίδ. Λιμηρά: Αγ. Τριάδα	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2	Θαλαμοειδής	3
Επίδ. Λιμηρά: Βαμβακιά	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2	Θαλαμοειδής	1
Επίδ. Λιμηρά: Παλαιόκαστρο	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2	Θαλαμοειδής	1
Κροκεές: Καρνέας	ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙ	Κτιστός Ορθογώνιος Λακκοειδής	1
	ΥΕ ΙΙΙ	Θαλαμοειδής	>1
Μαυροβούνι-Ν λόφος	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θολωτός;	1
Μελάθρια: Προφήτης Ηλίας	ΥΕ ΙΙΙΑ1-Β	Θαλαμοειδής	6
Μενελάιο	ΥΕ ΙΙΙΒ2	Λίθινος τύμβος	1
Πελλάνα: Σπηλιές*	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	1
		Λακκοειδής	1
	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	1
	ΥΕ ΙΙΙΒ	Θαλαμοειδής	1
Περιστέρι: Σόλακοι	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	3
Περιστέρι-Α λόφος	ΥΕ ΙΙΙΑ-Β	Θαλαμοειδής	1
Συκιά	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	4

* Στο νεκροταφείο Σπηλιές ^(A9) υπάρχουν δύο ακόμη θαλαμοειδείς λαξευτοί, οι οποίοι χρονολογούνται γενικά στην ΥΕΧ και για αυτό δεν έχουν συμπεριληφθεί στον πίνακα, όπως επίσης και ο τάφος της Αγίας Τριάδας ^(A32). Η σωστική ανασκαφή του τελευταίου δεν μπόρεσε να τον χρονολογήσει με μεγαλύτερη ακρίβεια.

Πίνακας 10. ΥΕ III Α-Β τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.

Τάφος		Χρυσός	Άργυρος	Χαλκός	Σίδηρος	Μόλυβδος	Ελεφαντόδοντο	Ημιπολ. Λίθοι
Άρνα: Αρκίνα	Θολωτός	-	-	Μαχαίρια, ξυρός	-	-	-	-
	Θολωτός Α	Έλασμα/κόσμημα	-	Μικρό καρφί	-	-	-	Ψηφίδες
Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας	τφΑ1	-	-	-	Δαχτυλίδι	-	-	Ψήφοι
	τφΣ1	-	-	Κύμβαλον (:)	-	-	-	-
Πελλάνα: Σπηλιές (τφ.Καραχάλιου)		-	-	Δαχτυλίδι	-	-	-	Σφραγιδόλιθος
Συκιά (τφ1)		-	-	Ξίφος, εγχειρίδιο, ξυρός, τριχολαβίδες	-	-	-	-

Πίνακας 11. ΥΕ III Γ τάφοι με κτερίσματα από μέταλλο ή/και ημι/πολύτιμες πρώτες ύλες.

Τάφος		Χρυσός	Άργυρος	Χαλκός	Σίδηρος	Μόλυβδος	Ελεφαντόδοντο	Ημιπολ. Λίθοι
Συκιά (τφ2)		-	-	Ξίφος, εγχειρίδιο, ξυρός	-	-	-	Ψήφοι
Περιστέρι: Σόλακοι (2004)		-	-	Δαχτυλίδι, 3 περόνες	-	-	-	-
Άγ. Στέφανος	Β20	-	-	-	-	-	-	Χάντρες
	Η13	-	-	-	-	-	-	Χάντρες, σφραγιδόλιθος

Πίνακας 12. Τάφοι ανά θέση και αρχιτεκτονικό τύπο με χρήση στην ΥΕ ΙΙΙΓ.

Θέση	Διάρκεια Χρήσης	Τύπος Τάφου	Σύνολο
Άγ. Στέφανος	ΥΕ ΙΙΙΓ1	Κιβωτιόσχημος	3
		Λάκκος	1
		Αδιάγνωστου τύπου	1
Αμυκλαίο: Σπηλάκια	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	1
Επίδ. Λιμηρά: Άγ. Τριάδα	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2;	Θαλαμοειδής	3
Επίδ. Λιμηρά: Βαμβακιά	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2;	Θαλαμοειδής	1
Επίδ. Λιμηρά: Παλαιόκαστρο	ΥΕ Ι/ΙΙΑ-ΙΙΙΓ2;	Θαλαμοειδής	1
Κροκέες: Καρνέας*	ΥΕ ΙΙΙΓ	Θαλαμοειδής	1
Πελλάνα: Σπηλιές	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	1
Περιστέρι: Σόλακοι	ΥΕ ΙΙ-ΙΙΙΓ	Θαλαμοειδής	1
Συκιά	ΥΕ ΙΙΙΑ-Γ	Θαλαμοειδής	(4)

Πίνακας 13. Θέσεις της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης (συνέχεια στην επόμενη σελίδα).

Θέση	ΥΕ ΙΙΙΓ	Πρώιμη	Μέση	Ύστερη
Άγ. Βασίλειος	x	x;		
Άγ. Στέφανος	x	x	x	
Αμυκλαίο: Άγ. Κυριακή	x	x	x	x
Αμυκλαίο: Σπηλάκια	x			
Απίδια	x			
Άρμακας (σπήλαιο)	x	x		
Αστέρι: Καραούσι	x	x	x	
Βουνό Παναγιάς	x	x		
Βροντάμας: Άγ. Γεώργιος	x			x
Γεράκι	x			x;
Γεράκι: Λεωδακιανάκη (σπήλαιο)	x			
Γκορίτσα: Λαινά	x	x;		
Κρανές	x			
Επίδανρος Λιμηρά	x			x
Επίδ. Λιμηρά: Άγ. Τριάδα	x	x	x	x
Επίδ. Λιμηρά: Βαμβακιά	x			x
Επίδ. Λιμηρά: Παλαιόκαστρο	x			x
Κροκέες: Καρνέας	x			x

* Στη συγκεκριμένη θέση έχουν εντοπιστεί περισσότεροι του ενός θαλαμοειδείς τάφοι. Κατά τη διάρκεια καθαρισμού αναφέρεται σε έναν τάφο ο εντοπισμός αγγείου της ΥΕ ΙΙΙΓ φάσης, βλ. Παράρτημα Α, σελ. 214.

Μαυροβούνι	X;			
Μενελάιο	X	X		
Ξερονήσι	X	X		
Παλαιοपुरγί	X	X		
Πελλάνα: Παλαιόκαστρο	X	X;		
Πελλάνα: Σπηλιές	X	X	X	X
Περιστέρι: Σόλακοι	X		X	X
Σκούρα: Αγ. Γεώργιος	X	X		
Συκιά	X	X		
Τρυπαλιά	X			
Φοινίκι: Ντούκα	X	X;	X;	X

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΘΕΣΕΩΝ ΑΝΑ ΚΩΔΙΚΟ ΧΑΡΤΗ

ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ
A1	Βούρβουρα: Ανάληψη	A23	Άγ.Στέφανος	E12	K249
A2	Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος	A24	Μαυροβούνι-Ν λόφος	E13	K414
A3	Πελλάνα: Σπηλιές	A25	Άρμακας	E14	K515
A4	Πελλάνα: Παλαιόκαστρο	A26	Συκιά	E15	L400
A5	Σπάρτη	A27	Ελαία	E16	P285
A6	Μενελάιο	A28	Ελαία: Αμερίτα	E17	P262
A7	Κουφόβουνο	A29	Αγγελώνα: Μπάστιζα	E18	P263
A8	Αμυκλαίο: Αγ.Κυριακή	A30	Επίδ.Λιμ.: Βαμβακιά	E19	P267
A9	Αμυκλαίο: Σπηλάκια	A31	Επίδ.Λιμ.: Αγ.Τριάδα	E20	N312
A10	Μελαθρία: Πρ.Ηλίας	A32	Επίδ.Λιμ.: Παλαιόκαστρο	E21	N413
A11	Βαφειό	A33	Αγ.Τριάδα	E22	P284
A12	Παλαιοपुरγί	E1	Βέλινα: Γιάννακας	E23	P405
A13	Γεράκι	E2	Βέλινα: Καναλάκι	E24	N333
A14	Άγ.Βασίλειος	E3	Πελλάνα: Τρυπόρραχη	E25	P269
A15	Άγ.Βασίλειος-ΝΔ λόφος	E4	Βασάρας: Καμάρι	E26	S434
A16	Ανθοχώρι	E5	C128	E27	S478
A17	Κουβελείκη Α'	E6	B111	E28	S474
A18	Άρνα: Αρκίνα	E7	B123	E29	M357
A19	Κροκεές: Καρνέας	E8	C126	E30	M322
A20	Περιστερί: Σόλακοι	E9	C131	E31	R289
A21	Περιστερί-Α λόφος	E10	G154	E32	S448
A22	Αστέρι: Καραούσι	E11	H45	E33	U492

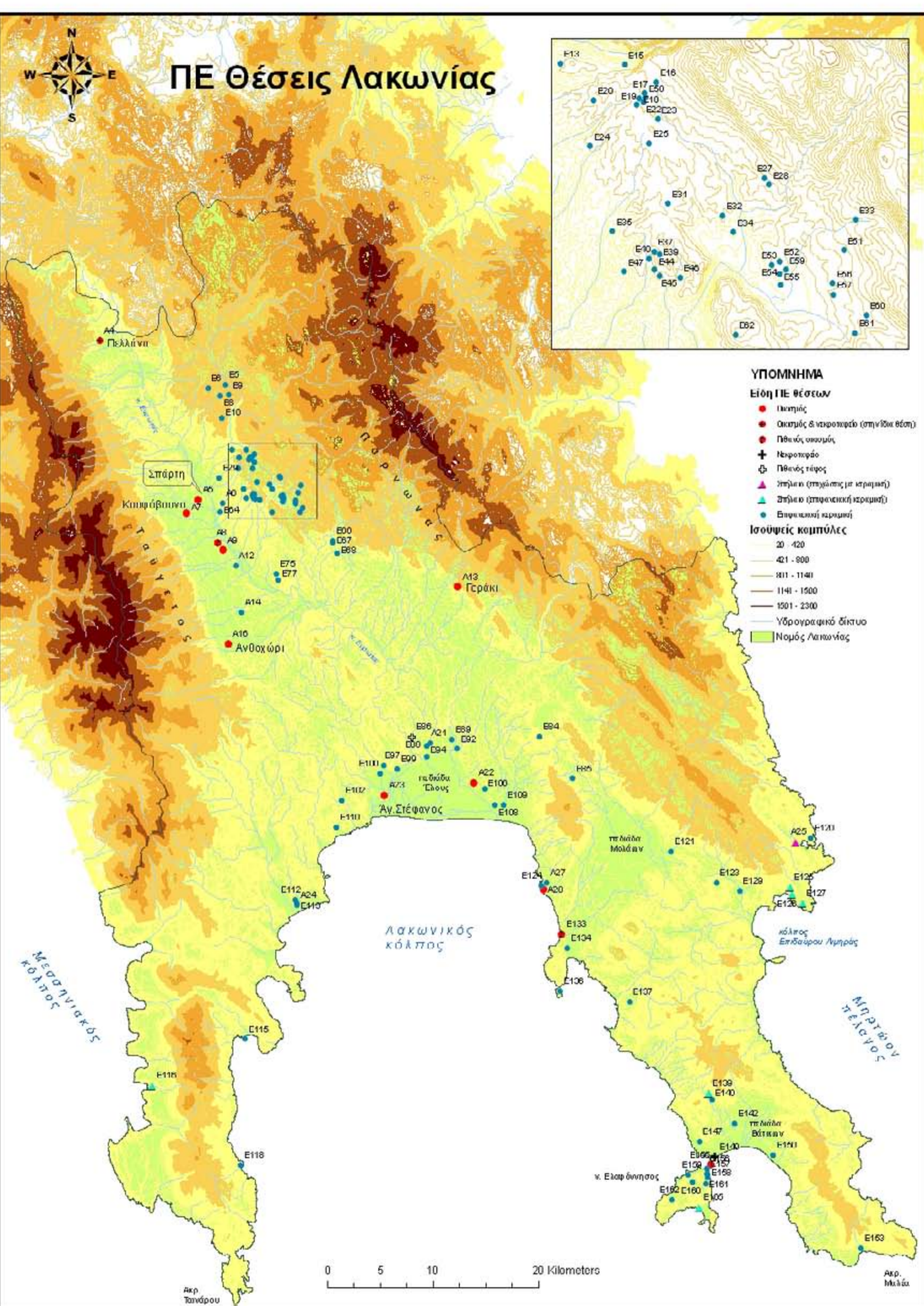
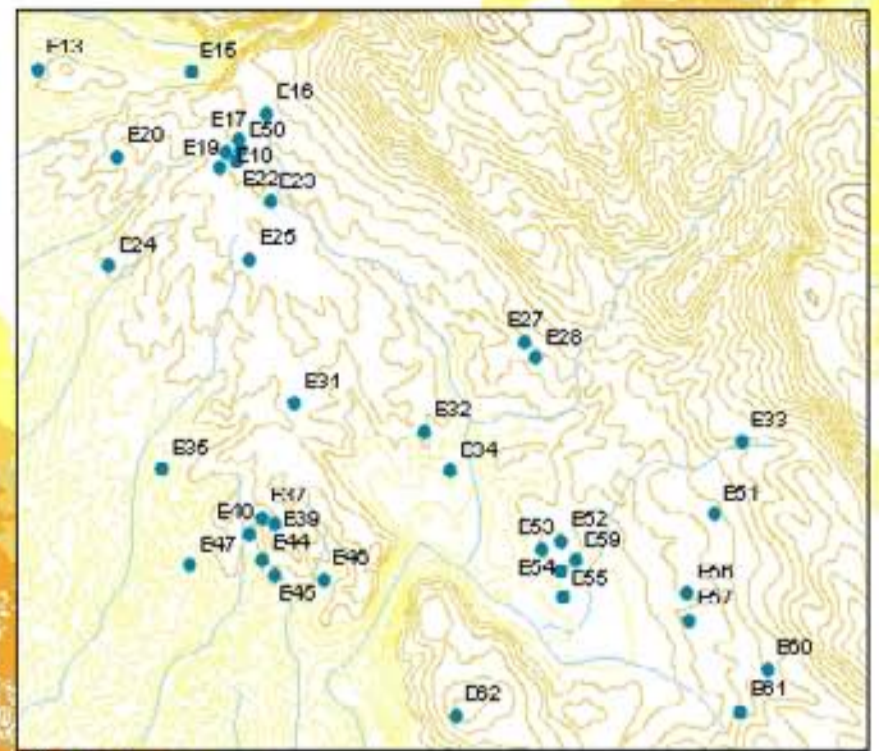
ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ
E34	S459	E57	U532	E80	Βρονταμάς: Άγ.Γεώργιος
E35	N191	E58	U514	E81	Σπήλαιο Αλεποχωρίου
E36	M349	E59	U504	E82	Άρνα: Γέρακας
E37	R426	E60	U3001	E83	Άρνα: Παιζούλια
E38	R424	E61	U3022	E84	Απίδια
E39	R280	E62	U3002	E85	Γκαγκάνια
E40	R287	E63	Μενελαίο-ΝΑ λόφος	E86	Φίλησι
E41	R291	E64	Μενελαίο-Ν λόφος	E87	Περιστέρι: Σόλακοι-Δ λόφοι
E42	R292	E65	Q3009	E88	Περιστέρι-Ν λόφοι
E43	R425	E66	U3006	E89	Βλαχιώτης: Κοκκινάδια-Β λόφος
E44	R428	E67	U3005	E90	Βλαχιώτης: Κοκκινάδια
E45	R529	E68	Γκορίτσα: Λαινά	E91	Βλαχιώτης: Κοκκινάδια-Δ έξαρμα
E46	R462	E69	Γούναροι	E92	Βλαχιώτης: Λάκκα
E47	R3012	E70	Αμυκλαίο: Άγ.Κυριακή-ΒΔ λόφος	E93	Βλαχιώτης
E48	R457	E71	Αμυκλαίο: Άγ.Κυριακή-ΝΑ λόφος	E94	Σκάλα: Ανεμόμυλος
E49	R3025	E72	Ράχες	E95	Σκάλα: Άγ.Νικόλαος
E50	P261	E73	Βαφειό-ΒΔ λόφος	E96	Σκάλα: Άγ.Ιωάννης
E51	U3000	E74	Τσαρκαλείκα	E97	Λέκας: Παναγιώτης
E52	U500	E75	Σκούρα: Άγ.Γεώργιος	E98	Λέκας: Στεφάνια
E53	U502	E76	Σκούρα: Άγ.Γεώργιος-Δ	E99	Ξερνήσι
E54	U501	E77	Βουνό Παναγιάς	E100	Λέκας
E55	U520	E78	Γεράκι: Λεωδακιανάκη	E101	Άγ.Στέφανος-ΝΔ έξαρμα
E56	U490	E79	Άγ.Βασίλειος-Ν λόφος	E102	Λάγιο

ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΚΩΔΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗ	ΟΝΟΜΑΣΙΑ
E103	Αστέρι-Β λόφος	E124	Ελαιά: Πύργος	E145	Άγ.Γεώργιος
E104	Άγ.Ιωάννης	E125	Κλισίζες	E146	Άγ.Αντρέας
E105	Αστέρι: Καραούσι-Α λόφος	E126	Βρι	E147	Ραΐσι
E106	Αστέρι: Δραγατσούλα	E127	Παύλε	E148	Λατομείο
E107	Άγ.Ευστράτιος: Ελίτσα	E128	Φοινίκι: Ντούκα	E149	Παραλία Πούντα
E108	Άγ.Ευστράτιος	E129	Φλομός	E150	Λιμανάκι Αυλόσπηλου
E109	Άγ.Ευστράτιος-Α λόφος	E130	Στέρνες	E151	Μαύρη Σπηλιά
E110	Παιζούλια	E131	Χράναπα	E152	Καστέλλι Λας
E111	Κρανές	E132	Επίδαυρος Λιμηρά	E153	Άγ.Μαρίνα
E112	Μαυροβούνι-ΒΑ λόφος	E133	Ασωπός: Μποζά	E154	Κλεφταύλακο
E113	Μαυροβούνι	E134	Γουλάς	E155	Παυλοπέτρι
E114	Γλυφάδα	E135	Μπούζος	E156	Χώρα Ελαφονήσου
E115	Σκοπά	E136	Πούντα	E157	Χώρα Ελαφονήσου- ΝΑ λόφος
E116	Κουκουρότρυπα	E137	Δαιμόνια: Καστέλλι	E158	Χώρα Ελαφονήσου-Ν
E117	Κηπούλα	E138	Τρυπαλιά	E159	Μαυροϊδι
E118	Σπίρα	E139	Άγ.Ανάργυροι	E160	Μεγάλη Βίγλα
E119	Καταβόθρα	E140	Στενά	E161	Καλύβια
E120	Ζάρακας	E141	Στενά-ΝΑ λόφος	E162	Παναγιά
E121	Συκιά: Ανεμόμυλος	E142	Τσεγκιάνικα: Κύλα	E163	Παναγιά: Πελακίδι
E122	Συκιά: Σφύζες	E143	Τσεγκιάνικα: Μανδρίτσα	E164	Λευκή
E123	Αγγελώνα: Κολλύρι	E144	Κάμπος	E165	Λευκή-Δ

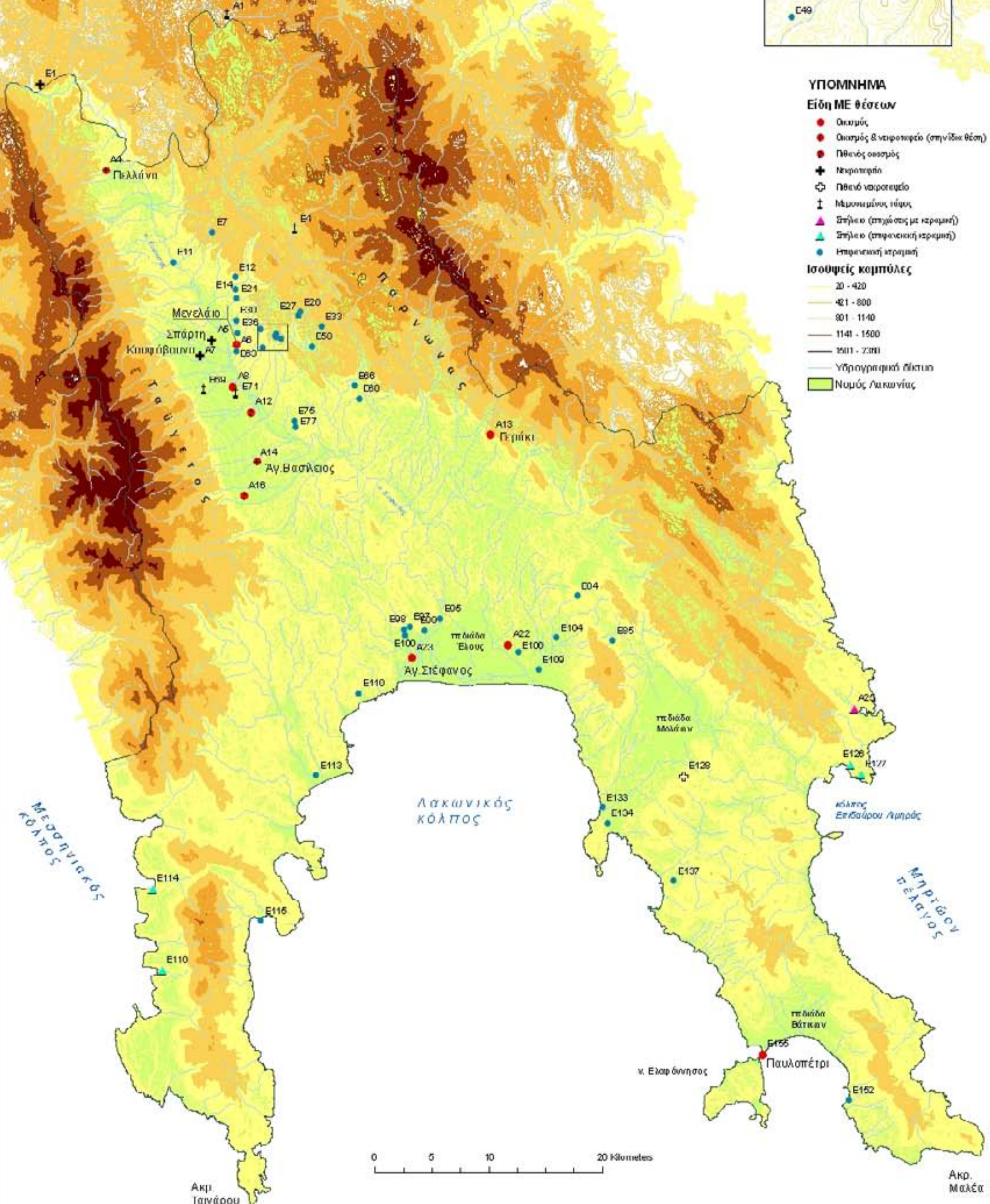
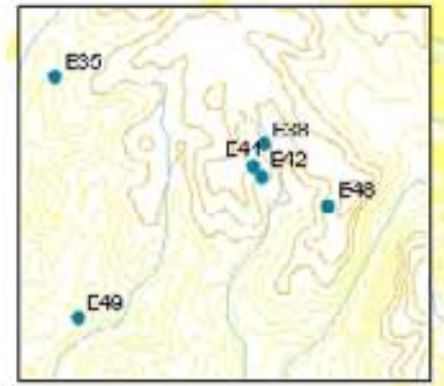
ΠΕ Θέσεις Λακωνίας

- ΥΠΟΜΝΗΜΑ**
- Είδη ΠΕ θέσεων**
- Παιδιά
  - Οικισμός & νεκροποτάμι (σημείωση θέσης)
  - Πθινός οικισμός
  - ✚ Νεκροποτάμι
  - ⊕ Πθινός τάφος
  - ▲ Σπήλιος (σημειωμένος με κρημική)
  - ▲ Σπήλιος (σημειωμένος με κρημική)
  - Εμφανιστική κρημική
- Ισοϋψείς κορυφές**
- 20 - 120
  - 421 - 900
  - 811 - 1141
  - 1141 - 1500
  - 1501 - 2300
- Υδρογραφικό δίκτυο
- Νομός Λακωνίας

ΜΕ Θέσεις Λακωνίας

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Είδη ΜΕ θέσεων

- Οικισμός
- Οικισμός & ναυροπηγείο (σημεία θέση)
- Πθελός οικισμός
- ✚ Ναυροπηγείο
- ⊕ Πθελό ναυροπηγείο
- ⊥ Μεμονωμένος τόπος
- ▲ Σπήλαιο (σπηλιόσπη με κερμακή)
- ▲ Σπήλαιο (σπηλιόσπη με κερμακή)
- Ιεραρχησική κερμακή

Ισοϋψείς κομπόλες

- 20 - 420
- 421 - 800
- 801 - 1140
- 1141 - 1500
- 1501 - 2300
- Υδρογραφικό δίκτυο
- Νομός Λακωνίας

0 5 10 20 Kilometers

Ακρ. Μαλέα

Ακρ. Ταινέρου

Λακωνικός κόλπος

Μεσσηνιακός Κόλπος

Μητρώων πέλαγος

κώπος Επιδάουρου Λιμνός

ν. Εισορώνησος

πεδιάδα Βάτκαν

πεδιάδα Μολίαν

πεδιάδα Έκουσ

Αγ. Στέφανος

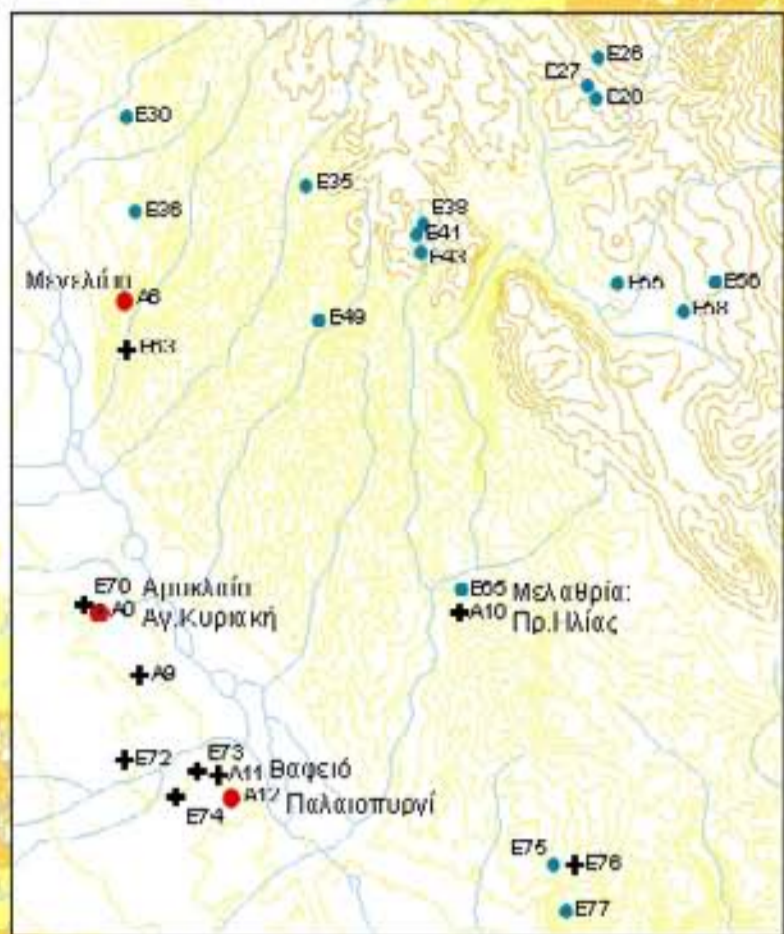
Αγ. Βασίλειος

Περίκι

Μονελάιο
Σπάρτη
Κιουφάβουνα

Πελλάνη

ΥΕ Θέσεις Λακωνίας

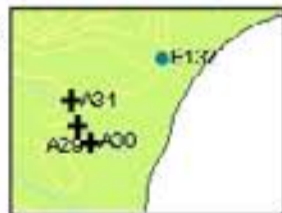
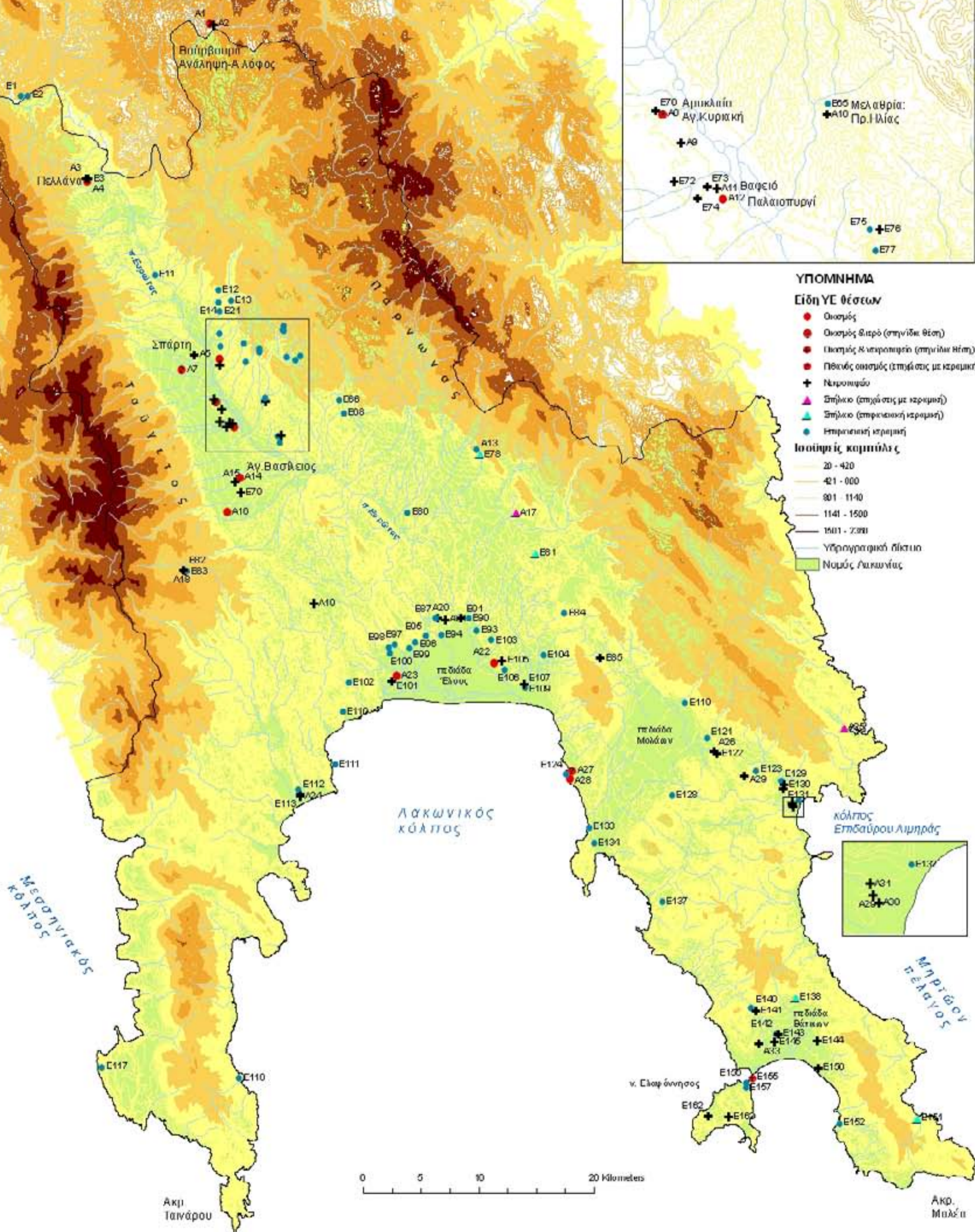
ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Είδη ΥΕ θέσεων

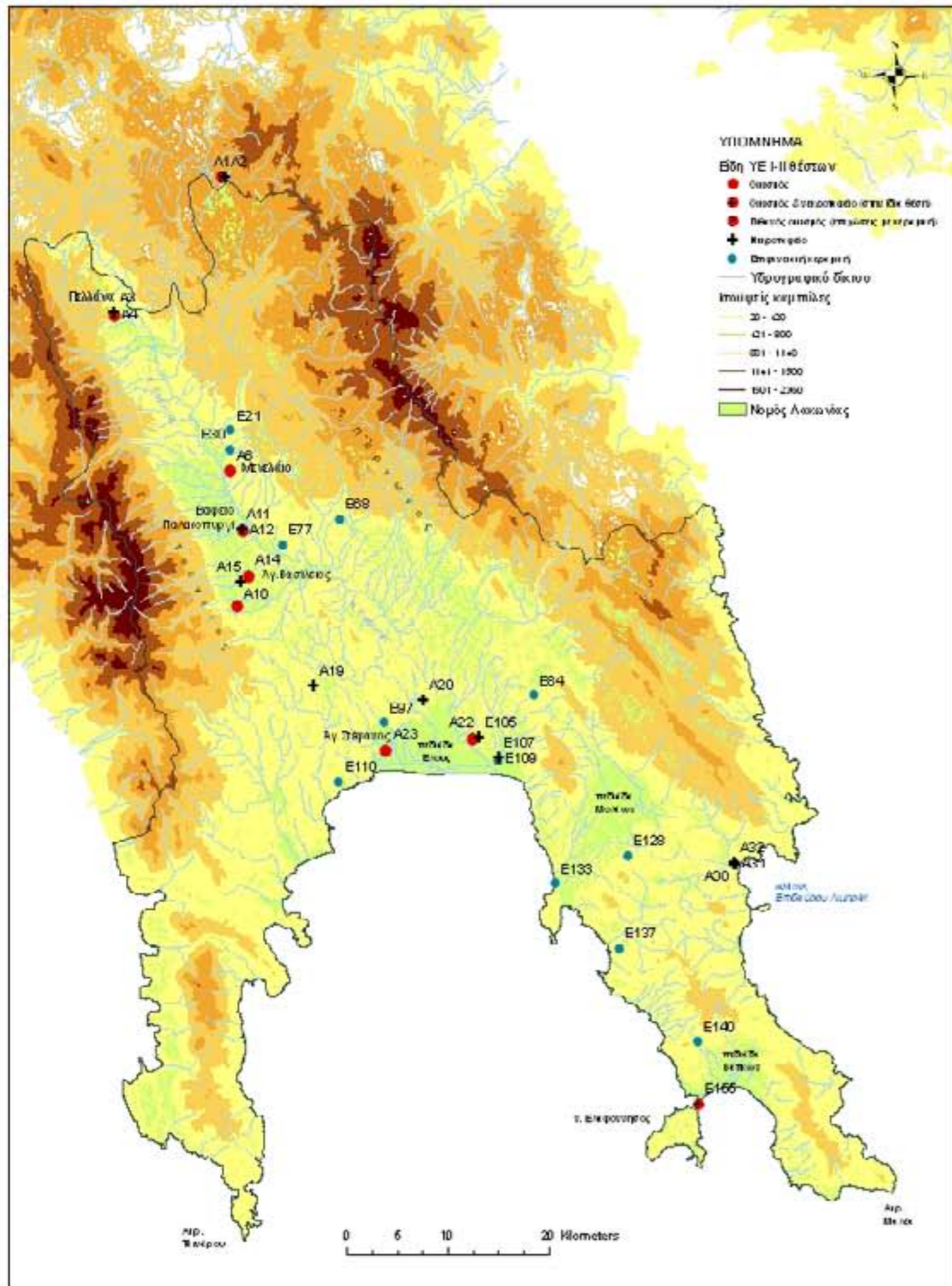
- Οισμός
- Οισμός βιτρό (σηγνίτικ θέση)
- Οισμός κ.υπεροψοφείν (σηγνίτικ ήψη)
- Πέσιος οισμός (σηγνίτικ με κεραιμή)
- + Νετροψοφείν
- ▲ Σήλικο (σηγνίτικ με κεραιμή)
- ▲ Σήλικο (σηγνίτικ κεραιμή)
- Ηπειρωτική κεραιμή

Ισοψείς καμπύλες

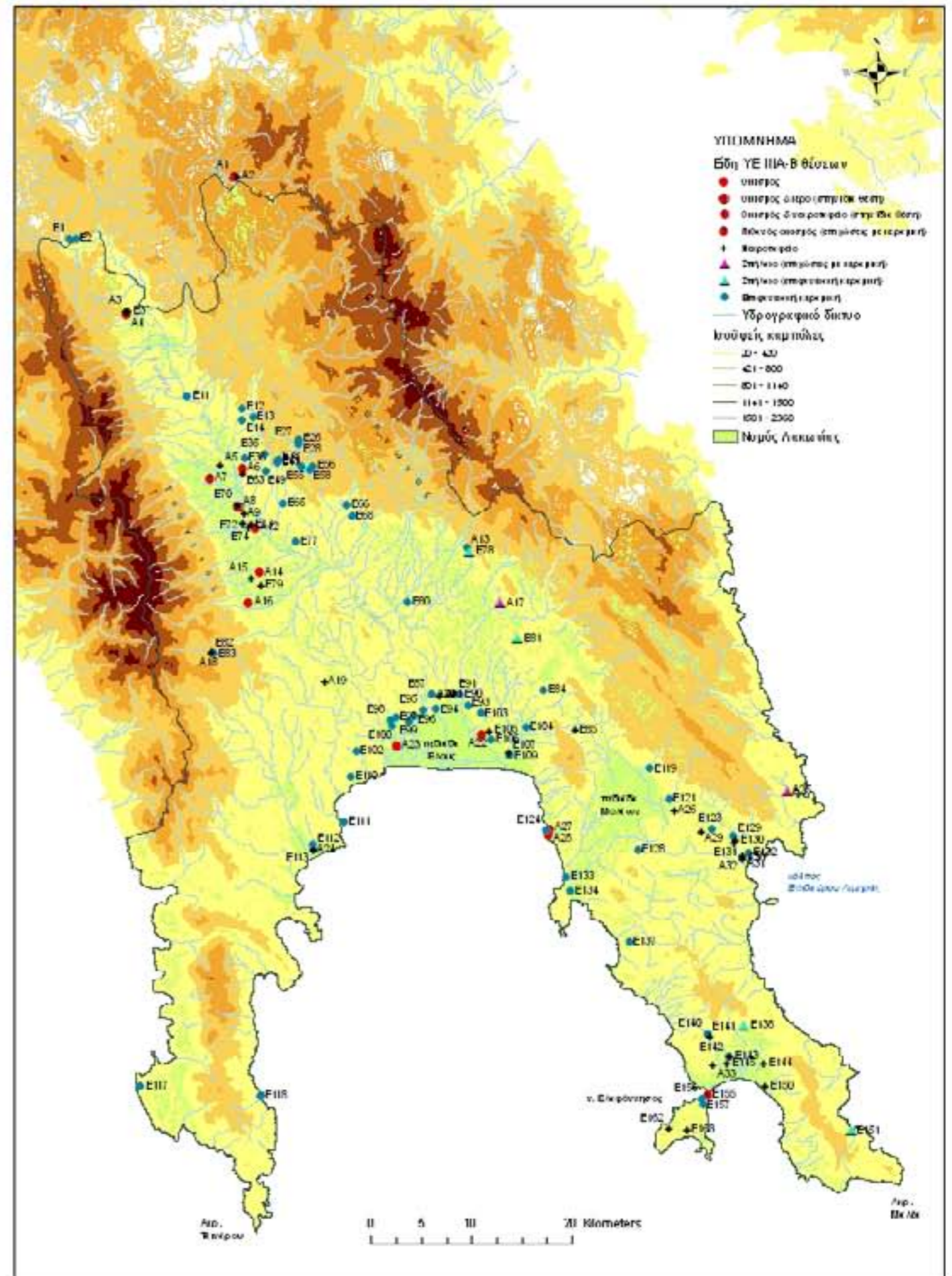
- 20 - 420
- 421 - 000
- 801 - 1140
- 1141 - 1500
- 1501 - 2300
- Υδρογραφικό δίκτυο
- Νομός Λακωνίας

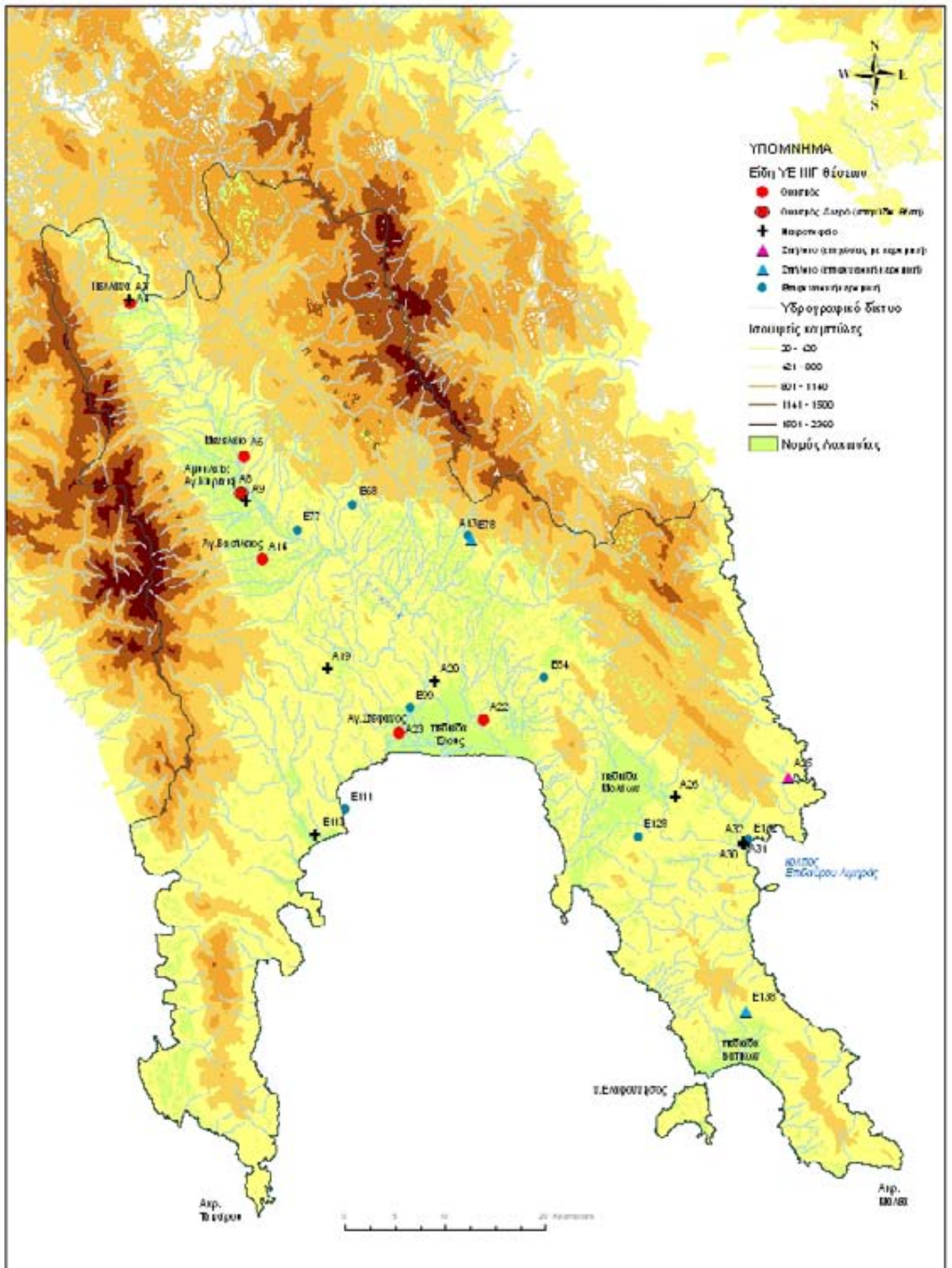
0 5 10 20 Kilometers

4α) Θέσεις ΥΕ Ι-ΙΙ φάσης

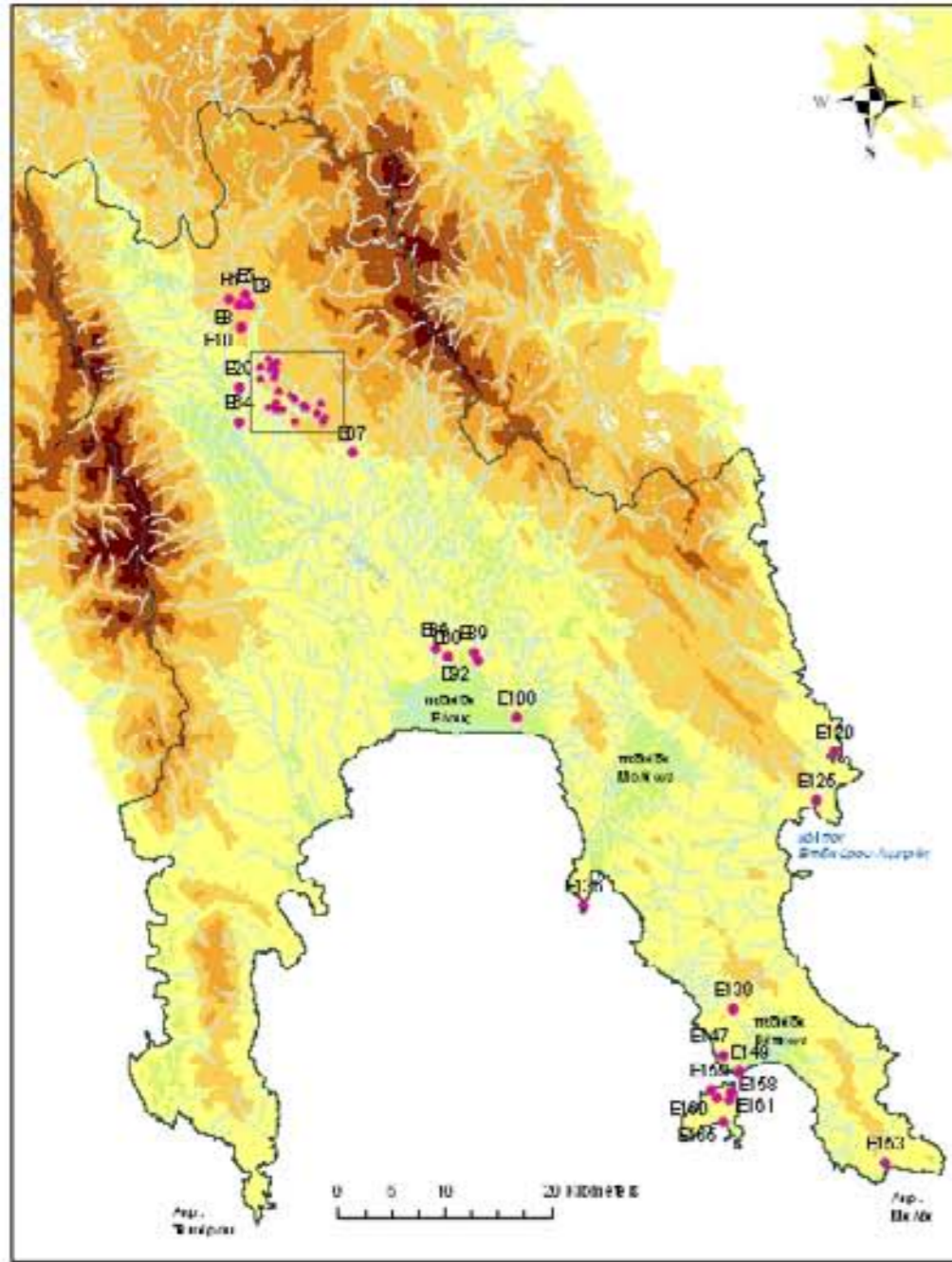

4β) Θέσεις ΥΕ ΙΙΑ-Β φάσης

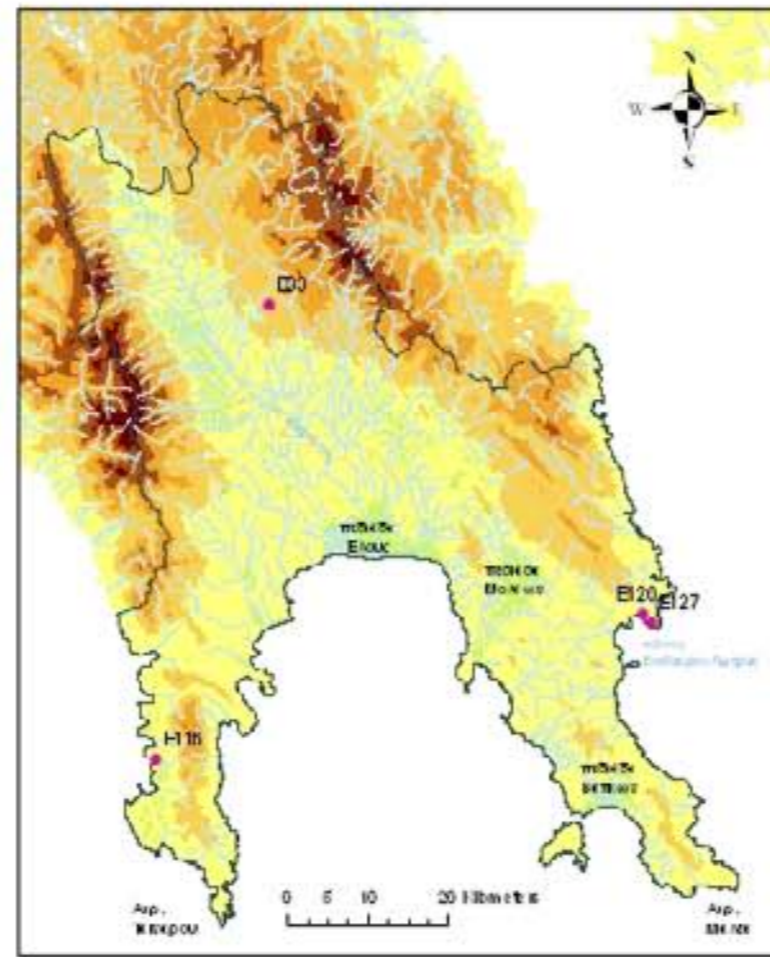

4γ) Θέσεις ΥΕ IIIΓ φάσης

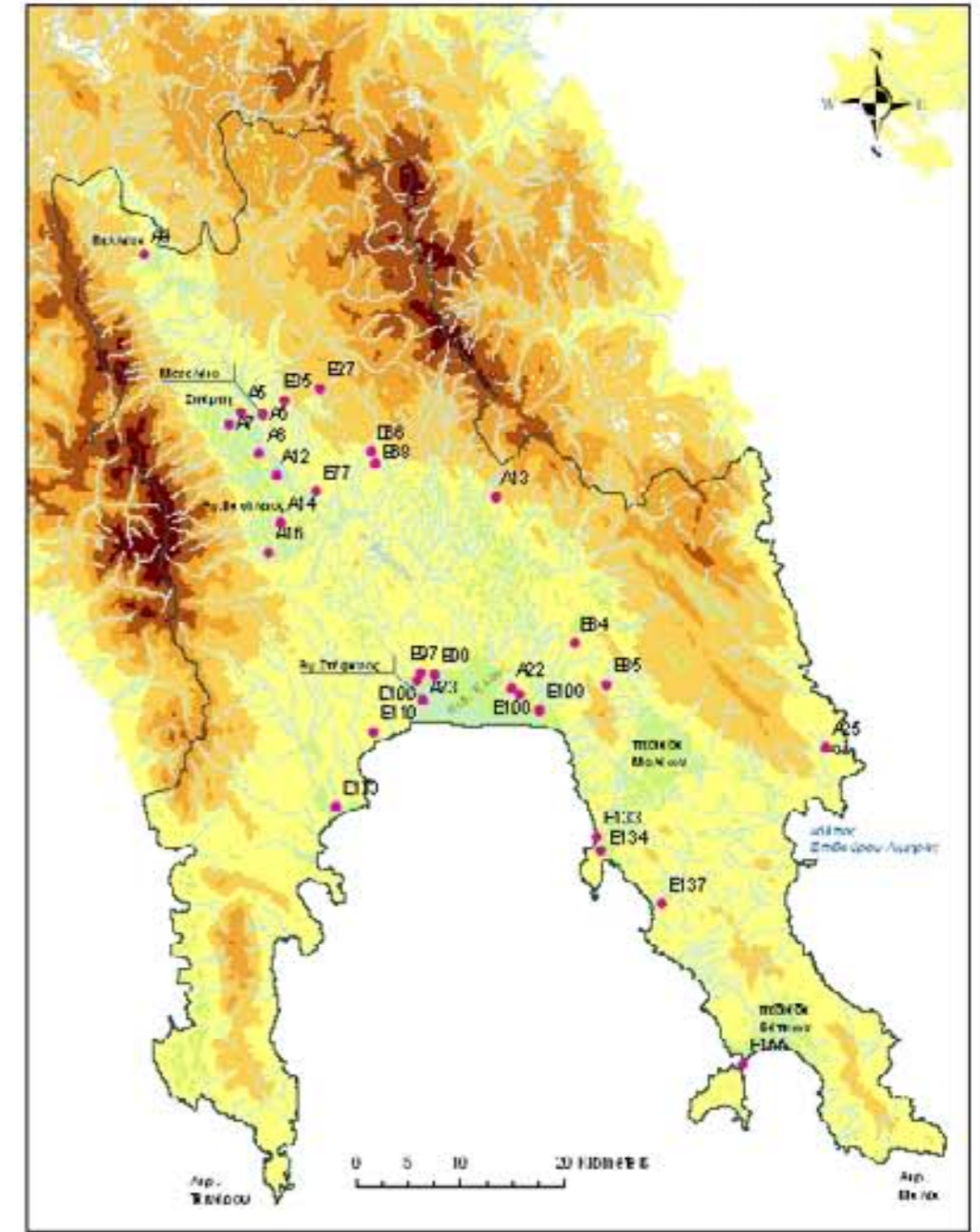
5α-γ: Διάρκεια χρήσης θέσεων στις περιόδους της Εποχής του Χαλκού

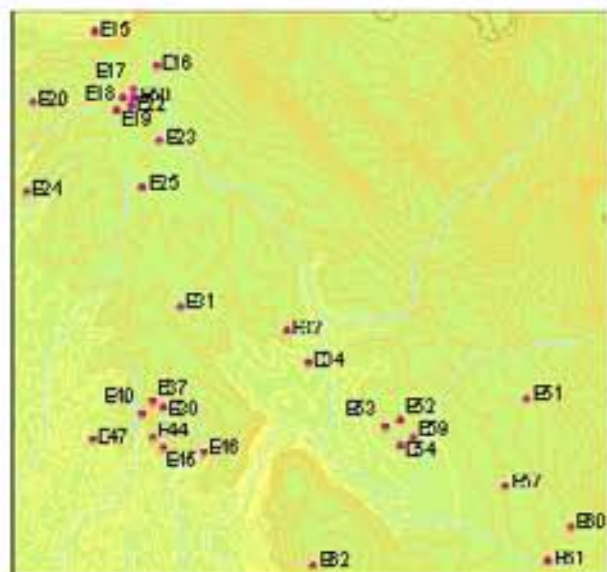
5α) Θέσεις με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΓΠΕ περίοδο

5β) Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά τις περιόδους ΠΕ-ΜΕ

5γ) Θέσεις με διάρκεια χρήσης και στις τρεις περιόδους ΓΠΕ-ΜΕ-ΥΕ

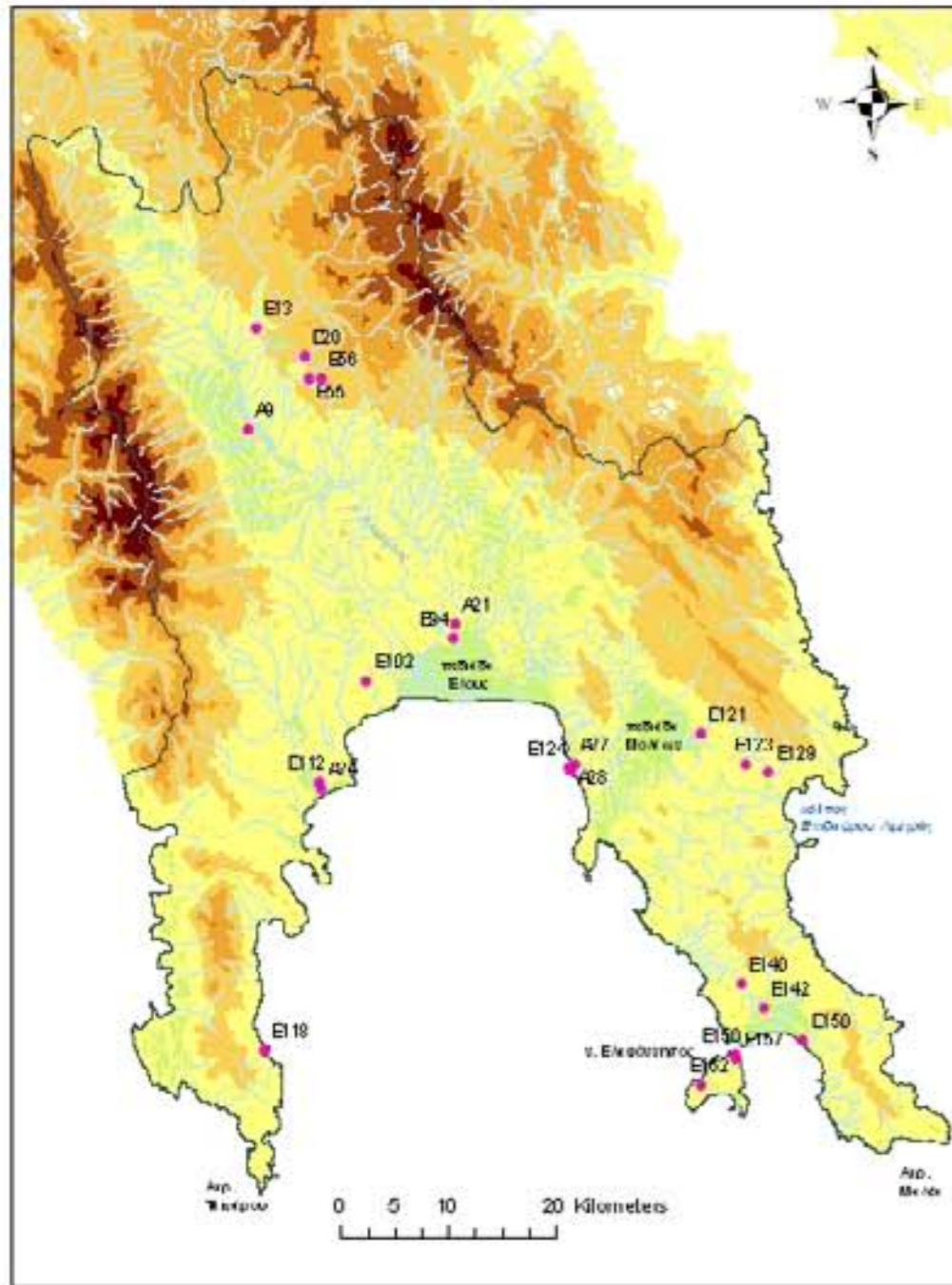

Θέσεις περιοχής τετραγώνου από τον χάρτη 5α

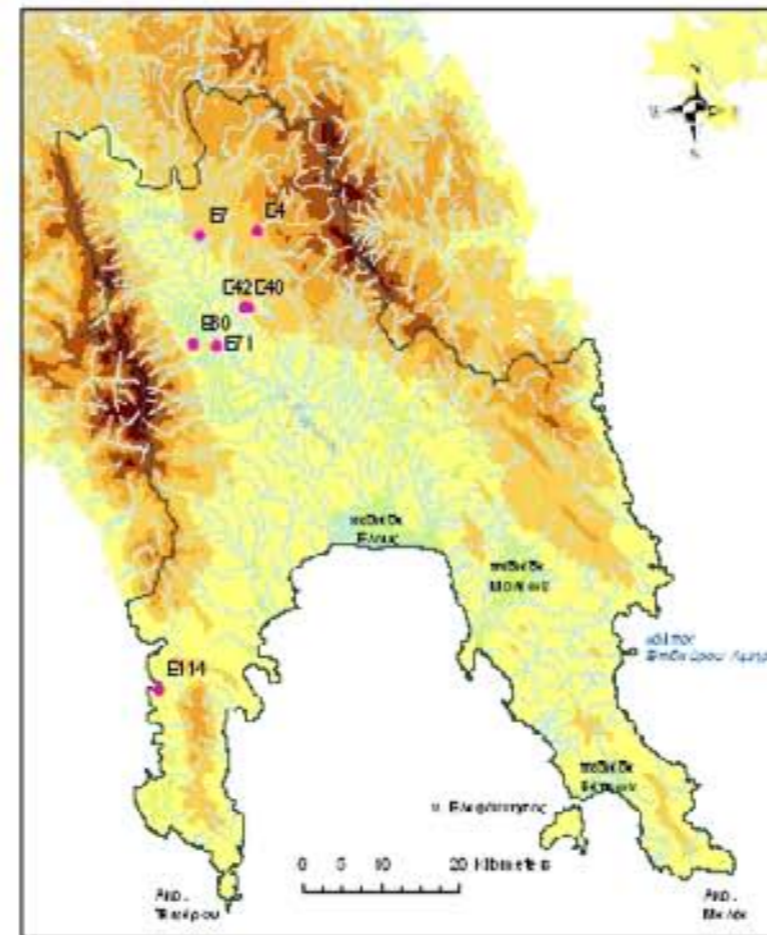
ΓΕΝΙΚΟ ΥΠΟΜΗΝΜΑ

- Αρχαιολογικές θέσεις — 801 - 1140
- Υδρογραφικό δίκτυο — 1141 - 1500
- Ισοϋψείς καμπύλες — 1501 - 2300
- 21 - 421
- 421 - 800
- Νομός Λακωνίας

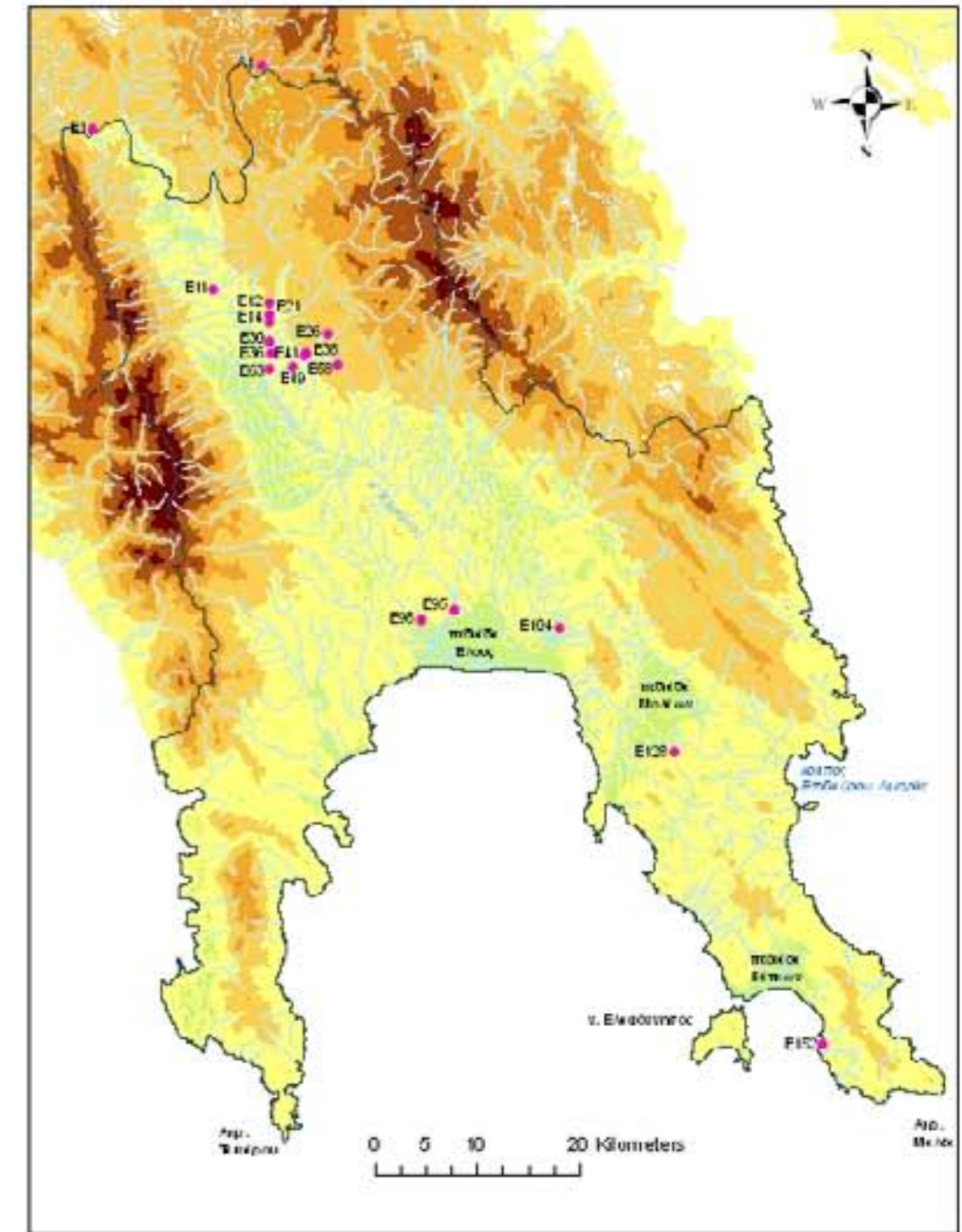
5δ-στ: Διάρκεια χρήσης θέσεων στις περιόδους της Εποχής του Χαλκού

5δ) Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά την ΓΕ και έπειτα ξανά κατά την ΥΕ περίοδο.

5ε) Θέσεις με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΜΕ περίοδο

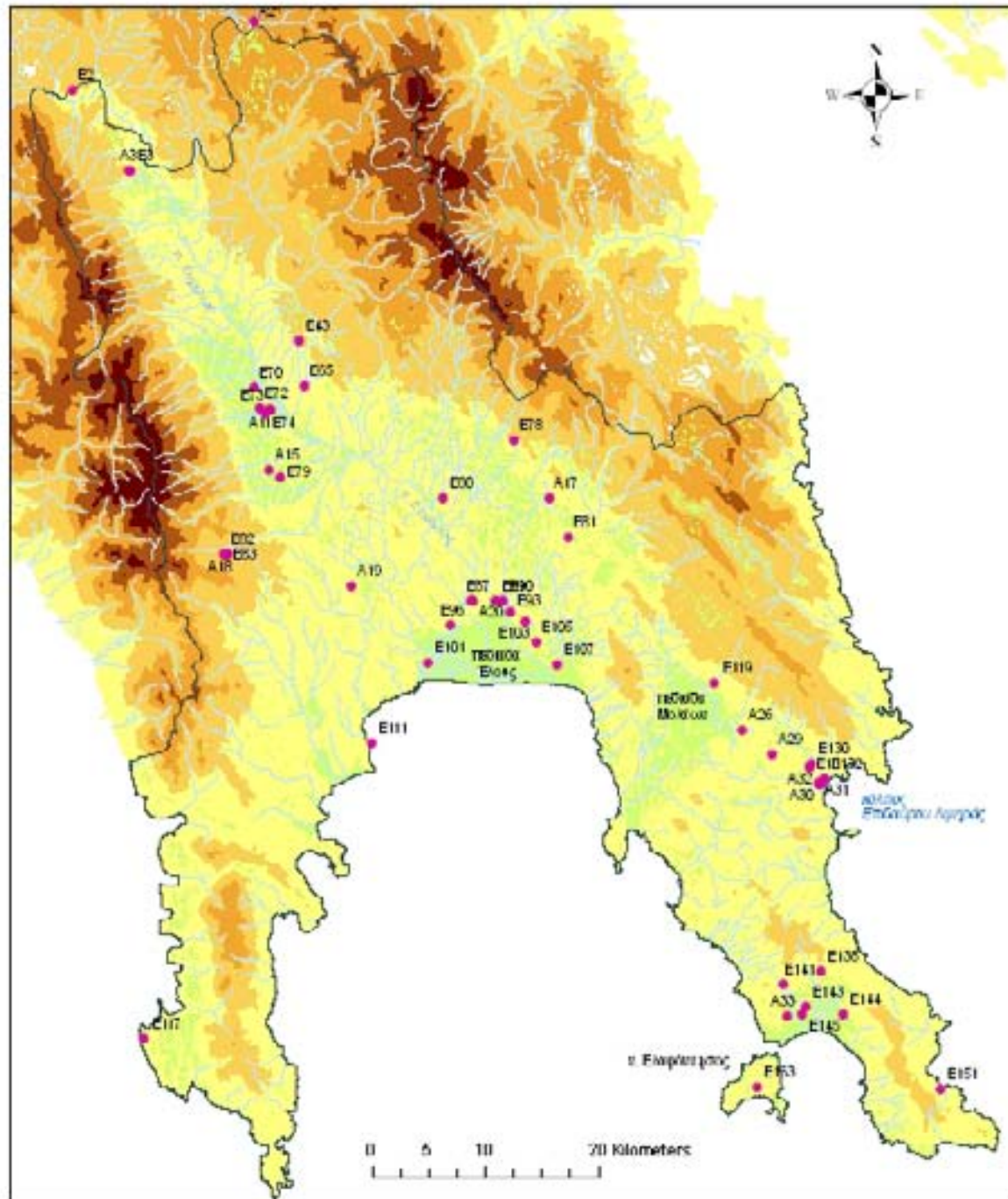

5στ) Θέσεις με διάρκεια χρήσης κατά την ΜΕ και ΥΕ περίοδο

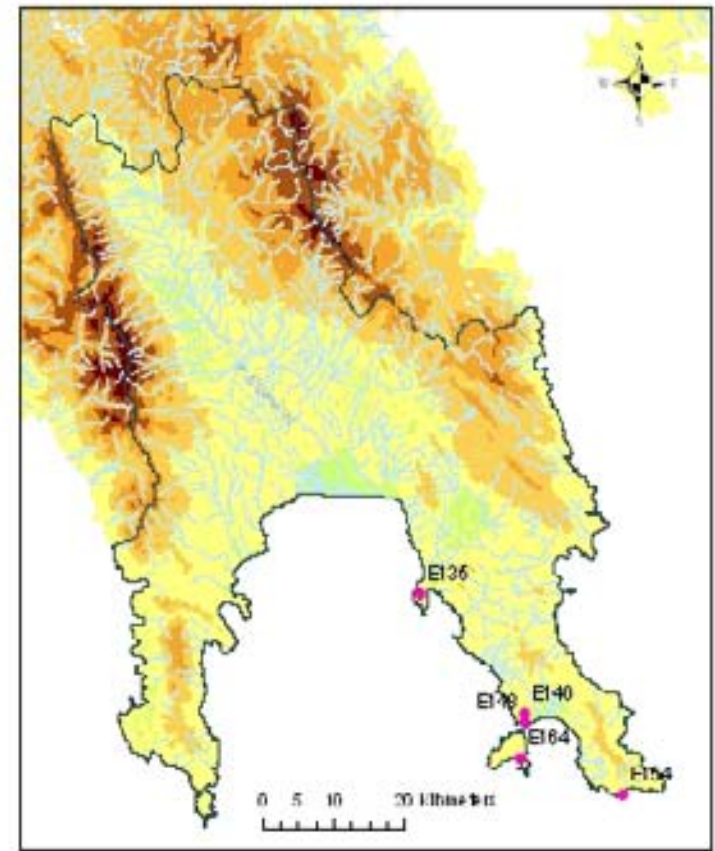
ΓΕΝΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Αρχαιολογικές θέσεις
- Υδρογραφικό δίκτυο
- Ισοψείς καμπύλες
- 20 - 420
- 421 - 800
- 801 - 1140
- 1141 - 1500
- 1501 - 2300
- Νομός Λακωνίας

5ζ-η. Θέσεις με διάρκεια χρήσης στις περιόδους της Εποχής του Χαλκού

5ζ) Θέσεις με διάρκεια χρήσης μόνο κατά την ΥΕ περίοδο

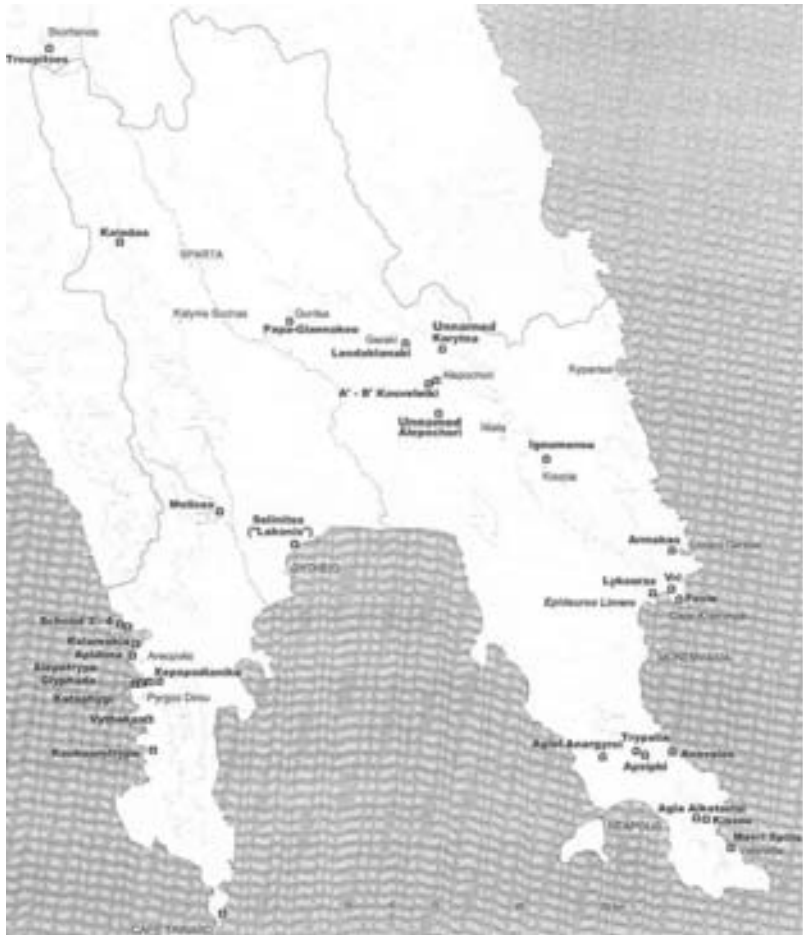

5η) Θέσεις που χιμνωλογείν ται γενικά στην Εποχή του Χαλκού

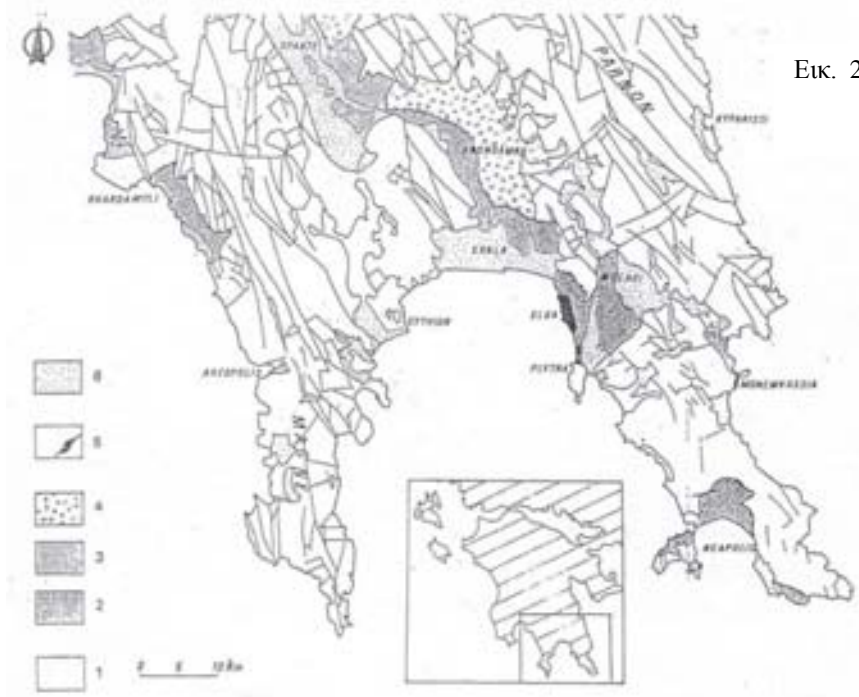
ΓΕΝΙΚΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ

- Αρχαιολογικές θέσεις
- Υδρογραφικό δίκτυο
- Ισοψείς καμπύλες
- 801 - 1140
- 1141 - 1600
- 1501 - 2060
- Νούμερα λεκανών

Εικ. 1: Χάρτης με θέσεις σπηλαίων στη Λακωνία, από τα οποία ορισμένα έχουν χρήση κατά την ΕΠΧ (Efstathiou-Manolakou, 2009: 6, fig. 2.1)

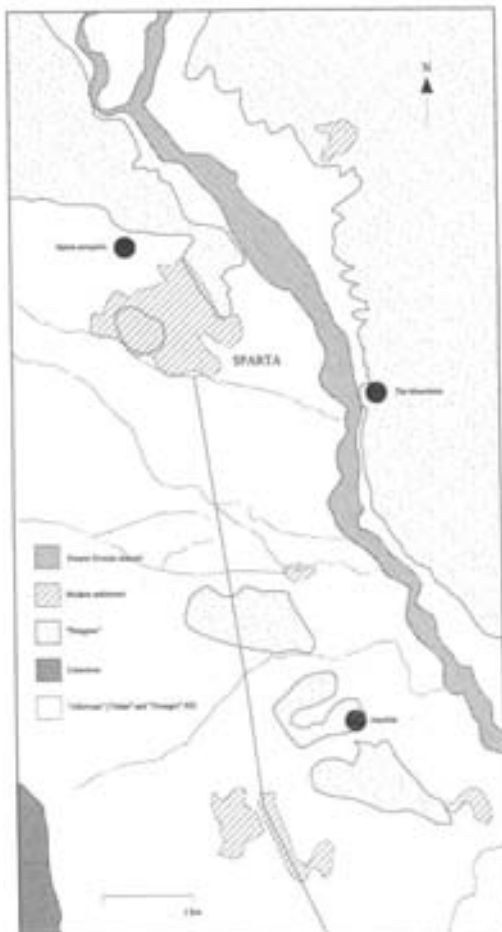
Εικ. 2: Νεοτεκτονικός χάρτης Ν/ΝΑ Πελοποννήσου (Τσαρτσίδου, 2002: 35, σχήμα 2.1)

Νεοτεκτονικός χάρτης με απεικόνιση των πλειοστατογενών αποθέσεων (από Lallemant, 1984):

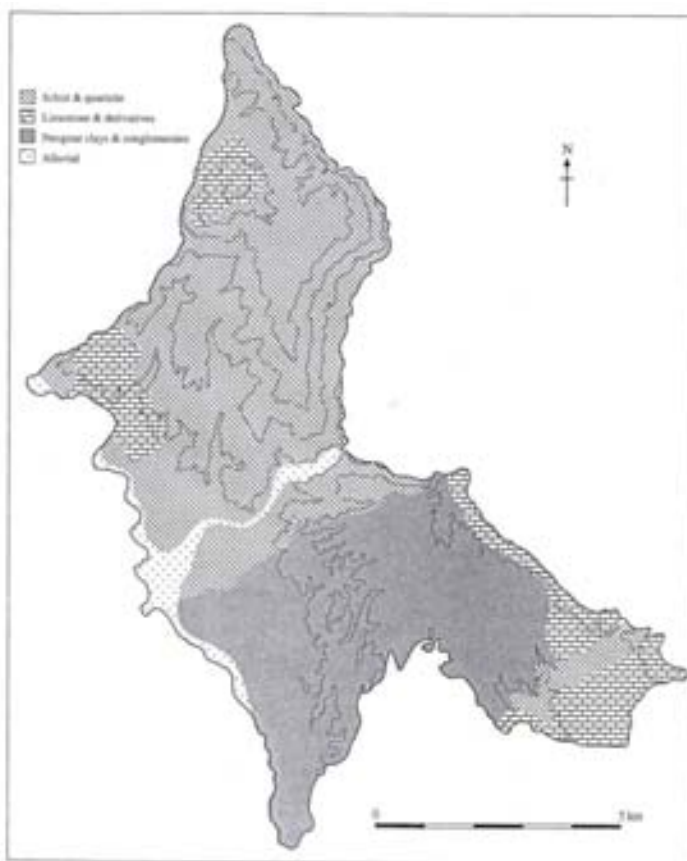
- 1. Προντογενή
- 2. Λιμνοθαλάσσιες αποθέσεις (Λαττω)
- 3. Λιμνικές αποθέσεις της λεκάνης της Σπάρτης
- 4. Κροκαλοπαγή της λεκάνης του Βρονταμά
- 5. Τυρρήνιες αναβαθμίσεις
- 6. Αποθέσεις ολοκαινικές

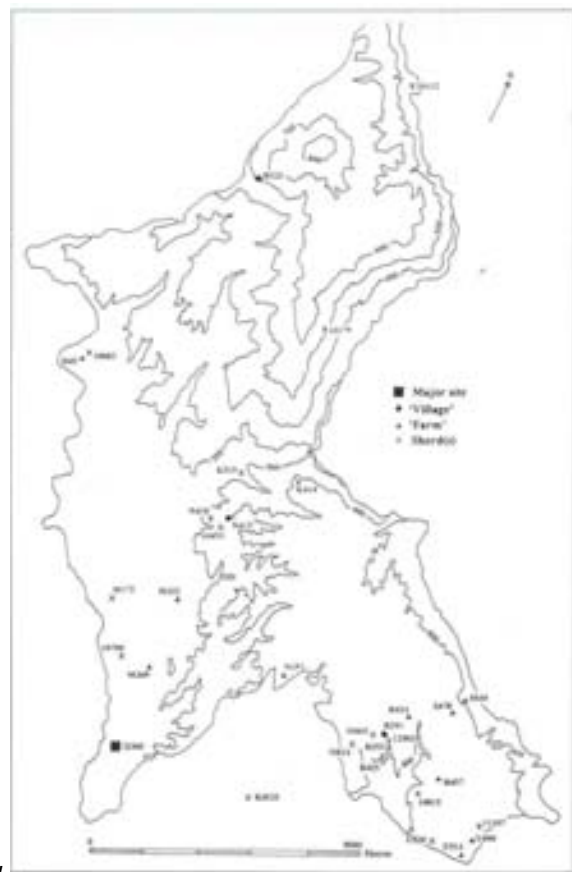
Εικ. 3α: Τοπογραφικό γεωλογικό ανάγλυφο περιοχής κεντρικής πεδιάδας του ποταμού Ευρώτα κοντά στη Σπάρτη (Cavanagh et al., 2004: 57, fig. 5)

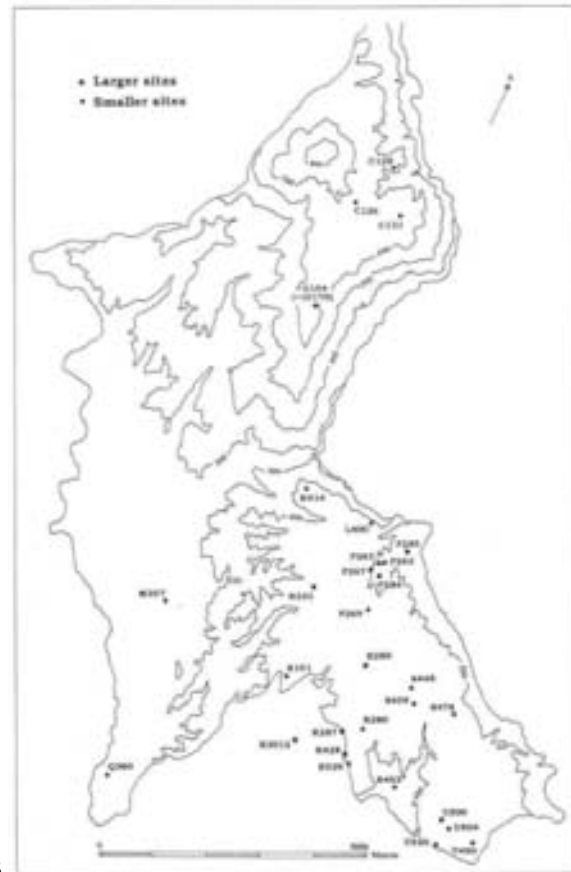
Εικ. 3β: Γεωμορφολογία κοιλάδας Ευρώτα κοντά στη Σπάρτη (Wilkinson, 1998: 150, fig. 14.1)

Εικ. 4: Εδαφολογικός χάρτης Α/ΒΑ της Σπάρτης, στα ημιορεινά του Πάρωνα. Περιοχή επιφανειακής έρευνας *Laconia Rural Project* (Cavanagh et al. 2002: 14, ill. 1.10)

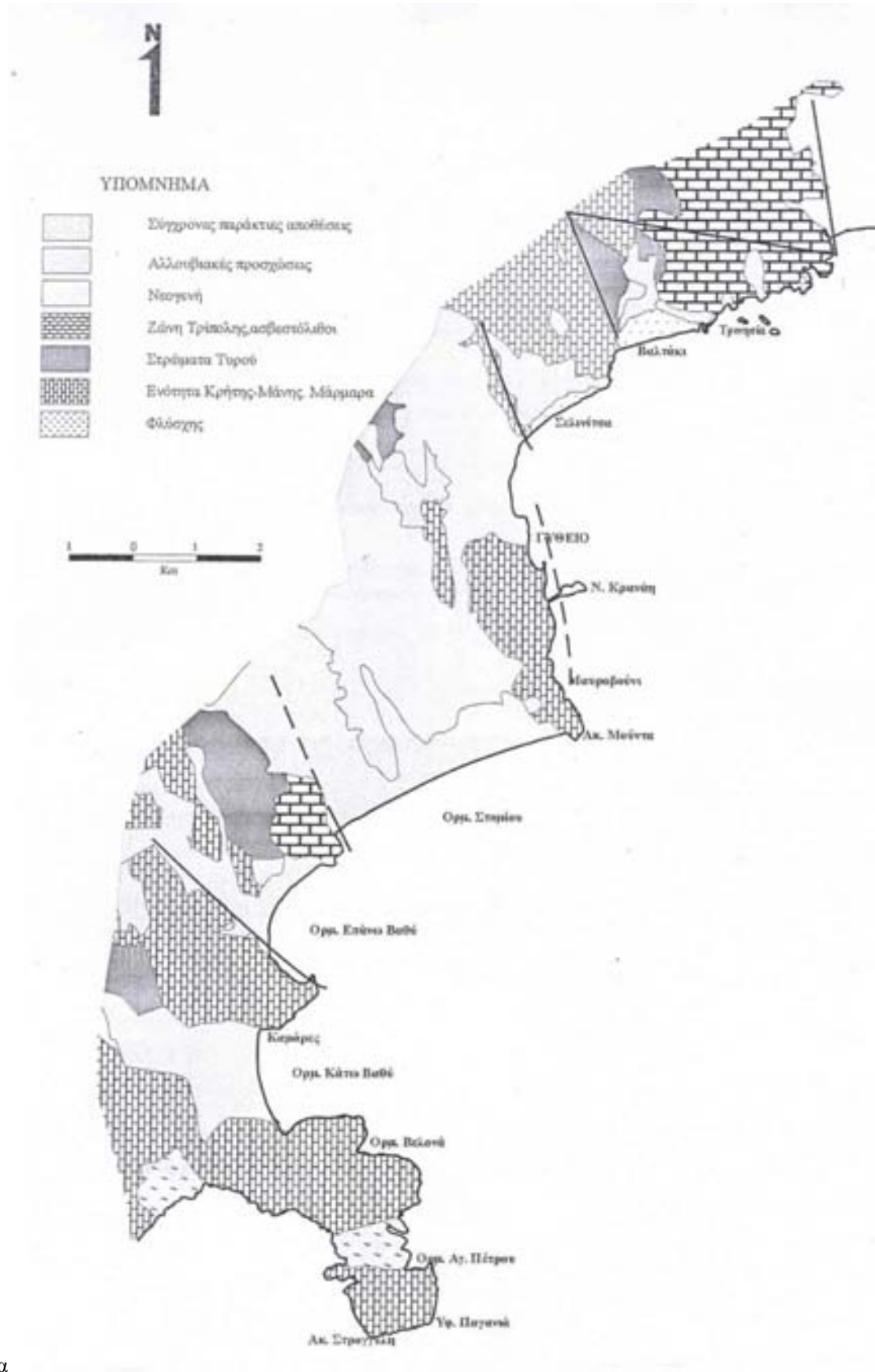

α

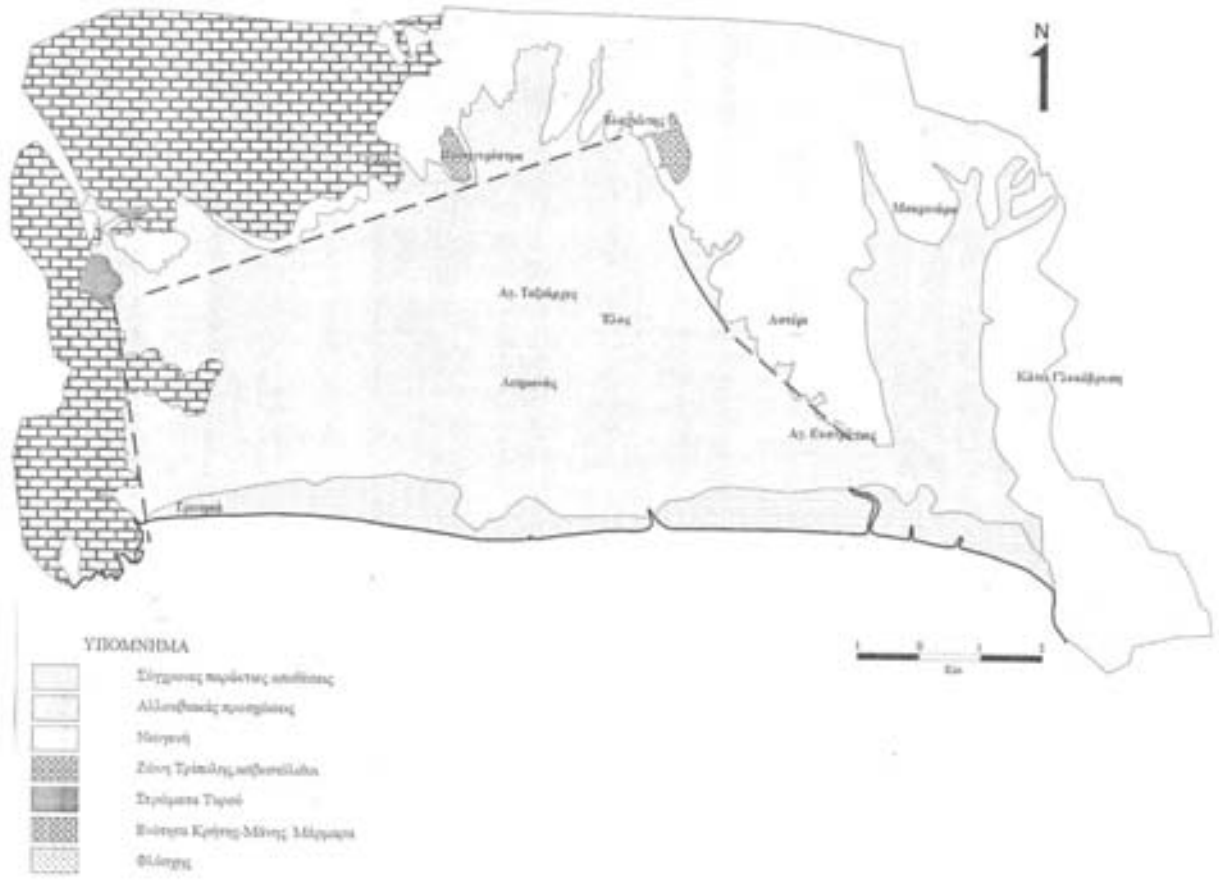
β

Εικ. 5α-β: Κατανομή επιφανειακών θέσεων *Laconian Rural Project* α) ΠΕΧ και β) ΜΕΧ και ΥΕΧ. Θεωρείται πιθανή η διάβρωση θέσεων στο Β τμήμα της περιοχής (Cavanagh and Crouwel, 2002: 131, ill. 4.2 και 138, ill. 4.3)

α

Εικ. 6α: Γεωλογικός χάρτης Δ ακτών του Λακωνικού κόλπου (Τσαρτσίδου, 2002: 55, χάρτης 4)

β

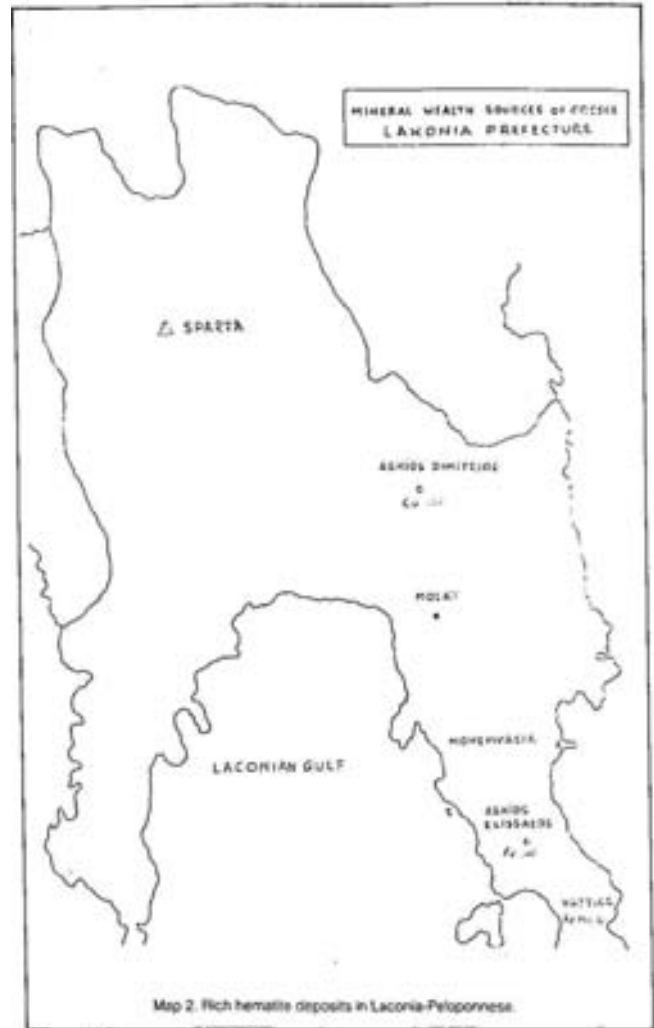
Εικ. 6β-γ: Γεωλογικός χάρτης Λακωνικού κόλπου β) του μυχού και γ) των Α ακτών (Τσαρτσίδου, 2002, 54, 53 χάρτης 3 και 2)

γ

Εικ. 7: Θέσεις με σημαντικά κοιτάσματα χαλκού στη Λακωνία (Κίσκουρας, 1983: 203, σχ. 1)

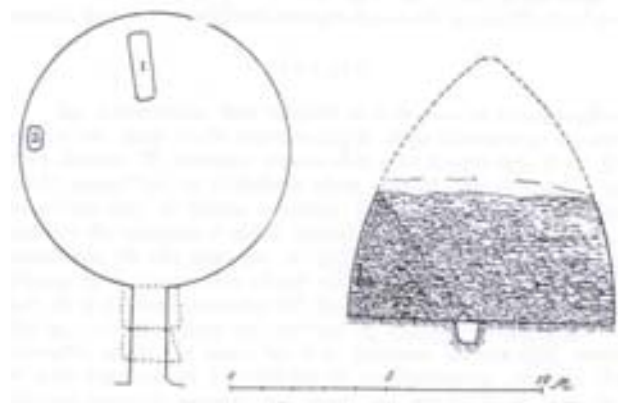
Εικ. 8: Θέσεις με πλούσια κοιτάσματα σε αιματίτη στη Λακωνία (Varoufakis, 1982: 321)

Εικ. 9: Ορυχεία φωσφόρου πλούσια σε μεταλλεύματα σιδήρου στη δυτική Κρήτη (Varoufakis, 1982: 320)

Εικ. 10: Τοπογραφικό σχέδιο αρχαίων και σύγχρονων λατομείων του λίθου *antico rosso*, κοντά στον οικισμό των Δημαρίστικων (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 120, fig. 5)

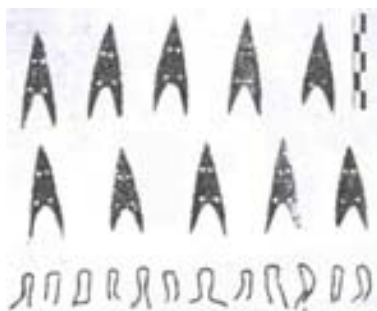
Εικ. 11: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, κάτοψη και τομή του μεγάλου θολωτού Α (Ρωμαίος, 1954: 273, εικ. 3)

Εικ. 12: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, αγγεία από την κτέριση του θολωτού Α (Ρωμαίος, 1954: 276, εικ. 4-5)

Εικ. 13: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, χαύλια οδοντόφρακτου κράνους (Ρωμαίος, 1954: 282, εικ. 11)

Εικ. 14: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, χάλκινες αιχμές βελών και χάλκινα σύρματα (Ρωμαίος, 1954: 283, εικ. 13)

Εικ. 15: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, λίθινες αιχμές βελών (Ρωμαίος, 1954: 282, εικ. 12)

α

β

Εικ. 16: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α: α) χτένι από ελεφαντοστό (Ρωμαίος, 1954: 283, εικ. 14), β) σχέδιο αποκατάστασης χτενιού (Ρωμαίος, 1954: 284, εικ. 15)

Εικ. 17: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, Θολωτός Α, διάφορα κτερίσματα: α) θραύσμα αργυρού τρυπητού αγγείου, β) αργυρό ελαφρώς κοίλο δισκάριο, γ) χρυσά ελάσματα, δ) ψήφοι από ήλεκτρο, ε) ψήφος γαλάζιου λίθου και ζ) ψήφος από στεατίτη (Ρωμαίος, 1954: 284, εικ. 16)

Εικ. 18: Βούρβουρα: Ανάληψη-Α λόφος, μικρός θολωτός μυκηναϊκός τάφος (Ρωμαίος, 1956: πίν. 80α)

Εικ. 19: Δορυφορική φωτογραφία της Πελλάνας: Παλαιοκάστρου. Α) ΠΕ ΙΙ ταφικοί περίβολοι (ανάμεσα στα ελαιόδεντρα), Β) ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι νεκροταφείο, Γ) Κτιριακό συγκρότημα της ΥΕ ΙΙΙ φάσης με σπαράγματα ΠΕ και ΜΕ τοίχων (Google Earth, 2010 Μάρτιος)

Εικ. 20: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II ταφικός περίβολος με κεντρικό βόθρο (Σπυρόπουλος, 2002: 21)

Εικ. 21: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II ταφικοί περίβολοι (Σπυρόπουλος, 2002: 21)

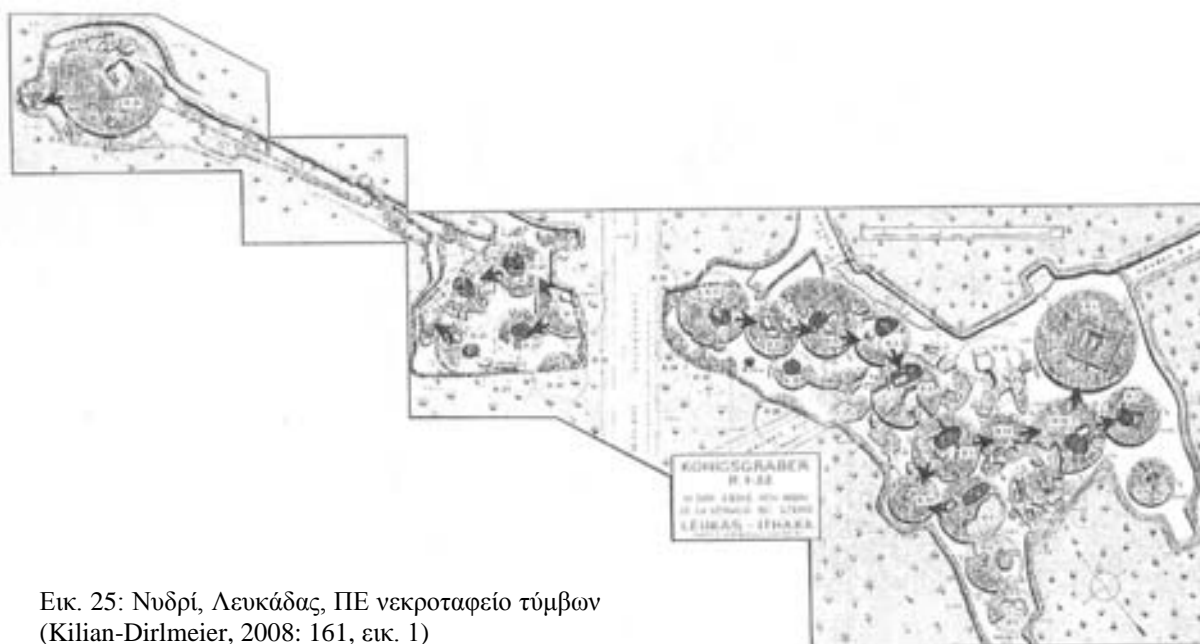
Εικ. 22: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, κάτοψη ΠΕ II ταφικού περιβόλου και άλλων κατασκευών στα ΒΔ του (Spygourou, 1998: 34, fig. 2.19)

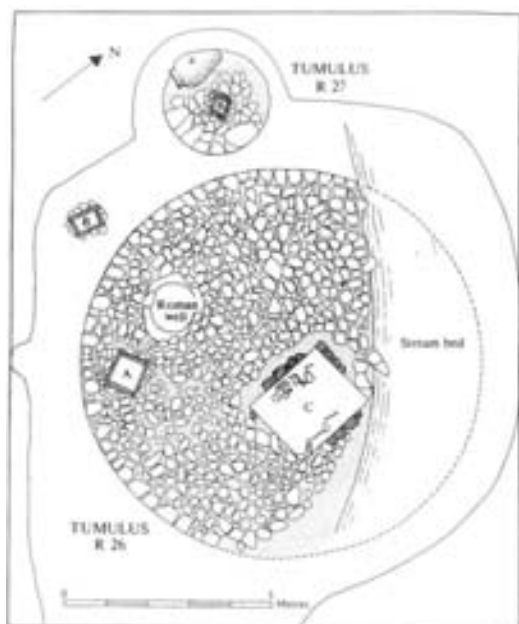
Εικ. 23: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ II πρόχους από το χώρο των ταφικών περιβόλων (Σπυρόπουλος, 2002: 22)

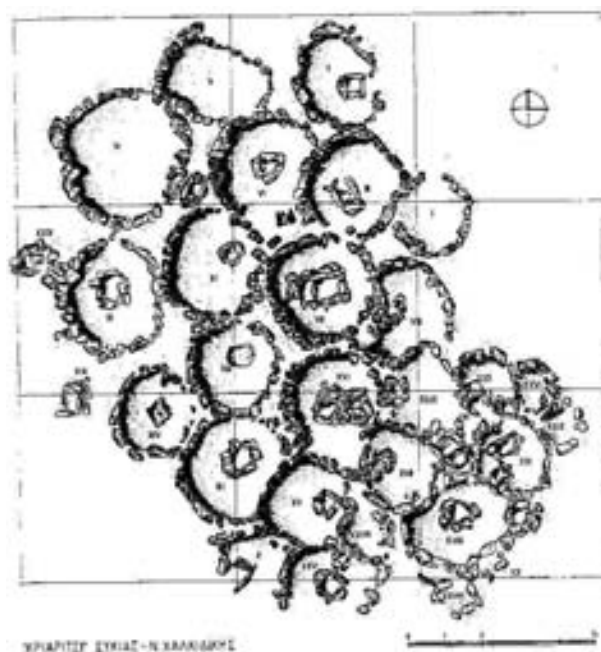
Εικ. 24: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΠΕ ταφή στον εξωτερικό χώρο ταφικού περιβόλου (Spygourou, 1998: 36, fig. 2.21)

Εικ. 25: Νυδρί, Λευκάδας, ΠΕ νεκροταφείο τύμβων (Kilian-Dirlmeier, 2008: 161, εικ. 1)

Εικ. 26: Νυδρί, Λευκάδας, ο μεγαλύτερος ΠΕ τύμβος (Cavanagh and Mee, 1998: 180, fig. 3.18)

Εικ. 27: Κριαρίτσι Συκιάς, νομού Χαλκιδικής, ΠΕ τύμβος με 30 συνολικά ταφικούς περιβόλους (Ασουχίδου et al., 1998: 275, σχ.6)

Εικ. 28: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕΙ νεκροταφείο κιβωτιόσχημων (Σπυρόπουλος, 2002: 26)

Εικ. 29: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕΙ νεκροταφείο. Ο ΥΕ Ι κάθετος λακκοειδής (Σπυρόπουλος, 2002: 26)

Εικ. 30: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, χρυσό έκτυπο φυλλόσχημο έλασμα από το χώρο του ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι νεκροταφείου (Καρατζαφέρη, 2003: 51)

Εικ. 31: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, σφραγιδόλιθος από σάρδιο (Σπυρόπουλος, 2002: 20)

Εικ. 32: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΜΕ κάρθαραι (αριστερά ΜΕ Ι/ΙΙ, δεξιά ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι) από το χώρο του νεκροταφείου με τους κιβωτιόσχημους (Σπυρόπουλος, 2002: 23)

Εικ. 33: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, το λεγόμενο ΥΕ ΙΙΙ μεγαρόσχημο συγκρότημα, από ΒΔ (Στο μέσον του μεγάρου ο γεωμετρικός ναός της Ελένης). Στα αριστερά λείψανα μυκηναϊκού ιερού και αποθηκών, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 24)

Εικ. 34: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, το λεγόμενο ΥΕ ΙΙΙ μεγαρόσχημο συγκρότημα από Ν (Σπυρόπουλος, 2002: 24)

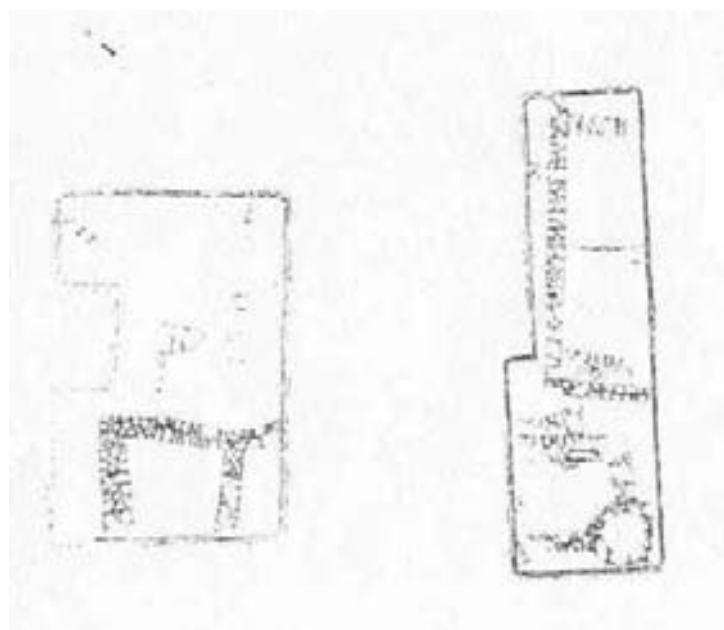

Εικ. 35: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, συγκρότημα αποθηκών ΒΔ του μεγάρου σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 27)

Εικ. 36: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, δυτικό σκέλος της Ν πλευράς του τείχους με την κεντρική πύλη (Σπυρόπουλος, 2002: 27)

Εικ. 37: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, μυκηναϊκά ειδώλια από το ιερό του ανακτόρου σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 25)

Εικ. 38: Πελλάνα, ΥΕ κτιριακά κατάλοιπα, σωστικών ανασκαφών εντός του σύγχρονου οικισμού (Spyropoulos, 1998: 36, fig. 2.25)

Εικ. 39: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, ΥΕ τείχος στα Α του λόφου, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 2002: 28)

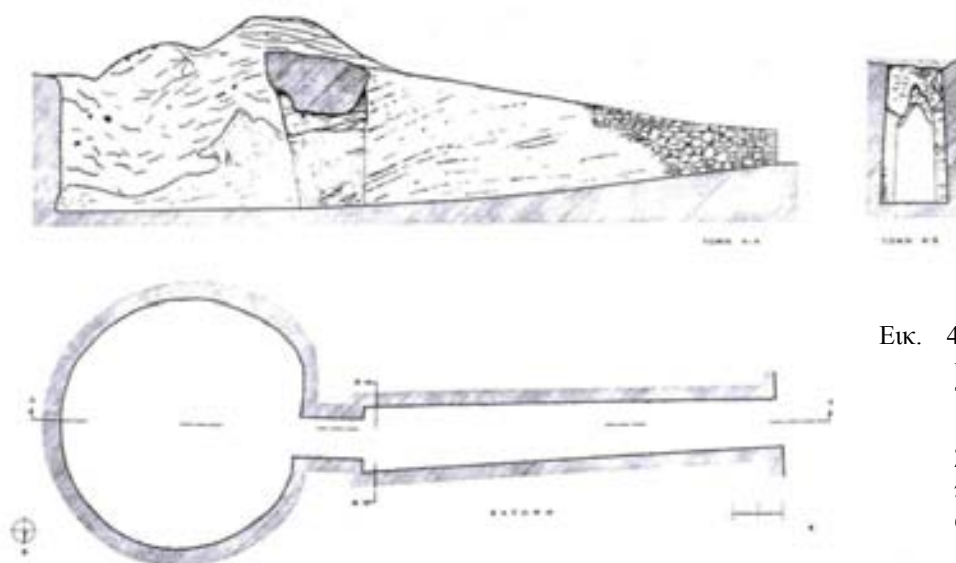
Εικ. 40: Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, δρόμος της Εποχής Χαλκού, σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Σπυρόπουλος, 1998: 38, fig. 2.28)

Εικ. 41: Τοπογραφικό σχέδιο των θέσεων Πελλάνα: Παλαιόκαστρο, Πελλάνα: Σπηλιές και Πελλάνα: Τρυπορράχη (tombs) (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 126, fig. 8a-b)

Εικ. 42: Πελλάνα: Σπηλιές, ΥΕ νεκροταφείο θαλαμοειδών. Με το στέγαστρο είναι ο Τάφος 2 ή Μεγάλος Τάφος (Σπυρόπουλος, 2002: 29)

Εικ. 43: Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του Τάφου 2 (Srygoroulos, 1998: 28, fig. 2.1). Στη λεζάντα της εικόνας της παραπομπής αναφέρεται ως τάφος 1.

Εικ. 44: Πελλάνα: Σπηλιές, τμήμα του δρόμου και η είσοδος του Τάφου 2 (Σπυρόπουλος, 2002: 30)

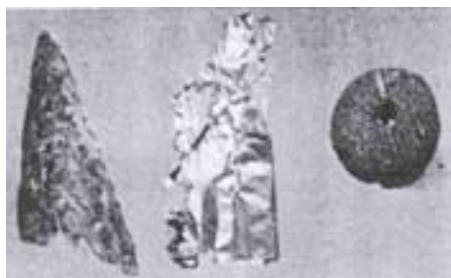

Εικ. 45: Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, πιθαμοφόρας Ανακτορικού ρυθμού με φυτική διακόσμηση (Σπυρόπουλος, 2002: 25)

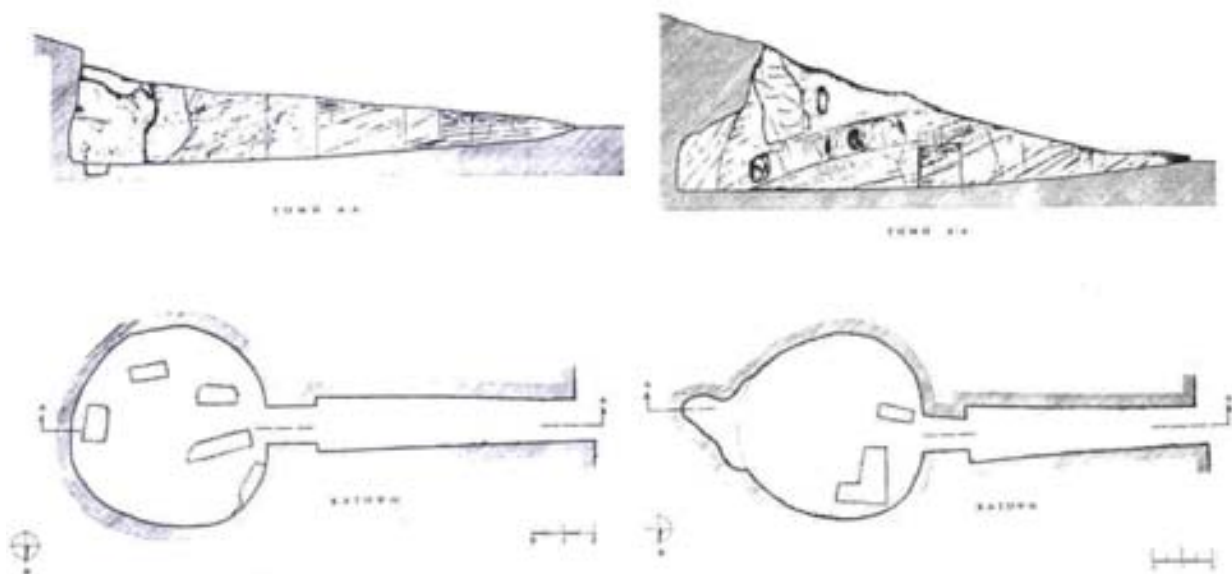

Εικ. 46: Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, πιθαμοφόρας Ανακτορικού ρυθμού με θαλάσσια διακόσμηση (Srygoroulos, 1998: 32, fig. 2.11)

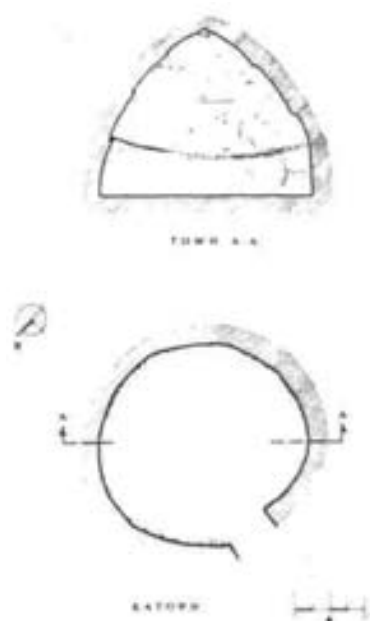

Εικ. 47: Πελλάνα: Σπηλιές, Τάφος 2, (από αριστερά) χάλκινη αιχμή, χρυσό έλασμα, χάντρα ήλεκτρου (Spygroulos, 1998: 33, fig. 2.15)

Εικ. 48: Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τφ 3 (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.3)

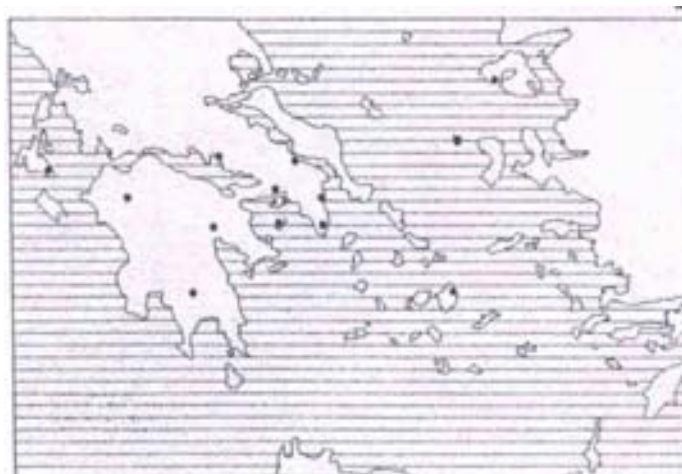
Εικ. 49: Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τφ 4 (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.2)

Εικ. 50: Πελλάνα: Σπηλιές, κάτοψη και τομή του τάφου που ανέσκαψε ο Καραχάλιος (Spygroulos, 1998: 29, fig. 2.4)

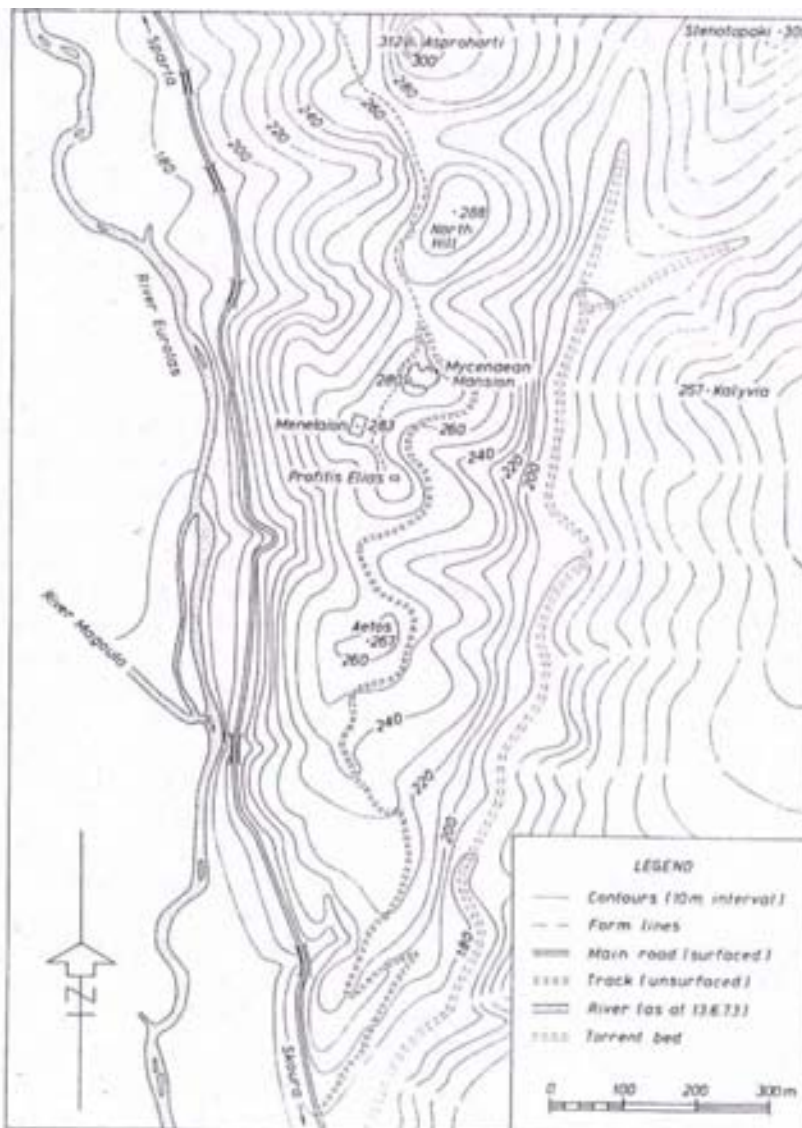
Εικ. 51: Χάρτης του πολεοδομικού ιστού της Σπάρτης με ανασκαφές προϊστορικών καταλοίπων την περίοδο 1992-2005 (Zαννου and Themou, 2009: 107, fig. 11.2)

Εικ. 52: Κατανομή στον ελλαδικό χώρο των ορθογώνιων κτιστών θαλαμοειδών τάφων (ένας στη Σπάρτη) (Paradimitriou, 2001: fig. 68c)

Εικ. 53: Ψυχικό Σπάρτης, ΥΕ Ι κτιστός ορθογώνιος (τφ.1) και ΜΕ λάκκοι (Ζαββού, 2010: 97, εικ. 1)

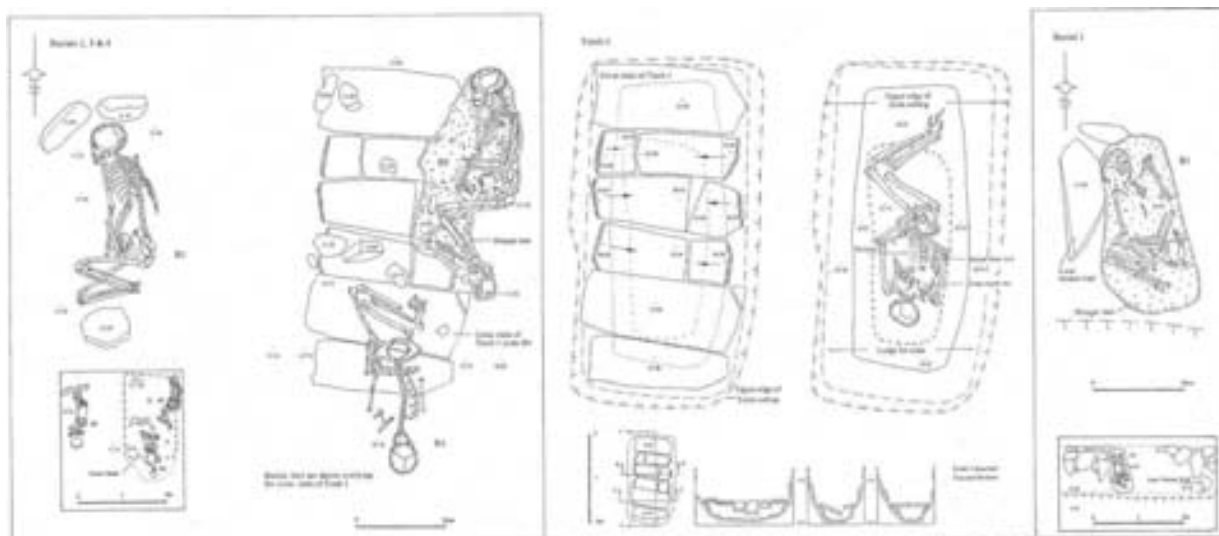
Εικ. 54: Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Μενελάιο (Catling, 1983: 24, fig. 1)

Εικ. 55: Μενελάιο, Λόφος Αετού, τοπογραφικό σχέδιο ΜΕ κλιβάνων (Κ1-Κ2) και μεταγενέστερων ΜΕ ενταφιασμών (Τ1, Β1-Β5) (Catling, 2009: 54, fig. 58)

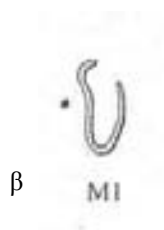
Εικ. 56: Μενελάιο, Λόφος Αετού, ΜΕ II κεραμειτικός κλίβανος 1 (Catling, 1982: 32, fig. 5)

Εικ. 57: Μενελάιο, Λόφος Αετού, σχέδιο ΜΕ ενταφιασμών (T1, B1-B4) (Catling, 2009: 55, fig. 59)

α

β

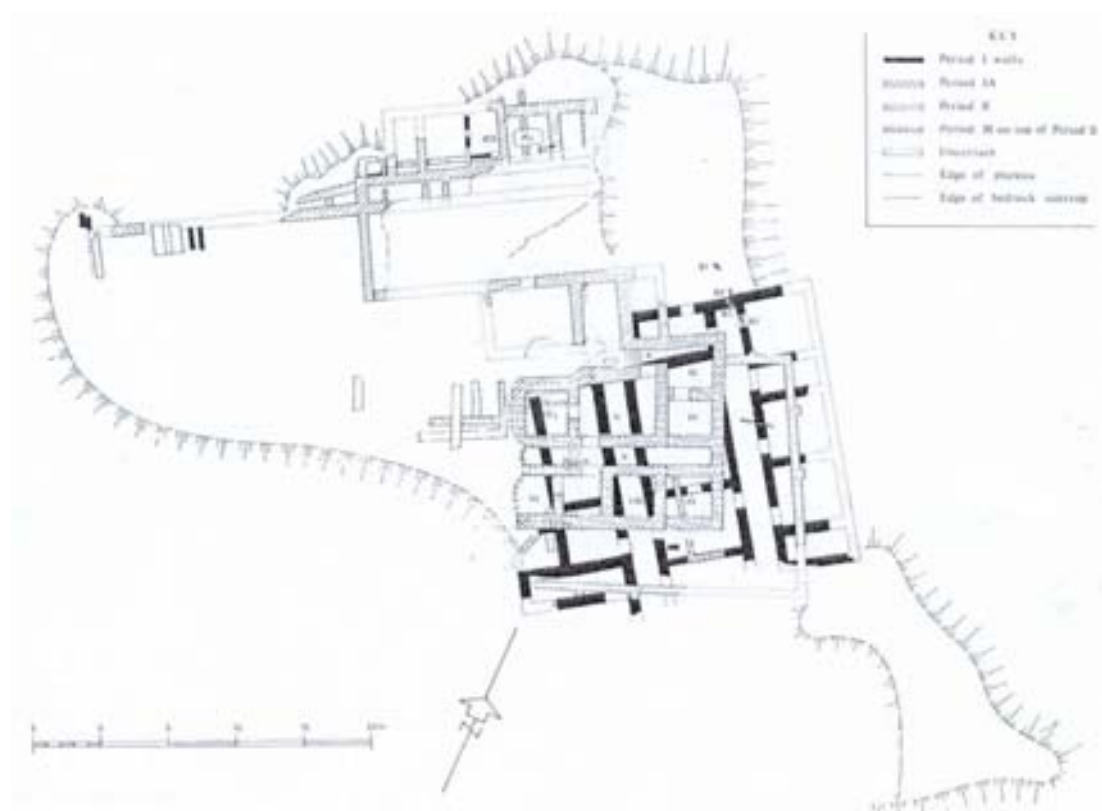
Εικ. 58: α) Μενελάιο, Λόφος Αετού, ΜΕ II ή III κάθετος λακκοειδής (Catling, 1982: 36, fig. 6), β) χρυσό έλασμα (Catling, 2009: 317, fig.321, λεπτομέρεια)

Εικ. 59: Μενελάιο, Λόφος Αετού, ΜΕ II ή III ενταφιασμοί 2, 3, και 4 (Catling, 1982: 36, fig. 7)

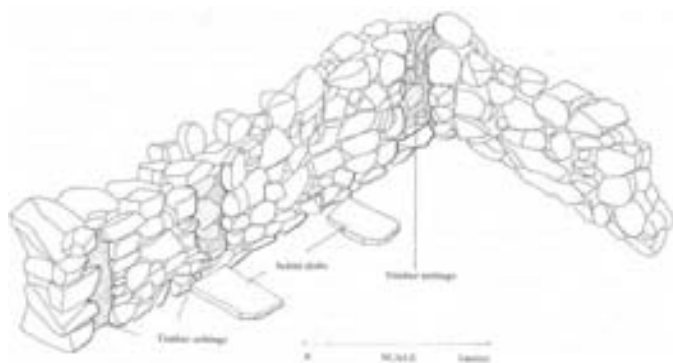
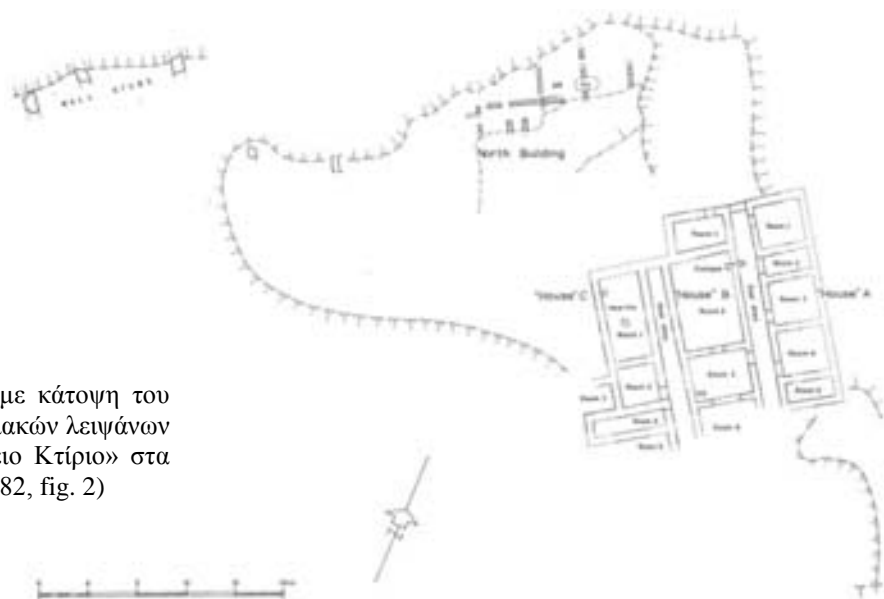

Εικ. 60: Τοπογραφικό σχέδιο Βόρειου λόφου και λόφου Μενελάου (Catling, 1977β: fig. 2)

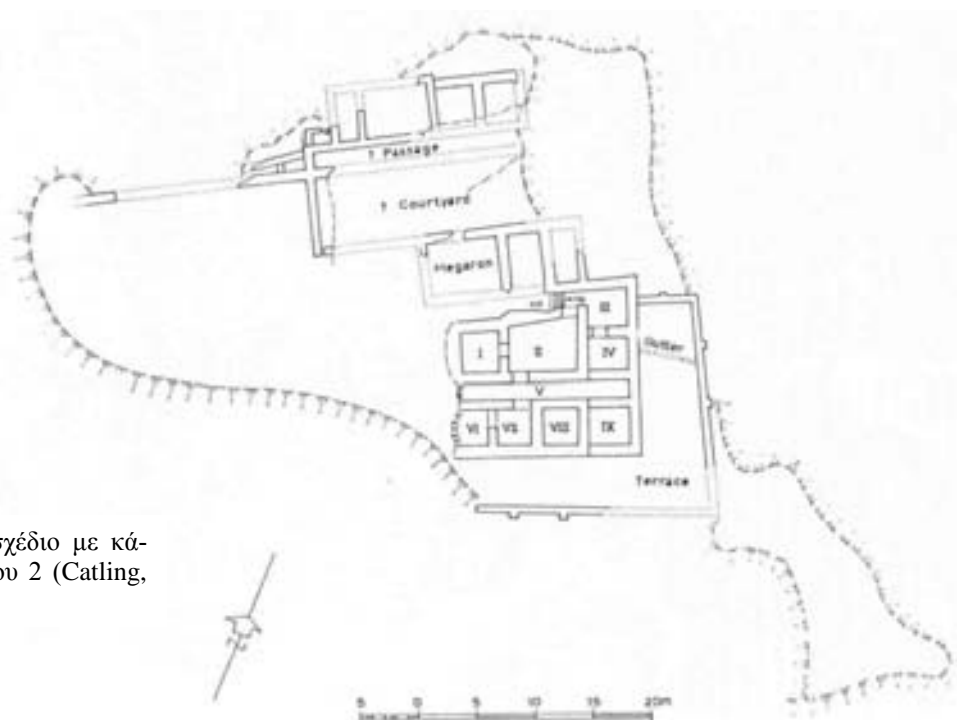
Εικ. 61: Τοπογραφικό σχέδιο με τις κατόψεις των τριών διαδοχικών Μεγάρων του Μενελάου (Catling, 1975α: 81, fig. 1)

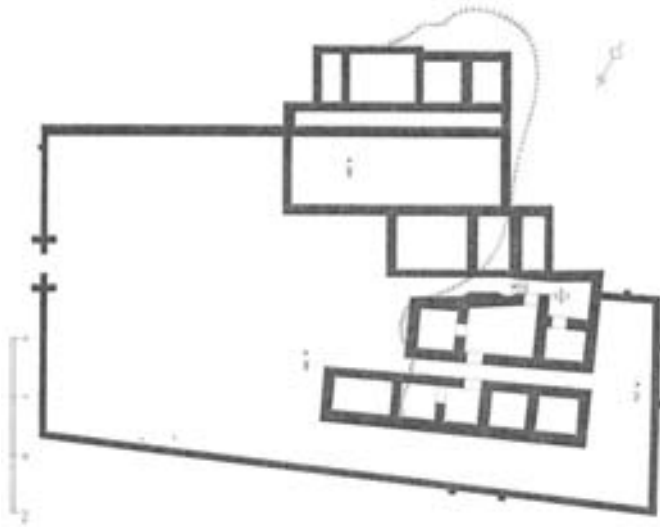
Εικ. 62: Τοπογραφικό σχέδιο με κάτοψη του Μεγάρου 1 και των κτιριακών λειψάνων από το λεγόμενο «Βόρειο Κτίριο» στα ΒΔ του (Catling, 1975α: 82, fig. 2)

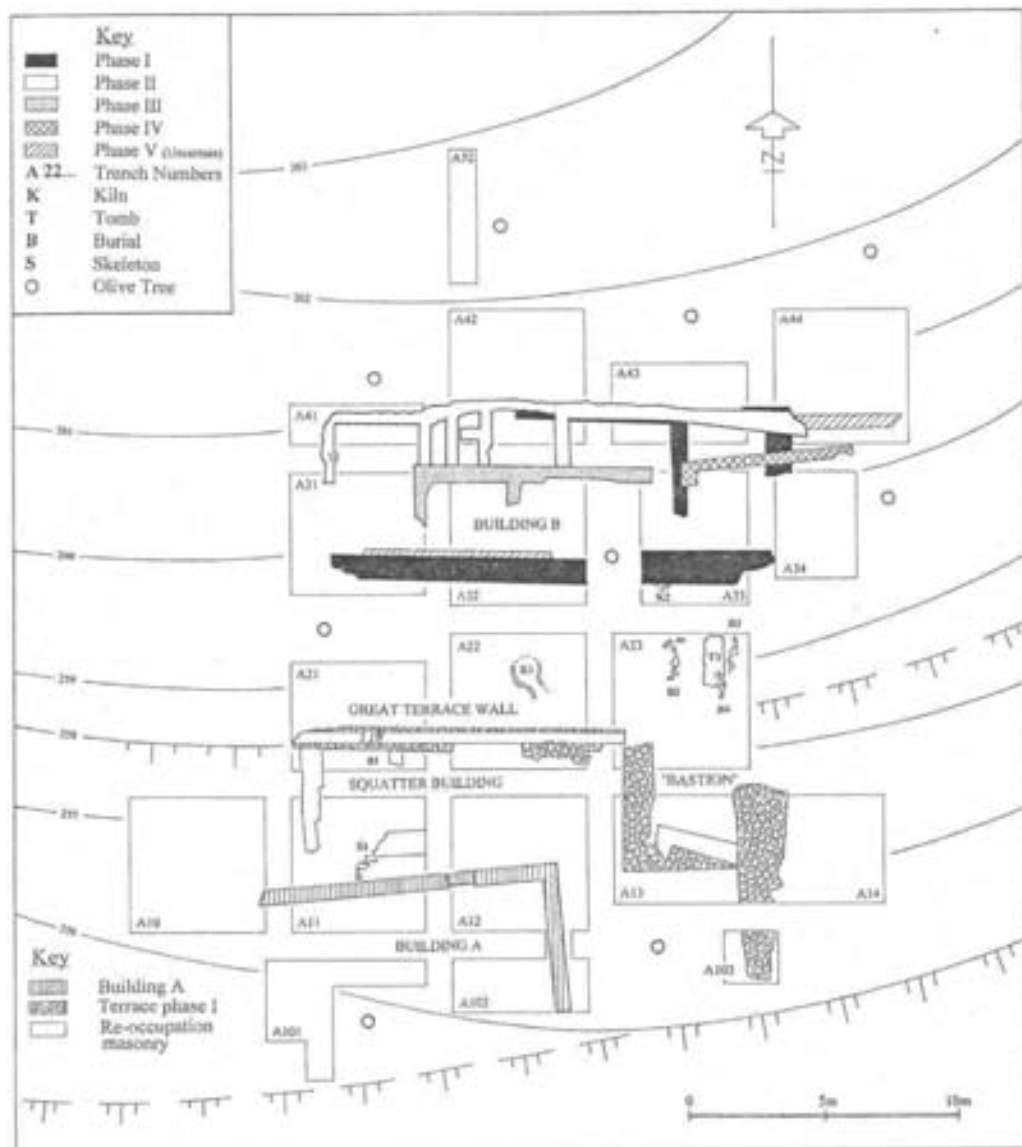
Εικ. 63: Μενελάιο, Μέγαρο 1, ίχνη από ξύλινα δοκάρια σε τοίχο της ΒΔ γωνίας του δωματίου 13 και σχιστολιθικές πλάκες του δαπέδου (Catling, 2009: 29, ill. 3)

Εικ. 64: Τοπογραφικό σχέδιο με κάτοψη του Μεγάρου 2 (Catling, 1975α: 83, fig. 3)

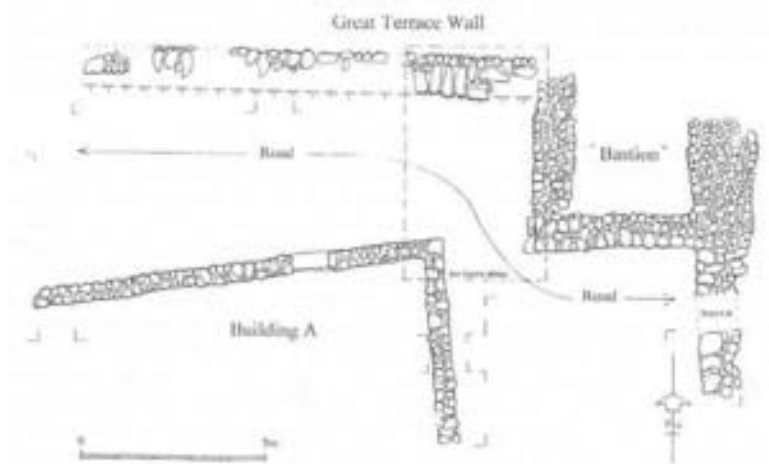

Εικ. 65: Υποθετική αποκατάσταση της κάτωσης του Μεγάρου 2 (Catling, 2009: 21, fig. 23)

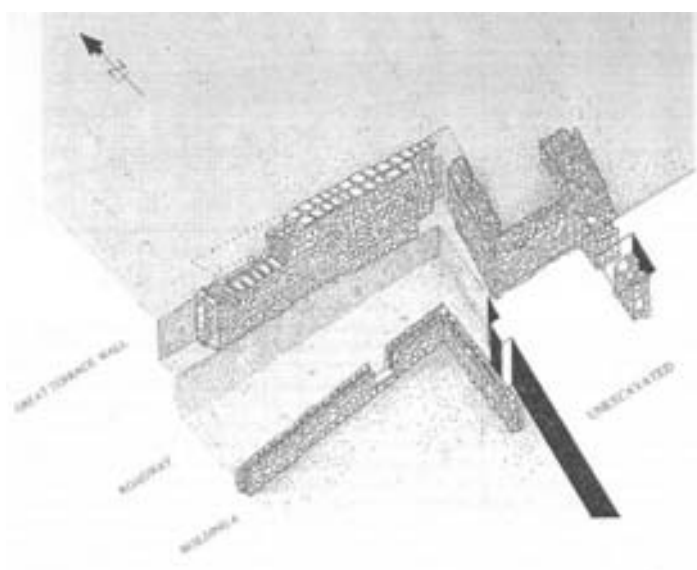

Εικ. 66: Τοπογραφικό σχέδιο N πλαγιάς του Λόφου του Αετού. Κατόψεις ME κλιβάνων, ME νεκροταφείου, YE κτιρίων A, B και αναλημματικού τοίχου (Catling, 2009: 52, fig. 54)

Εικ. 67: Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά. Κάτοψη αναλημματικού τοίχου, «προμαχώνα» και Κτιρίου Α (Catling, 2009: 216, ill. 17 λεπτομέρεια)

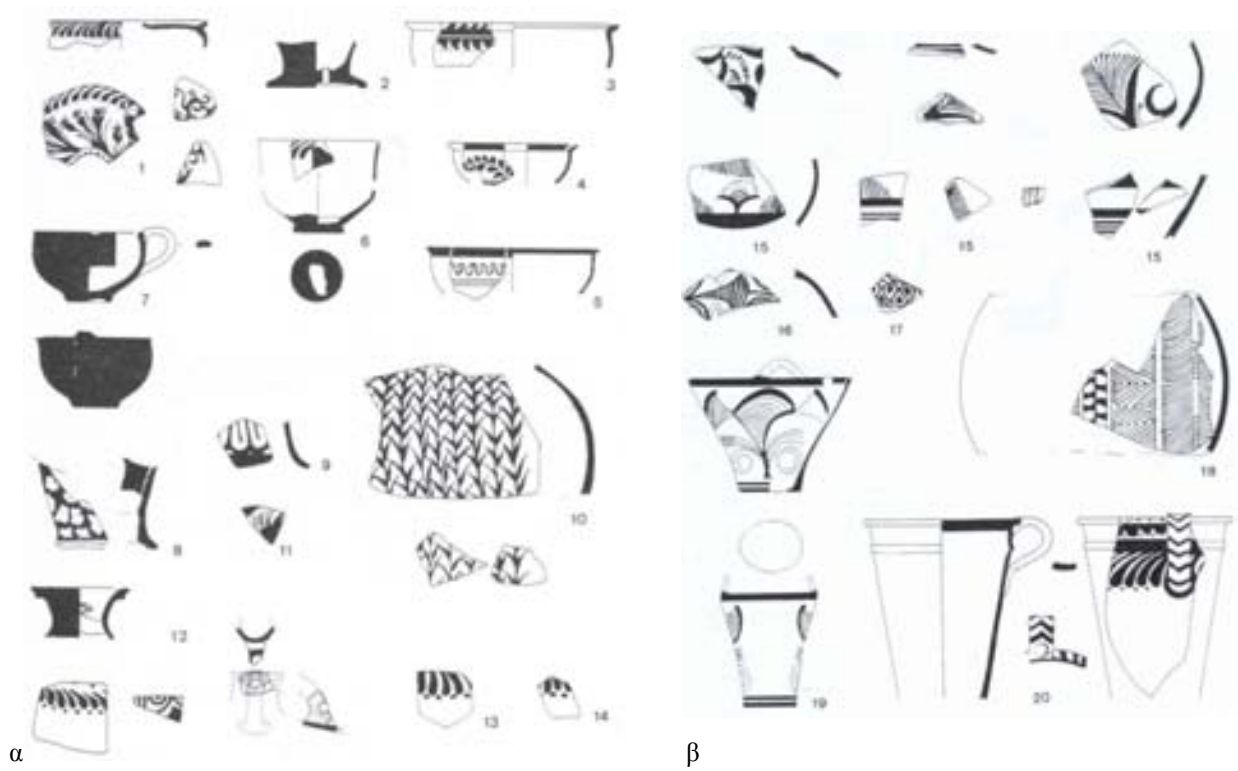
Εικ. 68: Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά. Αξονομετρική αναπαράσταση αναλημματικού τοίχου, «προμαχώνα» και Κτιρίου Α σε σχέση με τον δρόμο (Catling, 2009: 231, ill. 20)

Εικ. 69: Μενελάιο, λόφος Αετού, Ν πλαγιά, μονολιθικό κατώφλι Κτιρίου Α (Catling, 1982: 37, fig. 9)

Εικ. 70: Μενελάιο, όστρακα «βαρβαρικής» χειροποίητης κεραμικής από τον Προφήτη Ηλία (Catling and Catling, 1981: 77, fig. 3)

α

β

γ

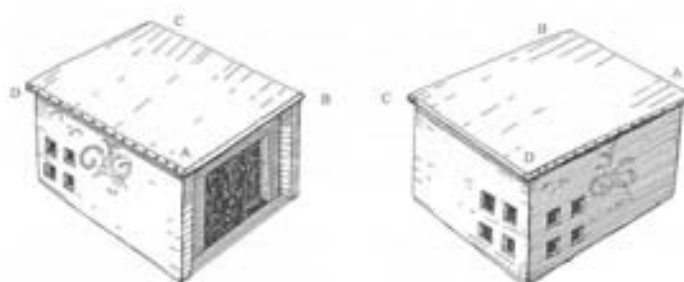
Εικ. 71: Μενελάιο, Μινωίζουσα κεραμική (α-γ)
(Catling, 1996: 73-74, 76, fig. 2-4)

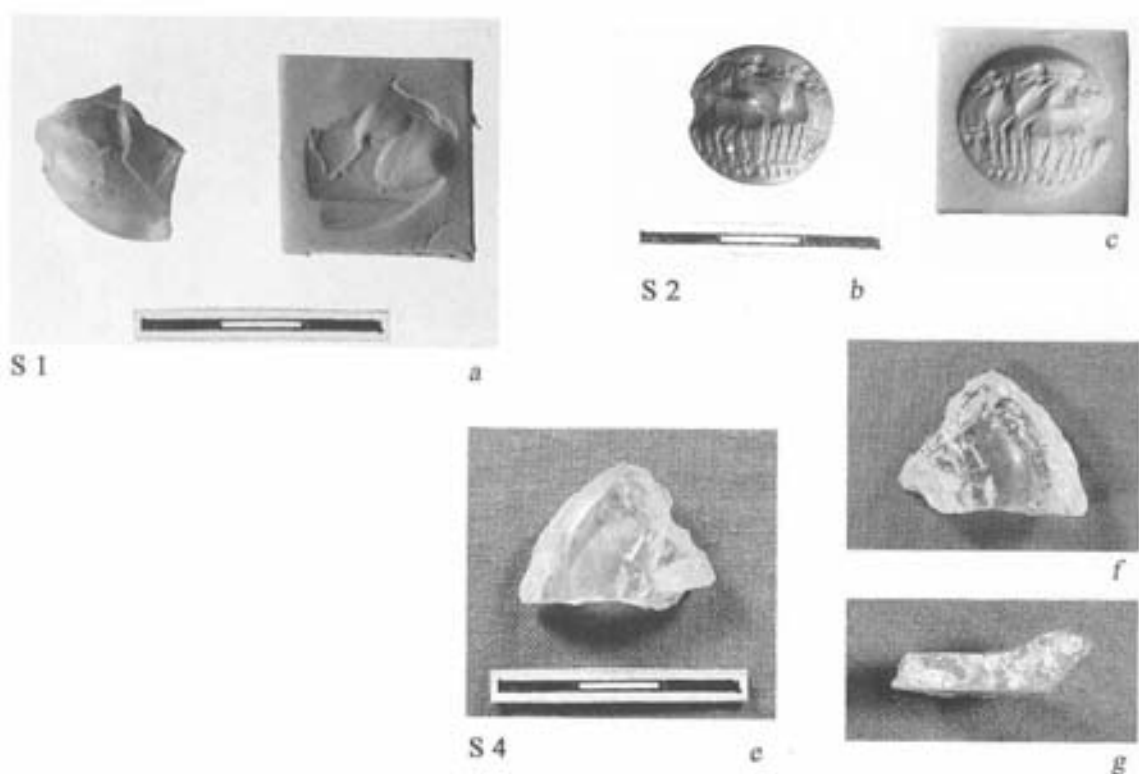
Εικ. 72: Μενελάιο, α) κύαθος και β) γυναικείο
ειδώλιο MM (Catling, 1975β: fig. 2-3)

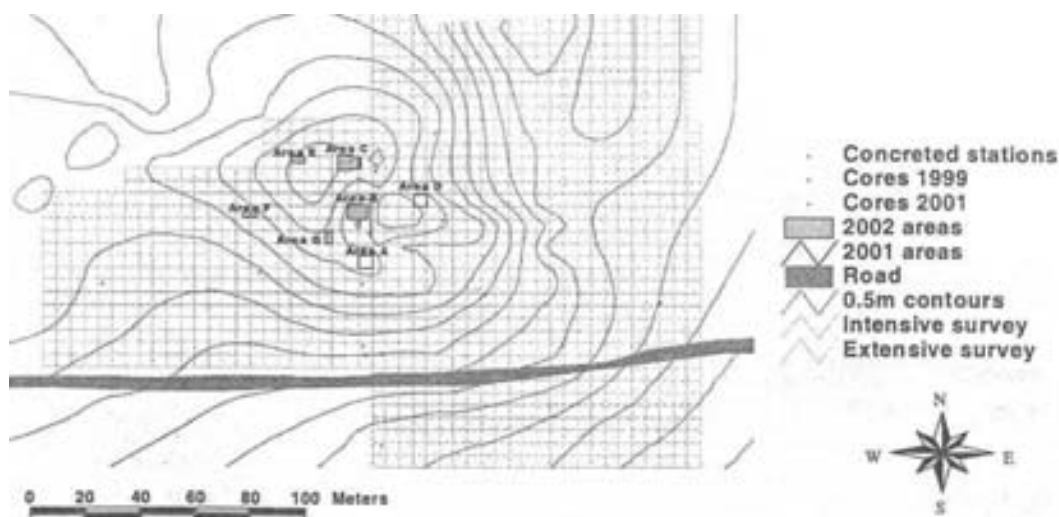
Εικ. 73: Μενελάιο, θραύσματα πήλινου ομοιώματος κτιρίου από το γέμισμα του αναβαθμού του Μεγάρου 2 (Catling, 1989: pl.35)

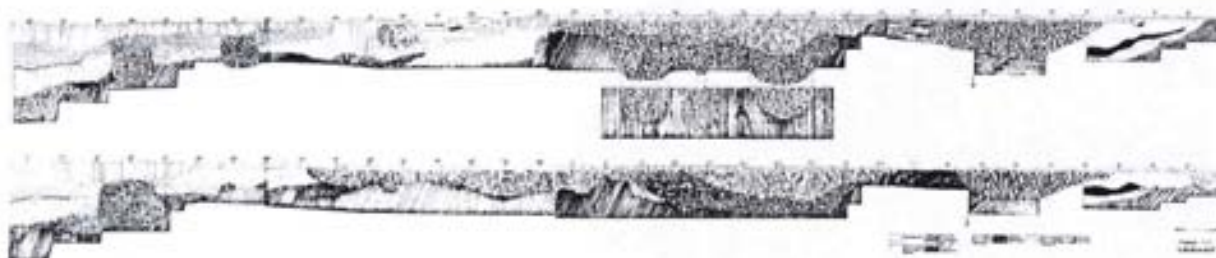
Εικ. 74: Πιθανή αναπαράσταση του πήλινου ομοιώματος κτιρίου (Catling, 2009: 276, ill. 24)

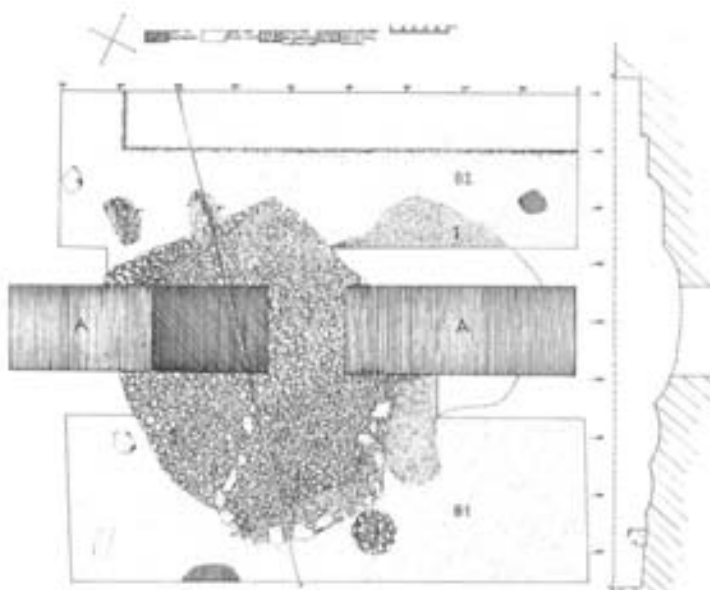
Εικ. 75: Μενελάιο, α) σφραγιδόλιθος από σάρδιο, ΥΕ ΙΙΒ/ΙΙΙΑ1, β-γ) σφραγιδόλιθος από κόκκινο ιάσπη, ΥΕ ΙΙΙΑ-Β, ε-γ) θραύσμα μικρού αγγείου από ορεία κρύσταλλο, ΥΕ ΙΙΙΑ (Catling, 2009: pl. 130a-c, e-g)

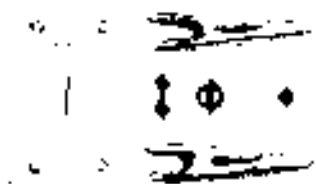
Εικ. 76: Κουφόβουνο, Τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφικών περιοχών (Whitley, 2002-2003: 31, fig. 51)

Εικ. 77: Κουφόβουνο, τομή του λόφου όπου διακρίνονται οι ΠΕ λάκκοι (Orgeolet, 2006: 279, fig. 2)

Εικ. 78: Κουφόβουνο, ΠΕ λίθινη πλατφόρμα η οποία είχε ερμηνευτεί λανθασμένα από τον Vacapo ως αμίδωτό κτίριο (Orgeolet, 2006: 282, fig. 5)

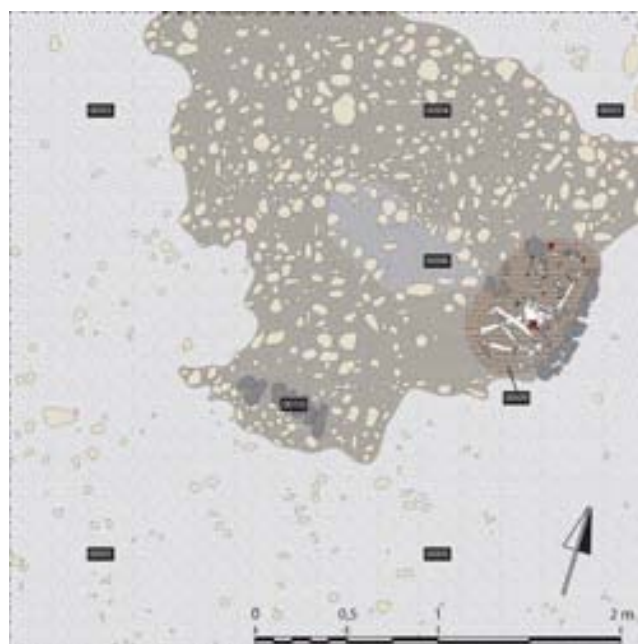
Εικ. 79: Κουφόβουνο, περιοχή C, χάλκινη αιχμή δόρατος από ΜΕ ταφή (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2001: 10, fig. 4)

Εικ. 80: Κουφόβουνο, περιοχή B, κάνθαρος από ΜΕ ταφή (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2003: 14, fig. 6)

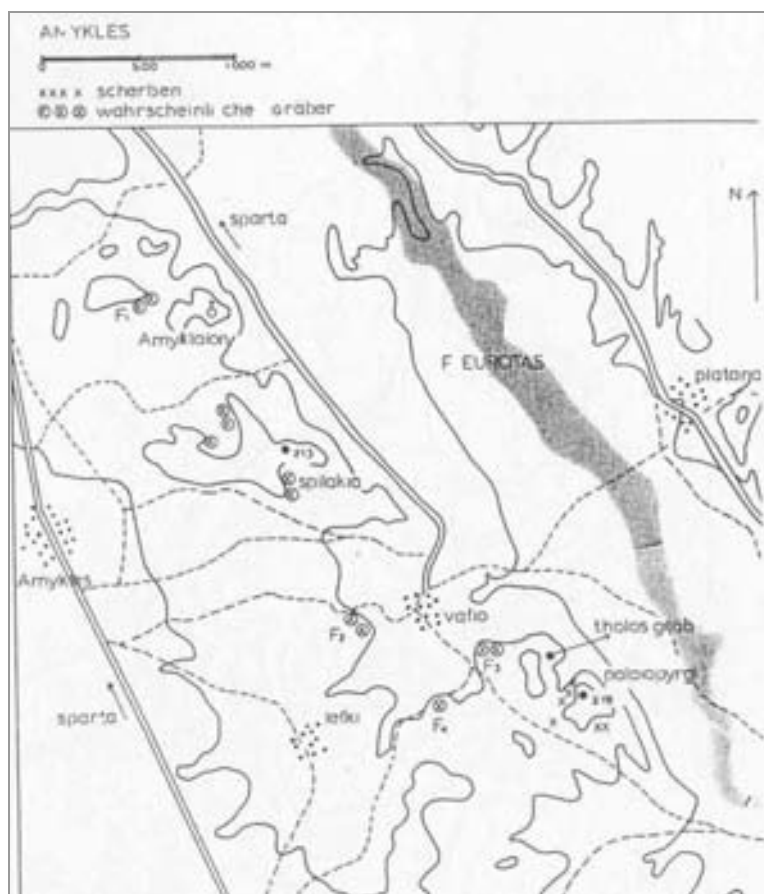
Εικ. 81: Κουφόβουνο, περιοχή B, ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2001: 7, fig. 3)

Εικ. 82: Κουφόβουνο, περιοχή A, λιθινή πλατφόρμα 0004 και ΜΕ ταφή 0009 (Cavanagh et al., *Yearly reports* 2004: 3, fig. 2)

	Κουφονουνο	%	Asine	%	Lerna	%
Infants	5	18,52	9	20,45	84	35,90
Young children	3	11,11	2	4,55	30	12,82
Old children	1	3,70	3	6,82	18	7,69
Adolescents	5	18,52	5	11,36	8	3,42
Young Adults	3	11,11	17	38,64	48	20,51
Middle Adults	4	14,81	7	15,91	42	17,95
Old Adults	2	7,41	1	2,27	4	1,71
Adults	4	14,81				
total	27	100,00	44	100,00	234	100,00

Εικ. 83: Πίνακας με τη δημογραφική σύνθεση στο Κουφόβουνο βάσει των ΜΕ ταφών και σύγκριση με Ασίνη και Λέρνα (Lagia et al., 2007: 317, table 19.1)

Εικ. 84: Τοπογραφικό σχέδιο των θέσεων Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, Αμυκλαίο: Σπηλάκια, Βαφειό και Παλαιοπυργί. Με την αρίθμηση F1-F4 αναφέρονται θέσεις με πιθανούς θαλαμοειδείς τάφους (Μπάνου, 1996-1997: 29, χάρτ. 2)

Εικ. 85: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, χάλκινο μαχαίρι πιθανόν από ταφή σε απλό λάκκο της ΥΕ Ι (Galligas, 1992: 37, fig.13b και 38, fig. 14)

Εικ. 86: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ΥΕ ΙΙΑ-Β κτιριακά κατάλοιπα στους πρόποδες του λόφου και γυναικεία ειδώλια από τις επιχώσεις τους (Σπυρόπουλος, 1981: πιν. 60γ-δ)

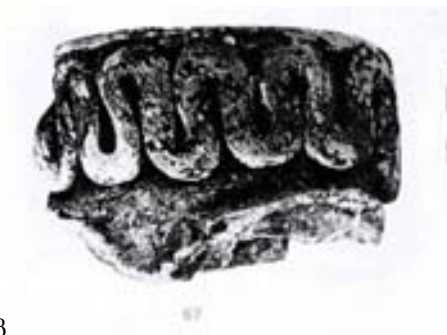

Εικ. 87: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, α) θραύσμα χεριού που κρατάει κύλικα από μεγάλο άγαλμα, β) θραύσμα από κεφάλι μεγάλου γυναικείου αγάλματος, σώζει τμήμα του πόλου, του μετώπου και του ενός φρυδιού (Δημακοπούλου, 1982, πίν. 25-26)

α

β

Εικ. 88: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ΥΕ ΙΙΙΓ τροχήλατο ζωόμορφο ειδώλιο (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 29)

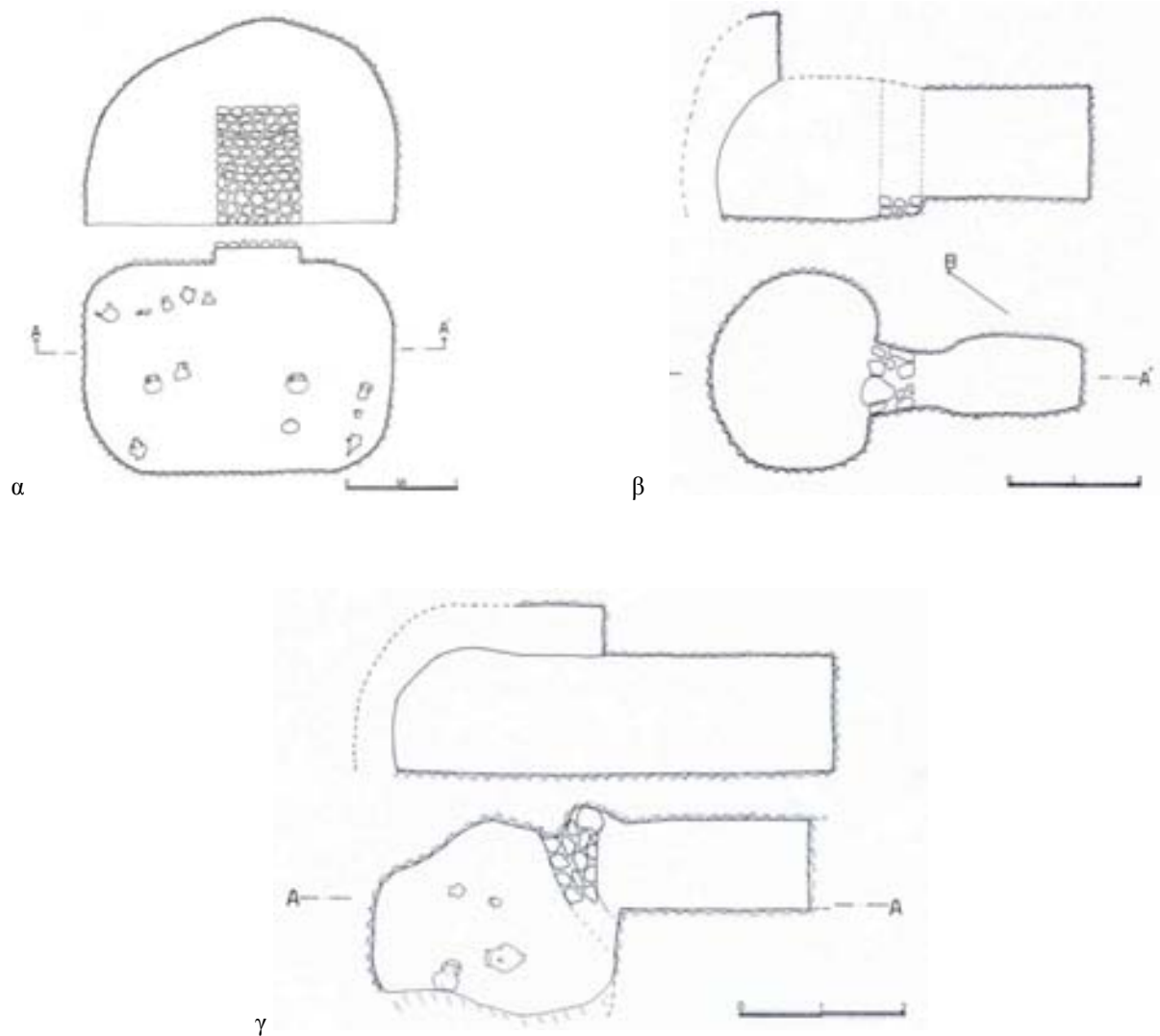
Εικ. 89: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, χειροποίητα ζωόμορφα εδώλια (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 41)

Εικ. 90: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, ειδώλιο πτηνού (Δημακοπούλου, 1982: πιν. 49)

Εικ. 91: Αμυκλαίο: Αγία Κυριακή, όστρακο Ει-
κονιστικού ρυθμού. Το τμήμα της απεικό-
νισης έχει ερμηνευτεί ως σκηνή μάχης
(Δημακοπούλου, 1982: πιν. 50 εικ. 116)

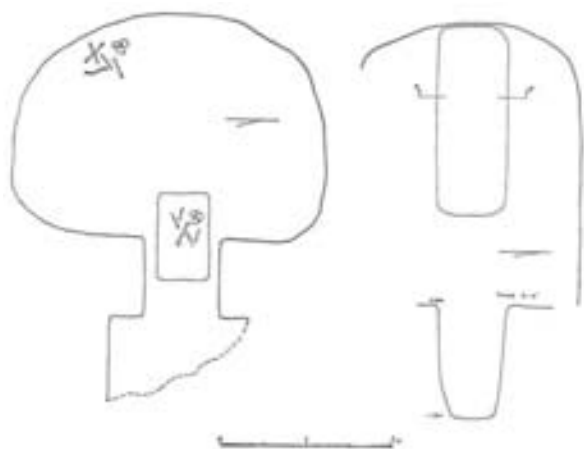

Εικ. 92: Αμυκλαίο: Σπηλάκια, κάτοψη και τομή των α) τφ 1, β) τφ 2, γ) τφ 3 (Σπυρόπουλος, 1981: 127-129, σχέδ. 2-4)

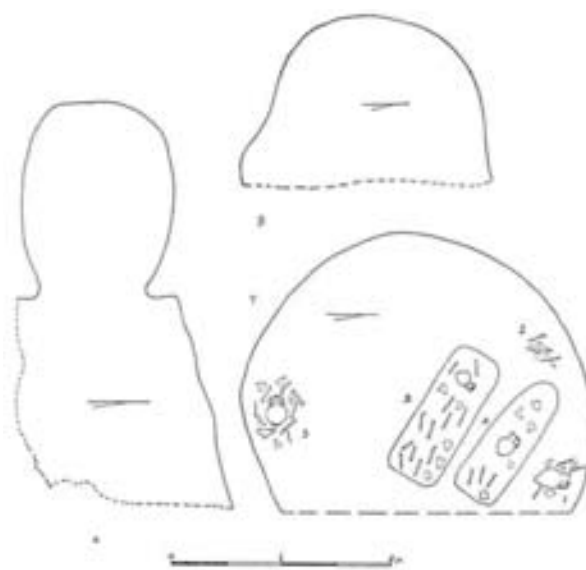

Εικ. 93: Χρυσή κεφαλή ταύρου από το Μουσείο του Λούβρου. Ως τόπος προέλευσης αναφέρονται οι Αμυκλές Λακωνίας, αγνώστου αρχαιολογικού συνόλου. Χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙΑ φάση (Laffineur, 1979: fig. 1)

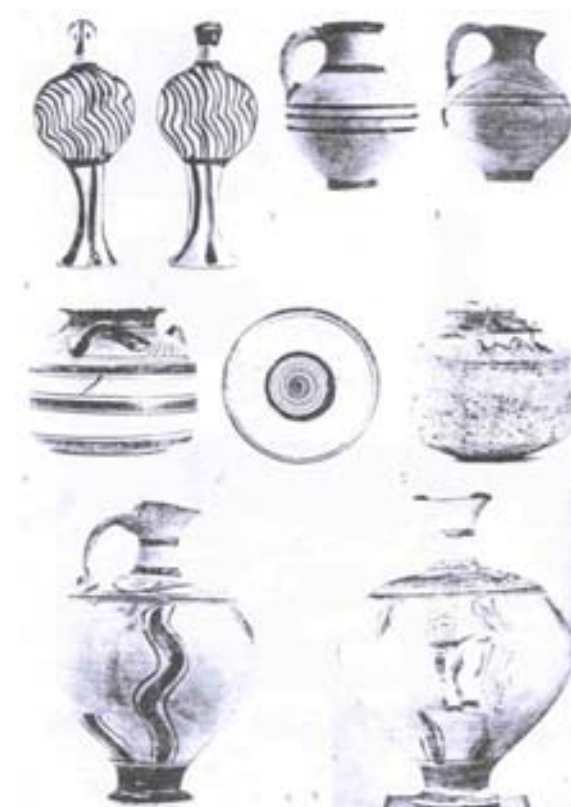
Εικ. 94: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κατόψεις τφ Σ1 και Σ2 (Δημακοπούλου, 1977: 31, εικ. 1)

Εικ. 95: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κατόψεις τφ Σ4 (α), Σ5 (β) και Α1 (γ) (Δημακοπούλου, 1977: 35, εικ. 2)

Εικ. 96: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και ειδώλιο τύπου Φ από τον τφ Α1 (Δημακοπούλου, 1967: πίν. 141α-δ)

Εικ. 97: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και ειδώλια τύπου Φ από τον τφ Σ5 (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 12α-θ)

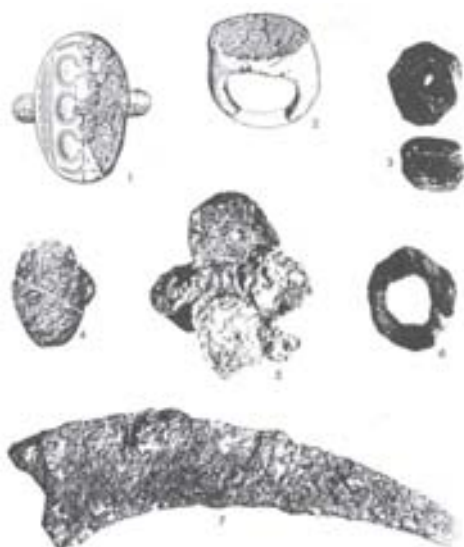
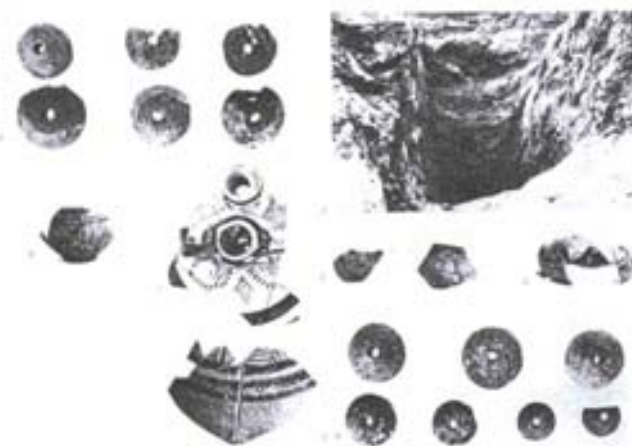

Εικ. 98: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία από τον τφ Σ1 (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 10β-ς)

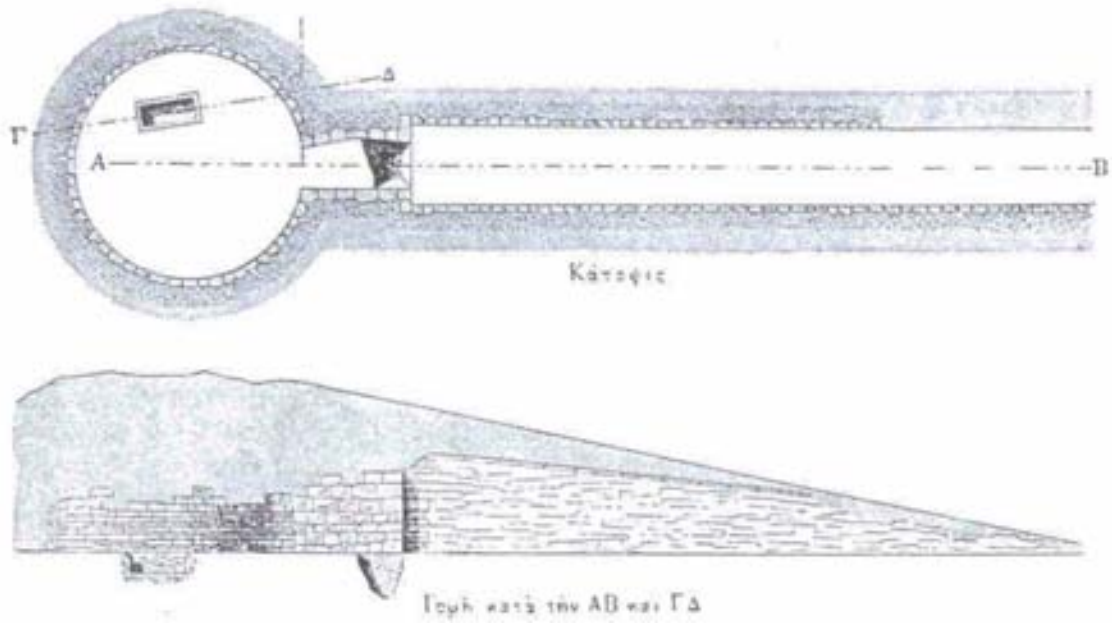

Εικ. 99: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, κτέρισμα από τον τφ Σ1, πιθανόν χάλκινο κύμβαλο (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 11δ)

Εικ. 100: Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας, αγγεία και «κομβία» από τον τφ Σ2 (πάνω δεξιά το εσωτερικό του τάφου) (Δημακοπούλου, 1977: πίν. 11α-γ, ε-θ)

Εικ. 101: Σιδερένια αντικείμενα της ΥΕ περιόδου. Νούμερο 6: σιδερένιο δαχτυλίδι από τον τφ Α1 του νεκροταφείου Μελαθρία: Προφήτης Ηλίας (Varoufakis, 1981: 26, fig. 1)

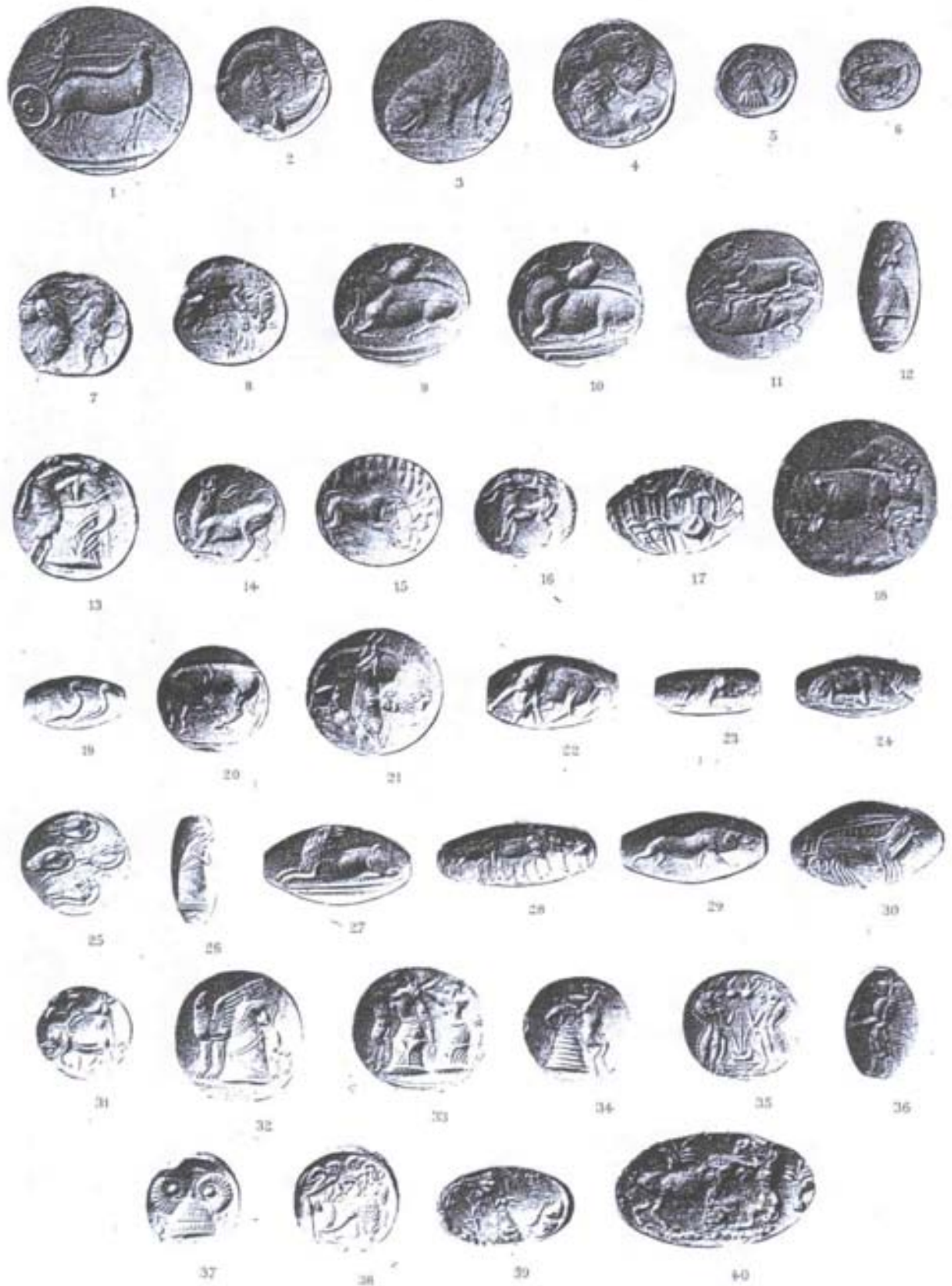
Εικ. 102: Βαφειό, κάτοψη και τομή του θολωτού τάφου (Τσουντας, 1889: 137-138)

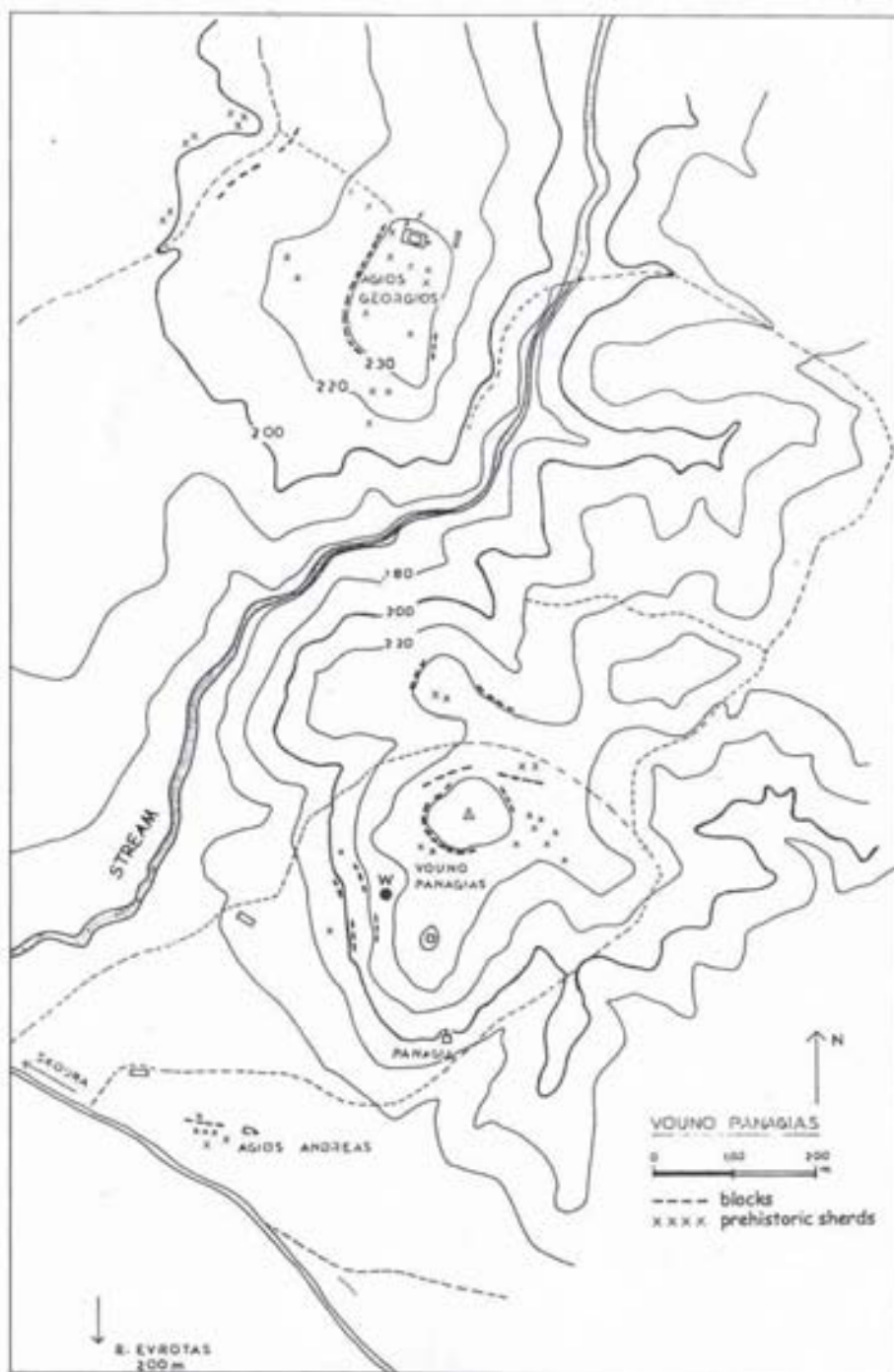
Εικ. 103: Βαφειό, πολύτιμα κτερίσματα από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 7)

Εικ. 104: Βαφειό, χάλκινα κτερίσματα από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 8)

Εικ. 105: Βαφειό, σφραγιδόλιθοι από τον θολωτό τάφο (Τσουντας, 1889: πίν. 10)

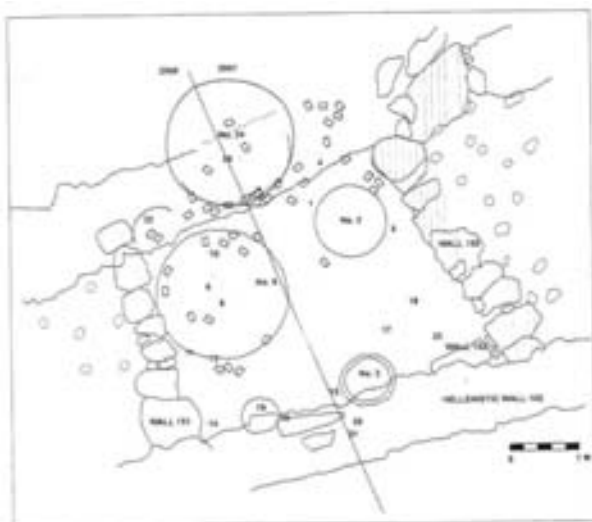
Εικ. 106: Τοπογραφικό σχέδιο επιφανειακών θέσεων Βουνό Παναγίας και Σκούρα: Άγιος Γεώργιος (Βαρου, 2000: 180, fig. 4)

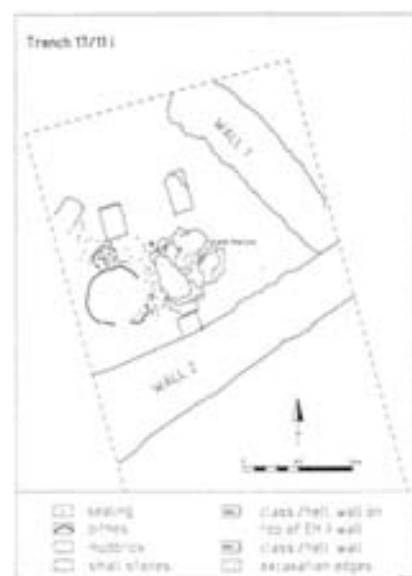
Εικ. 107: Γεράκι, περιοχές ανασκαφής στη Β πλευρά της ακρόπολης (Crouwel et al., 2002: 2, fig. 1)

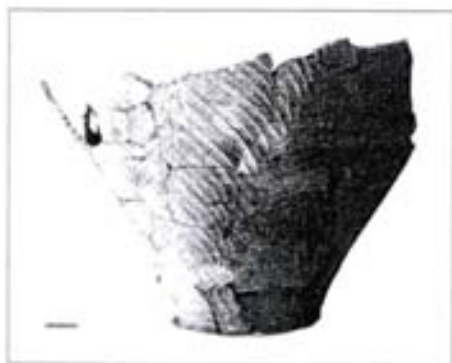
Εικ. 108: Γεράκι, αεροφωτογραφία του οχυρωματικού τείχους (MacVeagh and Prent, 2009: 237, fig. 24.4)

Εικ. 109: Γεράκι, ΠΕ ΙΙ δωμάτιο ενσωματωμένο στο τείχος με πίθους και σφραγίσματα (Crouwel et al., 2002: 7, fig. 4)

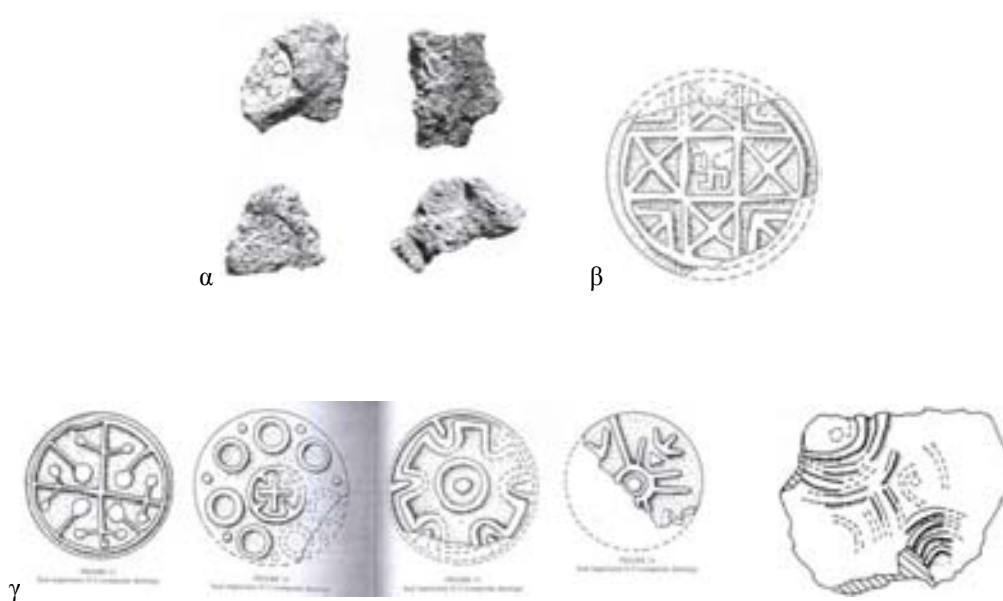
Εικ. 110: Γεράκι, ΠΕ ΙΙ δωμάτιο με πίθους και σφραγίσματα (Crouwel et al., 1997: 59, fig. 5)

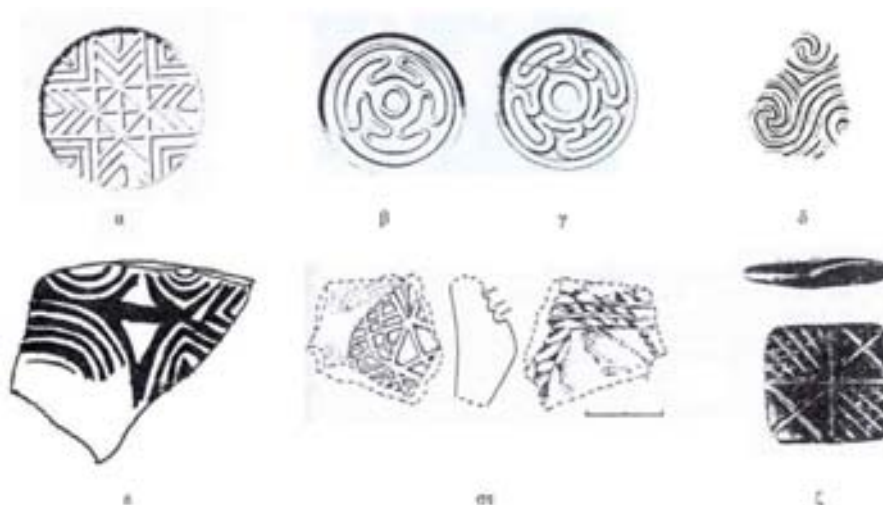
Εικ. 111: Γεράκι, ΠΕ πίθος της κεραμικής «Γε-
ράκι» (Crouwel et al., 1998: 97, pl. II)

Εικ. 112: Γεράκι, ΠΕ II «cheesepot»
(Crouwel et al., 1998: 105, pl. V)

Εικ. 113: Γεράκι, ΠΕ II σφραγίσματα α) (Crouwel et al., 2001: 20, pl. XII), β)
(Weingarten et al., 1999: 365-368, fig.10-15)

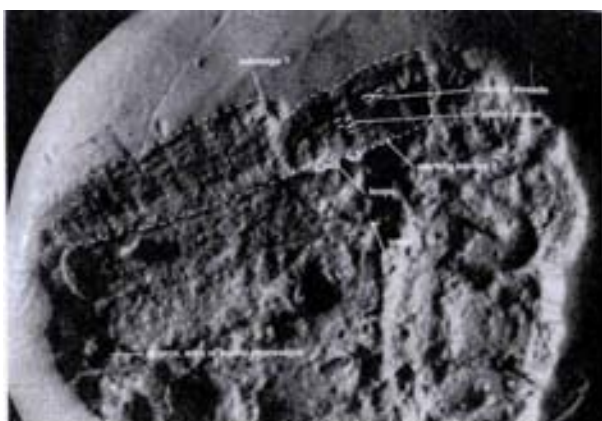
Εικ. 114: Παράλληλα σφραγισμάτων από α) Λέρνα ΙΙΙΔ, β-γ) Λέρνα ΙΙΙC, δ) Λέρνα
ΙΙΙC πρόμη, ε) Beit Yedah Παλαιστίνης, στ) Değirmentere και ζ) σφραγίδα
από τη βόρεια Συρία (Weingarten et al., 1999: 368-370, fig. 16-19)

Εικ. 115: Γεράκι, ΠΕ II σφράγιμα 83/6/1 με αποτύπωμα υφάσματος (Weingarten et al., 1999: 373, fig. 22)

Εικ. 116: Γεράκι, ΠΕ II σφράγιμα 76/8/7 με αποτύπωμα υφάσματος (Weingarten et al., 1999: 371, fig. 20a)

Εικ. 117: (Επάνω) Λεπτομέρεια του σφραγίσματος 76/8/7 με ενδείξεις των αποτυπωμένων χαρακτηριστικών του υφάσματος. (Κάτω) Σχεδιάγραμμα της τεχνικής ύφανσης όπως υποδεικνύεται από το αποτύπωμα (Weingarten et al., 1999: 372-373, fig. 20b-21)

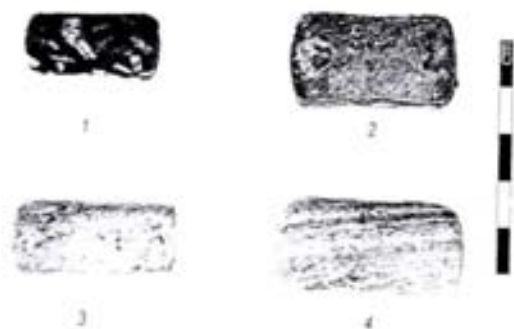

Εικ. 118: Γεράκι, λίθινο ΠΜ II αγγείο (Crouwel et al., 2004: 13, pl. IX)

Εικ. 119: Γεράκι, ΠΕ II λίθινο περίπλο (a-b) και παράλληλά του από τη Λέρνα (c) και τη Μιδέα (d) (Crouwel, 1999: pl. XXXIIa-d)

Εικ. 120: Γεράκι, ΠΕ II λίθινα πηγιόσχημα αντικείμενα, πιθανότατα βάρη μετρικού συστήματος (Crouwel et al., 2005: 16, pl. X)

Εικ. 121: Γεράκι, όστρακο από ΜΕ εγχάρακτο κυλινδρικό κύπελλο (Crouwel et al., 2004: 15, fig. 4)

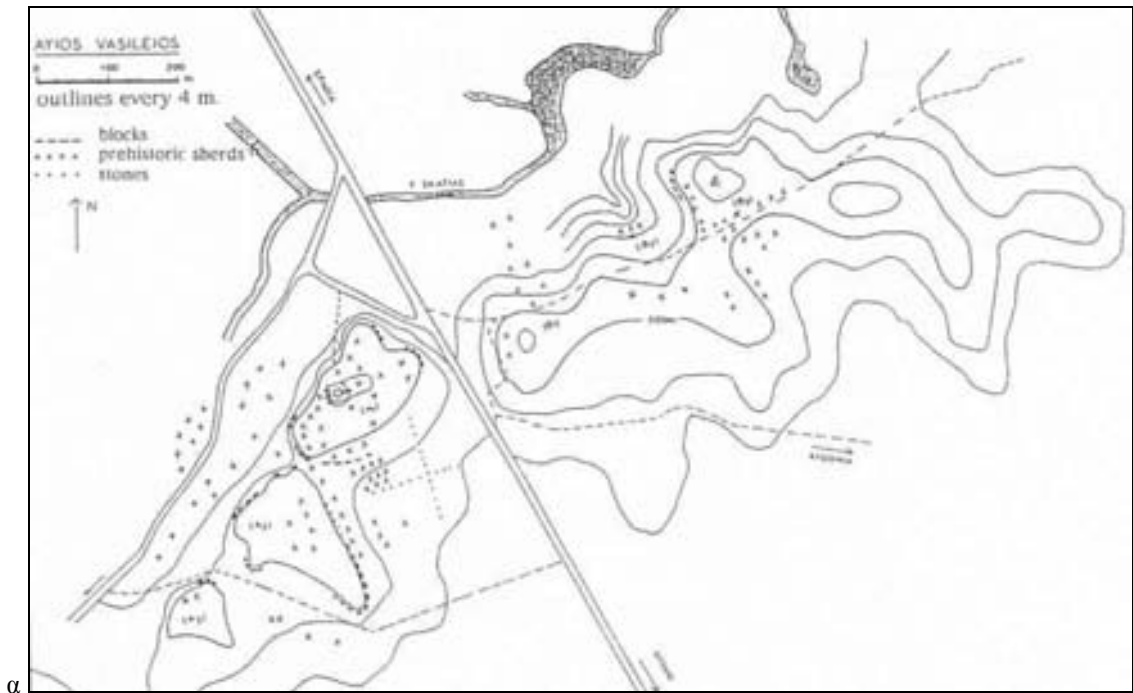
Εικ. 122: Γεράκι, κτερίσματα (αγγεία και χάλκινη περόνη) από ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι κιβωτιόσχημο τάφο (Wace, 1909-1910: 74, fig. 4)

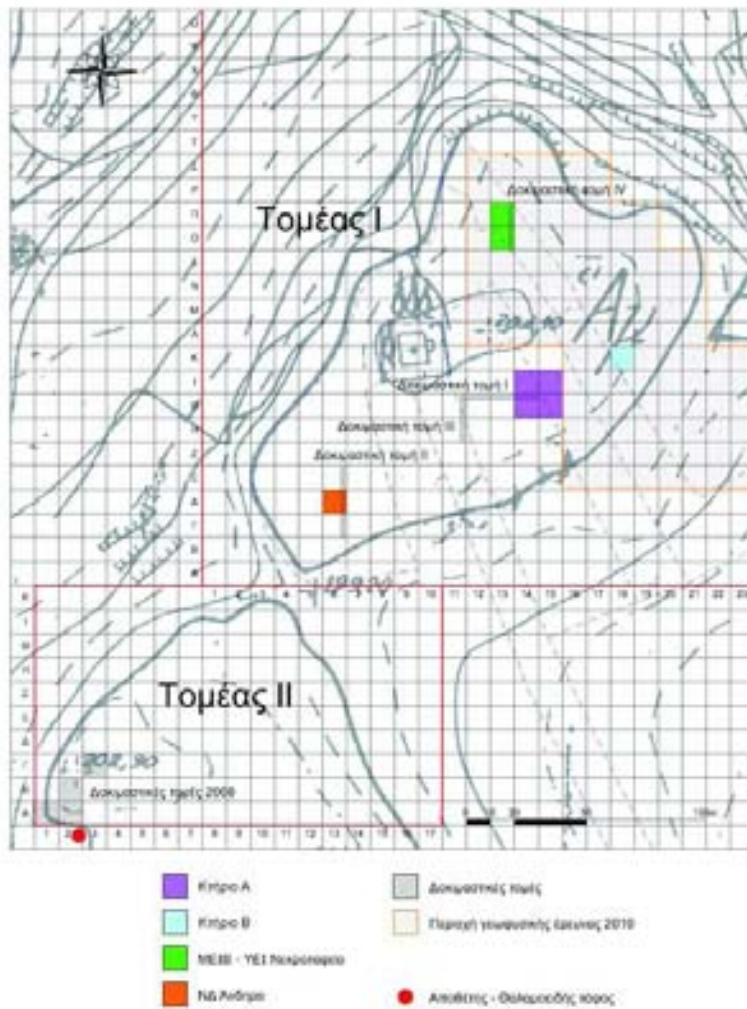
Εικ. 123: Γεράκι, ΜΕ κιβωτιόσχημος τάφος που εντοπίστηκε το 2004 (Crouwel et al., 2005: 22, pl. XII)

Εικ. 124: Γεράκι, οστένη ημιτελής περόνη ή τρυπάνι από ΜΕ κιβωτιόσχημο τάφο που εντοπίστηκε το 2004 (Crouwel, 2010: 85, fig. 8)

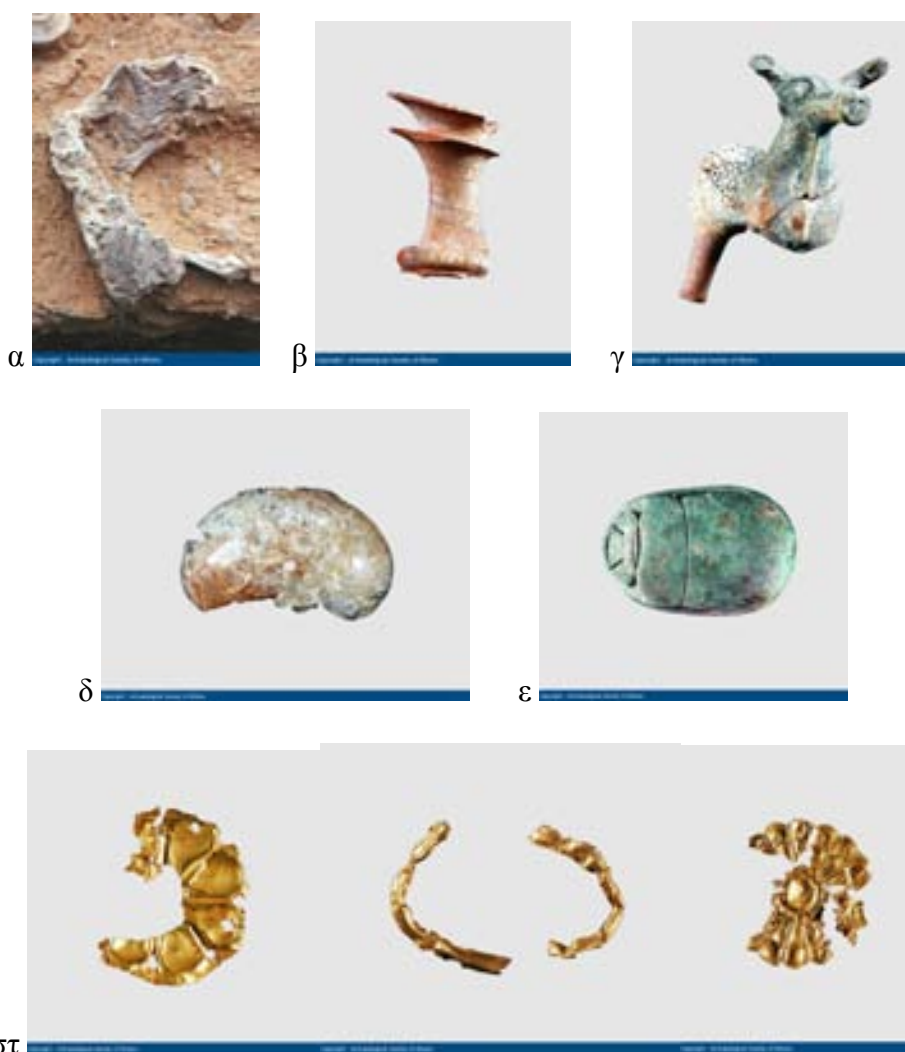
Άγιος Βασίλειος. Τοπογραφικό της περιοχής των ερευνών.

Εικ. 125α-β: Γενικά τοπογραφικά σχέδια α) του λόφου του Αγίου Βασιλείου και της διασποράς των οστράκων στο ΒΑ από αυτόν ύψωμα (Βαπου, 1999: 67, fig. 3), β) σχέδιο των ανασκαφικών τομών (Έργον, 2010: 34, εικ. 24).

Εικ. 126: Άγιος Βασίλειος, Κτήριο Α, δωμάτια 3-6 (Εργον, 2010:35, εικ. 25)

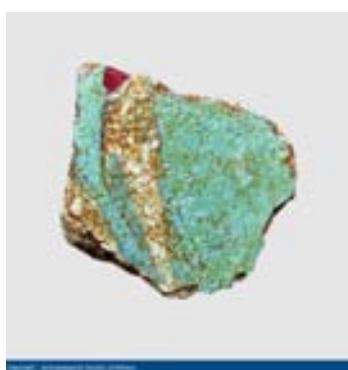
Εικ. 127α-στ: Άγιος Βασίλειος, ευρήματα από το Κτήριο Α: α) κατάλοιπα οδοντόφρακτου κέρατων, β) λαιμός λίθινου αγγείου, γ) πήλινο ταυρόμορφο ρυτό, δ) επίμηλο λαβής ξίφους, ε) αιγυπτιακός σκαραβαίος, στ) χρυσά ελάσματα (Εργον, 2010:35-36, εικ. 26-31)

Εικ. 128: Άγιος Βασίλειος, ΜΕ ΙΙΙ – ΥΕ Ι νεκροταφείο με κιβωτιόσημους τάφους (Εργον, 2010: 37, εικ. 32)

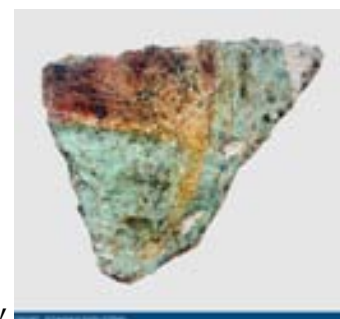
Εικ. 129: Άγιος Βασίλειος, Κτίριο Β (Εργον, 2010: 39, εικ. 35)

α

β

γ

Εικ. 130α-γ: Άγιος Βασίλειος, θραύσματα τοιχογραφιών από την επίχωση του Κτιρίου Β (Εργον, 2010: 39, εικ. 36)

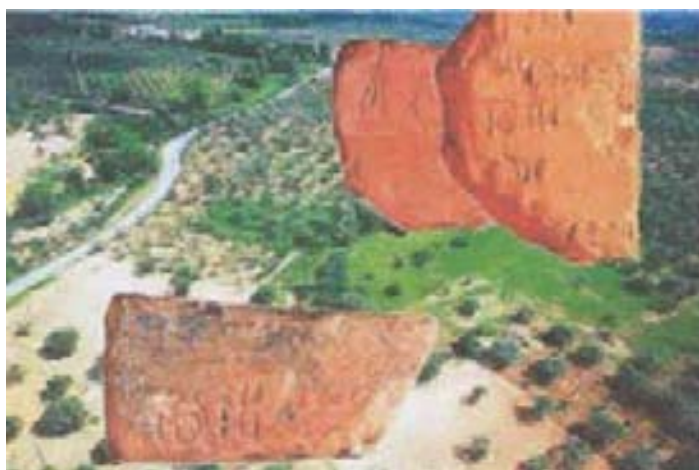

α

β

Εικ. 131α-β: Άγιος Βασίλειος, αγγεία από τον τφΑ της συστάδας των θαλαμοειδών (Εργον, 2010: 40, εικ. 37β-γ)

Εικ. 132: Άγιος Βασίλειος, θραύσματα πινακίδων Γραμμικής Β γραφής (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)

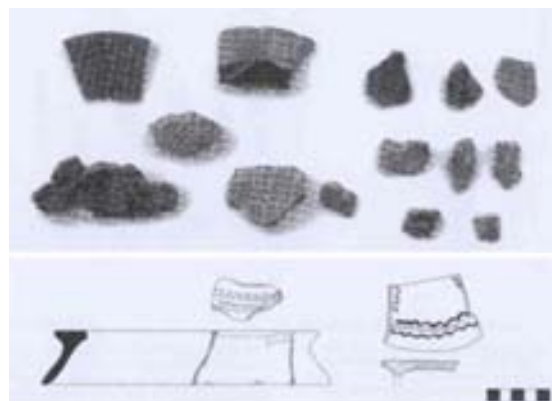
Εικ. 133: Άγιος Βασίλειος, θραύσμα ΥΕ ανθρωπόμορφου ειδωλίου (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)

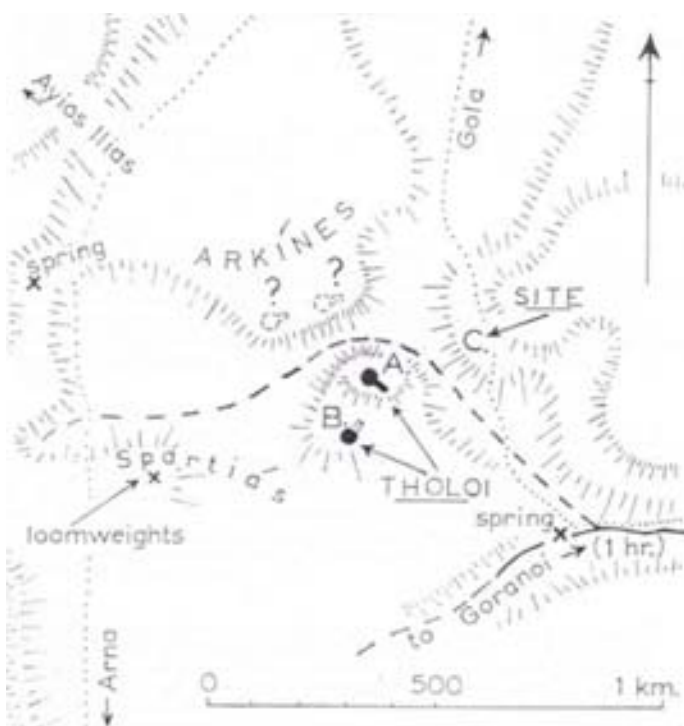
Εικ. 134: Άγιος Βασίλειος, ΥΕ αγγείο (Ταράντου, 2009, 28 Απριλίου)

Εικ. 135: Ανθοχώρι, οικ. Κουτσουλάκου, τοπογραφικό σχέδιο ανασκαφής με ΠΕ κτιριακά κατάλοιπα (Ζαννου, 2009: 34, fig. 4.12)

Εικ. 136: Ανθοχώρι, οικ. Κουτσουλάκου, θραύσματα από ΠΕ «τηγανόσχημα» σκεύη (Ζαννου, 2009: 38, fig. 4.30 και 4.31)

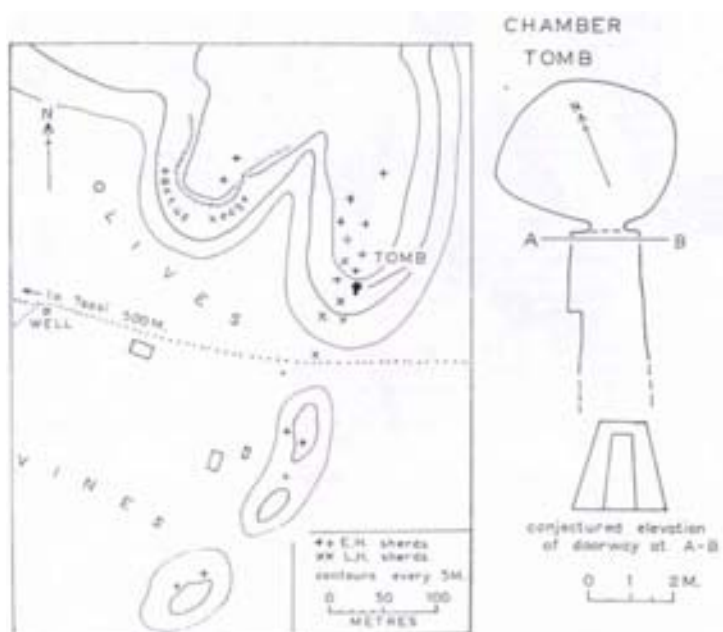
Εικ. 137: Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Άρνας. Με το σημείο «?» επισημαίνονται πιθανοί θολωτοί τάφοι (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 129, fig. 9)

Εικ. 138: Άρνα, θολωτός τάφος (Σπυρόπουλος, 1982α: πίν. 59α)

Εικ. 139: Άρνα, θολωτός τάφος, θραύσματα αγγείων (Σπυρόπουλος, 1982α: πίν. 59β)

Εικ. 140: Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Περιστερί: Σόλακοι. Στα δεξιά κάτοψη του θαλαμοειδούς μυκηναϊκού τάφου και σχεδιάγραμμα της εισόδου του (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 93, fig. 11a-b)

Εικ. 141: Αγγεία από την κτέριση του θαλαμοειδούς της εικ.140 (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 94, fig. 12)

Εικ. 142: Περιστερί: Σόλακοι, θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος του 2004. Μία από τις ανακομιδές (Ελευθεροτυπία, 23/11/2004: 27)

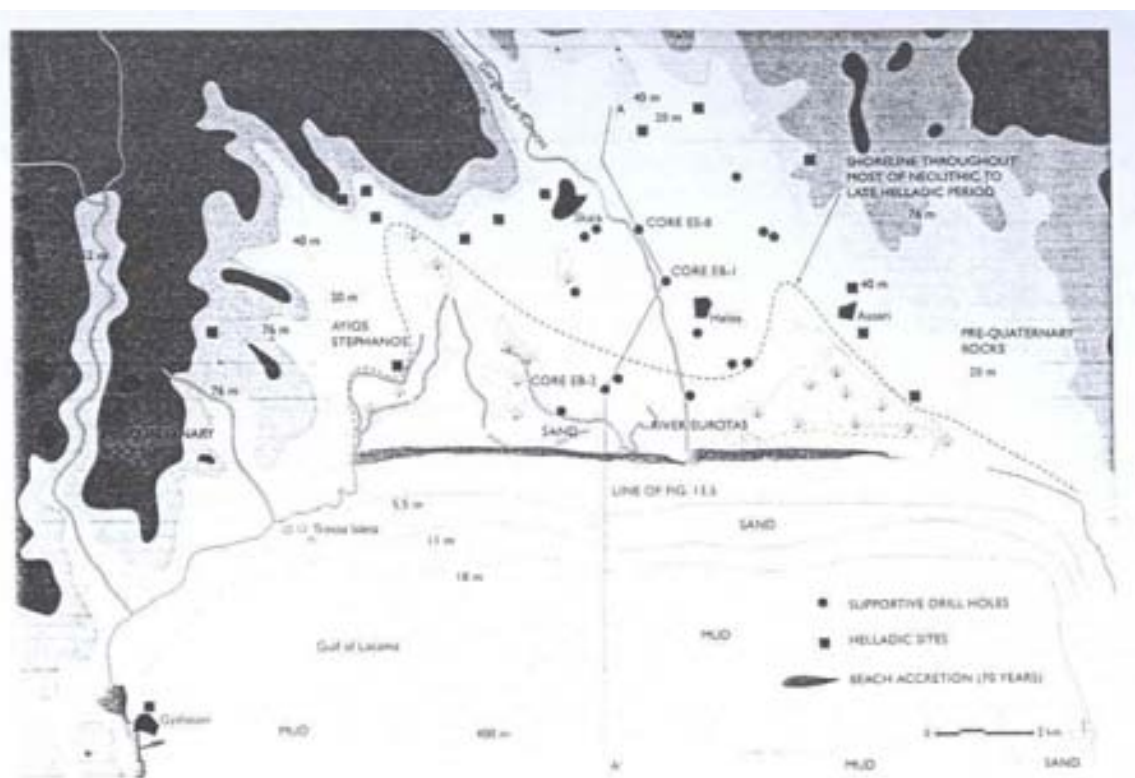
Εικ. 143: «Μινωικά» αγγεία από την αρχαιότερη ανακομιδή του θαλαμοειδούς τάφου του 2004 στη θέση Περιστερί: Σόλακοι (Θέμος, 2007: 475, εικ. 8)

Εικ. 144: Χάλκινο δαχτυλίδι και χάλκινες περόνες από την τελευταία ταφή (ΥΕ ΙΙΙΓ) του θαλαμοειδούς τάφου του 2004 στο Περιστερί: Σόλακοι (Demakoroulou, 2009: 132, fig. 26)

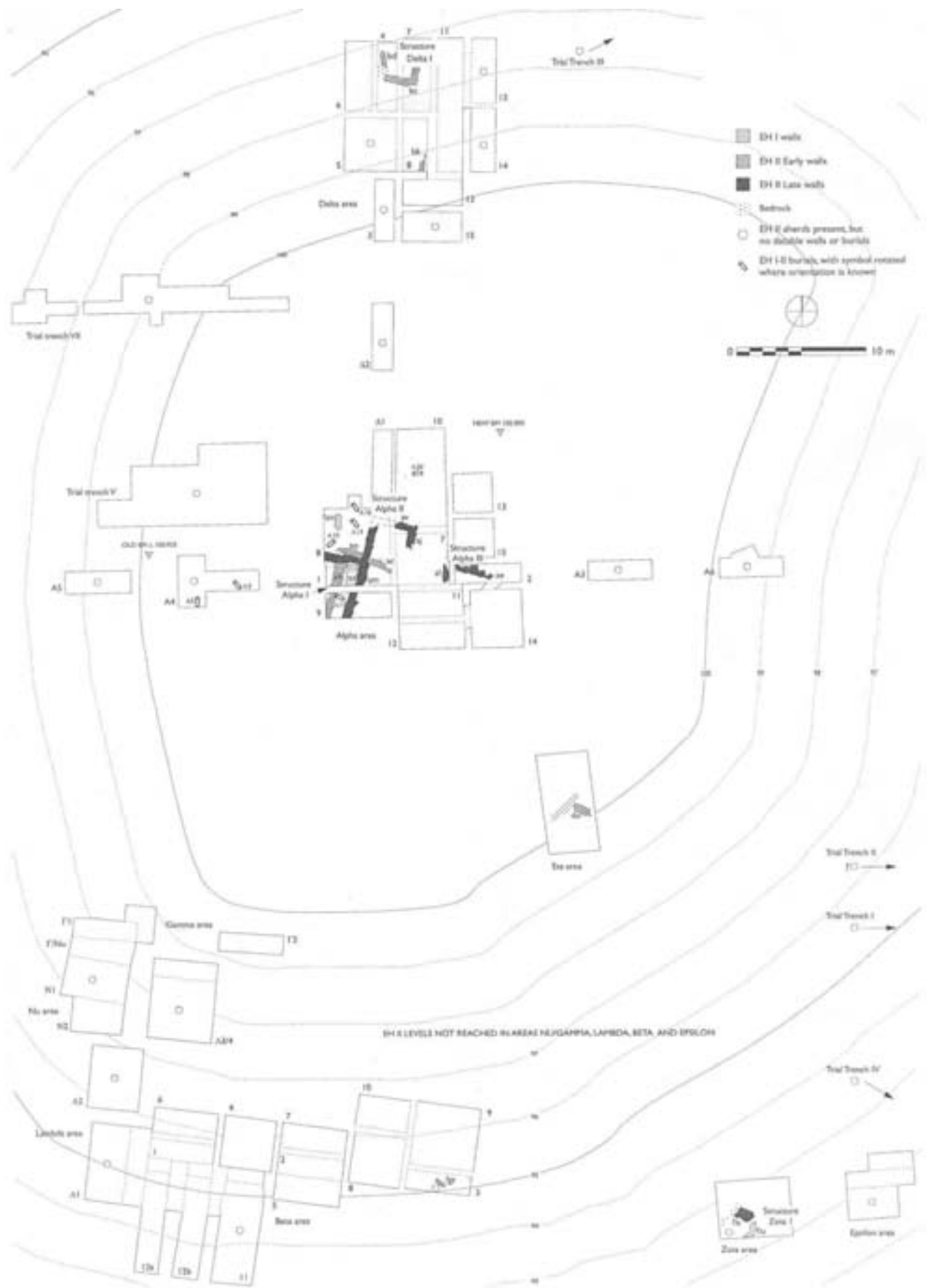

Εικ. 145: Τοπογραφικό σχέδιο με θέσεις στην περιοχή Κροκεών, στο Δ άκρο της πεδιάδας του Έλους έως το Γύθειο στα ΝΔ (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 104, fig. 19)

Εικ. 146: Γεωμορφολογικός χάρτης της πεδιάδας του Έλους με προϊστορικές θέσεις και την πιθανή ακτογραμμή της Εποχής του Χαλκού (Bintliff, 2008: 547, fig. 13.6)

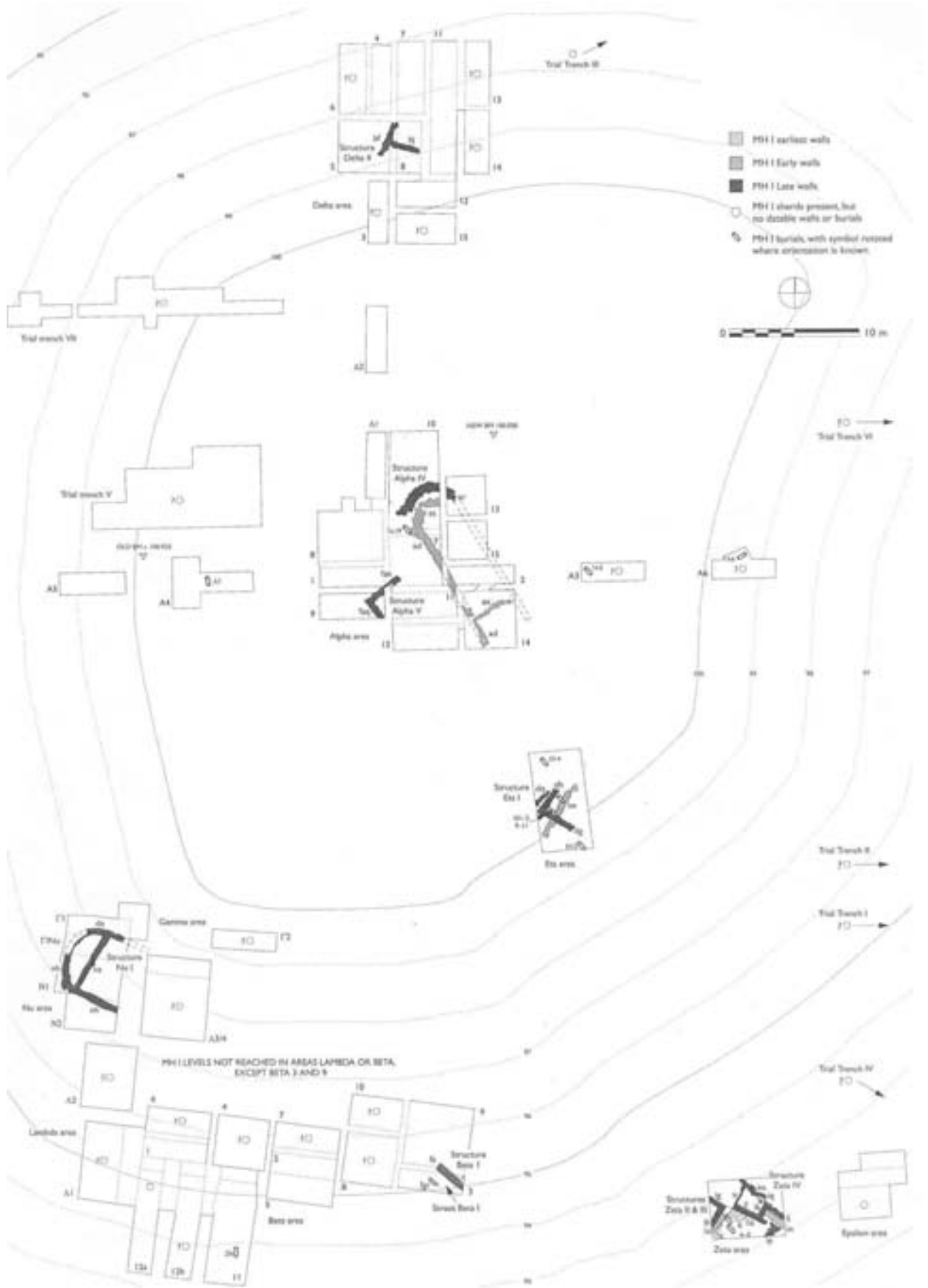

Εικ. 147: Άγιος Στέφανος, ΠΕ I-II, οικισμός και ταφές (Taylour and Janko, 2008: 561, fig. 14.1)

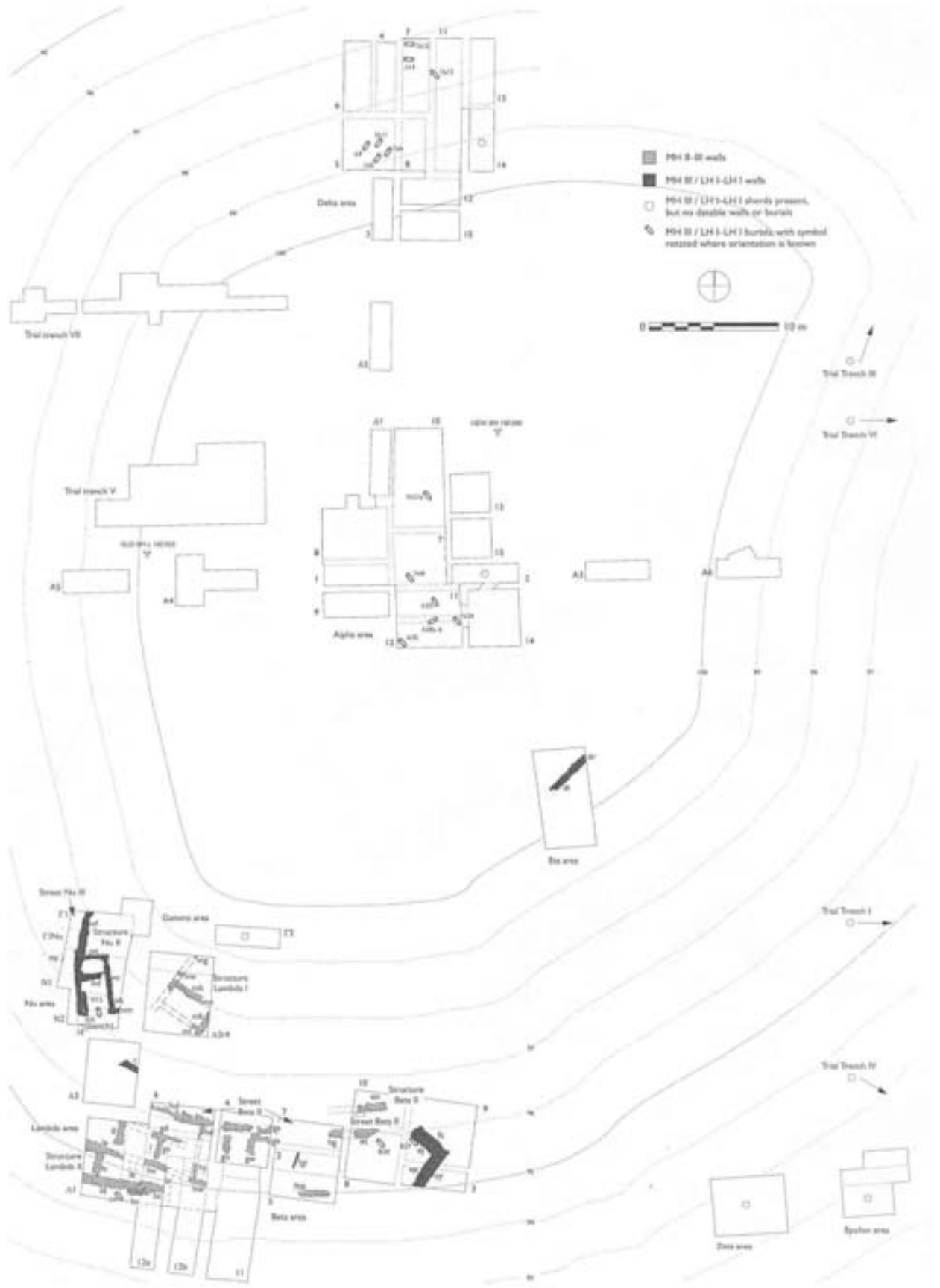

Εικ. 148: Άγιος Στέφανος, ΠΕ μικρά αντικείμενα (σφονδύλια, γυναικεία και ζωόμορφα ειδώλια, λίθινα εργαλεία στη τελευταία σειρά). Διακρίνονται: 5004-5005) γυναικεία ειδώλια τύπου Φ, 5011) ειδώλιο βοοειδούς που πιθανόν φέρει ζυγό, 5021) πτηνόσχημο ειδώλιο (Taylor and Janko, 2008: pl. 44)

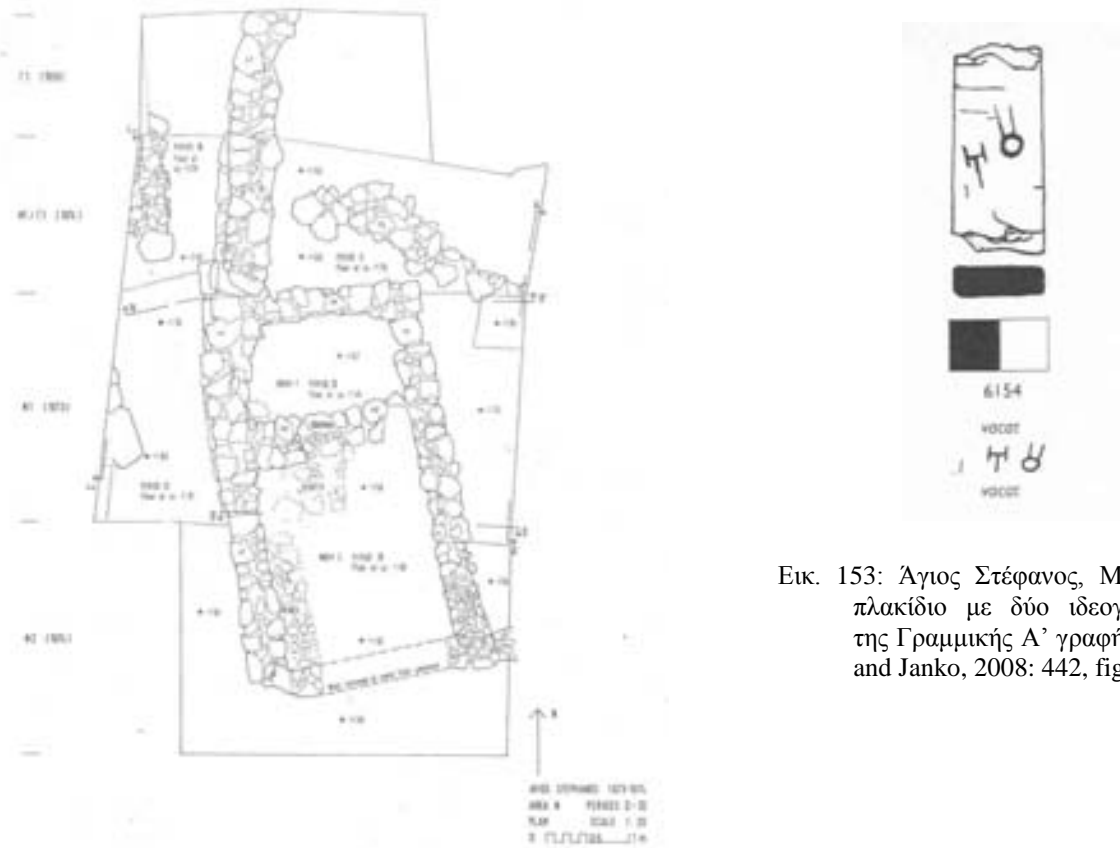

Εικ. 149: Άγιος Στέφανος, ΜΕ Ι, οικισμός και ταφές (Taylour and Janko, 2008: 562, fig. 14.2)

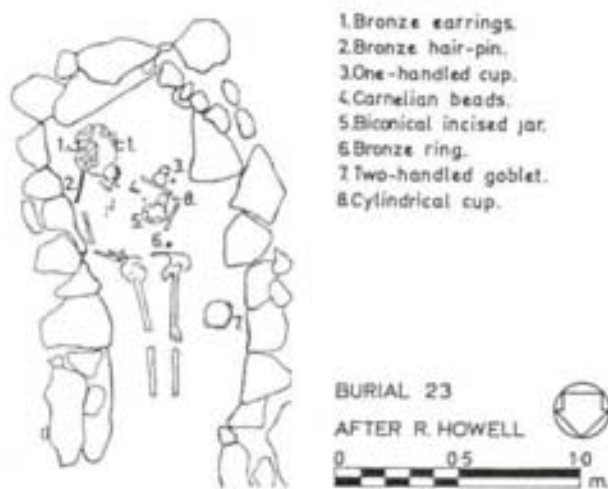

Εικ. 151: Άγιος Στέφανος, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι-ΥΕ Ι, οικισμός και ταφές (Taylour and Janko, 2008: 574, fig. 14.5)

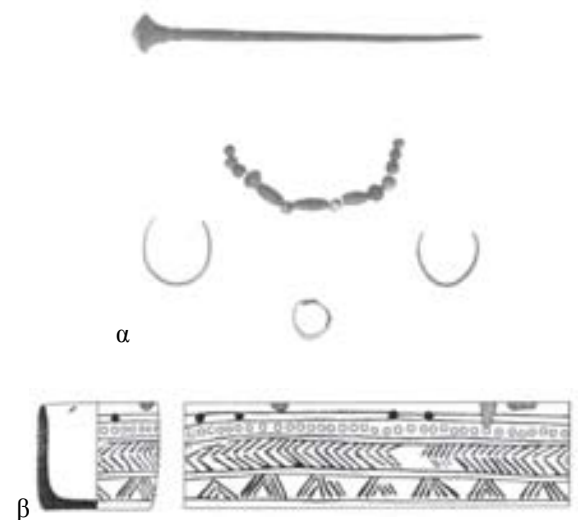

Εικ. 153: Άγιος Στέφανος, ΜΕ λίθινο πλακίδιο με δύο ιδεογράμματα της Γραμμικής Α' γραφής (Banks and Janko, 2008: 442, fig. 9.12)

Εικ. 152: Άγιος Στέφανος, περιοχή Ν, κτίριο της ΜΕ ΙΙΙ-ΥΕ Ι φάσης με θρανίο και εστία στο ένα από τα δύο δωμάτια (Rutter and Rutter, 1976: 2, fig. ΙΙΙ.1)

Εικ. 154: Άγιος Στέφανος, ΜΕ ΙΙΙ/ΥΕ Ι γυναικεία ταφή (Α23) με πλούσια κτέριση (Taylour, 1972: 214, fig. 5)

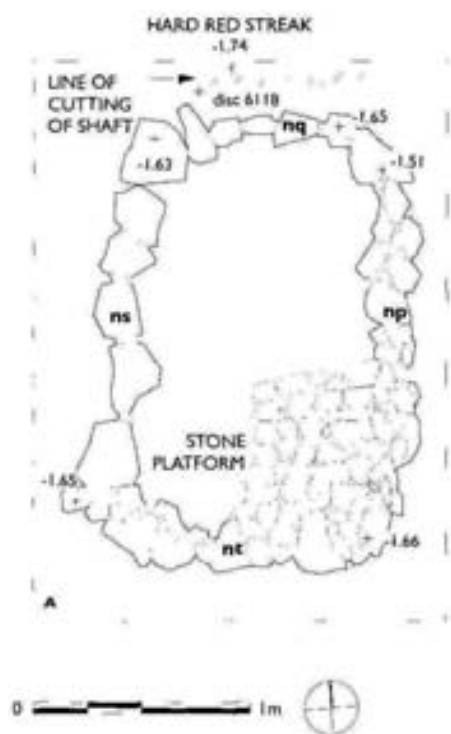
Εικ. 155α-β: Άγιος Στέφανος, ταφή Α23, α) χάλκινα ενώτια, δαχτυλίδι περόνη και χάντρες (Taylor and Janko, 2008: pl.45, 6012α, β) εγχάρακτο κύπελλο (Taylour, 1972: 215, fig.7)

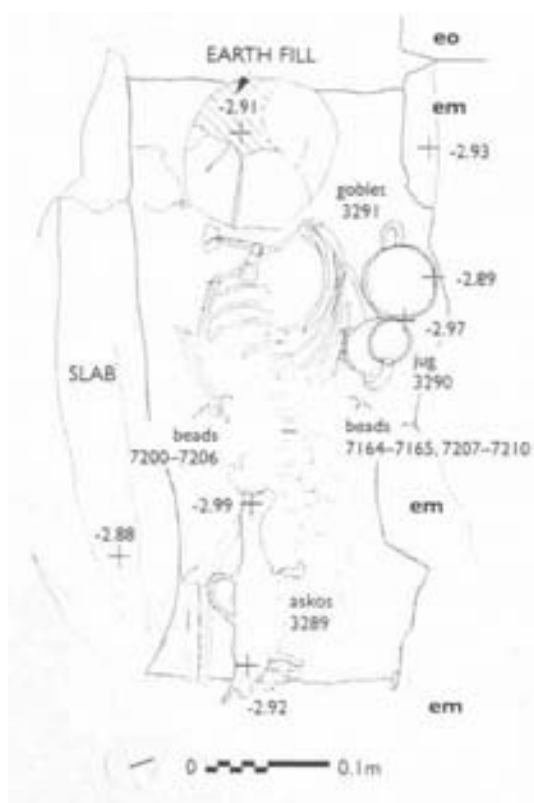
Εικ. 156α-β: Άγιος Στέφανος, ΥΕ Ι αντρική ταφή και παιδική ανακομιδή (Α28) α) κάτοψη εσωτερικού τάφου (Taylor, 1972: 218, fig.11), β) κτερίσματα: 1, 3-οστέινες βελόνες, 2-χάλκινο εγχειρίδιο, 3-χάλκινες τριχολαβίδες, 5-λεπίδες οψιανού και ξέστρο πυριτόλιθου.

Εικ. 157: Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΙ, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 593, fig. 14.8)

Εικ. 158: Άγιος Στέφανος, ΥΕ Ι/ΙΑ ταφή (Nu13) με λίθινη πλατφόρμα στη ΝΑ γωνία (πλευρά κεφαλιού) (Taylour and Janko, 2008: 138, fig. 2.10)

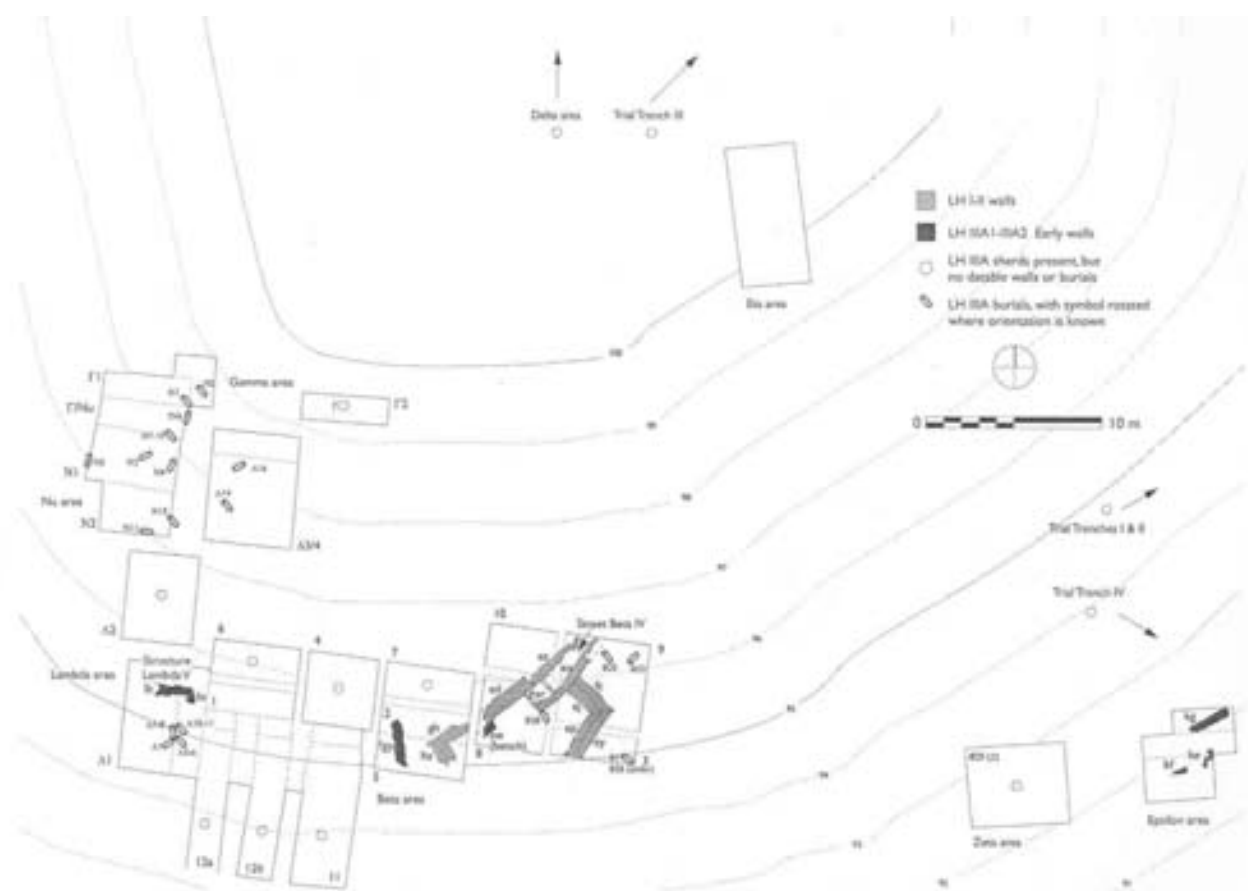

Εικ. 159: Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΒ παιδική ταφή (B28), (Taylour and Janko, 2008: 130, fig. 2.5)

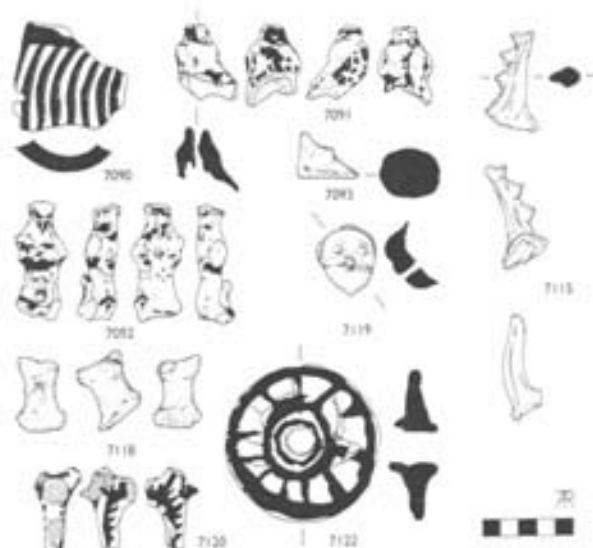

Εικ. 160: Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΙΒ παιδική ταφή (B28), τα τρία αγγεία της κτερίσης (Taylour and Janko, 2008: pl.40, 3289-3291)

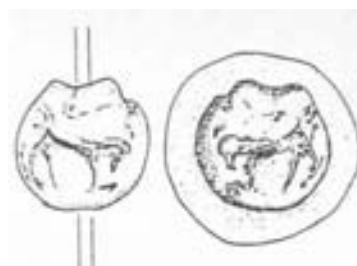

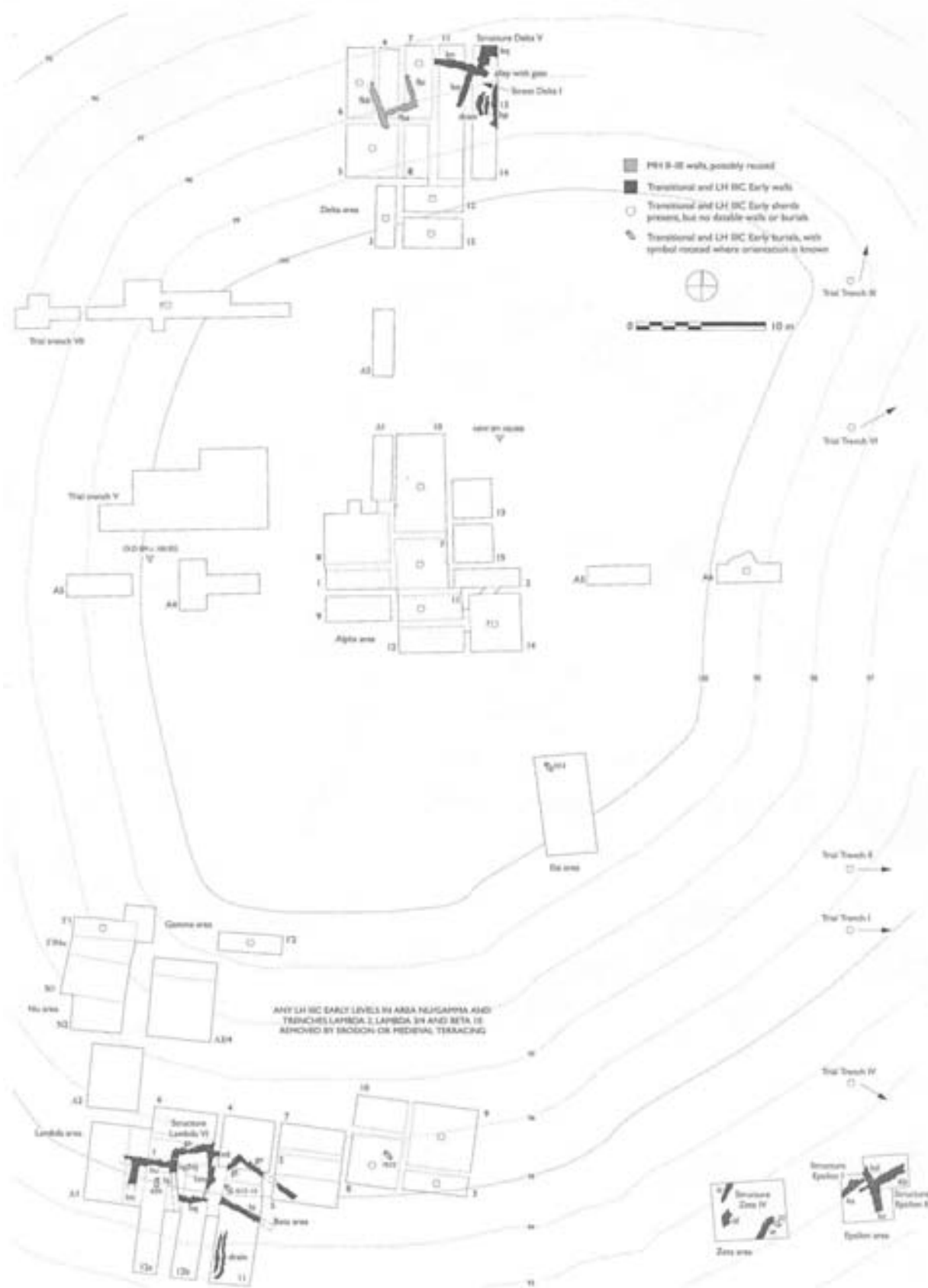
Εικ. 161: Άγιος Στέφανος, ΥΕ ΠΙΑ1-ΠΙΑ2 πρώιμη, οικισμός και ταφές (Taylor and Janko, 2008: 594, fig. 14.9)

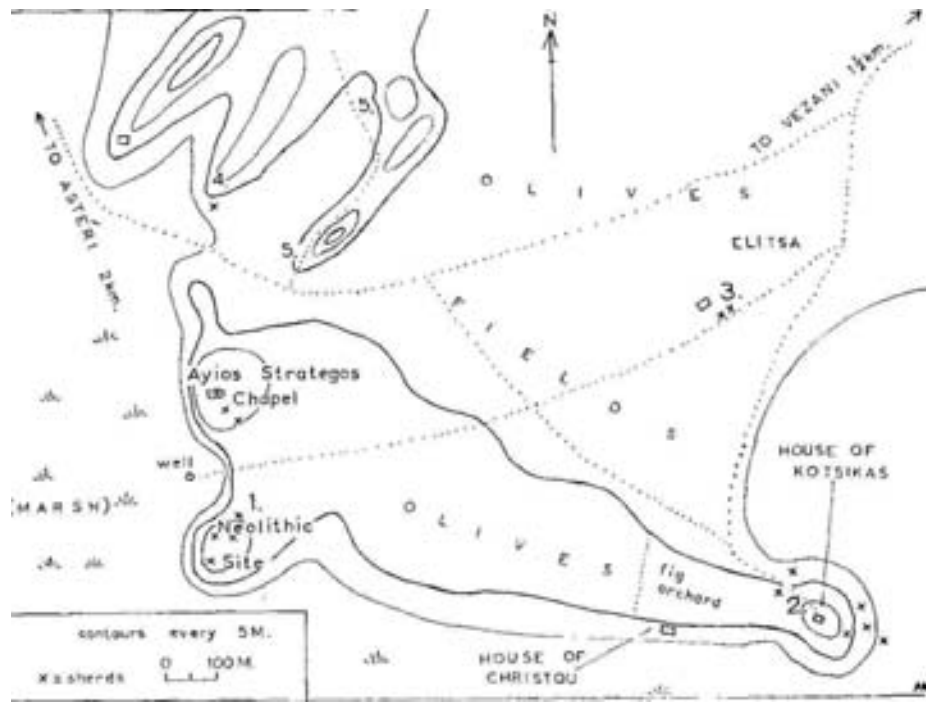
Εικ. 162: Άγιος Στέφανος, διάφορα ΥΕ ειδώλια: 7092-μινωικό ανθρωπόμορφο, 7122-τροχός από άρμα (French and Janko, 2008: 456, fig. 10.4)

Εικ. 163: Άγιος Στέφανος, σφραγιδόλιθος από την ταφή H13 (French and Janko, 2008: 459, fig. 10.5, λεπτομέρεια)

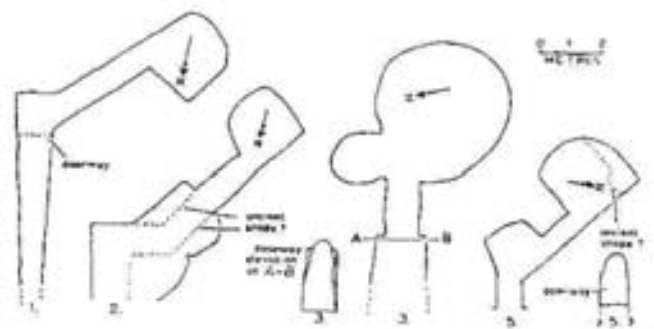
Εικ. 164: Άγιος Στέφανος, μετάβαση και ΥΕ ΙΙΙΓ πρώτη, οικισμός και ταφές (Taylour and Janko, 2008: 603, fig. 14.11)

Εικ. 165: Τοπογραφικό σχέδιο Α άκρου της πεδιάδας του Έλους και των θέσεων Άγιος Ευστράτιος, Άγιος Ευστράτιος: Ελίτσα και Άγιος Ευστράτιος-Α λόφος (Waterhouse and Hope Simpson, 1960: 88, fig. 9)

Εικ. 166: Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Μαυροβούνι (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 116, fig. 3)

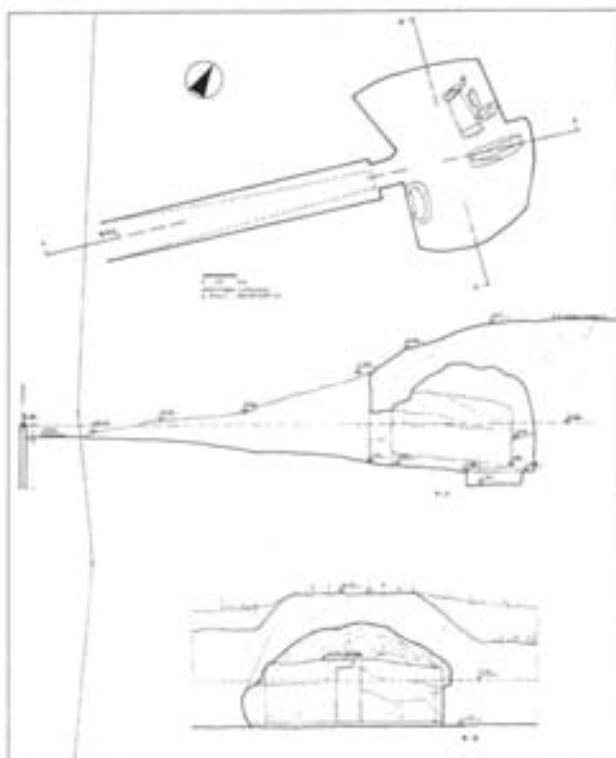
Εικ. 167: Μαυροβούνι, κατόψεις θαλαμοειδών τφ 1-3, 5 (Waterhouse and Hope Simpson, 1961: 117, fig. 4)

Εικ. 168: Συκιά, κάτοψη τφ 1 και κατανομή ταφών και κτερισμάτων (Σταϊνχαουερ, 1973-1974: 295, σχέδ. 6)

Εικ. 169: Συκιά, αγγεία και ξίφος από τον τφ 1 (Σταϊνχαουερ, 1973-1974: πίν. 189)

Εικ. 170: Συκιά, κάτοψη και τομή τφ 2 (Ευσταθίου, 1997: 198, σχέδ. 16)

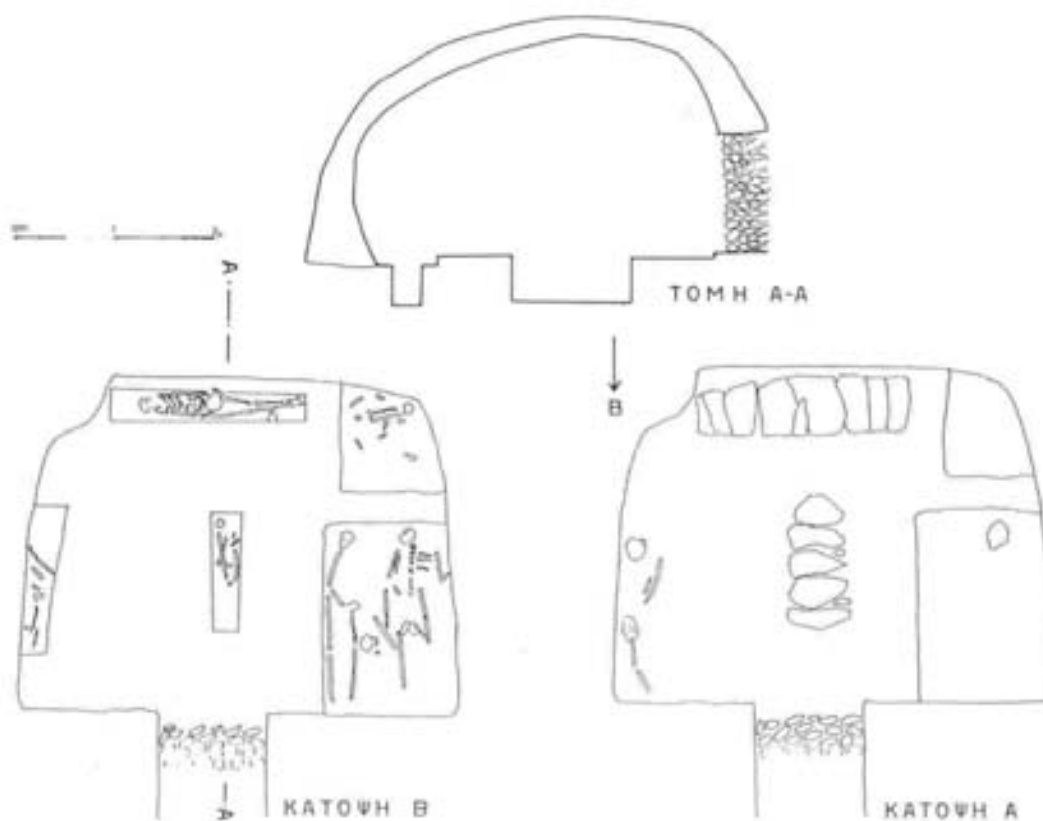
Εικ. 171: Συκιά, αγγεία από τον τφ 2 (Ευσταθίου, 1997: πίν. 85β-γ)

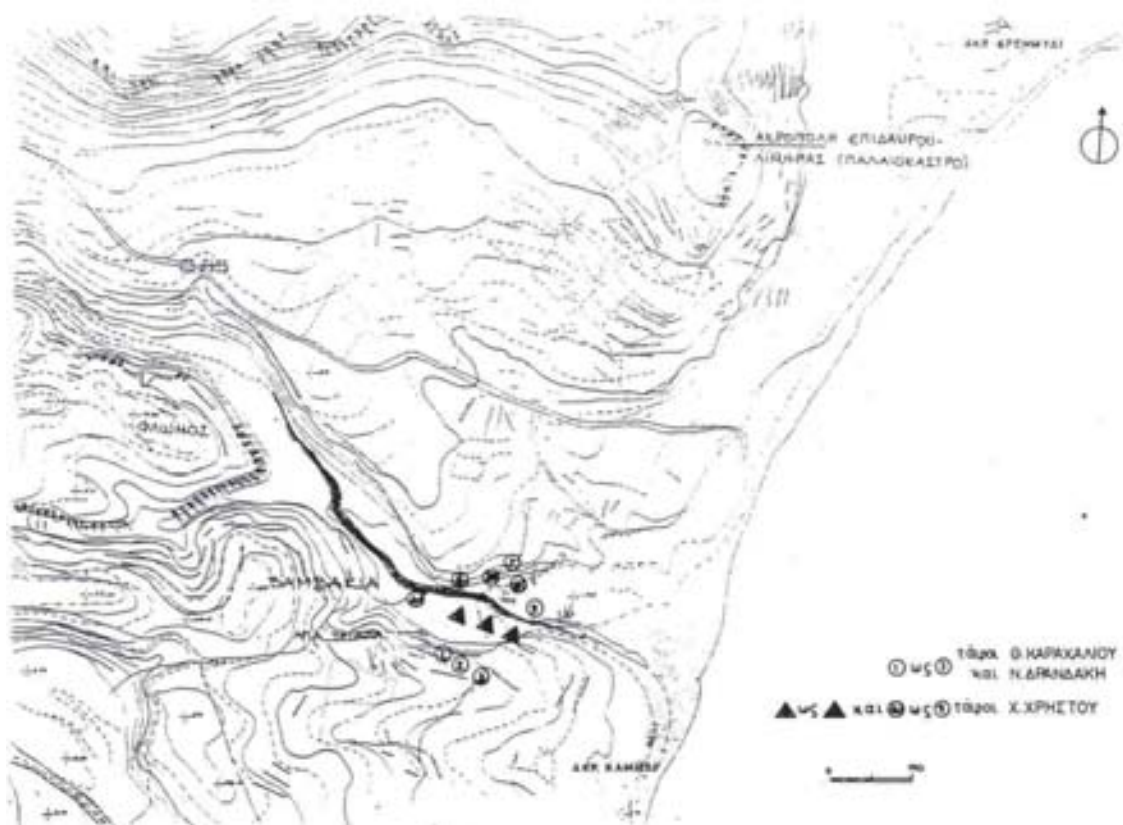
Εικ. 172: Συκιά, αγγεία από την κτέρηση του τφ 3. Το εσωτερικό του λάκκου 1 του τφ 3 με οστά ανακομιδών και αγγεία (Ευσταθίου, 1998: πίν. 80α-γ)

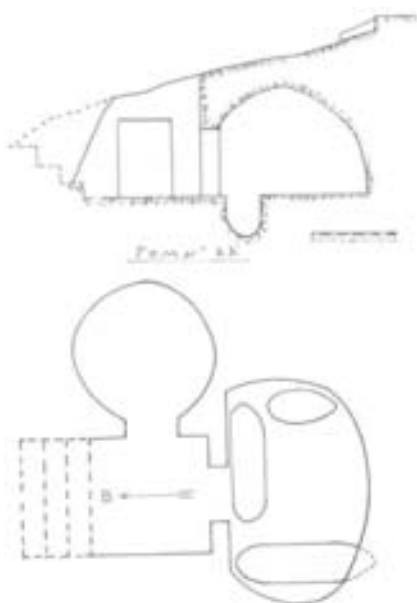
Εικ. 173: Συκιά, αγγεία από την κτέρηση του τφ 4. Αγγεία στο δάπεδό του (Ευσταθίου, 1998: πίν. 81α-δ)

Εικ. 174: Αγγελώνα: Μπάστιζα, κάτοψη και τομή τάφου (Σπυρόπουλος, 1981: 130, σχέδ.5)

Εικ. 175: Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής Επιδαύρου Λιμηράς και των τριών τουλάχιστον συστάδων με ΥΕ θαλαμοειδείς τάφους (Αγία Τριάδα, Βαμβακιά και Παλαιόκαστρο) (Κουντούρη, 1996-1997: 509, εικ. 1)

Εικ. 176: Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα, τμή Α (Χρήστου, 1956: 208, εικ. 1)

Εικ. 177: Επίδαυρος Λιμηρά: Αγία Τριάδα, τμή Β (Χρήστου, 1956: 209, εικ. 2)

Εικ. 178: Αγγεία από την κτέριση των τάφων α) τφ.Β Αγίας Τριάδας, Β) τφ.Α Αγίας Τριάδας και γ) τάφου Παλαιοκάστρου της Επιδαύρου Λιμηράς (Χρήστου, 1956: πίν.103α-γ)

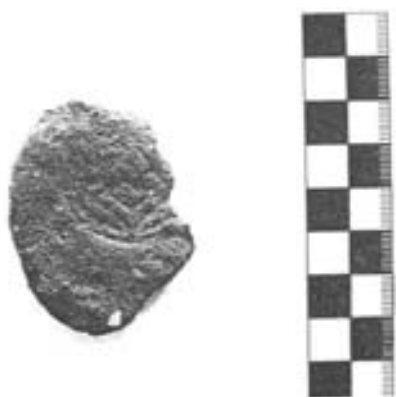
Εικ. 179: Εισηγμένα ΥΕ ΙΙΑ αγγεία από τάφο/ους της Επιδαύρου Λιμηράς (Κουντούρη 1996-1997: 510, εικ.2-3)

Εικ. 180: ΥΕ Ι αγγεία πιθανόν από κτέριση τάφου στην θέση Ασωπός: Μποζιά (Demakoroulou, 1992: 99, fig.29)

Εικ. 181: ΥΕ ΙΙΑ αγγεία πιθανόν από κτέριση τάφου στην θέση Ασωπός: Μποζιά (Demakoroulou, 1992: 104, fig. 32)

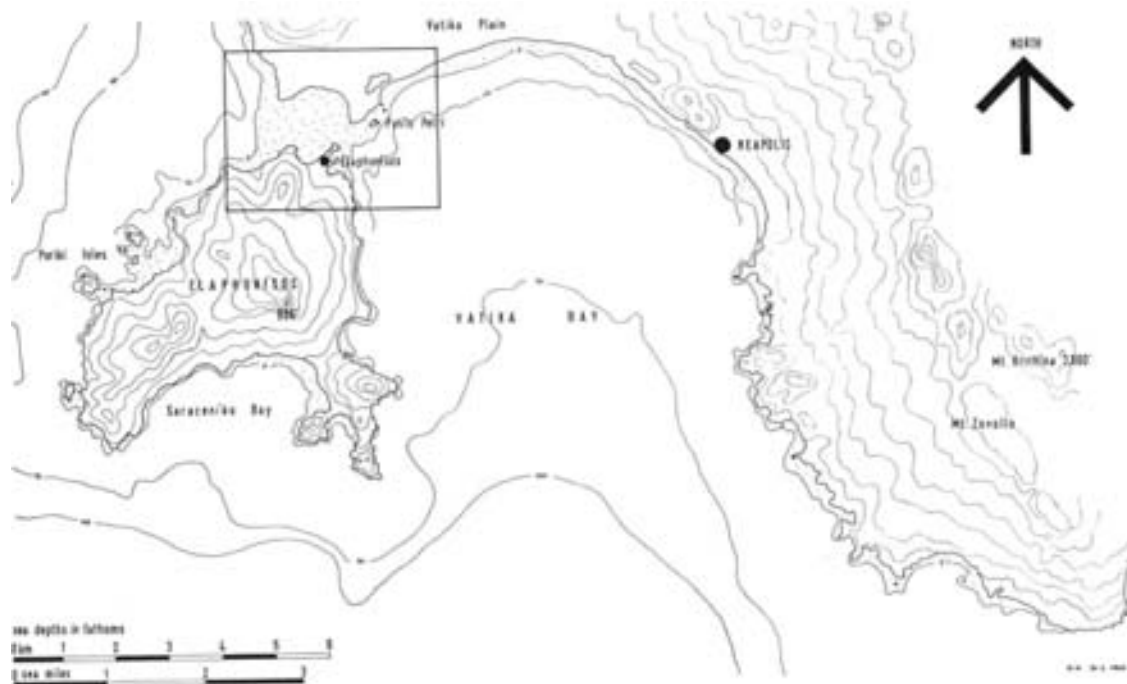
Εικ. 182: ΠΕ σφράγισμα από την θέση Ασωπός: Μποζά (Ζαββού, 2007: 441, εικ. 16)

Εικ. 183: Τσεγκιάνικα: Μανδρίτσα, είσοδος θαλαμοειδούς μυκηναϊκού τάφου (Ζαββού, 2002: 223, φωτ. 3)

Εικ. 184: Λιμανάκι Αυλόσπηλου, είσοδος μυκηναϊκού τάφου (Ζαββού, 2002: 224, φωτ. 5)

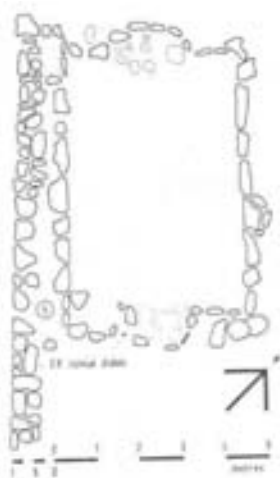

Εικ. 185: Τοπογραφικό σχέδιο του ΝΔ τμήματος της χερσονήσου Μαλέα και της Ελαφονήσου. Στο περίγραμμα επισημαίνεται η θέση της καταβυθισμένης θέσης Παυλοπέτρι (Harding et al., 1969: fig. 1)

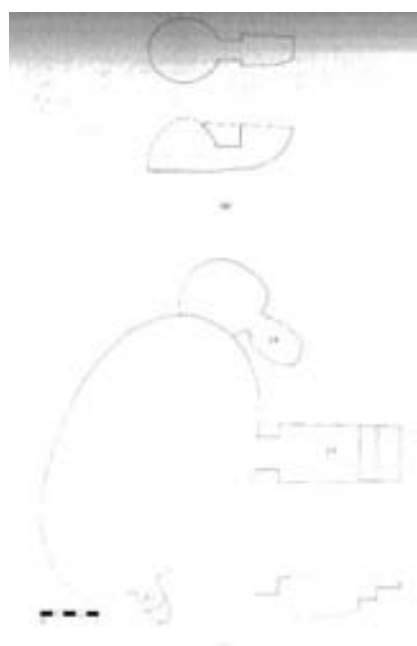

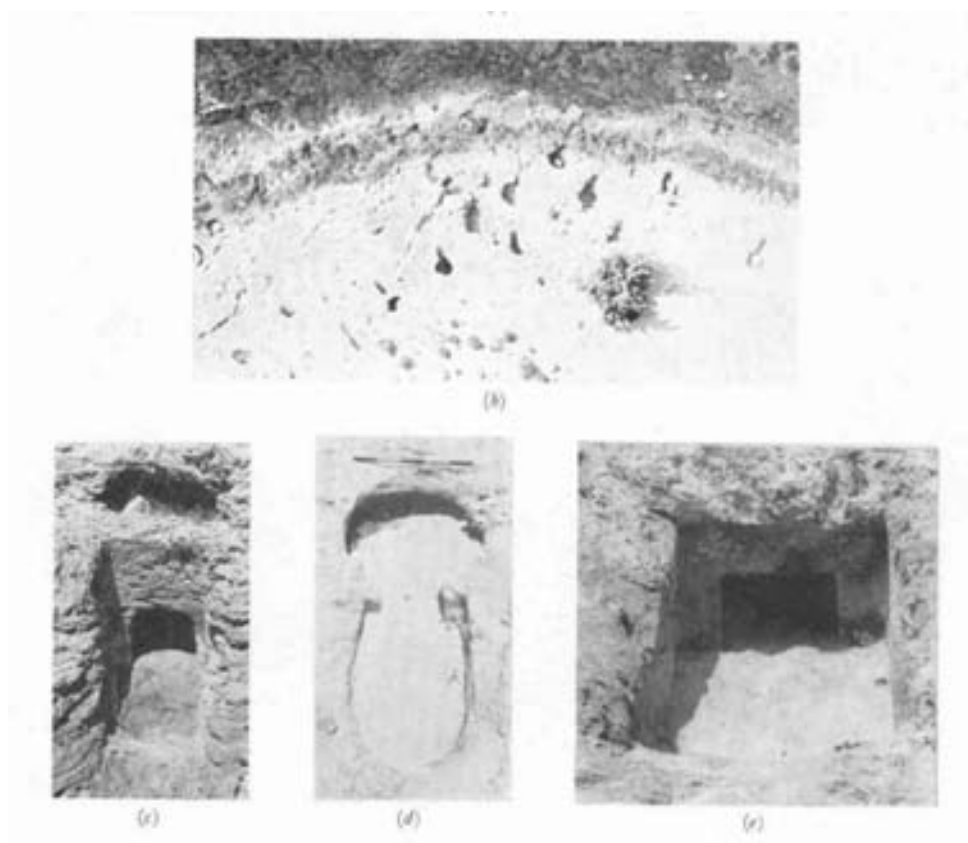
Εικ. 186: Παυλοπέτρι, αποτύπωση του ορατού καταβυθισμένου οικιστικού ιστού, των ανεσκαμμένων καταλοίπων στην ομώνυμη νησίδα στα Ν και τμήμα του νεκροταφείου των θαλαμοειδών στην παραλία Πούντα στα Β (Harding et al., 1969: fig. 3)

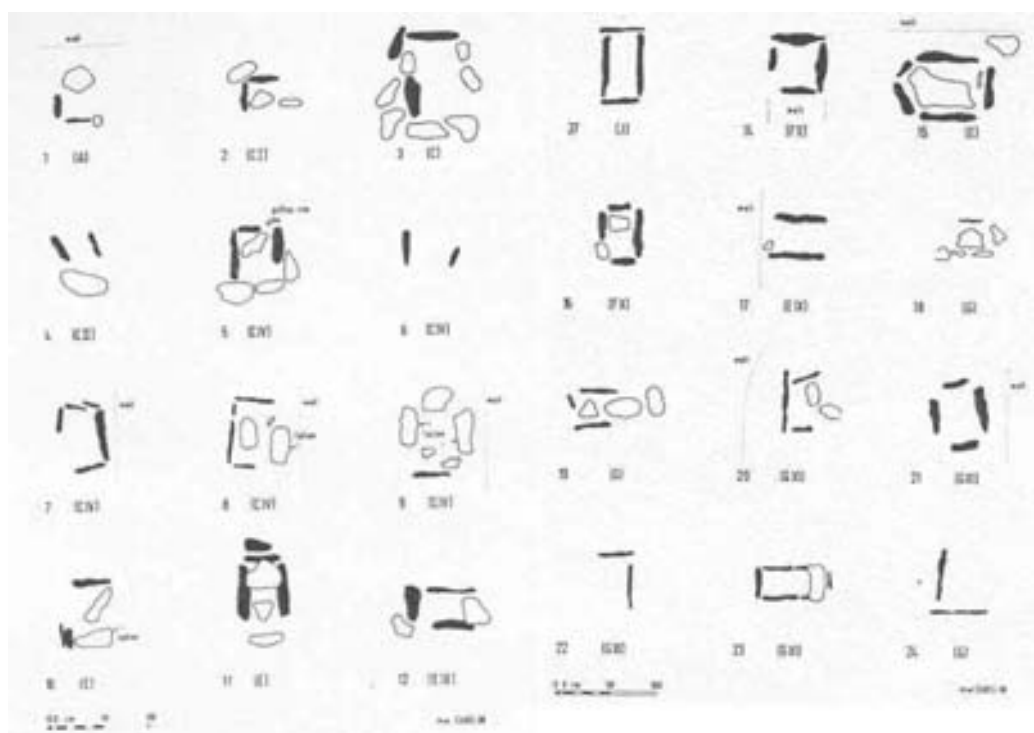
Εικ. 187: Παυλοπέτρι, κτίριο ΙΧ (Harding et al., 1969: 120, fig. 5)

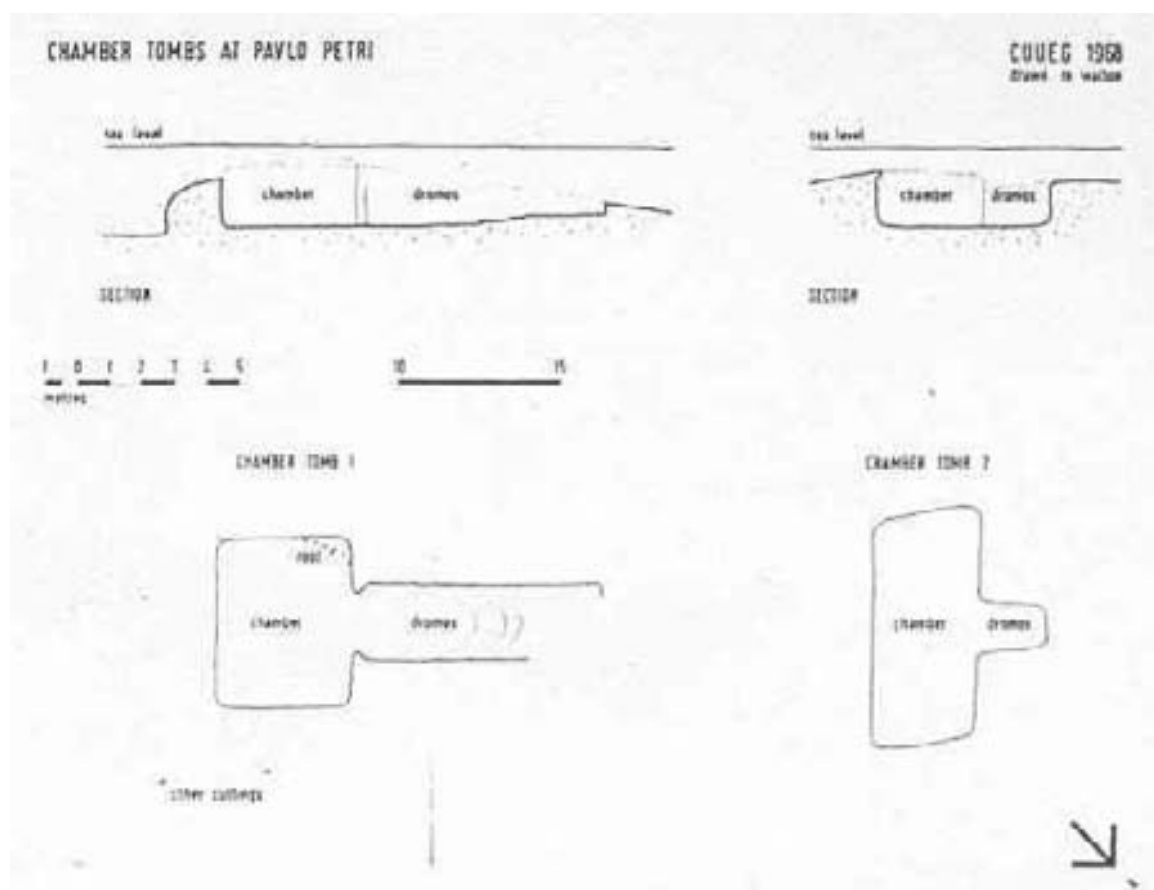
Εικ. 188: Παραλία Πούντα, κατόψεις θαλαμοειδών τάφων α) τφ.37, β) τφ.39 με τφ.38 και 41 (Harding et al., 1969: 131, fig. 13)

Εικ. 189: Παραλία Πούντα, b) αεροφωτογραφία τμήματος του νεκροταφείου, c-d) θαλαμοειδείς τάφοι, e) θαλαμοειδής τφ. 39 (Harding et al., 1969: pl. 25)

Εικ. 190: Παυλοπέτρι, διάφοροι κιβωτιόσχημοι τάφοι εντός του οικιστικού ιστού (Harding et al., 1969: 124-125, fig. 7-8)

Εικ. 191: Παυλοπέτρι, ΥΕ θαλαμοειδείς τάφοι (Harding et al., 1969: 127, fig. 10)